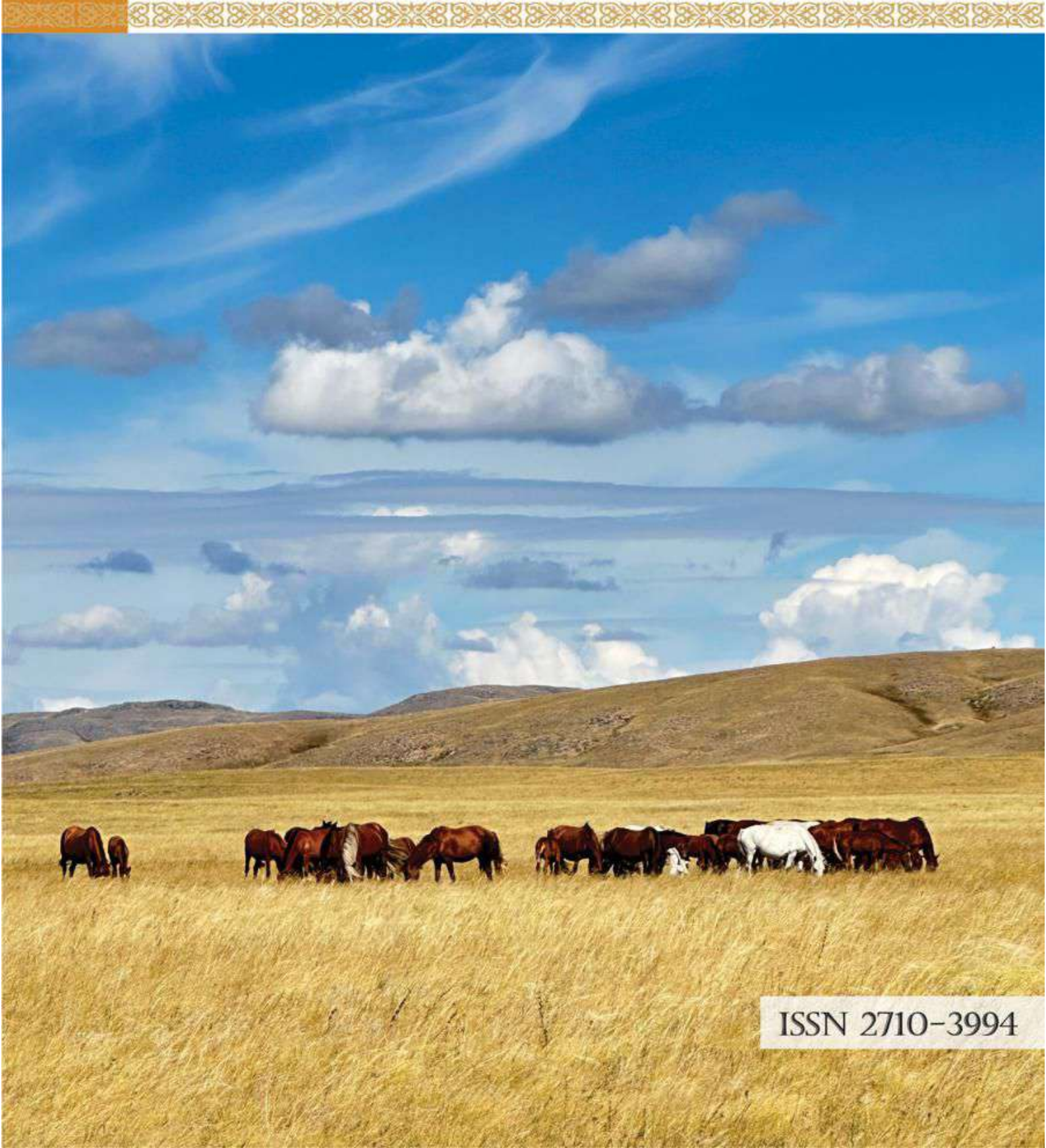

2025, 12 (3)

Asian Journal "STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көксебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 633-649, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20

THE ISSUES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 IN THE WORKS OF
ILYAS ZHANSUGUROV

Bulanov Erzhan^{1*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(187A, Zhansugurova Str., 040006 Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, teacher-lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Bulanov E., 2025

Abstract. *Introduction.* The national liberation uprising of 1916 in Zhetysu found comprehensive reflection in such historical works by Ilyas Zhansugurov as “Zharkent oiazynda”, “1916 zhyl derekteri” and “Lepsi oiazynda”. These describe the circumstances that developed in the region in connection with the Tsar’s June decree, the mass armed resistance of the Kazakh and Kyrgyz peoples, the harsh measures of the authorities to suppress the uprising, the flight of the population to China to escape punitive detachments and oppression from Russians, Chinese and Kalmyks, the arrest of uprising leaders and their imprisonment in Karakol prison, as well as the murder of Zh. Mambetov as a result of a conspiracy and the brutal reprisals that occurred in the prison, all of which are thoroughly covered based on the eyewitness’s memoirs. Consideration of these works of the poet allows for a deeper understanding of the history of the national liberation uprising in Zhetysu. *Goals and objectives.* Based on the poet’s works, to reveal the inner essence of the national liberation uprising in Zhetysu; assess the historical significance of these works as sources; and determine the degree of reliability of eyewitness testimonies presented in his studies. *Results.* The article considers the historical works of Ilyas Zhansugurov, which have remained outside the attention of historians and researchers, as historical sources illuminating the events of the national liberation uprising of 1916 in Zhetysu. Since these works were written before the establishment of strict Soviet totalitarian censorship, the author’s presentation, provided information, and conclusions objectively reveal the history of the uprising. Written on the basis of accounts from eyewitnesses who lived at that time and directly observed the events, these works help clarify little-known aspects of the uprising in Zhetysu. *Conclusion.* Compared to the works of Zh. Aimautuly (“Kartkozha”), M. Auezov (“Kily zaman”), S. Seifullin (“Tar zhol, taigak keshu”), and S. Mukanov (“Botagoz”), Ilyas Zhansugurov’s works included in the collection “Zhetysu. 1730–1916” – namely “Zharkent oiazynda”, “1916 zhyl derekteri” and “Lepsi oiazynda” – represent valuable sources both historically and from the perspective of source studies. These historical studies of the poet are necessary for a comprehensive and in-depth disclosure of the causes, course, nature and results of the national liberation uprising of 1916 in the Zhetysu region.

Keywords: County, Karkara, Lepsi, decree, requisition, rebellion, Alban, Taranshi, Dungan

Acknowledgements. The article was carried out within the framework of the project of grant funding of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan on the topic “The legacy of Ilyas Zhansugurov in the process of development of Humanities: in the context of the XXI century” (individual registration number: AR 19680053).

For citation: Bulanov E.O. The issues of the national liberation uprising of 1916 in the works of Ilyas Zhansugurov // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 633–649. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Буланов Ержан Олжабайұлы^{1*}

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(Жансүгіров көшесі, 187 А, 040006 Талдықорған, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, оқытушы-дәріскер

 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Буланов Е.О., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс І. Жансүгіровтың «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты тарихи шығармаларында қарастырылған. Онда ақ патшаның маусым жарлығына қатысты өңірде қалыптасқан ахуал, қазақ-қырғыз халықтарының жаппай қарулы қарсылығы мен биліктің көтерілісті басудағы қатыгез шаралары, жазалаушы әскерден қашқан халықтың Қытайға босуды және орыс, қытай, қалмақтардан озбырлық көруі, көтеріліс басшыларының ұсталып Қаракөл түрмесіне қамалуы, Ж. Мәмбетовтың қастандықпен өлтірілуі мен түрмеде орын алған қырғын туралы көзкөрген куәгердің естелігі негізінде жан-жақты көрініс тапқан. Құлагер ақынның атап көрсетілген еңбектерін қарастыру Жетісу өңірінде орын алған ұлт-азаттық көтерілістің тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді. *Мақсаты мен міндеттері.* Құлагер ақынның еңбектері негізінде Жетісу өңірінде орын алған ұлт-азаттық көтерілістің ішкі мазмұнын ашып көрсету; ақын шығармаларының мәселеге қатысты тарихи дерек ретіндегі құндылығына баға беру; ақын зерттеуіндегі оқиға куәгерлерінің естеліктерінің шынайылығын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада тарихшы-зерттеушілердің назарынан тыс қалып келген І. Жансүгіровтың тарихи шығармаларын тарихи дерек тұрғысынан қарастыра отырып, Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселелері зерттелді. Әлі де болса кеңестік тоталитарлық жүйенің күшіне енбей тұрған кезінде жазылғандықтан құлагер ақын Ілиястың баяндаулары, келтірген деректері, жасаған қорытындылары көтеріліс тарихын объективті түрде ашып көрсетеді. Нақ сол уақытта өмір сүрген, оң-солын таныған кезінде оқиғаны көзімен көрген куәгерлердің баяндауымен жазуы нәтижесінде жарияланған еңбектері Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілістің көмескі тұстарын айқындауға септігін тигізді. *Қорытынды.* Нақ сол оқиғалар туралы жазылған Ж. Аймауытұлының («Қартқожа»), М. Әуезовтың («Қилы заман»), С. Сейфуллиннің («Тар жол, тайғақ кешу»), С. Мұқановтың («Ботагөз») шығармаларымен салыстырғанда І. Жансүгіровтың «Жетісу. 1730–1916» жинағына енген «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты зерттеулері тарихи тұрғыдан және деректанулық жағынан құнды. Құлагер ақынның аталған тарихи тұрғыда жазылған еңбектері Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің себебін, барысын, сипатын, нәтижесін мейлінше толық ашып көрсету үшін қажет.

Түйін сөздер: Ояз, Қарқара, Лепсі, жарлық, реквизиция, көтеріліс, албан, тараншы, дүңген

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контексінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680053).

Дәйексөз үшін: Буланов Е.О. Ілияс Жансүгіров еңбектеріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселелері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 633–649 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА

Буланов Ержан Олжабаевич^{1}*

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(ул. Жансугурова, 187 А, 040006 Талдықорган, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, преподаватель-лектор
 <https://orcid.org/0000-0002-3281-4418>. E-mail: erzhan_bulanov@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Буланов Е.О., 2025

Аннотация. *Введение.* Национально-освободительное восстание 1916 года в Жетысу нашло всестороннее отражение в таких исторических произведениях Ильяса Жансугурова как «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында». В них подробно освещается обстановка, сложившаяся в регионе в связи с июньским указом царя, массовое вооружённое сопротивление казахского и кыргызского народов, жестокие меры властей по подавлению восстания, бегство населения в Китай от карательных отрядов и притеснения со стороны русских, китайцев и калмыков, аресты лидеров восстания и их заключение в тюрьму Караколе, а также убийство Ж.Мамбетова в результате заговора и жестокая расправа, произошедшая в тюрьме, получили всестороннее освещение на основе воспоминаний очевидца данного события. Рассмотрение указанных трудов поэта позволяет глубже понять историю национально-освободительного восстания в Жетысу. *Цель и задачи.* На основе произведений поэта раскрыть внутреннюю суть национально-освободительного восстания в Жетысу; оценить историческую значимость этих произведений как источников; а также определить степень достоверности свидетельств очевидцев, приведённых в его исследованиях. *Результаты.* В статье рассматриваются исторические произведения И. Жансугурова, оставшиеся вне внимания историков-исследователей, как исторические источники, освещающие события национально-освободительного восстания 1916 года в Жетысу. Поскольку данные произведения были написаны до установления жесткой советской тоталитарной цензуры, авторская подача, приведённые сведения и сделанные выводы объективно раскрывают историю восстания. Благодаря написанию на основе рассказов очевидцев, живших в то время и непосредственно наблюдавших события, эти труды способствуют прояснению малоизвестных аспектов восстания в Жетысу. *Заключение.* По сравнению с произведениями Ж. Аймауытова («Қартқожа»), М. Ауэзова («Қилы заман»), С. Сейфуллина («Тар жол, тайғақ кешу») и С. Муканова («Ботагөз»), труды И. Жансугурова, включённые в сборник «Жетысу. 1730–1916», такие как «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында», представляют особую историческую и источниковедческую ценность. Указанные исторические исследования поэта необходимы для всестороннего и глубокого раскрытия причин, хода, характера и итогов национально-освободительного восстания 1916 года в Жетысуском регионе.

Ключевые слова: Уезд, Каркара, Лепси, указ, реквизиция, восстание, албан, тараншы, дунган

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Наследие Ильяса Жансугурова в процессе развития гуманитарных наук: в контексте XXI века» (личный регистрационный номер: AP 19680053).

Для цитирования: Буланов Е.О. Проблемы национально-освободительного восстания 1916 года в произведениях ильяса жансугурова // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 633–649. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_633-649

Кіріспе

Әлемдегі кез келген ұлттың тарихын зерттеу мәселесінде сол ұлттың өз тілінде жазылған және көзімен куәгерлердің жазбасы нақ сол оқиғаны жан-жақты, толыққанды түсінуге мүмкіндік береді. Екіншіден, оның болған оқиғаны зерттеуде деректік тұрғыда маңызы зор. Халқымыздың басынан кешірген тарихи, қоғамдық-саяси, экономикалық және әлеуметтік үрдістерді зерттеуші-ғалымдар аталған деректер негізінде зерттеп, оның ақиқатына көз жеткізе алады. Мәселеге сол тұрғыдан келе отырып, Илияс Жансүгіровтың ес біліп, оң-солын ажырата бастаған, жиырмадан асып, жігіт болған кезінде өзі куә болған және сол туралы көрген білгені, естігені жайында жазған Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы деректік маңызға ие тарихи зерттеу еңбектерін қарастырамыз.

Бүкіл Қазақстан территориясын қамтыған қарулы қарсылық барысында Жетісу өңірі көтерілістің негізгі ошақтары болды. Оның өзі Қарқара-Албан және Верный уезіндегі орын алған қарулы қақтығыс өзінің ауқымдылығымен, тегеурінділігімен ерекшеленді. Әрине, көп жерде айтыла бермейтін Лепсі уезіндегі матай руларының да қарулы көтеріліске шыққандығы мәлім. Ол туралы құлагер ақын Илияс Жансүгіровтың тарихи шығармаларынан білеміз. Жалпы алғанда 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс патша өкіметінің 1867–1868 жылдардағы аграрлық отарлау саясаты мен XX ғасырдың басында басталған рухани отарлауға, патша билігі мен жергілікті бай-болыстардың әділетсіздігіне деген ашу-ызаның лап етіп сыртқа шығуы еді. Оның буырқанып шығуына түрткі болған, әлбетте, 25 маусым жарлығы екендігі белгілі.

Көптеген зерттеулерде көтерілістің себебі, барысы, қорытындылары жалпылама тұрғысынан айтылып келеді. Шын мәнінде оқиғаның ішкі иірімдері, көтеріліске қатысқан қарапайым қазақ пен оның басшыларының тарихи тағдыры, Қытай жеріне қашқан һәм босқан қазақтардың жазалаушы орыс әскері және қытайлар мен олардың қолшоқпары болған қалмақтар тарапынан көрген зорлық-зомбылығы, көтеріліс барысындағы тараншылардың (ұйғырлар) ұстанған позициясы, жасы толмаса да зорлықпен қара жұмысқа алынған қазақтың бозбаласының көргені мен басынан өткені сияқты мәселелер назардан тыс қалып жататын. Осы айтылғандар туралы Илияс Жансүгіров өз зерттеуінде тәптіштеп жазды және ғылыми айналымға енгізді. Мәселен, ақын шығармаларын тауып, араб әліпбиінен кириллицаға аударған Әбілхан Әбіласан былай дейді: «Илияс ақын да Жетісу көтерілістері туралы ұрпаққа үлкен тарихи деректі мұра қалдырыпты. Ел аузынан, мұражай құжаттарынан қыруар деректер жинаған. Бұл, шамасы, жиырмамыншы жылдардың бас кезі. Аталған дүниелер кезекті сәтін күтіп жүргенде жиырмамыншы жылдардың соңғы кезеңіндегі сойқандар, одан отызыншы жылдардың ойраны келіп жетеді. Жинақталған дүниелер ақынның жеке мұрағатында қала береді. Нәубетті сәттерде бұл шығармалардың аман қалуына ақын шапағатын көрген кісілер себепші болған көрінеді. Олар бертінге дейін қызыл саясат тырнағынан алып қалып отырған. Қорғап, сақтай білген. Қып-қызыл «өрттен» аман қалған бұл тарихи дүниелер – тақырыбы жағынан біртұтас сабақтас, өзектес, нақтылы, деректі еңбектер» (Жансүгіров, 2001: 3). Ақынның бұл еңбектері ұзақ жылдар архив қойнауында жатты және тек Ә. Әбіласанның еңбегі нәтижесінде 2001 жылы жинақ болып жарыққа шықты.

Илияс Жансүгіровтің аты аталса қалың оқырман қауым оны ақын, журналист, аудармашы, сатирик деп біледі. Шындығында оның Ресей империясының XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ жерін отарлау саясаты, әсіресе Жетісу өңірін күшпен басып алу және оған қарсы жергілікті жердегі қазақ руларының қарулы қарсылығы, Кенесары Қасымұлы

бастаған ұлт-азаттық көтеріліс пен оның Жетісу өңіріндегі іс-қимылдары жан-жақты қамтылған. Сондай-ақ Жетісу жерінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті кешенді түрде зерттеген. Сондықтан І.Жансүгіровке қатысты, яғни оның тек ақын және журналист қана емес, тарихи тақырыптарға да терең үңілген, кешенді зерттеген тарихшы деп танимыз. Оның қаламынан туған Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы зерттеулері тарих ғылымы үшін маңызды. Сол тұрғыдан алғанда тақырыптың өзектілігі ешқандай дау тудырмайды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеуіміздің деректік базасы ретінде І. Жансүгіровтың «Жаркент оязында» (ҚР ОМА. 1368-қ. 1 т. 56-іс.), «1916 жыл деректері» (ҚР ОМА. 1368-қ. 1 т. 54-іс.), «Лепсі оязында» (ҚР ОМА. 1368-қ. 1 т. 54-іс.) (Ескерту: Бұл сілтемелер қолжазбаның түпнұсқасымен танысуға қызығушылық танытқан оқырмандар үшін арнайы берілді және аталған еңбектер араб әліпбиімен жазылған) деген еңбектерін атап көрсетеміз. Бұл еңбектер тарихи зерттеу тұрғысынан, әрі деректік жағынан терең мазмұнға ие. Қолжазбаны ҚР Орталық мемлекеттік архивінен тауып, кириллицаға аударған және оны ғылыми айналымға енгізген Қазақстан Журналистер одағының мүшесі Әбілхан Әбіласан. Жинақ 2001 жылы «Жетісу. 1730–1916.» деген атаумен жарыққа шықты және үш шығарма да нақ осы жинаққа енді (Жансүгіров, 2001: 57–166).

Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс уақыты осы бір ұлан-ғайыр өлкені мекендеуші халықтар өміріндегі аса бір күрделі кезең болды. Көтерілістің жаппай бұқаралық һәм халықтық сипатқа ие болуы, қоғамның барлық әлеуметтік топтарын қамтуы, Ресейдің отары болып келген аймақтарда ұлттық және азаттық ұрандардың көтерілуі, революциялық дағдарыстың өрлеуі онсыз да 1-жаһан соғысында титықтаған патша өкіметін тығырыққа тіреген болатын. Яғни, ұлт-азаттық көтерілісті 1917 жылғы Ақпан революциясының алғышарты әрі құрамдас бөлігі тұрғысынан мәселенің жаңа әдіснамасы ретінде қарастыруға әбден болады.

Кеңестік кезеңде тақырыпты зерттеуде 1916 жылғы көтерілістің мақсаттары, сипаты және қозғаушы күштері туралы белгілі бір көзқарас қалыптасқан болатын. Әрине, ол түсінікті еді – оған себеп жетпіс жыл бойы үстемдік еткен кеңестік һәм коммунистік идеология мен қоғамды қанаушы (байлар) және қаналушы (кедейлер) деп екіге бөліп тастаған таптық принцип. Яғни, кеңестік кезеңдегі тоталитарлық биліктің жоғарыдан жасалатын маркстік-лениндік методологияға негізделген қатаң бақылауы болды. Патшалық Ресей империясы болсын немесе Кеңес өкіметі тарапынан болсын өзінің шет аймақтарында орналасқан Кавказ, Орта Азия мен Қазақстан, Сібір өлкесіндегі жүргізген отарлық саясатын ақтап алу мақсатында оны прогрестік құбылыс ретінде қарастырды. Мұндай пікір негізінен отаршылардың өзіне тиімді жақтарын көрсетуге бағытталған болатын. Шиеленіскен ұлтаралық қатынастарды айтуға қатаң тиым салынды. Ғылымда орыс пролетариатының революциялық қозғалыстардағы «жетекшілік» рөлін асыра бағалайтын пікір күштеп таңылды, қалыптастырылды. Сондықтан отаршылдықтың ықпалын зерттеу және талдауда Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде методологияның кеңінен таралған өркениеттілік және ұлттық негіздері басшылыққа алынды.

Тақырыпты терең зерттеуде ғылымда қолданылып жүрген әдіснаманың (методологияның) негізгі бағыттары болып саналатын тарихилық, объективтілік негіздегі ғылыми таным принциптері кеңінен қолданылғанын атап өтеміз. Аталған бағыттарға жататын жүйелеу, сыни талдау, баяндау, сипаттау, логикалық қорыту әдістерін (метод) қолдану арқылы Ілияс Жансүгіровтың тарихи тақырыптағы еңбектеріндегі мәліметтердің шынайылығына көз жеткізілді.

Талқылау

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі уақытта замануи көзқарастар мен тарихымыздағы «ақтаңдақ» тақырыптарды жою қажеттігі тұрғысынан қайта бағалау мен қарастыруды талап ететін қордаланған түйткілді мәселелердің бар екендігін шынайы өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Солардың ішінде ХХ ғасырдың бірінші ширегінде өлкеде қалыптасқан саяси ахуал және орын алған қым-қиғаш оқиғалар һәм 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қазақ қоғамында ерекше орын алды. Аталған мәселе туралы зерттеулер мен құжаттар жинағы жарияланды. Бірақ, солардың арасында құлагер ақын Ілиястың көтеріліске қатысты көрсетілген еңбектеріне назар аударған тарихшы-ғалымдардың арасында тек Ш. Тілеубаевтың «Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі» (Тілеубаев, 2010: 125) атты тақырыптағы кандидаттық диссертациясын атап өтуімізге болады. Зерттеу жұмысында Ілияс Жансүгіровтың аталған «Жаркент оясында, «1916 жыл деректері», «Лепсі оясында» атты тарихи шығармаларына арнайы тоқталмаған. Көтеріліс тарихын ашуда ақын шығармаларындағы мәліметтерді дерек ретінде пайдалануға тырысқан.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контексінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында (жеке тіркеу нөмірі: АР 19680053) І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің бір топ ғалымдары кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Соның бір бағыты ретінде құлагер ақынның тарихи шығармаларын зерттеу және насихаттау, оның тарихшы болғандығын дәлелдеу болып табылады. Сол тұрғыда мақала авторының құлагер ақын Ілияс Жансүгіровтың тарихи бағытта жазған «Жетісу өлкесін орыс алуы», «Ұзынағаш соғысы» атты шығармаларына көңіл аударып, зерттеуінде біршама кеңінен қарастырғанын атап өтуге болады. Ол «ХІХ ғасырдағы Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлауы (І. Жансүгіров еңбектері негізінде)» деген тақырыппен әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ-нің Хабаршысында жарияланды (Буланов, Кыяхметова, 2024: 19–29).

Тарихшы-ғалымдардың аталған мақаларға назар аудармауының тағы бір себебі, құлагер ақынның тарихи шығармаларының өзі тек ғылыми айналымға 2001 жылы қосылуы, «таралымы небәрі мың дана ғана болғандықтан және демеушілік жасаған Нидерландия Корольдігі елшілігінің кітапты сатуға рұқсат бермегендігі себепті бұл шығарма көпшілікке кең тарай алған жоқ» (Жансүгіров, 2006: 5).

Ал әдебиет саласының мамандары көп жағдайда Ілияс Жансүгіровтың лирик ақындығы, прозаик, сатирик, драматург болғандығы туралы (Иманғазин, 2025: 235), оның журналистік қырларына (Андас, 2019: 348), әдеби туындыларына көңіл аударған.

Әлбетте, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы кеңестік кезеңде де, тәуелсіздіктен кейін де көптеген еңбектер жазылды. Соларға аз-кем тоқталып өту артық етпейді. Солардың ішінде оқиға куәгерлері болған қазақтың көрнекті жазушысы Ж. Аймауытовтың «Қартқожа», қазақ кеңестік әдебиетінің классиктері болған жазушылар М. Әуезовтың «Қилы заман», С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқановтың «Ботагөз» шығармаларын атап өтеміз. Әрине, Жетісу өңіріндегі көтерілістің жан-жақты баяндалғаны М. Әуезовтың шығармасы болды. Бұлармен қатар сол уақыттағы аласапыран оқиғалардың куәсі болған, ал кейбірі тіпті сол көтерілістің бел ортасында жүрген, оқиғаға тікелей қатысқан тұлғалардың еңбектерінің де маңызы зор. Атап айтсақ, С. Асфендияров, Т. Рысқұлов, С. Меңдешов. Олардың шығармаларының құндылығы сол, барлығы тоталитарлық жүйенің ықпалынан жапа шегіп, еңбектері ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымға енбей ұмыт қалған еді. Солардың қатарында І. Жансүгіровтың де осы тақырыпқа қатысты жазған еңбегі архив қойнауында қалып, қалың оқырман қауымға белгісіз болып келді.

Соғыстан кейінгі кезеңде мәселеге байланысты бірқатар құжаттар жинағы жарыққа шықты (Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы, 1947: 214; Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов, 1960: 792). Сондай-ақ көптеген зерттеу еңбектері де жазылды. Оларға тән ортақ кемшілік Жетісу өңіріндегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты арнайы кандидаттық диссертация қорғаған тарихшы

Ш. Тлеубаев былай деп атап көрсетеді: «Кеңестік кезеңдегі зерттеулерде көтерілістің жергілікті ерекшеліктері толық ескерілмеді, сипатын, жетекшілері мен ұлттық қайраткерлердің қызметін, ұлтаралық қайшылықтарды түсіндіруде таптық, интернационализм принциптері тұрғысынан біржақты бағалауға жол беріліп, оқиғалардың нақты көрінісі күңгірттеу қалып отырды» (Тілеубаев, 2010: 4).

XX ғасырдың бірінші жартысында орын алған патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы саяси күреске шыққан Алаш қозғалысы тарихы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі кезеңдегі тоталитарлық жүйенің солақай саясаты мәселелеріне алғашқы болып көңіл аударған тарихшы-ғалымдар шоғыры қалыптасты. Олар қалыптасқан кеңестік қасаң идеологиядан тыс Тәуелсіз Қазақстан тарихының жаңа методологиясын, жаңашыл мектебін қалыптастырды. Нақ сол тарихшы-ғалымдарға М. Қозыбаевтың (Қозыбаев, 1994: 192), К. Нұрпейістің (Нұрпейіс, 1995: 256), М. Қойгелдиевтің (Қойгелдиев, 2004: 171–189) есімдерін ерекше ілтипатпен атап өтуге болады. Бұл жерде олардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс мәселесіне қатысты еңбектеріне сілтеме берілді.

Тарихшы-ғалым О.Х. Мұхатованың мәселеге қатысты тарихнамалық тұрғыда жазылған екі көлемді мақаласын ерекше атап өтуге болады. Онда Ресей империясының қазақ жерінде орын алған күшпен отарлау саясатына қарсы С. Датұлы, К. Қасымұлы бастаған және 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістердің зерттелуі кешенді түрде қарастырылған. Бірінші мақалада XX ғасырдың 20–80 жж. қамтыған кеңестік тарихнамасы (Мұхатова, 2020: 19–27), екінші мақаласында 1992–2019 жж. посткеңестік кезеңдегі зерттелуіне көңіл бөлген (Мұхатова, 2020: 380–387).

Бұл жерде мына мәселеге көңіл аудару қажет, яғни тек І. Жансүгіровтың еңбектерінде қарастырылған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихнамасына қатысты зерттеу еңбектері мен тарихи негіздегі көркем шығармалар туралы сөз қозғалды. Ал құлагер ақынның нақ осы оқиғаға қатысты еңбектерін тарихи тұрғыда зерттеген, деректанулық және тарихнамалық тұрғыда зерделеген еңбектер жоқтың қасы деп айтуға болады.

Зерттеу нәтижелері

І. Жансүгіровтың «Жаркент оязында, «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында» атты тарихи шығармаларында бірінші дүниежүзілік соғыс барысында отарлау саясатының күшеюі, 1916 жылғы ІІ Николай патшаның маусым жарлығына қатысты орын алған Жетісу өңіріндегі дүрбелеңге жан-жақты тоқталады. Сондықтан Ресей империясының қазақ жерін отарлау үрдісіне қысқаша тоқталып кетуді жөн санадық. Оны үш кезеңге бөлуге болады: әскери-казактық (әскери бекіністер мен әскери шептер салу, мұздай қаруланған әскер кіргізу, Сібір, Жетісу, Жайық және Орынбор казачествосын құру), одан кейін аграрлық (қазақ жерін Ресей империясының жеке меншігі деп жариялауы, орыс шаруаларын қазақтың шұрайлы жерлеріне жаппай көшіру һәм қоныстандыру) және рухани (тілінен, дінінен, ділінен, тарихынан айыру) тұрғыда. Әлбетте, атап көрсетілген кезеңдердегі жүргізілген отарлау саясатының ішінде XX ғасырдың басында басталған рухани отарлаудың зардабы өте ауыр еді. Яғни, тілінен, дінінен, ділінен айыру арқылы қазақ халқын ұлт ретінде жоюдың сұрқия саясатын жоспарлы түрде жүргізді. Мұнымен қоса Ресейдің 1-дүниежүзілік соғысқа араласуы да қанаудан титықтаған қазақ халқы үшін ауыр тиді. Қалыптасқан қиын жағдайдан туындаған халықтың ашу-ызасы 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығынан кейін сыртқа шығып, қарулы қарсылықтың бұрқ етіп басталуына алып келіп, одан ұлт-азаттық көтеріліске ұласты. Жарлықта Қазақстан, Орта Азия және ішінара Сібірдің 19 бен 43 жас аралығындағы «бұратана» халықтардың еркектерін тылдағы қара жұмысқа «Реквизициялау туралы» айтылды. Бұл жерде екі мәселеге назар аударғанымыз абзал. Біріншісі, тыл жұмыстары дегеніміз майдан шебіне жақын аймақтарда окоптар қазу, көпірлер салу, ағаш кесу, қатынас жолдарын салу, қорғаныс құрылыстарын тұрғызу және т.б. Бұл жерде тыл жұмысына алынған азаматтардың қолына қару беруге сенбей, қара жұмысқа салу арқылы оларды кемсітіп отырғандығын анық көреміз. Екіншісі, «реквизиция» деген сөздің мағынасы мүлікке, затқа байланысты айтылатын термин болғандығы. Ол «жұмылдыру», «әскерге шақыру» деген сөз

емес, қайта әңгіме бейнебір малды, мүлікті, затты алу, өткізу туралы болып отырған сияқты. Сондықтан жарлықтың өзі қазақ халқын «бұратана» деп бір кемсітсе, екіншіден, «реквизиция» деп затқа, дүние-мүлікке теңеп, бүкіл бір ұлтты екінші сортты деп кем санап отыруы халықтың ашу-ызасын тудырды.

Қазақтарды әскер қатарына алмай тыл жұмысына, қара жұмысқа алуының тағы бір себебі – патша билігі қазақтарға сенімсіздікпен қарады. Өйткен, Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін Ресейдің жоғарғы және жергілікті мемлекеттік басқару әкімшілігінде қазақтарды әскер қатарына алу туралы мәселе көтеріліп, қызу пікірталас жүрген. Нәтижесінде еркіндікке ұмтылып, талай мәрте көтеріліске шыққан қазақ халқына саяси жағынан сенімсіздік танытқан. Қазақтарды патша билігіне жаулық көзқарастағы Орта Азиядағы Қоқан, Хиуа, Бұхар мемлекеттерімен, сондай-ақ Қытайдағы мұсылмандармен көрші әрі діндес деп санап, кез-келген сәтте сатып кетеді деген тұжырым жасайды. Сондықтан көшпелі бұратана мұсылмандардан әр жыл сайын әскерге адам алу, қару-жарақ ұстауға және соғыс өнеріне үйрету – саяси тұрғыдан үлкен қателік деген шешімге келеді.

Маусым жарлығынан кейін ел ішінде басталған дүрбелең кезінде патша өкіметінің жергілікті қазақтарға ұстанған бұндай саясатын ел ағалары мен халықтың арасында беделі бар тұлғалар көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде билік өкілдерінің бетіне басып тұрып айтады. Мәселен, отаршыл жүйенің Нарынқол-Шарын бөлімшесінің бастығы әрі сенімді өкілі Поворковқа қарата Серікбай Қанайұлы былай деген: «... біздер ақ патшаға қарағалы 50–55 жыл шамасында болған екен. Содан бері патша оқу; өнер үйретпеді. Не әскер қызметіне алып, әскер білімін үйретпеді. Қараңғы, білімсіз болдық. Құр қол ұрысқа тас сына ма? Патшаның сұраған рабочиын бере алмаймыз – деді. Патша біздерді тәрбиелейді дейсің, біздер үшін салдырған мектебі, әртүрлі өнер-білім орындары қайсы? ...» (Тілеубаев, 2010: 50).

Патшаның маусым жарлығын және оны қазақ қалай қабылдағандығын Ілияс Жансүгіров былайша суреттеп жазды: ««25 июнь жарлығы» елдің төбесінен түскендей болды. Мұны бұрын жергілікті билеу мекемесіндегі өкімет қызметкерлері де білмеді. Өкімет қызметкерлері бұл жарлыққа ресми жағынан қарап «сөзсіз атқаруға тиіс» деген «үлкен жарлық» есебінде қарады» (Жансүгіров, 2001: 103). Жарлық бойынша Қазақстан мен Орта Азиядан барлығы 400 мың адам, аталған аймақ ішіндегі қазақтар мекендеген барлық облыстардан 240 мыңға жуық адам алуды жоспарлады (Қазақстан тарихы, 2002: 638), ал «Жетісудан алынатын жігіт саны 43 000 (қырық үш мың) жан еді» (Жансүгіров, 2001: 103), - деген мәлімет береді Ілияс Жансүгіров. Кейінгі зерттеу материалдарында Жетісу өңірінен қара жұмысқа алынатын адам саны 87 мың (Қозыбаев, 1994: 9) болған дейді. Сондықтан жергілікті жердегі патша өкіметінің әкімшілігі жоспарды орындау үшін оған сөзсіз орындауға тиіс үлкен жарлық деп қарады. Ал оның бұхара халықтың тарапынан болатын қарсылықтың міндетті түрде туындайтынын құлагер ақын былайша анық та айқын атап көрсетеді: «Жергілікті халықтың жан сырымен санасу, жарлық аяғының қандай халге соғатыны олардың (патша өкіметінің әкімшілігі – Е.Б.) есінде болған жоқ» (Жансүгіров, 2001: 103). Бұның өзі қазақтардың жаппай қарулы бас көтеруіне алып келген ұлт-азаттық көтеріліске алып келе жатты.

Көтеріліс қарсаңында Жетісу облысының әскери-губернаторы, құлагер ақынның сөзімен айтқанда «жандаралы» болып М.А. Фольбаум басқарып тұрды. Ол шілде айының басында Жетісу жерін мекендеген барлық қазақ, қырғыз, тараншы (ұйғыр), дүңген халықтарынан адам алу туралы шыққан ақ патшаның жарлығын орындау үшін үндеу жасайды және оны Ілияс Жансүгіров өз еңбегінде былай деп келтіреді: «Ешбір теріс ұғынушылар болмасын және кімде-кім бұл жарлыққа мойынсұнбағандық қылып, сөз таратса, тоқтаусыз ояздық (уездік – Е.Б.) начальниктердің қолына тапсырылсын. Біздің ісіміз ұлы патшаның жүрегі куанарлық жақсы болып шығуына сенемін. Мен солай ойлаймын. Неге десеніз де, монархымыздың атынан алғашқы шілдеде мен мұны өз аузымнан бәрін жинап алып жариялағанымда қазақтар, тараншылар және басқалар, болыстық правительдер менің бұйрығымды шын көңілмен қабылдаған ...» (Жансүгіров, 2001: 103–104). Ал шындығына келгенде патшаның маусым жарлығына қатысты өлкеде үш түрлі көзқарас қалыптасқан болатын. Біріншісі, жарлықты

жан-тәнімен орындауға мүдделі болған және оны жүзеге асыруға бел шеше атсалысқан патша әкімшілігінің шенеуніктері мен жергілікті бай-манаптар мен болыстар болды. Міне, Фольбаумның бұйрығының шын көңілден қабылдануының себебі осында жатыр. Бұлардың халқына, жұртына деген сатқындығын Ілияс Жансүгіров анық әрі нақты сипаттайды: «... дуан-дуандағы ояздық начальниктер (оларды) шақырып, жауапқа алып, жалына бастады. Майдалады. Кейбіріне «алғыс, өмірге бақ» уәде қылды. Тарту-таралғы бермек болды. Мұндай ақсақалдардың кейбіреулері «уада береміз»-ге қол қойды. Кейін көпшілікті тастап, не ұлықпен, не болыстармен жарасып, жалт берген ақсақалдар аз болмады» (Жансүгіров, 2001: 104–105).

Екінші топ, қара жұмысқа адам бермейміз, өлсек өз туған жерімізде өлеміз деген ұстанымдағы радикалды бағыттағы күрескерлер болды (Т. Бокин, Ә. Жангелдин, Т. Рысқұлов, С. Меңдешов және басқалар). Бұлар халықты қарулы көтеріліске шақырды және оған өздері де қатысып, басшылық етті.

Үшінші топ, «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т.б. либерал-демократияшыл бағыттағы зиялылардың жетекшілері патша әкімшілігіне адам алуға асықпауға, қайта олардың әуелі дайындық шараларын жүргізуге көзін жеткізуге талай мәрте әрекет жасады. Сонымен бірге олар қарусыз халық көтеріліске шыққан жағдайда патша өкіметінің аяусыз жазалау шараларының құрбаны болады деп санап, жарлықты орындауға қарсылық көрсетпеуге шақырды. Өйткені олар мәселенің мән-жайын терең әрі жақсы білді. Ал қанша жерден қарсылық көрсеткенімен екі тараптың күшінің тең еместігін, қарулы қарсылықтың қантөгіспен аяқталатынын жете түсінді. Сондықтан олар қарулы бас көтерудің алғашқы күндерінен бастап халықтың арасында көтеріліске шықпауға шақырған үгіт-насихат жүргізді. Шын мәнінде ұлттық зиялылардың айтқан бұндай пікірлері айна-қатесіз келді. Көтерілісшілерді, тіпті көтеріліске қатыспаған бейбіт тұрғындарды да биліктің жазалаушы әскері аяусыз қырды.

Сонымен патшаның жарлығы да, әскери-губернатор М.А. Фольбаумның үндеуі де, басқа да төменгі әкімшілік қызметкерлердің де түсіндіруі жұртқа тұңғыш әрі жұмбақ, түсініксіз жағы көп болды. Жергілікті халықтың арасында Кенесары көтерілісінен кейінгі уақыттан бері жаншылып келе жатқан қазақ рухы қайтадан лап етіп лаулаған болатын. Елде ыбыр-сыбыр көбейіп, қолдарына қару алып, халық «адам бермейміз» деп қарулы көтеріліске шықты.

Жетісу жеріндегі көтеріліс туралы егжей-тегжейлі жазған Ілияс Жансүгіровтың атап көрсетілген шығармаларын мұқият қарастыратын болсақ, патша жарлығына қарсылықтың мынадай түрлерін анық көреміз: қарулы бас көтеру һәм көтеріліс; шекаралас жерлердегі отырған қазақтар пісіп келе жатқан астығын, мекенін тастап, Қытайға көшіп кету; төмен ығысып, жазалаушы әскердің баруына қиындық тудыратын Балқаш көлінің маңына, оған құятын Ақсу, Лепсі, Іле, Қаратал өзендерінің төменгі ағысындағы құмды жерлерге көшіп кету; қалалы жерлерде тұратындар алыс ауылдарға қашу және т.б.

Қарулы көтеріліске шыққан қазақтар мен қырғыздарды аяусыз басып-жаншу туралы Жетісу облысының әскери-губернаторы М.А. Фольбаумның, оның үстінен қарайтын Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткиннің неше түрлі қатыгез бұйрықтары мен нұсқаулары құлагер ақынның шығармасында көрініс тапқан. Мысалы, Куропаткин жандарал Фольбаумға берген жасырын нұсқаулары туралы І. Жансүгіров былай дейді: «Қазақ-қырғыз тәртіпсіздігін басуда Сіздің қайратыңыздың негізгі міндеті орыс халқының амандығын, мал-жанын сақтау болу керек. Осы ретте орыс халқын оқпен атылатын отты қарулармен және балта секілді қара қару-жарақпен де тісінен тырнағына шейін жарақтандырыңыз» (Жансүгіров, 2001: 127). Жоғары лауазымды басшылықтың өздері нұсқау беріп, рұқсат беріп тұрғаннан кейін орыс әскерлері ғана емес, орыс казактары мен орыс мұжықтары да қазақ пен қырғызға көрсеткен қатыгездігі мен жауыздығы шектен шықты. Ол туралы І. Жансүгіровтың мәліметін келтірсек: «Орыстардың қазақ-қырғыздарды топырлатып ата беретіні көпке созылды. Қаладан бір орыс мылтықпен шықса онымен жолыққаны қайда барасың десе, «екі аяқты киік атам» дейтін-ді. Албан ішіндегі казак-орыс әдейі ауызға алатын сөзі еді» (Жансүгіров, 2001: 132). Бұдан шығатын қорытынды қара жұмысқа адам

бермейміз деп қарулы көтеріліске шыққан қазақтарға қарсы патша билігі барлық ресурсты пайдаланғандығын көреміз. Тіпті ұлтаралық қақтығысқа айналғандығын пайымдауға болады. Бұл жерде нақ осы оқиғадан бір ғасыр уақыт өтсе де Ресей Федерациясының саясатының ешбір өзгермегендігін анық көреміз. Бүгінгі Ресей билігі тарапынан «Орыс әлемі» атты атаумен 2020 жылы қыркүйекте қабылданған доктринасы бойынша «Ресей Федерациясы шетелде тұратын отандастарының құқықтарын жүзеге асыруға, олардың мүдделері ресейлік мәдени ерекшеліктерін қорғауға, сақтауға қолдау көрсетеді» (Путин «Орыс әлеміне» негізделген жаңа сыртқы саяси доктринасын мақұлдады), - деп Ресей азаматтары мен орыс тілін әлемнің қай түкпірінде болмасын, қандай жолмен болмасын қорғайтынын айтады. Оның нақты мысалы ретінде Ресей-Украина арасындағы шиеленісті айтуымызға болады. Мәселен, 2014 жылы ақпан-наурыз айларында Ресейдің Украина территориясы болып табылатын Қырым түбегін аннексиялауы; 2014 жылы сәуірде Донецк пен Луганск облыстарын басып алуы нақ осы орыс мүддесін, орыс тілінің мүддесін қорғаймыз деген желеумен жүргізілген саясат еді. Сондықтан «Орыс әлемі» атты доктринаның мазмұнына терең үңілетін болсақ империялық, шовинистік мүдде жатқанын, орыстардың мүддесін қандай жолмен болса да қорғауға баратындығын тайға таңба басқандай етіп көрсетеді. Яғни, орыс шовинизмінің тарихы терең жатыр әрі оның айқын белгілерін І. Жансүгіровтың еңбектерін талдау барысында анық байқаймыз.

А.Н. Куропаткиннің өзге бір жіберген телеграммасында Фольбаумның намысын қайрап, жігерін жанып былай дейді: «Өзіңізді үлгі қылуға тырысыңыз. Бұдан 52 жыл бұрын өткен полковник Колпаковскийдің қимылын еске алыңыз. Ол осы күнгі Сіздің қолыңыздағы күштен әлдеқайда аз күшпен Алматыға шабатын қалың Қоқан қолына қарсы жүрегі айнымай шыққанын, Сіздің ұрысқалы отырған қазақ-қырғыздан ол уақыттағы Қоқан қолы әлдеқайда қарулы, жабдықты екенін, Колпаковский Қастек асуында оны талқандап жеңгендігін бір ойлап қойыңыз. Менің сұрауыммен майданнан Жетісуға казак-орыстың бір бригадасы және атты зеңбірегі жіберіледі» (Жансүгіров, 2001: 128–129). Осы жеделхаты арқылы Фольбаумның рухын көтергісі келді. Себебі, маусым жарлығынан кейін қалыптасқан көңіл-күй, тыл жұмысына адам бермейміз деген қарсылық күннен-күнге күшейген тұста Жетісу өңірінде әскер саны тым аз болатын. Оның басым бөлігі стратегиялық маңызы бар объектілерді күзетті. Куропаткиннің сұрауымен жіберілген әскер көтерілісті күшпен басып-жаншуға келе жатқан жазалаушы отрядтың алғашқы легі еді. І. Жансүгіров осы мәліметі арқылы патша билігі қазақтарды мұздай қаруланған әскердің күшімен және орыс мұжықтарын да қаруландыру арқылы жуасыту, қырып салу түкке тұрмайтын оқиға санағандығын ашып көрсетеді. Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткин тұрақты қарулы күштерге берген бұйрығында көтерілісшілерді жасына, жынысына қарамай тұтастай қырып тастау туралы бұйрық берген. Ол бұйрықты орындауда казактар мен орыс шаруалары мен мұжықтары да қалыспады. Көптеген мұрағат құжаттарынан олардың тарапынан жасалған қатыгездік пен айуандықтың куәсі боламыз. Бұл дегеніміз қазақ халқына қарсы жасалған нағыз геноцид ұйымдастыру деген сөз болатын.

Орыстың тарапынан көрген құқайы мен қорлығы бір бөлек, Қытайға үріккен қазақтардың да жағдайы өте қиын әрі адам төзгісіз болды. Әсіресе, Нарынқол, Сүмбе шекарасынан қашып өткен ел қатты күйзелді. Қытайлар малын, дүние-мүлкін тартып алды. Ол туралы Ілияс Жансүгіров былайша баяндайды: «... қазақтар малдан әбден айырылып жаяу-жалпы Қытайдағы қазақ жеріне жетті. Онда ел баласын, қызын сатып бет-бетімен жан бағуға телім-телім болып тозып кетісті. Басын күйттеген қазақтар қытайдың Үрімжі деген қаласына шейін кетті. Қытай, қалмақ жазаны қамшымен өтейді. Көрінген қазақты күрсілдетіп сабап жатқаны. Бірі ұрмайды, бәрі ұрады. Ақырын ұрмайды, жалаңаштап, сойып салады. Кейбіреулері шіріген жара болып, жатып жазылды» (Жансүгіров, 2001: 130). Тарихи дерек мәліметтері бойынша патшаның жазалаушы әскерінен Қытайға қашқан қазақтардың ұзын саны 300 мың екендігін айтсақ, қаншама жанның тағдырдың тәлкегіне ұшырағанын көреміз. Бұл жерде қазақтардың малы, дүние-мүлкі туралы айтпағанның өзінде. «Малым жанымның садақасы, ...» деп санайтын қазақ халқының күн көріс, тіршілік көзі болған малынан айырылуының өзі де зардабы үлкен, өмір сүруін тығырыққа тірейтін нәубет болатын.

Оған кеңес өкіметінің тарапынан 1931–1932 жылдардағы қолдан жасалған жаппай ашаршылықтың өзі айқын дәлел бола алады.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан Жетісу өңірінен Қытайға қашқан босқын қазақтардың саны басқа өңірлерге қарағанда көп болды. Олардың саны 1918 жылы басталған азамат соғысы кезінде одан сайын арта түсті. Ал босқын қазақтардың туған жеріне оралуы мәселесі де күрделі мәселеге айналды. Әсіресе, шекара әскерінің тарапынан жасалған қиянат, қатыгездік шектен шығып жатты. «Қайда барса да Қорқыттың көрінін» кебін киген нақ осы жағдайға қатысты Е.И. Стамшалов мынадай мәлімет береді: «Шыңжаңдағы ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайдан, жұт, ашаршылық кесірінен кері қайтушы қазақ босқындары екі елдің шекара құрылымдарының құрсауына ілінді... Батыс Қытайдың аймақтарында босқындар комиссиясы жүргізген үгіт-насихат бойынша атамекеніне көшіп келе жатқан босқын шаруалар шекара қызметінің қысымына ұшырады. Шекара әскерінің босқындарға оқ атуы, өздерімен бірге алып келе жатқан көлік, тауарларын тәркілеу бойынша тергеу атүсті жүргізіліп, дау тек әскерилердің пайдасына шешіліп жатты. Қытай билігі мен Кеңестік шекара әскери басшылығының қазақ босқындарына қатысты ұстанымдарының ортақ белгілері байқалады» (Стамшалов, 2024: 448)

Жетісу өңірінде қарулы көтеріліске шыққандар орыс әскерінің оғы мен зеңбірегінен өлді, шейіт болды. Тұтқынға түскендері түрмеге қамалып, итжеккенге айдалды. Басын имеген, рухы мықтыларын дарға асты. Ал көнгендерін тізімге іліп, тыл жұмыстарына жіберді. Жалғыз ұлын қара жұмысқа күшпен әкетіп бара жатқанда, екі көзі соқыр кейуана шешесінің жоқтауы кезкелген адамның сай-сүйегін сырқыратады. Дәл осы оқиғаның Ілияс Жансүгіровтың еңбегінде суреттелуіне назар аударсақ: «Дәметкен Далабайдың шешесі. Далабай жалғыз. Өзі жарлы кемпір. Дәметкеннің екі көзі жоқ, су қараңғы кемпір. Ол Далабайын қапсыра құшақтап, шырқырағанда жер басып тұра алмады.

Дала жаным, жалғызым,

Су бойында жалбызым.

Маңдайдағы құндызым,

Аспандағы жұлдызым.

Жүзінді көріп қалуға

Ашылсыншы сұм көзім!..., - деп тыржиған қабағын жоғары-төмен көтергенде сәулесі

жоқ тұңғиық қара көзінен тамшылап жас шығады.

Жалғызым, жаным Далажан,

Тым болмаса екеу боп,

Артыңнан біреу ерсеші,

Тентекшіл, теріс қу құдай,

Зорлықшылды көрсеші.

Тым болмаса жар болып,

Жарқ етіп көзім ашылып,

Далаштың жүзін көрсемші,

Сылқ етіп, сүйіп өлсемші.

Тірі күйік тартқызбай

Қолыңнан мені көмсеңші.

Мейірім қана сүйейін,

Келсеңші, сәулем, келсеңші» (Жансүгіров, 2001: 118–119).

Қазақ даласында орын алған осынау дүрбелең кезеңде халықтың басына түскен қиыншылықты ашып көрсететін өлең-жырлар, әдеби шығармалар көптеп жарыққа шықты. Соның бірі Ілияс Жансүгіровтың келтірген нақ осы шығармасына ұқсас халық арасына кең тараған, кеңінен танымал ән – «Самал тау» немесе «Он алтының зары». Оның да сюжеті осыған ұқсас, яғни жас қазақ жігітінің күшпен тыл жұмысына алынуы, ауылында жасы келген кәрі әке-шешесінің қалғаны, Омбы қаласына дейін жаяу-жалпы кетіп бара жатқандығы баяндалады. Ән мылтықтың дүмімен, зорлықтың күшімен кетіп бара жатқан қазақ жігітінің сол сәттегі күйін бейнелейді.

Самал тау, қайран елім, шалқар көлім,
 Не болар солдат болып көрген күнім,
 Есіме қайта-қайта түсе бердің,
 Кір жуып, кіндік кескен қайран жерім ...

Қарулы қақтығыста өлгендер – шейіт болатындығы рас. Ал қолға түскендер мен олардың көрген қорлығы, қарулы көтеріліске қосылғаны бар, қосылмағаны бар қалың қазақтың орыстың жазалаушы әскерінен қалайша зәбір көргені, жапа шеккені Ілияс Жансүгіровтың еңбегінде жан-жақты баяндалады. «Қолға түсіп қорыққан қазақ «құтқарылады екем» деген оймен жазықтыны да, жазықсызды да, бірін-бірі көрсетеді. Солдатты ұрған жердегі сойыл салғандардың, мылтық, қылыш, киім-кешек алғандардың бәрінің де ауылы араланады ... Кейбірін жүктің артынан, кейбірін кебеженің ішінен, кейбірін үстіне қазан қап, тезек тастаған жерошақтың ішінен, кейбірін шөмеленің астынан тауып алады. Мұның бәрі де солдат ұрған, атқа таласқан жазықты болмағанымен, әйтеуір жасырынып жатқан соң «айыпты» саналады. Аяусыз ретте сабаларды. Мылтықтың дүмдерімен Мұқаш молдаларды түйіп жіберіп, өңменін үзе талдырып тастайды» (Жансүгіров, 2001: 150–151). Осыдан кейін елдің көбінің жығасы түсіп, жалындаған рухы жаншылып, көздеріндегі оты сөнгендей болды. Тарихтың өзі куә болғандындай кез келген билікке немесе отаршылдыққа қарсы қарсылық дәл осылай күшпен, қатыгездікпен басып жаншылып, аяусыз жазаланып отырды. Оған дәлел ретінде орыс әскері тарапынан жасалған қатыгездік пен зұлымдықтарды І. Жансүгіровтың «1916 жыл деректері» деген шығармасының «Менің есімдегі» деген бөлімінде көптеп келтіреді: «Шөмеленің астынан табылған Шүрегейдің Ербосының солдаттар киізше баурап тепкілеп, тіл-аузын қойдырады», «Буулы теңдерді тіліп, ішіндегі жарақты нәрсені алып алады», «Бөйжеткен қыз, келіншектердің кәмшәт камзолына қадалған асыл тас, күміс моншақтарын сыпырып үзіп, жанқалтаға салады», «Байсалды бәйбішелердің білегіндегі білезікті тізеге салып майыстырып жазып алып, сақиналарын саудыратып суырып әкетіседі», «жетпіске келіп жер таянған ақсақал Телібайды желкелеп, жаяу айдайды» (Жансүгіров, 2001: 151).

«Лепсі оязында» деген шығармасының «1916 жылғы оқиғада менің көргенім» (Жансүгіров, 2001: 160–166) деген екінші бөліміндегі баяндауы өте әсерлі әрі қызықты мәліметтерге толы. Онда құлагер ақын он сегізге енді толған Мырзахан баласы Нұрахмет деген жас жігіттің қара жұмысқа қалай алынғандығы, азапты ауыр жол жүргендігі, жеті ай жұмыс жасап елге оралғаны туралы басынан кешкен оқиғаларын өз аузынан жазып алғанын айтады. Оқиға желісі былайша өрбиді, жиналған жігіттерді Лепсіден Аягөзге, одан Семейге жеткізеді. Ол жерден пойызға отырғызып, 22 күн жүріп Петроградқа, одан Псковқа, соңғы аялдама Рига деген қаланың жанындағы Саламандра деген станциядан түсіріп, бес жүз кісіні жүзден отрядтарға бөліп жұмысқа салған. Айлық ақшасы 27 сом болған. Нақты қандай жұмыс жасағаны туралы былайша баяндайды: «... Таң ата – сағат алтыда айдайды. Сегіз-тоғызға шейін жұмыс қылып, қайтып, сағат он бір-он екіде зорға жатақ үйге келеміз. Қалың қарағайды қақ жарып, жол салдырып жатыр. Ағашты кесіп, бұтап, шауып, жолға алты ағашты ұзынынан салып, үстінен көлденең қатарлап ағаш қоямыз. Екі арба қатар өткендей болады» (Жансүгіров, 2001: 165). Міне, патшаның маусым жарлығындағы тыл жұмысының бір ғана көрінісі осындай.

Қара жұмысқа алынған Мырзахан баласы Нұрахметтің сегіз-тоғыз ай тыл жұмысынан елге қайтуға не себеп болғандығын, одан қайтар жолда қандай бағытта жүргендігін Ілияс Жансүгіров аталған шығармасында тәптіштеп көрсетеді: «Қыстың күні патша түсіпті дегенді естігеміз... 1917 жылы мамыр айы туған соң «қайтасындар» деген хабар алып, қуаныстық...

15 мамырда Баяразге деген станцияда пойызға міндік. 15 күн жүріп, Омбыдан пароходқа түсіп, су ішінде 11 күн жүріп, Семейге келдік. Арба жалдап Аягөзге шейін келдік...

Елге келдік, үйірге қосылдық. Жол көріп, ысылып қалдық. 17-жыл мен 20-жылдың арасында кісіге жүргенім жоқ. 20-жылы «балшебек» Лепсіні алды. Мен де коммунист партиясына кірдім. Содан кейін оқыдым, адам болдым» (Жансүгіров, 2001: 165–166).

Ал 18-ге енді толған, буыны қатпаған жас жігіттің сегіз-тоғыз ай бойына ауыр жұмыс істегені, ол жақтың ауа-райының ылғалды болуына байланысты түрлі ауырулардан аман-есен

елге орлауының өзі үлкен олжа. Себебі, «Қазақ» газетіндегі басылымдарында жарияланған мәліметтерден қара жұмысқа алынған жігіттер арасында жаппай ауырудың таралуы, одан өлгендердің де болғандығы белгілі. Ол туралы «Bylye Gody» журналының 2024 жылғы № 19(2) санында жарияланған ұжымдық мақаласында: «Лепсіден келген қазақтар Пермь қаласында жұмыс істеді, онда 50 адам ауырып қалды, содан кейін ауырғандардың саны 100-ден асты, онға жуығы қайтыс болды. 5 қаңтарға қарай ауырғандар 300 жетті» (Муканова, Тлеубаев, Конкабаева, 2024: 954), - деп жазады қазақстандық зерттеуші-ғалымдар.

Ілияс Жансүгіровтың шығармасынан қара жұмысқа алынған қазақтың он сегізге толған жас жігіті Мырзахан баласы Нұрахметтің басынан өткізген тағдырын жан-жақты көреміз. Бір қазақтың баласының басынан кешірген оқиғасынан тыл жұмысына алынған қаншама қазақ жігіттерінің тағыдырын көреуге болады. Міне, қара жұмысқа ауылдан күшпен алынған қазақ жастарының алдында тұрған тіл білмеу, медициналық көмек алу, тамақ мәселесі (шошқа етінің берілуі), намаз оқу және т.б. күрделі мәселелер тұрды. Майданға Қазақстан мен Орта Азиядан алынған түркі-мұсылман жұмысшы жігіттерге көмек көрсету үшін орталарына барып, оларға көрсеткен риясыз қызметі үшін Ә. Бөкейханов құрметке бөленді, «Алаштың Әлиханы» атанды. Әрине, сол жақта өлгені бар, денсаулығынан айырылып келгені бар, біз суреттеп отырған кейіпкер сияқты елге аман-есен оралғаны бар әр түрлі тағдыр иелері болды. Дегенмен, олардың ел көріп, жер көріп, сауаты ашылып келгенін ескерсек, қара жұмысқа барудың прогрессивті сипаты болғандығын атап өтуіміз керек. Алаш зиялыларынан тұратын либералды-демократиялық бағыттағы Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтарды 25 маусымдағы патша жарлығына қатысты ұстанған позицияларының әу бастан дұрыс екендігін уақыттың өзі көрсетті. Өйткені, көтеріліске шыққан қазақтардың патшаның жазалаушы әскері тарапынан босқа қырғынға ұшырайтындығы, ауылдардың талап-тоналатындығы, әйелдердің, бала-шағаның зорлық-зомбылыққа ұшырайтындығы туралы ескертулері айна-қатесіз болды.

Ресей империясының отаршылдық саясаты кезінде қаншама ұлт-азаттық көтерілістер мен қарулы қарсылықтар болғанын білеміз. Олардың барлығы қатыгездікпен басып жанышталды, жеңіліске ұшырады һәм басшылары өлтірілді. Сол сияқты Жетісу өңіріндегі көтеріліске басшылық еткен Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, Б. Әшекеев те азаттық жолында құрбан болды.

Албан руларының қарулы қарсылығының ошағы болған Қарқара көтерілісін басқарған Ж. Мәмбетов пен Ұ. Саурықов туралы құлагер ақынның мәліметтері өте құнды. Оны аталған екі тұлғамен бірге тұтқынға түсіп, орыс әскерилерінің түрмесінде болып, барлық қатыгездіктерді көзімен көрген Әубәкір Сұлтанбекұылының естелігін келтіре отырып, жан-жақты баяндайды. Осы арада Ә. Сұлтанбекұлы туралы қысқаша тоқталып өтсек. Ол 1916 жылғы Қарқара көтерілісі басшыларының бірі. Қаракөл (Прежевальск) түрмесіне қамалып, түрмеде орын алған қырғыннан аман құтылып, 1930 жылы күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыру кезінде Қытай өтіп кетеді. Сол жылы Құлжа қаласында түрмеден қашқан кездегі алған жарақаты асқынып, содан қайтыс болады (Жетісу энциклопедия, 2004: 167). Тірі куәгер ретінде Жәмеңке мен Ұзақтың орыс әскерилері мен судьяларының сұрағына тайсалмай жауап бергені, Жәмеңке Мәмбетовты қалай өлтіргені туралы І. Жансүгіров «Жаркент оязында» атты атты шығармасының «Әубәкір Сұлтанбекұлының естегісі» деген бөлімінде жан-жақты баяндайды. Оқырманға түсінікті болуы үшін шығармадағы мәліметті қаз-қалпында берейік:

«Судья Жәмеңкені жауапқа алды.

- Бала бересің бе? – деді.

Жәмеңке:

- Жасым 75-тегі шалмын. Берем деп саған уада қылуға өз балама да билігім келмейді – деді.

Сот:

- Неге билігің келмейді? Жұртқа бергіз! – деді.

Жәмеңке:

- Билігің келмеді десең менің кәрі қ... осы жерде пісіріп же, берер балам жоқ – деді. Мұны тілмәш «перевод» қылып әбден түсіндірді. Сот ашуланып, үстелді тағы қойғылады.

Енді Ұзақты әкелді. Ұзақтан да «бала беремісің?» деді. Ұзақ Қарқарадағы ұлықтармен болған жайды айтып келіп, Жәмеңке екеуін мұнда Қарақолда қырғыз-қазақ бас қосады деп алдап әкелгенін айтып, «бала бер десең абақтыңнан шығарып, қырғыз адамдарымен басымызды қостыр, босат, бір жауап берелік» деді. Онда судья «сендерді босатуға бұйрық жоқ» деді.

- Ендеше менің абақтыда сендерге беруге жинап қойған балам жоқ, - деді.

Судья лапаттап боқтап, тақтайын тағы тепкіледі. Қайтып алты солдат айдап, абақтыға жапты.

Артынан іле-шала «Мына дәріні Жәмеңкенің ауруынан емденуге судья жіберді» деп деп құмырамен бір орыс дәрі әкелді. Мен (Ә. Сұлтанбекұлы – Е.Б.) «Жәке, ішпеңіз, бұл у» дедім. Ұзақ батыр: «Әзір бізге қастық қылмайды, домбытып («сес» көрсету мағынасында – Е.Б.) жүр ғой» деді. Жәмеңке де жанына батып отырған ауруға әлгі дәріні біраздан соң ішкісі келді де, ішті. Ішті де дөңбекшіп, талаурап барып, екіндіде Жәмеңке өліп кетті. Жәмеңкені өзіміз конвоймен жүріп, мұсылман қауымына апарып қойдық ...» (Жансүгіров, 2001: 71). Қарқара-Албан көтерілісіне басшылық жасаған, елді соңына ерте білген Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, Ә. Сұлтанбековты «Елді бүлдірді, патшаға қарсы қастандық жасауға тырысты» деген айып тағылған беделді адамдардың түрмеге түскен алғашқы тобы еді (Тәнекеев, 2002: 145) - деп жазады зерттеуші С. Тәнекеев өзінің «1916 жыл. Қарқара-Албан көтерілісі» атты еңбегінде. Көтеріліс басшылары мен көсемдерін орыс әкімшілігі тарапынан алдап-арбау арқылы тұтқынға түсіруі биліктің ұстанған ежелден келе жатқан саясаты тұғын. С. Датұлы бастаған көтерілістен бері орын алған ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына көз жүгіртер болсақ, олардың басшылары мен ұйымдастырушыларының арасына жік салу, бір-біріне қарсы қою, бейтарап немес билікке бүйрегі бұрып тұрған топтардың күшімен һәм көмегімен басып-жаншуға тырысты. Сондықтан 1916 жылдың шілде айының 11-і мен 22-сінің арасында көтеріліс тарихында өзінше бір қобалжуға толы, бірақ оқ атылып, қан төгіле қоймаған әрі-сәрі уақытта орын алған уақытты пайдаланып, патша әкімшілігі көтеріліс басшыларын тұтқындаған болатын. Бұл да бір отаршыл биліктің зымияндығы, қулығына құрық бойламайтын әккілігі деп санаймыз. Толқулар басталған сәтте-ақ елдің бас көтерер беделді тұлғаларын тұтқынға алып, көздерін жою тактикасын қолданды.

Патшаның маусым жарлығына қатысты бас көтерген Албан-Қарқара көтерілісінің басшылары болған Ұзақ Саурықов, Жәмеңке Мәмбетов ел арасында – Ұзақ батыр, Жәмеңке батыр деген атаққа ие болды. Бұның өзі сонау XVIII ғасырдан, яғни қазақ-жоңғар соғысы кезінде қалыптасқан батырлар институтының тарихи һәм заңды жалғасы деп санаймыз. Батыр дегеніміз тек қол бастап, жауға қарсы соғысу ғана емес «қазақ елшілері қатарында ... ашық диалогтар жүргізу, келіссөздер жүргізу қабілеті мен мемлекеттік деңгейде жауапкершілікке ие шешімдер қабылдау ісіндегі» (Сүлейменова, Дауытбекова, Құрманалина, 2025: 546) маңызды орын алатындығын атап өтеміз. Осы аталған қасиеттердің барлығы Албан-Қарқара көтерілісінің басшыларының бойынан табылды және батыр деген атаққа сай болды.

Патша жарлығына байланысты қара жұмысқа бала бермейміз деген ұранмен көтерілген Жетісу жеріндегі ұлт-азаттық көтерілісті баяндаған І. Жансүгіровтың шығармалары деректік әрі ғылыми-зерттеу тұрғысынан алып қарасақ кәсіби тарихшылардың еңбектерінен ешбір кем соқпайды. «Жаркент оязында» атты шығармасында оқиғаны баяндау, көтеріліске қатысқан куәгерлердің естеліктері, олардың өлең-жырлары, әр ояздағы мал, пішен, астық, орыстардың үй-ыбырларының (қаз, тауық т.б.) шығын есебінің статистикасы кесте (таблица) түрінде көрсетіліп, салыстырмалы талдаулар жасалынған. Және де құлагер ақын былай деп күйіне жазады: «Көтеріліс жасаған қазақ-қырғыздан қырылған қара басты кісінің есебі алынбаған да, Жетісудағы орыстың жоғалған қаз-тауығының да есебі қалмай алынған» (Жансүгіров, 2001: 96–100).

Әлбетте, аталған зерттеу мақаламыз Қазақстанның ұлан-байтақ жерін тұтастай қамтыған 1916 жылғы ұлт-азаттық күрестің тарихын қарастыру емес. Біз бұл мәселеде мүмкіндігінше Жетісу өңірінде орын алған көтеріліс тарихын зерттеуге аз да болса үлес қосу және құлагер ақын І. Жансүгіровтың шығармасын тарихи тұрғыда қарастыру. Жалпы алғанда І. Жансүгіровтың тарихи бағытта жазған еңбектеріне кәсіби тарихшылардың назарын аударуына түрткі болып, ой салсақ деген ниет. Болашақта құлагер ақынның «Жетісу. 1730–1916» жинағына енген шығармалары тарихшылар тарапынан кешенді түрде зерттелсе нұр үстіне нұр болар еді.

Қорытынды

І. Жансүгіровтың «Жетісу. 1730–1916.» атты жинағына енген «Жаркент оясында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оясында» деген тарихи шығармалары тарихи тұрғыда талданды. Оның шығармаларын талдау барысында Жетісу өңірінде орын алған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихы жүйелі әрі кешенді түрде қарастырылғанына көз жеткіздік. Маусым жарлығы жария етілген уақыттан соң жергілікті халықтың оған деген көзқарасы мен қалыптасқан көңіл-күйі, әу бастан стихиялы бас көтерулер болғандығы, толқулар мен қарулы қарсылық басталмай жатып елді бастар, елді соңына ертер тұлғаларды тұтқындағанын өзінің ой-тұжырымдары мен көзімен көрген куәгерлердің естеліктерімен дәлелді түрде баяндайды. Көтеріліс басшылары Ж. Мәмбетов пен Ұ. Саурықовтың түрмедегі тергеу барысында өздерінің бастарын имей абыроймен ұстағандығы, 19-ға толмаған қазақ жігітінің сонау Рига қаласының маңында тыл жұмысына барып келгені, Қарқара-Албан көтерілісі тегеурінді болғандығы жайында егжей-тегжейлі болғандығын көрсеткен. Патша билігінің жазалау шараларынан үріккен қазақтардың Қытай асқандығы, ол жақта қытай мен қалмақтан да зәбір-жапа шегіп, қорлық көргендігі де құлагер ақынның назарынан тыс қалмаған.

XVIII ғасырдың соңынан басталған Ресей империясының отарлау саясатына қарсы басталған ұлт-азаттық көтерілістер бүкіл XIX ғасырдың өн-бойында жалғасын тапты. 1916 жылғы Қазақ өлкесінде, соның ішінде Жетісу өңірінде орын алған ұлт-азаттық көтеріліс соның заңды жалғасы. Олардың барлығы күшпен басып жаншылды, басшыларының көзін әр түрлі жолдармен жойды. Ал оның тарихын жазған құлагер ақын І. Жансүгіров нақ сол Ресей империясының мұрагері кеңестік биліктің жазықсыз құрбаны болды. Халқымызда «Жақсының аты, ғалымның хаты» өлмейді деген қанатты сөз бар. Артына мол әдеби және тарихи мұра қалдырған құлагер ақын Ілиястың шығармалары болашақ ұрпақ үшін асыл қазына.

Сол тұрғыдан алғанда құлагер ақын Ілияс Жансүгіровты ақын, жазушы, журналист һәм қоғам қайраткері ретінде ғана емес, кәсіби тарихшы ретінде санауымызға әбден болады.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Андас, 2019 — *Андас Қ., Андас М.* Қазақ журналистикасының жампозы. Мақалалар. Алматы: Баянжүрек, 2019. 348 б.

Әділбекұлы, 2022 — *Әділбекұлы А.* Путин «Орыс әлеміне» негізделген жаңа сыртқы саяси доктринасын мақұлдады, 2022. // URL: <https://inbusiness.kz/kz/news/putin-orys-alemine-negizdelgen-zhana-syrtyky-sayasi-doktrinasyn-makuldady>.

Буланов, Кыяхметова, 2024 — *Буланов Е.О., Кыяхметова Ш.Ә.* XIX ғасырдағы Ресей империясының Жетісу өлкесін отарлауы (І. Жансүгіров еңбектері негізінде) // *Әл-Фараби атындағы Қазақ ҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы*, 2024. Т. 112. № 1. Б. 19–29.

Восстание 1916 года в Казахстане, 1947 — Восстание 1916 года в Казахстане. Документы и материалы. Составители: Ф.Н. Киреев, Ш.Я. Шафири. Под ред. Б.С. Сулейменова. Алма-Ата: Изд-ва АН КазССР, 1947. 214 с.

- Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане, 1960 — Восстание 1916 года в Казахстане. Сборник документов. Редкол.: А.В. Пясковский и др. Москва: АН СССР, 1960. 792 с.
- Жетісу. Энциклопедия, 2004 — Жетісу. Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2004. 712 б.
- Жансүгіров, 2001 — *Жансүгіров І.* Жетісу. 1730–1916. Құрастырушы Әбілхан Әбіласан. Алматы: Ценные бумаги, 2001. 178 б.
- Жансүгіров, 2006 — *Жансүгіров І.* Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары. Екі бөлімді. Алматы: Үш Қиян, 2006. 592 б.
- Қазақстан тарихы, 2002 — Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2002. 768 б.
- Қозыбаев, 1994 — *Қозыбаев М.* Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.
- Қозыбаев, 1994 — *Қозыбаев М.* Тағы да Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы туралы // Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. Б. 125–141.
- Қойгелдиев, 2004 — *Қойгелдиев М.* Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ. – 1917 ж.). Астана: Елорда, 2004. Б. 171–189.
- Мұхатова, 2020 — *Мұхатова О.* Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының кеңестік тарихнамасы (XX ғасырдың 20–80 жылдары) // Отан тарихы, 2020. № 1(89). Б. 17–29.
- Мұхатова, 2020 — *Мұхатова О.* Қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының посткеңестік кезеңде зерттелуі (1992–2019 жж.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, 2020. № 2(22). Б. 378–389.
- Муқанова, т.б., 2024 — *Муқанова Г.К., Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н.* Пацифизм и война: миссия мулл среди реквизируемых казахов 1916–1917 // *Bylye Gody*, 2024. № 19(2). Б. 946–958.
- Нұрпейіс, 1995 — *Нұрпейіс К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Сүлейменова, Дауытбекова, Құрманалина, 2025 — *Сүлейменова Қ., Дауытбекова М., Құрманалина Н.* Қазақ батырларының дипломатиялық қатынастардағы орны (XVIII ғ.) // *Asian Journal “Steppe Panorama”*, 2025. № 12(2). Б. 543–558.
- Стамшалов, 2024 — *Стамшалов Е.И.* XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қытай мен Кеңестік Ресей шекара қызметтері және қазақ босқындары // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы, 2024. № 11(2). Б. 447–461.
- Тәнекеев, 2002 — *Тәнекеев С.* 1916 жыл. Қарқара-Албан көтерілісі. Алматы: Экономика, 2002. 400 б.
- Тілеубаев, 2010 — *Тілеубаев Ш.* Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2010. 125 б.

References

- Andas, 2019 — *Andas Q., Andas M.* Qazaq zhurnalistikasynyn zhampozy. Maqalalar [The strongest of Kazakh journalism. Articles]. Almaty: Bajanzhurek, 2019. 348 p. (In Kaz.).
- Adilbekuly, 2022 — *Adilbekuly A.* Putin “Orys alemine” negizdelgen zhana syrtqy sajasi doktrinasyn maquldady [Putin approves new foreign policy doctrine based on “Russian world”] // <https://inbusiness.kz/kz/news/putin-orys-alemine-negizdelgen-zhana-syrtyky-sayasi-doktrinasyn-makuldady>. (In Kaz.).
- Bulanov, Kyjmetova, 2024 — *Bulanov Ye., Kyjmetova Sh.* XIX gasyrdagy Resei imperjasynyñ Zhetisu olkesin otarlaу (I. Zhansugirov enbekteri negizinde) [The colonization of the Semirechye region by the Russian Empire in the XIX century (based on the works of I. Zhansugurov)] // *Al-Farabi atyndagy Qazaq UU Habarshysy. Tarih serijasy*, 2024. Vol. 112. No. 1. Pp. 19–29. (In Kaz.).
- Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane, 1947 — Vosstanie 1916 goda v Kazakhstane. Dokumenty i materialy [The 1916 Uprising in Kazakhstan. Documents and materials]. Sostaviteli: F.N. Kireev, Sh.Ya. Shafiro. Pod red. B.S. Suleymenova. Alma-Ata: Izd-va AN KazSSR, 1947. 214 p. (In Russ.).
- Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane, 1960 — Vosstanie 1916 goda v Srednei Azii i Kazakhstane. Sbornik dokumentov [The 1916 Uprising in Kazakhstan. Collection of Documents]. Redkol.: A.V. Pjaskovskii i dr. M.: AN SSSR, 1960. 792 p. (In Russ.).
- Zhetisu. Enciklopedija, 2004 — Zhetisu. Entsiklopedija [Zhetysu. Encyclopedia]. Almaty: Arys, 2004. 712 p. (In Kaz.).
- Zhansugirov, 2001 — *Zhansugirov I.* Zhetisu.1730–1916. [Zhetysu. 1730–1916.]. Qurastyrushy Abilhan Abilasan. Almaty: Tsennye bumagi. 178 p. (In Kaz.).
- Zhansugirov, 2006 — *Zhansugirov I.* Quzhattar, hattar, күndelikter, dala hikajalary. Eki bölimdi [Documents, letters, diaries, field stories. Two parts]. Almaty: Üsh Qijan. 592 p. (In Kaz.).
- Qazaqstan tarihy, 2002 — Qazaqstan tarihy (köne zamannan бүginge deiin). Bes tomdyq. 3-tom [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Almaty: Atamura, 2002. 768 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1994 — *Qozybaev M.* Zhaudy shapтым tu bailap [I defeated the enemy and tied the flag]. Almaty: Qazaqstan, 1994.192 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1994 — *Qozybaev M.* Tagy da Qazaqstandaғы 1916 zhylyғы ult-azattyq qozğalysy turaly [And again about the national liberation movement of 1916 in Kazakhstan] // *Jaudy shapтым tu bailap [I defeated the enemy and tied the flag]*. Almaty: Qazaqstan, 1994. Pp. 125–141. (In Kaz.).
- Qoigeldiev, 2004 — *Qoigeldiev M.* Zhetisudagy Resei biligi (XIX g. – 1917 zh.) [Russian rule in Zhetysu (XIX century – 1917)]. Astana: Elorda, 2004. Pp. 171–189. (In Kaz.).

Muhatova, 2020 — *Muhatova O.* Qazaq dalasyndagy ult-azattyq qozgalystar tarihyńyń keñestik tarihnamasy (XX gasyrdyn 20–80 zhyldary) [Soviet historiography of the history of national liberation movements in the Kazakh steppe (20–80 years of the XX century)] // *Otan tarihy*, 2020. No. 1(89). Pp. 17–29. (In Kaz.).

Muhatova, 2020 — *Muhatova O.* Qazaq dalasyndagy ult-azattyq qozgalystar tarihyńyń postkeñestik kezeńde zerttelui (1992–2019 zh.zh.) [Study of the history of national liberation movements in the Kazakh steppe in the post-Soviet period (1992–2019)] // “Edu.e-history.kz” jlektronдық gylimi zhurnaly, 2020. No. 2(22). Pp. 378–389. (In Kaz.).

Mukanova, et. al, 2024 — *Mukanova G., Tleubaev Sh., Konkabaeva A.* Pacifizm i voina: missija mull sredi rekvizirovannyh kazahov, 1916–17 [Pacifizm and War: the Mission of the Mullahs Among the Requisitioned Kazakhs, 1916–1917] // *Bylye Gody*, 2024. No. 19(2). Pp. 946–958. (In Russ.).

Nurpejis, 1995 — *Nurpejis K.* Alash häm Alashorda [Alash häm Alahsorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).

Suleimenova, et. al, 2025 — *Suleimenova Q., Dauytbekova M., Qurmanalina N.* Qazaq batyrlaryńyń diplomatiyalıq qatynastardagy orny (XYIII g.) [The place of Kazakh batyrs in diplomatic relations (XVIII century)] // *Asian Journal “Steppe Panorama”*, 2025. No. 12(2). Pp. 543–558. (In Kaz.).

Stamshalov, 2024 — *Stamshalov E.I.* XX gasyrdyń 20-zhuldaryndagy Qytai men Kenestik Resei shekara qyzmetteri zhane qazaq bosqyndary [Border Services of China and Soviet Russia and Kazakh refugees in the 20s of the XX century] // “Edu.e-history.kz”, 2024. No. 11 (2). Pp. 447–461. (In Kaz.).

Tanekeev, 2002 — *Tanekeev S.* 1916 zhyl. Qarqara-Alban köterilisi [1916 year. Karkara-Alban uprising]. Almaty: Ekonomika, 2002. 400 p. (In Kaz.).

Tileubaev, 2010 — *Tileubaev Sh.* Shetisu oblysyndagy qazaq zhane qyrgyz halyqtarynyn 1916 zhylygy ult-azattyq koterilisi [National liberation uprising of Kazakh and Kyrgyz peoples in the Zhetyzu region in 1916]. T.g.k. gylimi darezhesin alu ushin daiyndalğan dissertatsija. Almaty, 2010. 125 p. (In Kaz.).

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan

Asian Journal “Steppe Panorama”

Has been issued as a journal since 2014

ISSN 2710-3994.

Vol. 12. Is. 3, pp. 650-661, 2025

Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.01.09

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_650-661

ISSUES OF NATIONAL IDENTIFICATION IN UZBEKALI ZHANIBEKOV'S SOCIAL
AND POLITICAL ACTIVITIES

Karimov Kasymkhan Smakhanovich^{1*}, *Gökçe Mustafa*², *Tursun Khazretali Makhanovich*³

¹International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi

(29, Sattarkhanova Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)

PhD Doctoral student

 <https://orcid.org/0009-0003-7221-2555>. E-mail: karimov_kasymkhan@mail.ru

*Correspondent author

²Muğla Sitki Koçman University

(43/11, Mentеше, Marmaris Yolu Boulevard, Mugla, Republic of Turkey)

Professor, doctor

 <https://orcid.org/0000-0001-7685-7594>. E-mail: gokce17@gmail.com

³International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi

(29, Sattarkhanova Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)

Professor of the Department of History

 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

© Ch.Ch.Valikhanov IHE, 2025

© Karimov K.S., Gökçe M., Tursun Kh.M., 2025

Abstract. *Introduction.* One of the research priorities in domestic historical science in recent times is personalistics. The personalization of historical events and phenomena through the historical figure's life and works allows us to draw new conclusions on complex issues of social development. Therefore, studying the life, socio-political activities and creativity of outstanding figures, who actively participated in the controversial socio-political life of their time and to a certain extent influenced the formation of public opinion, is considered one of the current topics. One of the historical figures who had a significant impact on the cultural and spiritual processes in the formation of the national identity of Kazakhstan was an outstanding statesman and public figure Uzbekali Zhanibekov. The article is devoted to the personalization of his life, socio-political and creative activities based on data. *Goals and objectives.* The main aim of the scientific work is the scientific reconstruction of U. Zhanibekov's life and socio-political activity based on data. Accordingly, the objective of the study is to assess the contribution of the outstanding figure to the development of social thought and his role in historical memory regarding the national identity formation through his socio-political activity and creativity. The scientific conclusions were made on scientific hypotheses of the topic. *Results.* U. Zhanibekov's life and socio-political activity have been scientifically reconstructed on a factual basis. An assessment is given of his active and creative work in the formation of national identity through the revival of Kazakh culture and art that takes a unique place in the Turkic civilization. *Conclusion.* The study proposed new conclusions about Uzbekali Zhanibekov's place and role in the formation of national identity.

Key words: Uzbekali Zhanibekov, personalization, national culture and identity, Turkic civilization
Acknowledgements. This article has been prepared within the framework of the project “Political and legal experience and directions of development of the formation of historical and cultural integration of Turkic-speaking states” funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (registration number: AP 19676634).

For citation: Karimov K.S., Gökçe M., Tursun Kh.M. Issues of national identification in Uzbekali Zhanibekov’s social and political activities // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 650–661. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_650-661

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Каримов Қасымхан Смаханұлы^{1*}, Гокче Мустафа², Тұрсұн Хазретәлі Маханұлы³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 (29-үй, Саттарханова көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
 PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0003-7221-2555>. E-mail: karimov_kasymkhan@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Мугла Сыткы Кочман Университеті
 (43/11-үй, Ментеше, Мармарис Йолу даңғ., Мугла, Түркия Республикасы)
 Профессор, доктор

 <https://orcid.org/0000-0001-7685-7594>. E-mail: gokce17@gmail.com

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
 (29-үй, Саттарханова көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
 Тарих кафедрасының профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Каримов Қ.С., Гокче М., Тұрсұн Х.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Соңғы кездегі отандық тарих ғылымдағы зерттеулердің басым бағыттарының бірін тұлғатанулық зерттеулер құрайды. Тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметі арқылы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландыру қоғамдық дамуда орын алған күрделі мәселелер бойынша тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Содан да өз заманының қарама-қайшылықты қоғамдық-саяси өміріне белсене араласып, қоғамдық ойдың қалыптасуыне белгілі дәрежеде ықпал еткен қайраткер тұлғалардың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі және шығармашылығын зерттеу өзекті тақырыптардың бірі болып саналады. Еліміздің ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы мәдени-рухани процестерге елеулі ықпал еткен тарихи тұлғалардың бірі көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков болатын. Мақала осы аталған қайраткердің өмірі мен қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметін деректік негізде тұлғаландыруға арналады. *Мақсаты мен міндеттері.* Ғылыми жұмыстың басты мақсаты – Ө. Жәнібековтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін деректік негізде ғылыми қалпына келтіру. Соған сай зерттеу міндеті қайраткердің қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығы арқылы ұлттық идентификация қалыптастыру мәселесіне қатысты қоғамдық ойды дамытуға қосқан үлесі мен тарихи жадтан алатын орнын бағалау болып белгіленді. Сонымен бірге тақырыптың ғылыми болжамдарына байланысты ғылыми қорытындылар жасау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің негізгі материалдардарын архивтік құжаттар мен естеліктер және баспасөз басылымдары құрайды. Басты зерттеу әдісі ретінде тұлғалардың өмірбаяны мен қызметін талдау мен бағалауға арналған биографиялық тәсіл қолданылды. *Нәтижелер.* Ө. Жәнібековтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі деректік

негізде ғылыми қалпына келтірілді. Оның түркі өркениетінде қайталанбас орны бар қазақ мәдениеті мен өнерін жаңғырту арқылы ұлттық идентификацияны орнықтырудағы қайраткерлік және шығармашылық қызметіне баға берілді. *Қорытынды.* Зерттеу барысында Өзбекәлі Жәнібековтің ұлттық идентификацияны орнықтырудағы орны мен ролі туралы тың тұжырымдар ұсынылды.

Түйін сөздер: Өзбекәлі Жәнібеков, тұлғатану, ұлттық мәдениет және идентификация, түркі өркениеті

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және Жоғары білім министрлігінің «Түркі тілдес мемлекеттердің тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси, құқықтық тәжірибесі және даму бағыттары» (тіркеу номері: АР 19676634) гранттық жобасы аясында жүргізілді.

Дәйексөз үшін: Каримов Қ.С., Гокче М., Тұрсун Х.М. Өзбекәлі Жәнібековтың қоғамдық-саяси қызметіндегі ұлттық идентификация мәселелері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 650–661 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_650-661

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВА

Каримов Касымхан Смаханович^{1}, Гокче Мустафа², Турсун Хазретали Маханович³*

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (д. 29, ул. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0003-7221-2555>. E-mail: karimov_kasymkhan@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Мугла Сыткы Кочман Университет (д. 43/11, Ментеше, бульвар Мармарис Йолу, Мугла, Республика Түркия)
Профессор, доктор

 <https://orcid.org/0000-0001-7685-7594>. E-mail: gokce17@gmail.com

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (д. 29, ул. Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
Профессор кафедры истории

 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Каримов К.С., Гокче М., Турсун Х.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В последнее время одним из приоритетных направлений исследований в отечественной исторической науке является персоналистика. Персонализация исторических событий и явлений через жизнь и деятельность исторических личностей позволяет сделать новые выводы по сложным вопросам, имевшим место в общественном развитии. Поэтому изучение жизни, общественно-политической деятельности и творчества выдающихся деятелей, активно участвовавших в противоречивой общественно-политической жизни своего времени и в определенной степени влиявших на формирование общественного мнения, считается одной из актуальных тем. Одним из исторических личностей, оказавших значительное влияние на культурные и духовные процессы в формировании национальной идентичности нашей страны, был выдающийся государственный и общественный деятель Узбекали Жанибеков. Статья посвящена персонализации жизни, общественно-политической и творческой деятельности этого деятеля на фактической основе. *Цель и задачи.* Основной целью научной работы является научная реконструкция жизни и общественно-политической деятельности У. Жанибекова на фактической основе. Соответственно, задачей исследования поставлена оценка вклада деятеля в развитие общественной мысли и места, которое он

занимает в исторической памяти касательно к проблеме формирования национальной идентичности через его общественно-политическую деятельность и творчество. На основе научных гипотез темы были сделаны научные выводы. *Результаты.* Научно реконструированы жизнь и общественно-политическая деятельность У. Жанибекова на фактической основе. Дана оценка его активной и творческой деятельности в становлении национальной идентичности через возрождение казахской культуры и искусства, занимающего уникальное место в тюркской цивилизации. *Заключение.* В ходе исследования были предложены новые выводы о месте и роли У. Жанибекова в становлении национальной идентичности.

Ключевые слова: Узбекали Жанибеков, персонификация, национальная культура и идентичность, тюркская цивилизация

Благодарность. Статья выполнена в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Политико-правовой опыт и направления развития формирования историко-культурной интеграции тюркоязычных государств» (регистрационный номер: АП 19676634).

Для цитирования: Каримов К.С., Гокче М., Турсун Х.М. Вопросы национальной идентификации в общественно-политической деятельности Узбекали Жанибекова // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 650–661. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_650-661

Introduction

In modern domestic historiography, traditional theoretical concepts on the history of Kazakhstan formed under the influence of Soviet ideology are being revised. Along with theoretical concepts that require re-evaluation, there are a large number of studies aimed at identifying the scientific truth of the “blank spots” in our history. In connection with the independence of Kazakhstan the issue of forming an independent historical consciousness, set out in a historical document, (Kazakhstan, 1995) has become more relevant for scientific research and set as the main task for the social sciences. Personalisation of historical events and phenomena based on the outstanding figure’s life stories occupied a special place among the studies in this direction. After all, historical knowledge is updated through the recognition of individuals, who had an impact on socio-political development by their activities and creativity.

U. Zhanibekov’s all career ladders in social and political life were the result of the party-state nomenclature system, which was the mechanism of the Soviet government for the education and development of personnel. The main characteristic of civil servants who underwent this party-ideological education was a sincere belief in the communist idea, loyalty to the authorities, et al. We know that the key feature that distinguished U. Zhanibekov from hundreds of his colleagues in the higher echelons of power was his ability to serve national interests in state and political service, while being truly devoted to the communist idea. In their memoirs his contemporaries mention Uzbekali Zhanibekov along with the outstanding figures as Temirbek Zhurgenov and Ilyas Omarov, who served national interests, occupying such a high position. As a result of the analysis of U. Zhanibekov’s multifaceted socio-political activity and creativity, we evaluate the main point of his personality as a “scientist-activist”. Political courage and scientific innovation must go hand in hand in a person who combines activity with science. Guided by this principle, we consider that the political will of U. Zhanibekov, who came forward with the initiative to revive traditional national values and innovation in scientific thought by creating a strategic direction for preserving and popularizing cultural heritage and implementing it in concrete practice, characterize his personality vividly.

In this context, the scientific reconstruction of political and scientific activity of the prominent statesman and public figure, ethnologist Uzbekali Zhanibekov in the modernization of national identity on a factual basis is considered one of the current research topics in the field of modern social sciences.

Materials and methods

U. Zhanibekov’s monographic works of historical and ethnographic nature, materials published in central and local socio-political, national periodicals, orders, decrees, reports, annual reviews, reports, statistical data of authorized bodies and public associations for the period under study; essays on Kazakh history, public education, folk ethnography, field materials, memoirs, written information are in his personal archive. Considering that “state archives accept personal genealogical documents generated during the lifetime of individuals, in particular, scientists, writers, composers, journalists” (Medvedeva, 2022: 1100–1103), U. Zhanibekov’s documentary heritage is collected in the personal genealogical fund of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. The formation of personal genealogical funds in this archive has been carried out since the second half of the last century. The special personal genealogical fund of U. Zhanibekov, who was in public service since the 60s of the last century, was created in 1996–1997 (CSA RK. F. 2238., L. 1., P. 5). The founders of the fund, who gave the personal materials to the archive, are his children Bauyrzhan Zhanibekov and granddaughter Azel Zhanibekova. Currently, the documents of the fund are available to researchers and readers.

The fund contains original documents about the activities and works of the cultural scientist, historian-ethnologist, state and public figure Uzbekali Zhanibekov in his personal genealogical fund. It is undeniable that the documentary basis of such authentic documents is considered very valuable.

Documents and various information of U. Zhanibekov’s personal genealogical fund constitute the main historical data on his life and socio-political activities. The fund contains the following documents and their parts:

- Documents related to the autobiography of the figure;
- Creative heritage (including books, scientific and educational articles, creative materials and information about the scientific projects, various drawings and tables. Sketches and other documents of the International Kazakh Center that was planned to be built in Almaty by order of the government after the World Kurultai of Kazakhs, drawings related to the ethnography of the Kazakh people, et al.);
- Documents related to his social and political activities in different years;
- film-photo-phono documents (photos with his family, colleagues, friends, foreign guests, with D.A. Konaev, Yu. Gagarin, G. Titov, P. Belyaev, N. Nazarbayev, O. Suleimenov, B. Tulegenova, M. Aitkozhiba, E. Serkebaev and other famous people);
- memoirs, various letters, telegrams (letters, telegrams, greeting cards). The letters are mainly presented in alphabetical order. This section can be divided into 3: The first includes letters addressed to U. Zhanibekov (CSA RK. F. 2238., Inv. 2., C. 13., P. 15). The second group includes the letters written by U. Zhanibekov. Among the documents there are letters written to D.A. Kunaev about restoration work on the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi and materials related to the letter (CSA RK. F. 2238., Inv. 1., C. 179., P. 51).
- documents concerning various items and property, as well as household appliances and other tools.

Documents and materials in the course of U. Zhanibekov’s activity and work or created on the basis of his actions are the most important historical data on this topic. The number of documents in this fund related to his life and work is about 4 thousand (CSA RK. F. 2238., Inv. 1., C. 5., P. 17).

There is no doubt that such archival documents are considered valuable as historical data for writing the history of a personality. These official reports and summaries allow us to scientifically reconstruct an outstanding figure’s daily life. Personal documents can be a way of better understanding the past. The reason for this is their subjectivity: a person makes fateful decisions based on his own view, which is erroneous and has nothing to do with reality. But this is precisely what forms the basis of events that determine the course of history.

In accordance with the subject matter, a biographical approach has been used in the personalization of the scientist-activist. Meanwhile, it was precisely the disagreements over the relationship of personal history (or “new biographical history”) to “history in general” formed the basis for the formation of two versions in domestic historiography (“social” and “existential”),

or personal history platforms that focus on fundamentally different research strategies. Within the first direction, the reconstruction of historical individual's personal life is considered both as the main aim of the study and as one of the necessary prerequisites for understanding the historical society that included them (i.e., not only as personal history, but more broadly – as history through personality).....The second version of personal history, emphasizing the “autonomy and intrinsic value of the historical personality”, places the study of his psychological characteristics at the center of attention and deliberately limits itself to “non-social” types of biographism” (Repina, 2005: 12–13)

The next method in the study is scientific reconstruction. The difficulty of scientific reconstruction is the subject of study for historians-methodologists. A.Ya. Gurevich says: “We are not given the opportunity to restore the fragment of the past that we are studying in all its fullness and infinite diversity, in all its countless connections and interweaving. What we, historians, study is precisely the subject” and offers the following conclusion: “historical reconstruction is a historian's construction that he builds from a complex alloy of source messages and his own ideas about the historical process” (Gurevich, 2005: 437). In accordance with such methodological principles, we are considering not a complete scientific reconstruction of the history of U. Zhanibekov's socio-political activity, but only the identification and assessment of his activities, and his influence on the formation of national identity through the development of traditional culture.

Discussion

U. Zhanibekov's life, socio-political activity and creativity were not the subject of study in Soviet historiography. Research works on the topic were undertaken from the last period of the last century in connection with the glorification of national values. In the early period, the memoirs of contemporaries and publications in the media about the scientist-activist were published. In studying the historical figure's biography in connection with the socio-political development of the country in domestic historical science, special attention was paid, first of all, to the members of Alash. In accordance with the requirement of public opinion to determine and evaluate the place and role of historical figures in the formation of the national state, researchers began to pay attention to the study of U. Zhanibekov's personality.

One of the first to give a scientific assessment of the outstanding figure's historical activity was the famous ethnologist Khalel Argynbaev. In his research, he came to the conclusion that U. Zhanibekov's creativity, personal qualities, and works in the scientific process, or more precisely, the relevance of folk traditions and ethnological ideas, were relevant. Kh. Argynbaev is the scientist who was the first to analyze the publicistic and scientific-educational works of the scientist-activist and expressed his opinion (Argynbaev, 2005:10). Through these studies, we can say that he laid the foundation for the scientific direction of Zhanibekov studies.

The research of B. Adyrbek (Adyrbek, 2009: 15–21), who studied the socio-political activity and scientific heritage of statesman in his dissertation that became a reference point for subsequent research. Researchers of the figure's historical path mainly rely on his own works (memoirs and works). Z. Zhakisheva's works (Zhakisheva, 2021) contain new information about U. Zhanibekov's establishing contacts with the international cultural organizations of UNESCO on issues of historical relics and monuments in Kazakhstan and his active participation in including the Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi in the World Heritage List as a historical, cultural and architectural monument. The research work, guided by the principles of personalisation, considers the figure's activities the civil service from a historical aspect.

An outstanding writers and statesmen as A. Kekilbayuly (Kekilbayuly, 1998) and Sh. Murtaza (Murtaza, 1998), academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, literary scholar S. Kirabayev (Kirabayev, 2001), K. Ergobek (Kulbek Ergobek...), historian G. Oten (Oten, 2015), professor, museologist M. Kozha (Kozha, 2023), S. Kerimbay (Kerimbay...) and other scientists, statesmen, public figures, and literary scholars devoted their research about the scientist-activist from various scientific points.

Researching the personalisation of outstanding figures continues to this day. The attention of historians and writers, archaeologists and ethnologists, museum experts and art historians, philosophers and political scientists, teachers is focused on studying the legacy and political and civil loyalty of the scientist-activist, and the complex studies are being conducted. We set out to reveal only a certain side of the historical figure.

Results

The analysis object of our article is U. Zhanibekov’s creative heritage. His works and the conclusions contained on Kazakh ethnology have scientific significance. In particular, the book that describes the Kazakh yurt, considering it a mobile dwelling, decorative and applied art, examples of national clothing and crafts help the reader to immerse himself in the meaningful world of the material culture of Kazakh people (Zhanibekov, 1995: 15–25). The author presents a module on the reconstruction of hard-wall housing, blacksmith shop, as well as national clothing of the southern regions of our country. The book is rich in illustrative material, including masterpieces of folk artists and craftsmen of the XVII–XX centuries from museum and private collections of Kazakhstan.

It is obvious that U. Zhanibekov is a unique figure who occupies a special place in the spiritual life of the Kazakh people and made an invaluable contribution to the revival of national culture. His creative activity became a comprehensive and large-scale phenomenon, covering the fields of ethnology, arts and crafts, architecture, museum work, national music and education. The value of the creative materials that formed the basis of his works is not only a source, but also spiritual experiences that gave impetus to modern culture and national self-awareness.

U. Zhanibekov, first of all, paved a special way in the revival of Kazakh ethnography and cultural heritage. For the first time in our country, he developed a systematic scientific approach to folk applied art, collected the rich traditions of nomadic culture and brought them into the modern cultural space. The ethnographic expeditions organized by him were unique creative projects that systematically studied and documented the life, customs and traditions, crafts of the Kazakh people, and introduced them into scientific circulation. As a result of these works, materials of great value and educational significance were collected. Proof of this is his works as “Kazakh clothes”.

The creative activity of the scientist-activist was not limited to the scientific mission, but continued with specific practical projects. In particular, the reconstruction of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi is one of the great events that raise the national spirit. During this work, U. Zhanibekov revived the traditional school of craftsmanship. He united architects, decorators, carpenters and bricklayers, and organized special expeditions to preserve Kazakh patterns in the architecture of the mausoleum. The materials and data collected within this project were preserved as a valuable creative heritage and rich experience in the field of national architecture and restoration.

During his tenure as head of the Ministry of Culture (1977–1988), U. Zhanibekov made an outstanding contribution to the development of national musical art. He revived folk instruments and breathed new life into traditional music, creating the folk orchestra “Otyrar sazy” and the folk ensembles “Sherter”, “Adyrna”, and “Altynai”. The orchestra’s repertoire included ancient Kazakh kuis (ethnic music), zhyr-terme (poetry genre), and thus the forgotten musical heritage was revived and returned to the stage. This was a great creative revolution in the history of the national music. The orchestra’s work was not only performing, but also became a creative platform for demonstrating the results of ethnomusicological research.

U. Zhanibekov’s artistic and historical knowledge were also reflected in the popularization of folk craftsmen. He recognized examples of Kazakh crafts not only as museum exhibits, but also as an important part of modern culture. Many exhibitions organized by him were major creative works that raised folk art to a professional level. The products presented at these exhibitions as saukele, embroidered kimeshek, syrma, kebezhe, and adalbakan were all decorated with traditional ornaments and demonstrated a combination of artistic taste and historical knowledge.

Another direction of creative materials was the restoration of national costumes and studying of them from scientific point. The aesthetic and functional features of traditional Kazakh costumes were studied and introduced into stage culture and museum expositions. He also took many initiatives

to create historical and artistic images, using national costumes in theatre and cinema. His creative work in this area has become a valuable source of information for scholars in the field of fashion and art history.

As a result of U. Zhanibekov’s long-term work, national museum work has risen to a new level. Ethnographic museums have been created in each region of Kazakhstan under his direct leadership, clearly demonstrating regional features and the unity of Kazakh culture. His creative initiatives in the formation of museum funds, especially the active participation of local craftsmen and residents, the implementation of the principle “from people to people” were assessed as a rational way to preserve the living form of traditional culture. Museum exhibits did not remain just symbols of the past, but were included in the category of creative sources that have substantive and aesthetic value for modern society.

U. Zhanibekov’s creative initiatives were widely promoted in the media. He shared his thoughts about national self-awareness and culture on TV and radio programs, periodicals, making conclusions about his creative ideas. The creative legacy of the scientist-activist covered not only the culture, but also directly influenced the formation of national ideology. Through his creative activities he made a great contribution to the formation of the historical memory of future generations, the preservation of national identity, and the development of artistic knowledge. His concept of “Spiritual heritage as a support of nationality” has become a vital principle of the cultural policy of independent Kazakhstan today. One of its manifestations is the adoption and implementation of the state program “Cultural Heritage”.

The materials about U. Zhanibekov activities are the result of his great mission aimed at the revival of the spiritual treasures of the Kazakh people, the systematization of cultural heritage and the development of national art. These materials are spiritual and creative wealth of great value and profound educational significance not only for history, but also for the present and future generations. Each of his works is evidence of the genuine revival of national culture, and his creative heritage has become an eternal beacon of Kazakh spirituality. The ideas and scientific conclusions of the scientist-activist, who completed his official activity as the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan for ideology (1988–1991) regarding the formation of national identity in Soviet times, were continued in the political and ideological activities of the independent society. As an example, we can cite the program “Orientation: the spiritual revival of the future”. It can be assumed that this program is based on U. Zhanibekov’s ideas about the revival of national values.

It can be noted that during this period the figure was the initiator of the official celebration of “Nauryz”, the traditional holiday of the Turkic peoples. In 1920, being the head of the government of the Turkestan ASSR, T. Ryskulov issued an official decree declaring “Nauryz” a national holiday. However, the holiday, celebrated as a national holiday in 1925 on the initiative of the second secretary of the Regional Committee of the Party of the Kazakh people S. Kozhanov, who achieved national and territorial integrity, was completely excluded due to the political doctrine of Goloshchekin’s “Little October”. By violating this ban established by the Soviet government and returning the holiday “Nauryz” to the people as part of the reconstruction, U. Zhanibekov was not only the generator, but also the direct executor of national idea. Today, “Nauryz” has become a common holiday for the Turkic peoples and the pinnacle of intangible culture.

His initiative to rehabilitate national figures such as M. Dulatov, J. Aimauytov, M. Zhumabayev, Sh. Kudaiberdiuly, whose names were forbidden to be mentioned by the Soviet government, also demonstrates his political will that glorified national interests.

The creation of the International society of the Kazakh language, which received nationwide support, and the publication “Ana tili” (Native language), which became a whole spiritual and cultural phenomenon in the national press, also became a manifestation of the practical implementation of U. Zhanibekov’s scientific findings and ideas regarding national identity.

At present, the Kazakh civilization is beginning to be recognized in world public opinion as an integral part of the Turkic civilization. In this regard, the statement that “the Turkic civilization, in all its features of activity... is a passionate civilization” (Feyziev 2019: 15), the restoration and

glorification of cultural heritage is of great importance in determining the Kazakh civilization as passionate inhabitants of the Great Steppe. Based on the statement that “religious and spiritual archetypes are also considered one of the main values of civilization” (Tursun, 2025: 167), we assess the significance of U. Zhanibekov’s great contribution in the restoration of the mausoleums of Khoja Ahmed Yasawi and Arystan-bab not only as architectural monuments, but their historical mission, as a contribution to the foundation of the Turkic civilization.

Furthermore, the materials and works written by U. Zhanibekov himself include the collection of memoirs. There is a collection of two books called “Tagdyr Tagylymy” (Lessons of destiny), which contains information about his works, his contribution to the revival and development of the history and culture of the Kazakh people. Of course, since these memoirs were written by U. Zhanibekov himself, their appearance as a source, the real prerequisites and level of reliability as historical materials are high (Oten, 2015: 28). U. Zhanibekov’s career path, which began as a rural school teacher, rose to the positions of first secretary of the Keles district committee of the Komsomol (1955–1956), secretary of the Shymkent regional committee of the Komsomol (1956–1961), first secretary of the Central Committee of the Young Communist League of Kazakhstan (1961–1970), secretary of the Turgai regional committee of the Communist Party of Kazakhstan (1970–1975), head of the department of external relations of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan (1975–1977). The life of the figure that came to power throughout the entire period of socio-political development of our country is exemplary in terms of interaction with the people, concern for the needs of the country, despite various difficulties. Therefore, memories of such a meaningful personal life path are also important in the personalization of the figure.

Being historical documents of that time, U. Zhanibekov’s works can serve the development of national consciousness. In his memoirs and works, he asserts that the preservation and glorification of Kazakh national traditions and customs develops the culture and spirituality of the people (Zhanibekov, 1996: 40–45). It is also worth emphasizing that his memoirs are a very valuable historical document not only from the point of personal biographical history, but also from the point of development stages of the history of culture and art at the time he lived. The task of modern science is to seek out the necessary information from such a valuable cultural heritage and systematically use it, drawing new conclusions.

Another important source is the letters that U. Zhanibekov wrote to his contemporaries and close friends. His letters to archaeologist Mukhtar Kozha have become the most important historical source today (Kozha, 2023:140). In one of his letters to M. Kozha, he spoke about Otyrar: “I agree with what you said about the importance of the Otyrar civilization for us. There is no doubt that this is the place where the Kazakh people first began to form. There are still many pages of our history written with the tears of our people that have not yet been revealed. There will be young people like you who will discover them. I will do everything to ensure that your book in “Rauan” is published as soon as possible. I hope that my book “Uakyt kerueni” (Caravan of time) will be published soon. There is a special section called “Otyrar civilization and we”. It would be appropriate if you read it and expressed your opinion in press” (Kozha, 2023:141). Analyzing these letters, it is easy to understand that he took a very responsible attitude towards national history, culture and museum affairs until the last days of his life.

The next group of historical data, documentary and scientific materials about U. Zhanibekov’s life and socio-political activities are periodicals. Periodicals provided valuable information about his activities and creativity during his lifetime. There are some articles published in newspapers and magazines, characterizing his active work in the cultural sphere. His works in periodicals are materials that defended the interests of the Kazakh people, despite the pressure of the Soviet system (Zhanibekov, 1984: 68–69).

Publications in periodicals can also provide valuable information as a source in personalization. The closest periodicals to him were “Kazakh adabietii (Kazakh Literature), “Ana tili” (Native language) and other national publications. In his articles he could express his thoughts, despite the political conflicts between the Soviet ideology and the political elite of that time (Zhanibekov, 1988: 1–2). In his works, U. Zhanibekov conveyed his thoughts on the customs and

traditions, national heritage, and historical memory. He expressed his proposals for the revival of cultural values that were beginning to be forgotten. His publications attracted the attention of the masses to national history and cultural heritage.

In the Soviet periodical press, according to the established tradition, only official publications about statesmen were published. For example, “Socialist Kazakhstan” limited itself to publishing the order on the appointment of U. Zhanibekov as Minister of Culture of the Kazakh SSR (Socialist Kazakhstan, 1987: 4). However, we believe that collecting, grouping publications about U. Zhanibekov in Soviet publications, and introducing them into scientific circulation will be a task for the future. After all, even the smallest detail is important in historical personalization.

Today we can say that personalisation of U. Zhanibekov can be found in the memoirs of his contemporaries. The first published collection of memoirs “Rukh sarbazy” (Soldier of the spirit) about U. Zhanibekov (Rukh sarbazy...) has the highest documentary value. This collection contains all... memoirs. The writers of the memoirs such as Abish Kekilbayuly, Sherkhan Murtaza, Serik Kirabayev, and Mikhail Yesenaliev, who are no longer with us, glorified Uzbekali Zhanibekov’s patriotism.

Conclusion

We believe that the scientific hypotheses we put forward have been confirmed. In particular, by analyzing archival documents and memoirs of contemporaries, personalize Uzbekali Zhanibekov as a “scientist-activist”. As one of the results of the scientific work, a scientific reconstruction has been carried out by using the biographical method and the foundations of the scientific direction of Zhanibekov studies in historical personalistics have been identified.

We conclude that the national ideas in the experience of Uzbekali Zhanibekov’s socio-political activity and creativity are of current importance that determines the direction of development of today’s Kazakh society.

Sources

CSARK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Дереккөз

ҚРОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві

References

Arkhirnoe stroitelstvo, 1980 — *Arkhirnoe stroitelstvo v Kazakhstane (1918–1980 gg.) / Sbornik zakonodatelnykh i rukovodyashchikh dokumentov* [Archival construction in Kazakhstan (1918-1980) / Collection of legislative and governing documents]. Almaty, 1980. 230 p. (In Russ.).

Adyrbek, 2006 — *Adyrbek B. Rukh sardary* (Kornekti memleket zhane kogam kairatkeri, etnolog Uzbekali Zhanibektin tuganyna 75 zhyl toluyna baylanysty otkiziletin gylymi-teoriyalik konferentsiyaga orai). [Rukh Sardar (on the occasion of a scientific and theoretical conference dedicated to the 75th anniversary of the birth of an outstanding state and public figure, ethnologist Uzbekali Zhanibek)]. Turkistan: HKTU “Turan”, 2006. 392 p. (In Kaz.).

Adyrbek, 2009 — *Adyrbek B. Uzbekali Zhanibektin kogamdyq-sayasi qyzmeti zhane gylymi murasy: tarikh gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsiyanyn avtoreferaty* [Socio-political activity and scientific heritage of Uzbekali Zhanibek: abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of historical sciences]. Almaty, 2009. 26 p. (In Kaz.).

Argynbaev, 2005 — *Argynbaev Kh. Uzbekali Zhanibekov – qazaq etnografiyasynyn zhanashyry*. [Uzbekali Zhanibekov is a supporter of Kazakh ethnography]. Olketanu, 2005. No. 3. Pp. 10–12. (In Kaz.).

Feiziev, 2019 — *Feiziev Zh. Birinshi kitap: Turk orkienietinin basty kundylyktary* [Book one: the main values of the Turkic civilization]. Almaty: Print, 2019. 234 p. (In Kaz.).

Gurevich, 2005 — *Gurevich A.Ya. O krizise sovremennoi istoricheskoi nauki. Istoriya – neskonchaemyi spor. Medievistika i skandinavistika: stat'i raznykh let* [About the crisis of modern historical science. History is an endless debate. Medieval and Scandinavian Studies: articles from different years]. Moscow: RGGU, 2005. Pp. 427–455. (In Russ.).

Kekilbaiuly, 1998 — *Kekilbaiuly A. Rukh sardary bola bildi: madeniattanshy, memleket qairatkeri O. Zhanibekov turaly estelik* [The spirit was able to become a Sardar: memory of the culturologist, statesman U. Zhanibekov]. Egemen Qazaqstan, 1998. 3 p. (In Kaz.).

Kozha, 2023 — *Kozha M. Uzbekali Zhanibekovtin ush khaty* [Three letters of Uzbekali Zhanibekov]. Madeni mura gylymi zhurnaly, 2023. No. 2(101). Pp. 137–145. (In Kaz.).

- Kulbek, 2021 — *Kulbek E.* Ul'tymyzydyn uytqysy. (Ozbekali Zhanibek zhaynda estelikter zhinagy) [The Unifier of Our Nation: A Collection of Memories about Ozbekali Zhanibek]. Almaty: Altyn kitap, 2021. 374 p. (In Kaz.).
- Medvedeva, 2022 — *Medvedeva O.V.* Fondy lichnogo proiskhozhdeniya kak obekt arkhivnogo khraneniya [Funds of personal origin as an object of archival storage]. Tambov University Bulletin. “Humanities” series. 2022. Vol. 27. Pp. 1098–1107. // URL: <https://doi.org/10.20310/1810-0201-2022-27-4-1098-1107> (In Russ.).
- Murtaza, 1998 — *Murtaza Sh.* Alla syzygyan aspak zhoq: madeniyyatshy O. Zhanibekov turaly estelik [There is no more than the line of Allah: memory of the culturologist] // Egemen Qazaqstan, 1998. 3 p. (In Kaz.).
- Oten, 2015 — *Oten G.* Ozbekali Zhanibekovtin zamanhaty zheke adamdyq derek kozi retinde. [Uzbekali Zhanibekov's diary as a personal source]. Qazaq tarikhly, 2015. No. 7 (138). Pp. 27–29. (In Kaz.).
- Qirabaev, 2001 — *Qirabaev S.* Khalyq muddecinin zhoqshysy: memleket zhane kogam qairatkeri O. Zhanibekov zhaynda [The lack of people's interests: about the state and public figure O Zhanibekov]. Almaty, 2001. Pp. 396–404. (In Kaz.).
- Repina, 2005 — *Repina L.P.* Vmesto Predisloviya: lichnost' i obshchestvo, ili Istoriya v biografiyakh. Istoriya cherez lichnost': istoricheskaya biografiya segodnya [Instead of a Preface: Personality and Society, or History in Biographies. History through Personality: a Historical Biography today]. Moscow: Krug, 2005. Pp. 5–16., Pp. 12–13. (In Russ.).
- Sanzhar, 2023 — *Sanzhar K.* Ozbekali zhane madeniet maidan: [otbasy khrestomatiyasy] [Uzbekali and cultural front]. Almaty: Otbasy, 2023. 384 p. (In Kaz.).
- Tursun, Sundetova, 2025 — *Tursun Kh., Sundetova A.* Turk orkienietin tulgalagan enbek. (Feiziev Zhavanshirdin “Turk alemi”) [The work that personified the Turkic civilization]. Almaty: Almaty Print, 2019. 5-tomdyk enbegine syn-pikir). *Gumilyov Journal of History*, 2025. Vol. 150. Pp. 165–173. (In Kaz.).
- Zhakisheva, 2011 — *Zhakisheva Z.* Ozbekali Zhanibek tagylymy [The lessons of uzbekali Zhanibek]. Almaty, 2011. 162 p. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1995 — *Zhanibekov O.* Zholaiyryqta: kokeikesti taqyrypta sukbat [At the crossroads: an interview on a topical topic]. Almaty: Rauan, 1995. 111 p. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1996 — *Zhanibekov O.* Tagdyr tagylymy: Este qalgandar. Azamatyq paryz. Zhana zaman aishyqtary: estelikter [Lessons of fate: the ones that are remembered. Civil duty. New Times: memories]. Almaty: Rauan, 1996. 192 p. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1984 — *Zhanibekov O.* Muramyzydyn bir boligi: qazaqtyn ulttyq kiimderinin turleri [Part of our heritage: types of Kazakh national costumes]. Qazaqstan mektebi, 1984. No. 6. Pp. 68–69. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1984 — *Zhanibekov O.* Altyn dombyra zhayly anyz: qazaq muzyka tarikhly turaly [The Legend of the Golden dombra: about the history of Kazakh music. Qazaq adebiyeti, 1984. 4 p. (In Kaz.).
- Zhanibekov, 1988 — *Zhanibekov O.* Zhas darynga ayaly alaqa kerек: Qazaqstan Zhazyshylar odagynda soilegen sozi [Young talent needs ayaly Alakan: speech at the Union of writers of Kazakhstan]. Qazaq adebiyeti, 1988. Pp. 1–2. (In Kaz.).

Әдебиеттер

- Архивное строительство, 1980 — *Архивное строительство в Казахстане (1918–1980 гг.) / Сборник законодательных и руководящих документов.* Алматы, 1980. 230 с.
- Адырбек, 2006 — *Адырбек Б.* Рух сардары (Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, этнолог Өзбекәлі Жәнібектің туғанына 75 жыл толуына байланысты өткізілетін ғылыми-теориялық конференцияға орай). Түркістан: ХҚТУ «Тұран». 2006. 392 б.
- Адырбек, 2009 — *Адырбек Б.* Өзбекәлі Жәнібектің қоғамдық-саяси қызметі және ғылыми мұрасы: тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009. 26 б.
- Арғынбаев, 2005 — *Арғынбаев Х.* Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ этнографиясының жанашыры // Өлкетану, 2005. № 3. Б. 10–12
- Гуревич, 2005 — *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // История – нескончаемый спор. Медиевистика и скандинавистика: статьи разных лет. М.: РГГУ, 2005. С. 427–455.
- Жәнібеков, 1995 — *Жәнібеков Ө.* Жолайырықта: көкейкесті тақырыпқа сұхбат / Ө. Жәнібеков; суретшісі: Г. Сидоров. Алматы: Рауан, 1995. 111 б.
- Жәнібеков, 1996 — *Жәнібеков Ө.* Тағдыр тағылымы: Este қалғандар. Азаматтық парыз. Жаңа заман айшықтары: естеліктер. Алматы: Рауан, 1996. 192 б.
- Жәнібеков, 1984 — *Жәнібеков Ө.* Мұрамыздың бір бөлігі: қазақтың ұлттық киімдерінің түрлері // Қазақстан мектебі, 1984. № 6. Б. 68–69.
- Жәнібеков, 1984 — *Жәнібеков Ө.* Алтын домбыра жайлы аңыз: қазақ музыка тарихы туралы // Қазақ әдебиеті, 1984. 4 б.
- Жәнібеков, 1988 — *Жәнібеков Ө.* Жас дарынға аялы алақан керек: Қазақстан Жазушылар одағында сөйлеген сөзі // Қазақ әдебиеті, 1988. Б. 1–2.
- Жәкішева, 2011 — *Жәкішева З.* Өзбекәлі Жәнібек тағылымы. Алматы, 2011. 162 б.
- Кекілбайұлы, 1998 — *Кекілбайұлы Ө.* Рух сардары бола білді: мәдениеттанушы, мемлекет қайраткері Ө. Жәнібеков туралы естелік // Егемен Қазақстан, 1998. 3 б.

- Қожа, 2023 — Қожа М. Өзбекәлі Жәнібековтің үш хаты // Мәдени мұра ғылыми журнал, 2023. № 2(101). Б. 137–145
- Қирабаев, 2001 — Қирабаев С. Халық мүддесінің жоқшысы: мемлекет және қоғам қайраткері Ө Жәнібеков жайында. Алматы, 2001. Б. 396–404.
- Құлбек, 2021 — Құлбек Е. Ұлтымыздың ұйытқысы. (Өзбекәлі Жәнібек жайында естеліктер жинағы). Алматы: Алтын кітап, 2021. 374 б.
- Медведева, 2022 — Медведева О.В. Фонды личного происхождения как объект архивного хранения // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, 2022. Т. 27. № 4. С. 1098–1107. // URL: <https://doi.org/10.20310/1810-0201-2022-27-4-1098-1107>
- Мұртаза, 1998 — Мұртаза Ш. Алла сызығынан аспақ жоқ: мәдениеттанушы Ө. Жәнібеков туралы естелік // Егемен Қазақстан, 1998. 3 б.
- Өтен, 2015 — Өтен Г. Өзбекәлі Жәнібековтің заманхаты жеке адамдық дерек көзі ретінде // Қазақ тарихы, 2015. № 7(138). Б. 27–29.
- Репина, 2005 — Репина Л.П. Вместо Предисловия: личность и общество, или История в биографиях// История через личность: историческая биография сегодня. М.: Кругъ, 2005. С. 5–16., С. 12–13.
- Санжар, 2023 — Санжар К. Өзбекәлі және мәдени майдан: отбасы хрестоматиясы. Алматы: Отбасы, 2023. 384 б.
- Тұрсұн, Сундетова, 2025 — Тұрсұн Х., Сундетова А. Түрк өркениетін тұлғалаған еңбек. // Фейзиев Жаванширдің «Түрк әлемі». Алматы: Алматы Принт, 2019. 5-томдық еңбегіне сын-пікір). Gumilyov Journal of History, 2025. Т. 150. Б. 165–173.
- Фейзиев, 2019 — Фейзиев Ж. Бірінші кітап: Түрк өркениетінің басты құндылықтары. Алматы: Принт. 2019. 234 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 662-678, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_662-678

VENICE, GENOA, AND THE GOLDEN HORDE: THE DEVELOPMENT OF TRANSCONTINENTAL TRADE IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE 13TH–14TH CENTURIES

Abdimomynov Nurtas¹, Sauyrkan Yeldos^{2}*

¹International Information Technology University
(34/1, Manas Str., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Ph.D. (History), Professor at IITU, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-5395-8701>. E-mail: n.abdimomynov@iitu.edu.kz

²Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Ualikhanov
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
1st year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Abdimomynov N.T., Sauyrkan Ye., 2025

Abstract. *Introduction.* During the 13th and 14th centuries, the Black Sea region emerged as a key hub of transcontinental trade, strategically connecting Europe and Asia through an integrated network of maritime and overland trade routes. Its geopolitical and geoeconomic significance notably increased due to the economic expansion of the Italian maritime republics, particularly Venice and Genoa, and the proactive trade policies of the Golden Horde. By controlling the Northern Black Sea area, including Crimea and the estuaries of the Don, Dnieper, and Danube rivers, the Golden Horde dominated regional commerce and regulated interactions with Italian republics. The Golden Horde granted autonomous trading privileges to Italian merchants in exchange for tax revenues, fundamentally shaping the region’s economic landscape. *Goals.* The study aims to examine the role of the Golden Horde in establishing the Black Sea trade network during the 13th and 14th centuries, particularly its relationships with the Italian maritime republics of Venice and Genoa. The primary objectives include analyzing trade infrastructure, identifying factors that facilitated transcontinental economic integration, and evaluating the political and economic dynamics of regional commerce. *Results.* During the 13th and 14th centuries, the Black Sea trade network experienced dynamic growth, primarily driven by Italian trading emporia such as Caffa (Feodosia), Soldaia (Sudak), Cembalo (Balaklava), Kerch (Vosporo), and Tana. Benefiting from tax privileges and security guarantees provided by the Golden Horde, Italian merchants effectively controlled major trade actions linking Europe with Central and East Asia. Nevertheless, intense commercial rivalry between Genoa and Venice led to conflicts both between these republics and with the Golden Horde. Particularly in the mid-14th century, Janibek khan initiated military actions against the Italian emporia, temporarily weakening their influence. Despite these conflicts, the Northern Black Sea remained a significant hub of international commerce, fostering Eurasian economic integration. However, political instability,

military conflicts, and changing geopolitical conditions gradually diminished its economic importance by the 15th century. *Conclusion.* The Black Sea region’s medieval trade system profoundly influenced Eurasian economic history in the 13th and 14th centuries, leaving a legacy on the history of international trade relations.

Keywords: Northern Black Sea region, Golden Horde, Venice, Genoa, transcontinental trade, economic policy

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the research program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Unique Materials from the Vatican and Western European Countries” (Registration number BR24993132).

For citation: Abdimomynov N.T., Sauyrkan Ye. Venice, Genoa, and the Golden Horde: the development of transcontinental trade in the northern Black Sea region in the 13th–14th centuries // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 662–678. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_662-678

ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУЯ ЖӘНЕ АЛТЫН ОРДА: XIII–XIV ҒҒ. СОЛТҮСТІК ҚАРА ТЕҢІЗДЕГІ ТРАНСКОНТИНЕНТАЛДЫҚ САУДА-САТТЫҚТЫҢ ДАМУЫ

Абдимомынов Нуртас Талгатжанович¹, Сауырқан Елдос^{2*}

¹Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті (ХАТУ)
(34/1-үй, Манас көш., 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ph.D., ХАТУ профессоры, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-5395-8701>. E-mail: n.abdimomynov@iitu.edu.kz

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1 курс докторанты

 <https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдимомынов Н.Т., Сауырқан Е., 2025

Андатпа. *Kipicne.* XIII–XIV ғасырларда Солтүстік Қара теңіз аймағы трансконтиненталдық сауда-саттық байланыстарының негізгі торабы ретінде айрықша маңызға ие болды. Бұл кезеңде Қара теңіз аймағы теңіз және құрлық жолдары арқылы Еуропа мен Азияны байланыстырып, әлемдік экономиканың жаңа құрылымында маңызды рөл атқарды. Бұл аймақтың геосаяси және экономикалық маңыздылығы итальяндық теңіз сауда республикалары – Венеция мен Генуяның шығысқа экономикалық экспансиясы мен Жошы ұрпақтарының белсенді сауда-саясаты нәтижесінде арта түсті. Алтын Орда мемлекеті Қырым, Дон, Днепр және Дунай өзендерінің сағаларын және Солтүстік Қара теңіз аймағындағы сауда байланыстарын бақылауда ұстап, аймақтық экономикалық маңызын арттыру мақсатында итальяндық сауда республикаларымен серіктестік қатынастар орнатты. Алтын Орда билеушілері итальян көпестеріне еркін сауда жүргізу құқығын беріп, олардан салықтық түсімдер алып отырды. Бұл өз кезегінде аймақтағы сауда-экономикалық қатынастардың дамуын қамтамасыз етті. *Зерттеу жұмысының мақсаты.* XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Орданың Қара теңіз сауда-экономикалық жүйесін қалыптастырудағы рөлін анықтап, Венеция және Генуя сияқты итальян теңіз республикаларымен қарым-қатынастарын талдау болып табылады. Сонымен қатар, осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында аймақтағы сауда инфрақұрылымының дамуы, құрлықаралық экономикалық интеграцияны қамтамасыз еткен факторлар және сауда қатынастарының саяси-экономикалық сипаты талданды. *Нәтижелер:* XIII–XIV ғасырларда Солтүстік Қара теңіз аймағы бірқатар маңызды факторлар

әсерінен қарқынды дамыған. Бұл үдеріске Каффа (Феодосия), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Тана, Керчь (Воспоро) сияқты бірқатар италяндық сауда колониялары маңызды үлес қосты. Алтын Орда хандары тарапынан берілген салықтық жеңілдіктер мен қауіпсіздік кепілдіктерінің арқасында италяндық көпестер Еуропаны Шығыс және Орталық Азиямен байланыстыратын негізгі сауда байланыстарының белсенділігін арттырды. Алайда сауда монополиясы үшін Генуя мен Венеция арасындағы бәсекелестік күшейіп, кейде өзара екі республика арасында, кейде Алтын Орда билігімен де ашық қақтығыстарға алып келіп отырды. Әсіресе, XIV ғасырдың ортасында Жәнібек хан италяндық факторияларға қарсы әскери шаралар қолданып, олардың ықпалын уақытша әлсіретті. Соған қарамастан, Солтүстік Қара теңіз аймағы халықаралық сауда торабы ретінде Еуропа мен Азия арасындағы экономикалық интеграцияға айтарлықтай ықпал етуді жалғастырды. Алайда XV ғасырдан бастап саяси тұрақсыздық, әскери қақтығыстар және геосаяси өзгерістер аймақтың экономикалық маңызын біртіндеп құлдырауына алып келді. *Қорытынды.* XIII–XIV ғасырларда Қара теңіз сауда жүйесі халықаралық сауда қатынастарының тарихы мен ортағасырлық Еуразия кеңістігіндегі экономикалық және мәдени өзара ықпалдастық үдерісінде терең із қалдырды.

Түйін сөздер: Солтүстік Қара теңіз, Алтын Орда, Венеция, Генуя, трансконтиненталдық сауда, экономикалық саясат, Жошы әулеті

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватикан мен Батыс Еуропа елдерінен алынған жаңа бірегей материалдар негізінде Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» зерттеу бағдарламасы аясында дайындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993132).

Дәйексөз үшін: Абдимомынов Н.Т., Сауырқан Е. Венеция, Генуя және Алтын Орда: XIII–XIV ғғ. Солтүстік Қара теңіздегі трансконтиненталдық сауда-саттықтың дамуы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 662–678 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_662-678

ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУЯ И ЗОЛОТАЯ ОРДА: РАЗВИТИЕ ТРАНСКОНТИНЕНТАЛЬНОЙ ТОРГОВЛИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В XIII–XIV ВЕКАХ

Абдимомынов Нуртас Талгатжанович^{1}, Сауырқан Елдос^{2*}*

¹Международный университет информационных технологии (МУИТ)

(д. 34/1, улица Манаса, 050040 Алматы, Республика Казахстан)

Ph.D., профессор МУИТ, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-5395-8701>. E-mail: n.abdimomynov@iitu.edu.kz

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(ул. Шевченко, 28., 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби

 <https://orcid.org/0000-0003-0079-0420>. E-mail: erekejan@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдимомынов Н.Т., Сауырқан Е., 2025

Аннотация. *Введение.* В XIII–XIV веках Северное Причерноморье играло ключевую роль в системе трансконтинентальной торговли, обеспечивая стратегическую связь между Европой и Азией посредством разветвлённой сети морских и сухопутных маршрутов. Геополитическая и геоэкономическая значимость региона существенно возросла в результате экономической экспансии итальянских морских республик – прежде всего Венеции и Генуи, – а также активной торговой политики Золотой Орды. Контроль Золотой Орды над Северным Причерноморьем, включая Крым, а также устья Дона, Днепра и Дуная, позволял ей не только

доминировать в региональной экономике, но и регулировать взаимодействие с итальянскими торговыми республиками, предоставляя им автономные привилегии в обмен на налоговые поступления. *Цель и задачи исследования* определить роль Золотой Орды в формировании торгово-экономической системы Черноморского региона в XIII–XIV веках, а также проанализировать её отношения с итальянскими морскими республиками. Среди основных задач: исследование структуры торговой инфраструктуры, выявление факторов, способствовавших развитию трансевразийских связей, и оценка политико-экономических аспектов торговли в регионе. *Результаты.* В XIII–XIV веках Северное Причерноморье представляло собой динамично развивающуюся торговую систему, в которой важнейшую роль играли итальянские фактории: Кафа (Феодосия), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Керч (Воспоро), Тана и др. Пользуясь налоговыми льготами и гарантиями безопасности, предоставленными Золотой Ордой, итальянские купцы контролировали основные торговые маршруты, связывавшие Европу с Восточной и Центральной Азией. Тем не менее, концентрация торговли в руках Генуи и Венеции привела к усилению конкуренции между ними, а также к конфликтам как между самими республиками, так и с Золотой Ордой. В середине XIV века хан Джанибек предпринял военные действия против итальянских факторий, что временно ограничило их влияние в регионе. Несмотря на это, Северное Причерноморье в рассматриваемый период продолжало функционировать как один из важнейших узлов международной торговли, способствуя экономической интеграции Европы и Азии. Однако к XV веку политическая нестабильность, региональные конфликты и изменение геополитического баланса способствовали постепенному ослаблению экономической роли региона. *Выводы.* Торговая система Северного Причерноморья оказала значительное влияние на развитие средневековой Евразийской экономики в XIII–XIV веках и оставила заметный след в истории международных торговых отношений.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, Золотая Орда, Венеция, Генуя, трансконтинентальные связи, экономическая политика, династия Джучидов

Благодарность. Статья подготовлена в рамках исследовательской программы Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история и культура тюркского мира на основе новых уникальных материалов из Ватикана и стран Западной Европы» (регистрационный номер: BR24993132).

Для цитирования: Абдимомынов Н.Т., Сауыркан Е. Венеция, Генуя и Золотая Орда: Развитие трансконтинентальной торговли в Северном Причерноморье в XIII–XIV веках // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 662–678. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_662-678

Кіріспе

Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде орналасқан Қара теңіз аймағы ежелгі және орта ғасырларда Шығыс пен Батыс халықтарының саяси, экономикалық және мәдени байланыстарының маңызды торабы ретінде аса маңызды рөл атқарды. Ежелгі грек қала-мемлекеттері б.з.д. VIII–VI ғғ. Қара теңіз аймағында сауда факторияларын құрып, астық, балық, тұз және құл саудасын дамытса (Burstein, 2006: 137–138; Tsetskhladze, 1998: 7–9), Рим империясы өмір сүрген кезеңде Қара теңіз арқылы экспортталған астық империяның бірқатар аймақтарының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етті (Bounegru, 2014: 8–10). XI–XII ғасырларда Қара теңіз сауда жүйесі Жерорта теңізі, Балтық теңізі және Кавказ жеріндегі сауда желілерін байланыстырып, ірі сауда-экономикалық орталық ретінде қалыптасты. Тіпті, Қара теңіз аймағындағы сауда байланыстары сол кезеңде Византия империясының сыртқы саясатының негізгі бағыты болды (Sheard, 2021: 8). Ал XIII–XIV ғасырларда Қара теңіз аймағы трансконтиненталдық сауда байланыстары дамуының шарықтау шегіне жетіп, Шығыс пен Батыс арасындағы негізгі транзиттік аймаққа айналды (Ciocîltan, 2012: 1). Қара теңіз аймағы Еуразияның құрлықтық сауда жүйесін Босфор бұғазы арқылы Жерорта теңізі нарығымен тікелей байланыстырып, трансконтиненталдық сауданың дамуына зор ықпал етті. Зерттеуші Джордже И. Брэтиану атап өткендей,

1260–1340 жылдар аралығында Қара теңіз аймағы “*plaque tournante du trafic international*” (халықаралық сауда қатынастарының басты торабы) болды (Brătianu, 1983: 36–69). Бұл кезеңдегі Қара теңіз аймағының экономикалық өрлеуіне екі негізгі фактор ықпал етті: біріншісі — XII–XIII ғасырлардағы Генуя, Венеция және ішінара Пиза сияқты итальян теңіз сауда республикаларының экономикалық экспансиясы, екіншісі — XIII ғасырдың алғашқы жартысында Моңғол империясының жаулаушылық жорықтарының нәтижесінде Тынық мұхиттан Шығыс Еуропаға дейін созылған бірыңғай саяси-экономикалық кеңістіктің қалыптасуы мен жаңа саяси тәртіптің орнығуы болды. 1206 жылы Шыңғыс хан негізін қалаған Моңғол империясы қысқа мерзім ішінде Еуразияның геосаяси құрылымына түбегейлі өзгерістер енгізіп, трансконтиненталдық сауда жолдарын бақылауға алды. Алайда XIII ғасырдың ортасына қарай моңғол жорықтарының алғашқы қарқыны бәсеңдеген соң, Еуразияның, әсіресе Қара теңіз аймағындағы сауда қатынастары қайта жандана бастады. Батыс тарихнамасында «*Rex Mongolica*» («Моңғол тыныштығы») деп аталатын бұл кезеңде (шамамен 1280–1360 жылдар аралығы) трансконтиненталдық сауда бұрын-соңды болмаған деңгейде қарқынды дамып, Еуразия халықтары арасындағы экономикалық және мәдени байланыстар күшейе түсті (Di Cosmo, 2010: 83).

Батудың батысқа жасаған жорығы (1236–1242) нәтижесінде Қыпшақ даласының батыс бөлігі, Еділ бойы, Солтүстік Кавказдың кейбір аймақтары, Шығыс Еуропаның біршама бөлігімен бірге, Солтүстік Қара теңіз аймағы Алтын Орданың бақылауына өткен соң, Жошы ұрпақтарының Қара теңіз аймағындағы сауда-саттыққа қатысты саясаты жандана бастады. Алтын Орда хандары Генуя және Венеция сияқты итальян сауда республикаларымен серіктестік қатынастар орнатып, Еуропа мен Азияны байланыстыратын ірі сауда желісін бірлесіп игере бастады. Қара теңіз аймағы XIII–XIV ғасырларда Еуразияның құрлықтық сауда жүйесіне толық интеграцияланып, шығыс тауарлары осы аймақ арқылы Жерорта теңізі мен Батыс Еуропа елдеріне жеткізіліп отырды. Венеция мен Генуя көпестері Алтын Орда хандарының грамоталары арқылы Азақ (Тана), Каффа (Феодосия), Солхат (Ескі Қырым) сияқты маңызды қалаларда коммерциялық эмпорияларын құрып, сауда еркіндіктеріне ие болды. Бату мен Берке хандардан бастап, Алтын Орда билеушілері шетелдік көпестерге кең мүмкіндік беріп, сауда еркіндігін қамтамасыз етті. Бұл прагматикалық саясаттың нәтижесінде Венеция мен Генуя көпестері Қара теңіз аймағында ұзақ уақыт бойы сауда монополиясын орнатуға мүмкіндік алды. Осы екі итальян сауда республикасы өзара бәсекелес болғанымен, Қара теңіздегі сауданың дамуына елеулі үлес қосты.

Қара теңіз аймағындағы XIII–XIV ғасырлардағы трансконтиненталдық сауда байланыстары әлемдік тарихнамада жан-жақты зерттеліп, біршама тарихнамалық база қалыптасқан тақырыптардың бірі. Дегенмен отандық тарих ғылымында бұл мәселе әлі де жүйелі әрі терең ғылыми талдауды қажет етеді. Әсіресе, Қара теңіз аймағындағы XIII–XIV ғасырлардағы сауда жүйесінің дамуы мен оның ортағасырлық Еуразия даласының экономикасына тигізген ықпалы отандық тарихнамада арнайы әрі кешенді түрде зерттелмеген. Сондай-ақ, Жошы ұрпақтарының Қара теңіз аймағындағы сауда қызметі мен саясатына қатысты аспектілер әлемдік тарихнамада да толық қамтылмаған. Осыған байланысты ұсынылып отырған мақалада XIII–XIV ғасырлардағы Қара теңіз сауда жүйесіндегі Венеция, Генуя және Алтын Орданың рөлі, олардың өзара қатынастары, Жошы ұрпақтарының саясаты мен сауда инфрақұрылымын дамытудағы бастамалары талданады. Сонымен қатар Қара теңіз аймағының орта ғасырлардағы Еуразияның экономикалық тарихындағы орны да қарастырылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Қара теңіз аймағындағы XIII–XIV ғасырлардағы трансконтиненталдық сауда-саттық тарихын зерттеуде маңызды дереккөздердің бірі – Генуя мен Венеция көпестерінің сауда келісімдері мен шарттары болып табылады. Атап айтқанда, Алтын Орда хандарының жарлықтары ерекше маңызға ие. Өзбек ханның (1332 ж.), Жәнібек ханның (1342, 1347 ж.), Бердібек ханның (1358 ж.), Құтлық-Темірдің (1358 ж.) берген жарлықтары арқылы

венециялық және генуялық көпестерге берілген артықшылықтар мен сауда қатынастары жөнінде мәліметтер алуға болады. Тақырыпқа қатысты жекелеген мәселелер бойынша ортағасырлық саяхатшылардың жазбалары да маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Марко Поло, Ибн Баттута, Гильом де Рубрук, Пано Карпини еңбектері Қара теңіз аймағы мен оның сауда жолдары туралы құнды мәліметтер береді. Сонымен қатар, араб-мысыр және парсы деректері (Ибн Халдун, әл-Омари, Джувейни, Рашид ад-Дин) Алтын Орданың экономикасы мен сауда жүйесін сипаттайды. Батыс деректер ішінде Франческо Пеголотти, Руи Гонсалес де Клавихо еңбектерін атауға болады. Бұл ортағасырлық авторлар Алтын Орда мен Қара теңіз аймағындағы сауда жүйесінің ерекшеліктерін сипаттап, еуропалық көпестердің сауда маршруттары мен олардың Шығыс елдерімен байланыстарын қарастырған. Тақырыпты зерттеуде археологиялық және нумизматикалық деректер де маңызды рөл атқарады. Алтын Орда қалаларының қазба жұмыстары, табылған монеталар мен сауда инфрақұрылымдары сауда айналымының қарқындылығы мен бағытын анықтауға көмектеседі.

Алтын Орданың Қара теңіз аймағындағы сауда-саттықтағы рөлін басқа мемлекеттермен (Генуя, Венеция, Византия) салыстыру үшін салыстырмалы тарихи әдіс, ортағасырлық Еуразия құрлығындағы сауда байланыстарының эволюциясын анықтау үшін ретроспективтік әдіс, XIII–XIV ғасырлардағы сауда-саттықтың дамуындағы Алтын Орданың нақты үлесін кезеңдерге бөліп талдау үшін хронологиялық-проблемалық әдіс және Алтын Орданың сауда-саясаты мен оның аймақтағы экономикалық процестерге ықпалын жүйелі түрде қарастыру үшін логикалық дәйектілік әдісі қолданылды. Сонымен қатар, зерттеудің әдіснамалық негізін қалыптастыру барысында отандық және шетелдік жетекші ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Олардың тұжырымдары зерттеу тақырыбының жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастырылуына ықпал етті. Сонымен қатар, зерттеу барысында пәнаралық тәсілдер қолданылып, тарихи үрдістерді әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси тұрғыдан кешенді түрде талдау жүзеге асырылды.

Талқылау

Көптеген зерттеушілер Қара теңіз аймағындағы трансконтиненталдық сауда-саттықтың қарқынды даму үдерісін XIII–XIV ғасырлар шеңберінде Еуропа мен шалғай Азияда қалыптасқан геосаяси және экономикалық өзгерістермен байланыстырады. Атап айтқанда, бірқатар зерттеушілер бұл құбылысты XIII ғасырдағы «әлемдік жүйе» теориясының көрінісі ретінде қарастырса (Abu-Lughod, 1989; Liebermann, 1993), Дж.Р.С. Филлипс шығыс саудасының дамуына Еуропалық фактордың маңыздылығын алға тарта отырып, бұл құбылысты еуропалық державалардың сыртқы экономикалық экспансиясы немесе кейінгі орта ғасырлардағы «Еуропаның кеңеюінің» мысалы ретінде түсіндіруге талпыныс жасады (Phillips, 1998: 96–114). Ди Космо бұл кезеңдегі болған оқиғалар мен құбылыстарды «полярылы» мүдделердің қақтығысы (Генуя мен Венеция бәсекелестігі, Еуропа мен Азия арасындағы өзара ықпалдастық, христиандар мен моңғолдардың қатынастары, жергілікті және халықаралық сауданың тоғысуы, Pax Mongolica аяқталғанға дейінгі және одан кейінгі кезең) деп түсіндірді (Di Cosmo, 2010: 83–84). Жалпы алғанда, Қара теңіз бассейніндегі Алтын Орда мен итальян сауда республикалары – Венеция мен Генуяның саяси және экономикалық рөлі өзара тығыз байланысып, кей тұстарда бәсекелесіп (Венеция мен Генуя арасындағы), кей тұстарда серіктестік қатынастарды орнатқанын зерттеушілер айқындап көрсеткен (Di Cosmo, 2010; Ciociltan, 2012). Зерттеуші Ди Космо атап өткендей, моңғолдардың жаулап алуы итальяндық факториялардың қалыптасуына бастапқыда үлкен әсері болмағанмен, кейіннен дәл сол моңғол билігінің (Жошы ұрпақтарының) қолдауы мен саясаты итальян сауда орталықтарының өміршеңдігіне шешуші ықпал етті (Di Cosmo, 2010: 83–84). Жошы ұрпақтары XIII ғасырдың ортасынан бастап, Еуразия даласындағы саяси тұрақтылықты ішінара қамтамасыз етіп, солтүстік Қара теңіз аймағында сауда-саттықты бақылауға алды. Алтын Орда бір жағынан сыртқы және ішкі сауда жолдарын бақылай отырып, екінші жағынан шетелдік саудагерлерге, соның ішінде итальяндықтарға да, салықтық жеңілдіктер мен қауіпсіздік шараларын ұсынды. Алтын Орданың Еуразия даласындағы қуатты мемлекетке

айналуы және оның қол астындағы территориялардың (Еділ бойы, Қырым, Солтүстік Қара теңіз) маңызды сауда жүйесіне енуі – Венеция мен Генуя көпестерінің мүддесіне сай келді. Бірқатар зерттеушілер, Жошы ұрпақтары үшін бұл серіктестік екіжақты тиімді болды дейді: біріншіден, сыртқы саудадан түсетін салықтық табыс артты, екіншіден, шеткі нарықтарға (Еуропа, Жерорта теңізі) тауар жеткізуге жол ашылды (Шамильоглу, 2009, б. 287–288). Сонымен қатар Қара теңіз бойындағы қалалар (Кафа, Судак, Азак/Тана) мен оларды қоршаған аймақтардың формалды түрде Алтын Орда билігіне қарап, іс жүзінде итальян колонияларының салыстырмалы автономды сипатқа ие болуы – Жошы ұрпақтарының сауданы дамыту жолындағы икемді саясат жүргізгенін көрсетеді. Зерттеуші Чокилтанның пайымдауынша, Алтын Орда билеушілерінің Қара теңіз өңіріндегі басты мақсаттарының бірі итальян сауда республикаларымен әріптестікті нығайту болса, екіншісі – Босфор бұғазындағы сауда байланыстарының ашықтығын қамтамасыз ету (Cioçiltan, 2012: 141). Ал Ди Космо болса бұл саясат бұрынғы көне көшпелі мемлекеттердің сауда тәжірибесінен бастау алған. Алтын Орда да батыстан итальяндық (Венеция, Генуя), шығыстан Қытай, Ұйғыр және Орта Азия көпестерімен алыс-берісті күшейту арқылы Жерорта мен Еуразия құрлығын жалғастыратын ірі сауда желілерін қолдады (Di Cosmo, 2010: 90). Бірқатар зерттеушілер, Венецияның Византияға қарсы латындарды қолдап, Латын империясын орнауына (1204) көрсеткен көмегі үшін Константинополь мен оған іргелес аймақтарда экономикалық артықшылыққа ие болғанын атап өткен. Сонымен қатар, Қара теңізге тікелей шығу құқығына ие болған Венеция көпестерінің Солтүстік Қара теңізде сауда факторияларын ашуына жол ашты дейді. 1204 жылы төртінші крест жорығына қатысушылар Византия империясының астанасы Константинопольді басып алып, оның орнына Латын империясының негізін қалаған соң, Византияны өзара бөлісу туралы *Partitio Romaniae* келісім жасасқаны белгілі. Осы құжатқа сәйкес, төртінші крест жорығына қатысқан крестшілерге қолдау көрсеткен Венеция көпестері Қара теңізге шығу құқығына ие болды (Арсланов, 2015: 101). Көптеген зерттеушілер осы кезеңдегі Венецияның сауда монополиясының қалыптасуына ықпал еткен факторлар туралы айтып өткен. Алайда, 1261 жылы Византия империясының қайта қалпына келуі және Нимфей келісімі (1261) бойынша Михаил VIII Палеологтың Генуямен одақ құруы нәтижесінде Венецияның Қара теңізге кіру мүмкіндігі шектелгенін атап көрсеткен (Curtin, 1984: 138). Соған қарамастан, Венеция сауда байланыстарын мүлде үзген жоқ: 1320–1332 жылдар аралығында Өзбек ханмен жүргізілген келіссөздер арқылы Азак (Тана) қаласының маңында тұрақты сауда факториясын ашты (Арсланов, 2015: 104). Венеция үшін Қара теңіз аймағы бір жағынан астық, балық, тұз секілді күнделікті тұтыну тауарларын жеткізу көзі болса, екінші жағынан Еуразиялық даламен транзиттік сауда жасауға мүмкіндік беретін қақпа ретінде қызмет атқарды. Венецияның толыққанды бекініп үлгермеуіне Генуямен болған соғыстар (1350–1355) мен Алтын Орда тарапынан туындаған саяси қақтығыстар әсер еткенімен (Phillips, 1998: 96–114), олардың аймақтағы экономикалық рөлі біржола жойылмады. Генуя – XIII–XIV ғғ. Қара теңіздегі ең ықпалды итальян сауда республикасы саналды. Михаил VIII Палеологпен жасалған одақ нәтижесінде (1261) Венецияны ығыстыра отырып, Қара теңіздегі сауда жолдарын бақылауға барынша ұмтылды. Мөңке-Темір билігі тұсында (1266–1280) генуялықтарға Кафада (Феодосия), Судакта (Солдайя), Танада және кейіннен басқа да пункттерде консулдықтар мен факториялар ашуға рұқсат берілді (Сафарғалиев, 1960: 63). Каффа – Генуяда өңірлік сауда орталығы ретінде қалыптасып, өз дәуірінде Солтүстік Қара теңіздегі сауданың «жүрегі» қызметін атқарды. Ди Космонь пайымдауынша, генуялық факториялардың пайда болуы бастапқыда моңғолдардың жаулап алу саясатының тікелей нәтижесі болмаса да, кейінірек Моңғолдардың еркін сауда аймағын құруы, Алтын Орда мен Ильхан мемлекеті арасындағы соғыстар, Византиядағы саяси өзгерістер, сондай-ақ, Жерорта теңізінен Қара теңізге бет алған итальяндық саудагерлердің белсенділігі бұл аймақтағы генуялық колониялардың дамуына серпін берді (Di Cosmo, 2010: 83–84). Генуяның Алтын Орданың ішкі істеріне араласуы (бірде Орда хандарымен одақтасып, бірде қақтығысуы) және жергілікті билік құрылымдарымен жан-жақты келісімдер жүргізе алуы – олардың өңірдегі саяси ықпалын арттырды. Қара теңіз жағалауындағы генуялық

бекіністер XV ғасырға дейін сақталып, тек Осман империясының күшеюі ғана Генуядағы ықпалын түбегейлі әлсіретті (Di Cosmo, 2010: 93).

Зерттеушілердің басым көпшілігі XIII–XIV ғғ. Қара теңіз аймағындағы трансконтиненталдық сауда-саттық жүйесінде Алтын Орданы – құрлықтағы қуатты держава ретінде қарастырса, Венеция мен Генуяны – теңіз сауда державалары ретінде қарастырған. Сонымен қатар, Алтын Орда-Венеция және Алтын Орда-Генуя серіктестік қатынастарының арқасында Солтүстік Қара теңіз аймағы Жібек жолының құрлықтық сауда жолдарымен тікелей байланысып, Еуразиядағы транзиттік сауда желісінің маңызды бөлігіне айналғанын атап өткен (Siociltan, 2012: 336). Жошы ұрпақтарының Қара теңіз аймағын бақылауы – жағалаудағы қалалар үшін қауіпсіздік пен салыстырмалы саяси тұрақтылықты қамтамасыз етсе, итальяндық көпестер бұл аймақты Еуропаға астық, балық, тұз, құл және т.б. тауарларды жеткізу форпостына айналдырды (Шамильоглу, 2009: 289). Бірқатар, зерттеушілер үш мемлекеттің өз мүдделерін қорғауда әскери күшке, дипломатиялық келісімдерге және экономикалық тетіктерге сүйенгенін айтып өткен. Мысалы, Алтын Орда ханы Жәнібек тұсында (1342–1357) Тана (Азов) мен Кафа қалаларын қоршау, жергілікті итальян саудагерлерімен болған қақтығыстар – хан билігі мен итальян колонияларының егеменді құқықтарын түйістірген даулы мәселелер екенін атап өткен (Скржинская, 1971: 34). Алайда мұндай қақтығыстар аймақтағы сауданы түбегейлі тоқтатқан жоқ. Керісінше, зерттеушілер уақытша үзілістерден соң қос тараптардың экономикалық ынтымақтастықты қайта жаңғыртуға мүдделі болғанын айтып өткен. Осылайша, үш тараптың өзара бәсекелестігі мен серіктестік байланыстары Солтүстік Қара теңізді Еуразиялық трансконтиненталдық сауданың басты тораптарының бірі еткенін айтып өткен.

Жалпы алғанда, Қара теңіз аймағындағы XIII–XIV ғасырлардағы сауда қатынастары шетелдік тарихнамада жан-жақты қарастырылған. Дегенмен, тақырыпты терең зерттеген батыс ғалымдарының басым көпшілігі итальяндық сауда республикаларының (Венеция мен Генуяның) рөліне ерекше мән бергені байқалады. Мәселен, Дж.Р.С. Филлипс (Phillips, 1998) бұл кезеңдегі сауда дамуын негізінен еуропалық державалардың сыртқы экономикалық экспансиясы тұрғысынан түсіндіре отырып, итальян сауда республикаларының белсенділігін айрықша атап көрсеткен. Ол өз еңбегінде Венеция мен Генуяда орын алған экономикалық серпілісті сипаттап, Қара теңізге бағытталған еуропалық экономикалық экспансияға назар аударады. Алайда, Алтын Орданың Қара теңіз аймағындағы сауда инфрақұрылымын қалыптастырудағы стратегиялық рөліне және Жошы ұрпақтарының саудаға қатысты жүргізген саясатына терең тоқталмайды. Ал Ди Космо (Di Cosmo, 2010) өз мақаласында Венеция мен Генуяның Қара теңіз аймағындағы бәсекелестігі мен әріптестігін және моңғолдардың саудаға жалпы ықпалын кеңінен сипаттайды. Ол «Моңғол тыныштығы» (Pax Mongolica) кезінде, сауда жолдарының қауіпсіздігі қамтамасыз етіліп, итальяндық факториялардың дамуына жағдай жасалғанын атап өтеді. Алайда, Алтын Орда хандарының нақты сауда стратегиялары мен ұзақ мерзімді мақсаттары — мысалы, шетелдік көпестермен келісімшарттық қатынастар, салықтық жүйе мен қауіпсіздік кепілдіктерін орнату сияқты аспектілер — жүйелі түрде ашылмай қалған. Осыған байланысты, әлемдік тарихнамада да Жошы ұрпақтарының Қара теңіз аймағындағы сауда қызметіне қатысты мәселелер жеткілікті түрде талданбаған. Сонымен қатар, отандық тарихнамада бұл тақырып жүйелі әрі кешенді түрде арнайы зерттеу нысаны болмаған. Зерттеушілердің көпшілігі Алтын Орданың сауда қатынастарының жекелеген қырларын ғана қарастырумен шектелген. Қара теңіз сауда желісінің Алтын Орда экономикасындағы орны, сауда инфрақұрылымын құрудағы Жошы ұрпақтарының бастамалары арнайы әрі кешенді ғылыми зерттеудің тақырыбы болмаған. Осыған орай, XIII–XIV ғасырлардағы Қара теңіз аймағында Алтын Орданың рөлін итальяндық теңіз республикаларымен өзара байланыстар аясында кешенді түрде қарастыру бүгінгі күні де өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

XIII–XIV ғасырларда Қара теңіз аймағындағы трансконтиненталдық сауданың қарқынды дамуына, негізінен, Венеция мен Генуя сияқты италияндық сауда республикаларының коммерциялық қызметтері және Жошы ұрпақтарының саудаға қатысты саясаты тікелей ықпал етті. Венеция мен Генуя сияқты италиян теңіз сауда республикаларының экономикалық экспанциясының күшеюі ең алдымен Византия империясының саясатымен тығыз байланысты болды. XIII ғасырға дейін Жерорта және Қара теңіз аймағындағы коммерциялық белсенділіктің артуы мен бәсеңдеуі көбінесе Босфор және Дарданелл бұғаздарын бақылаған Византия империясының саяси жағдайымен тікелей байланысты болды (Sheard, 2021: 8–10). Дарданелл мен Босфор бұғаздарын бақылауға алған Византия империясы Жерорта теңізіне шығатын сауда жолдарын қатаң бақылап, Қара теңіздің бай табиғи және адам ресурстары – құлдар, дәмдеуіштер мен экзотикалық тауарлар – тек византиялық делдалдар арқылы өтетін болды. Дегенмен, XII ғасырдың соңына қарай Византия империясы әлсіреп, шетелдік көпестерге экономикалық тұрғыдан тәуелді бола бастады. Бұрын тек Византияның ішкі экономикасына қызмет еткен бұл аймақ енді италияндық көпестер үшін ашық сауда кеңістігіне айналды. Бірақ бұл тек бастапқы қадам болған еді. Генуя мен Венеция көпестері Жерорта теңізінен асып, шалғай Азияға бағыт алуға деген үлкен жоспарлары болды. Олардың мақсаты тек жаңа нарықтарды бағындыру ғана емес, сонымен қатар, тұрақты сауда желісін қалыптастыру арқылы экономикалық үстемдікке қол жеткізу болды. 1169 жылы генуэздік көпестер Византия императоры Мануил Комниннен Босфор мен Дарданелл бұғаздары арқылы еркін жүзіп өту мен Қара теңіз жағалауына баруға ресми түрде рұқсат алды. Бұл келісім 1198 жылы қайта расталып, генуэздіктердің барлық құқықтары сақталып қалды (Арсланов, 2014: 126). Дегенмен, 1204 жылы күтпеген оқиға орын алды: Венецияның тікелей қолдауына сүйенген төртінші крест жорығының қатысушылары Константинопольді басып алып, Латын империясын құрды. Бұл оқиғаның салдарынан Византия империясы ыдырап, Жерорта теңізіндегі ғасырлар бойғы сауда монополиясы күйреді. Византияның әлсіреуіне байланысты Генуя да бірқатар артықшылықтарынан айырылды. Ал Венеция крестшілерге қолдау көрсеткені үшін жаңадан құрылған Латын империясымен келісім жасасып (Partitio Romaniae пактісі), Босфор және Дарданелл бұғаздарынан еркін өтуге, Қара теңізге кедергісіз кіруге ресми құқық алды. Осылайша, Венеция Қара теңіз бен Жерорта теңізі арасындағы сауда байланыстарын бақылауға мүмкіндік иеленді. Венеция көпестері Солтүстік Қара теңіз аймағындағы алғашқы сауда базасы Судак (Солдайя) қаласы болды. 1206 жылы Константинополь қаласында Венеция көпестері Захарио Стагнорио мен Пьетро Феррагудо арасында жасалған сауда келісім-шартында Солдайя (Судак) сауда операциясының соңғы бағыты ретінде көрсетілген (Lombardo, 1940: 478–479, 511, 662). Сонымен қатар, Марко Поло да Қырымдағы венециандықтардың сауда-саттық қызметі туралы айтып өткен. Оның айтуынша, Латын империясының соңғы императоры Балдуин билігі кезеңінде, яғни 1260 жылы, ағайынды Пололар (Николо Поло (Марко Полоның әкесі) мен Маффео Поло), Венециядан тауарларымен келгені айтылады. Олар кеңесе келе, Қара теңізге сапар шегіп, табыс табуға шешім қабылдап, түрлі асыл тастар сатып алып, Константинопольден Солдайяға аттанғаны айтылған (Марко Поло, 2005: 250).

1261 жылдар аралығында, яғни венециялықтар Қара теңіз бұғаздарын бақылаған жарты ғасырдан астам уақытта, бұл аймақтың стратегиялық маңыздылығы артты. Алдымен италияндық теңіз республикаларының көпестері, кейіннен католик миссионерлері Қара теңіздің стратегиялық маңызын түсінді. 1253 жылы Гильом де Рубрук Солдайяға (Қырым) саяхат жасап, осында еуропалық сауда орталықтарының белсенді жұмыс істегенін растады. 1232 жылы Константинопольде жасалған венециялық сауда келісімінде «бүкіл үлкен теңізде» (per totam marem majorem) жүргізілген сауда туралы айтылған, бұл кезде Қара теңіз италиялықтар үшін толық зерттелген аймаққа айналған еді. Венеция көпестері Қара теңіз аймағында сауда монополиясын орнатып жатқан кезеңде, 1223 жылы моңғол шапқыншылығына тап болды. Жебе мен Сүбедей басқарған моңғол әскері аймақтағы стратегиялық маңызы жоғары сауда орталықтарын талқандады. Бұл кезеңде 1206 жылы

Шыңғыс хан құрған қуатты Моңғол империясы батысқа кеңейе түсті. Бұл – жай ғана жаулап алу емес, сонымен қатар, жаңа жаһандық экономикалық жүйенің қалыптасуы болды. Шыңғысхан және оның ұрпақтары жаулаушылық жорықтар арқасында Азия мен Еуропаны байланыстыратын басты сауда жолдарын өз бақылауына алды. Ал XIII ғасырдың 60–70-ші жылдарында моңғол шапқыншылықтарының қарқыны басылған соң Шыңғыс хан ұрпақтары Тынық мұхиттан Шығыс Еуропаға, Батыс Сібірден Парсы түбегіне дейінгі ұлан-байтақ аймақта еркін сауда аймағын” құрды (Қинаятұлы, 2010: 578). Шыңғысхан ұрпақтарының Ресейде, Иранда немесе Қытайда билік жүргізгеніне қарамастан, олардың сауда-экономикалық қатынастарға қатысты ортақ моңғол заңдары жүйесін енгізуі, сауда-саттықты дамытуға бағытталған саясаты және сауда жолдарының қауіпсіздігін бірлесіп қамтамасыз етуі нәтижесінде сауда байланыстары мен көлемі бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті. Бұл кезеңде моңғол билеушілері Жібек жолының қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, саудагерлердің еркін қатынасуына мүмкіндік берді. Ди Космо айтып өткендей, моңғол билеушілері Қара теңіз арқылы Жерорта теңізі нарықтарына шығудың пайдасын тек Понтикалық аймақ үшін ғана емес, бүкіл Азияға маңызды екенін жақсы түсінген (Di Cosmo, 2010: 90–91). Зерттеуші Ди Космонь пікірінше, тіпті 1260 жылдан кейін Моңғол империясының төрт мемлекетке ыдырауына қарамастан бастапқы империя кезеңіндегі байланыстар мен бұл экономикалық интеграциялық жүйе өз күшінде қалды және моңғолдар құрған байланыс желісі сақталып, саудагерлер үшін Қара теңізден оңтүстігінде Үндістанға дейін және шығысында Қытайға дейін салыстырмалы түрде қауіпсіздіктері қамтамасыз етіліп, оңай өтуге мүмкіндік берілді (Di Cosmo, 2010: 94). Бастапқыда, Шыңғыс хан ұрпақтары тіпті Жерорта теңізі саудасын да бақылауға алып, әлемдік саудадағы ықпалын кеңейтуді мақсат тұтқаны байқалады. Бұл тек Жібек жолымен шектелмей, Еуропада сұранысқа ие дәмдеуіштер, інжу-маржан және басқа да құнды тауарлардың ағымын басқаруды қамтитын еді. Алайда, 1260 жылғы Айн-Жалут шайқасындағы моңғол әскерінің жеңілісі және Таяу Шығыстағы саяси тұрақсыздық, мәмлүктердің қарсылығы, сондай-ақ Моңғол империясының ішіндегі билік үшін талас-тартыстар, Жошы ұрпақтары мен Хулагу әулеті арасындағы соғыстар бұл жоспарлардың жүзеге асуына кедергі келтірді. Дегенмен, Жерорта теңізі нарығына шығудағы кедергілер Алтын Орданың Қара теңіз аймағындағы рөлін нығайтты. Қара теңіз аймағында сауда-саттық байланыстарын дамытуға Жошы ұрпақтары ерекше қызығушылық танытты. Себебі тауар айналымының үзіліссіз жүзеге асуы олардың экономикалық саясатының басты бағыттарының бірі болды. Алтын Орда хандарының кедендік баж салықтарының мөлшерін азайтуы сауданың дамуына айтарлықтай ықпал етті.

1-сурет. XIII–XIV ғасырлардағы Қара теңіз аймағы (Ciociltan, 2012: 336)
[Fig. 1. The Black Sea region in the XIII–XIV centuries (Ciociltan, 2012: 336)]

Көптеген зерттеушілердің мәліметіне сүйенсек, кедендік баж салығы тауар құнының шамамен 3–5 пайызын ғана құраған (Ciocîltan, 2012: 21; Favereau, 2021: 248; Di Cosmo, 2010: 83–108, 97–98). Ал Мысыр мәмлүк сұлтандары бұл кезеңде Қызыл теңіз бен Ніл арқылы жеткізілген тауарларға бұдан бірнеше есе жоғары баж салығын салған (Ciocîltan, 2012: 21). Дон өзенінің сағасында орналасқан Тана қаласы Қара теңізді Орталық Азия және Қытаймен құрлық арқылы байланыстыратын маңызды сауда жолының соңғы нүктесі саналды. Бұл қалада кедендік баж салығы ешқашан тауар құнының 3 пайыз шамасында болған. Тек Жәнібек ханның билігі кезінде ғана бұл мөлшерде өзгеріс орын алған. Жәнібек хан мен венециялық көпестер арасындағы әскери қақтығыс нәтижесінде жасалған жаңа келісім нәтижесінде, венециялықтарға Тана (Азов) қаласына қайта қоныстануға рұқсат беріліп, баж салығының мөлшері 5 пайызға дейін ұлғайтылған (Ciocîltan, 2012: 21). Сондай-ақ, сауданың дамуына Жошы ұрпақтарының өз иеліктеріндегі шетелдік көпестердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы «Ұлы жасақ» заңының қатаң ұстануы да үлкен ықпал еткені айқын. Отандық зерттеуші З. Қинаятұлының айтуынша, мемлекеттің маңызды қаржы көзі саналатын сауда мен саудагерлер «Ұлы жасақ» заңы негізінде үкіметтің қатаң бақылауында және қорғауында болған. Бұл заңда: «Саудагерлерді жан-жақты қорғау керек. Олар алғаш рет ұтылса – көмектесу, екінші рет ұтылса – ұтылғанын өтету, үшінші рет ұтылса – басы алынсын», - деп нақты жазылған. Бұл нормалар Шыңғыс хан қарамағындағы билеуші элитаның үкімет бюджетінің табыс көздерінен құралатынын жақсы түсінгендігін көрсетеді (Қинаятұлы, 2010: 250).

1240–1241 жылдары Батудың Еуропаға жасаған жойқын жорықтарынан кейін, Алтын Орда Батыс Дешті Қыпшақ, Шығыс Еуропаның біршама бөлігін өз бақылауына алды. Алтын Орда осы кезеңнен бастап, Моңғол империясынан тәуелсіз түрде саясаты жүргізіп, Сарай қаласын (Еділ өзенінің бойында) өзінің астанасына айналдырды. Солтүстік Қара теңіз, Қырым және Еділ бойы аумақтары Алтын Орданың құрамына өткен соң, бұл аймақтағы сауда-саттық қатынастары қарқынды дами бастады. Сонымен қатар, Қара теңіздің саудадағы жаңа рөлін анықтаған бірнеше тарихи оқиғалар болды: 1258 жылы Акр қаласының құлауы – бұл Шығыс Жерорта теңізіндегі Генуя гегемониясының аяқталуына әкелді. 1258 жылы Хулагу ханның Таяу Шығысқа жасаған жорықтары және 1260 жылы Айн-Жалут шайқасында моңғолдардың жеңілісі – бұл Жібек жолының Жерорта теңізіне дейінгі бөлігін бақылау әрекетінің сәтсіздікке ұшырауына себеп болды. Крест жорықтарының толық күйреуі және Папа билігінің Мысырмен сауда жасауға салған тыйымы Еуропа мен Шығыс елдері арасындағы экономикалық байланыстарды әлсіретті. Осы геосаяси өзгерістердің аясында, Алтын Орда империясының күшеюі және аймақтағы саяси тұрақтылықтың орнауы мен Венеция мен Генуя көпестерінің коммерциялық белсенді қызметі Солтүстік Қара теңіз аймағы арқылы сауда жолдарын қайта жандандыруға тиімді жағдай жасады. Италиян сауда республикалары Қара теңіз аймағындағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортына (астық, тұз, кептірілген балық және тұрмыстық тауарлар) үстемдік етті. Нәтижесінде Венеция Солтүстік Қара теңіз саудасында монополияға ие болып, солтүстік Италияға астық жеткізудің басты орталығына айналды (Шамильоглу, 2009: 289). Алтын Орда кезеңінде Қара теңіз аймағы халықаралық сауда мен қолөнердің ірі орталығына айналды. Археологиялық деректер арқылы зерттеушілер Солхат, Азак және Аккерман сияқты қалалардың ірі сауда-өндіріс орталықтары болғанын айғақтайды (Kramarovsky, 2017: 437–438). Бұған қоса, Жошы ұрпақтары ақша жүйесін реформалап, ақша айналымын біріздендірді. Бұл реформа әсіресе Тоқта ханның билігі тұсында (1310–1311 жж.) жүзеге асырылды (Недашковский, 2009: 279).

Генуя, трансконтиненталдық саудадағы қалыптасқан жаңа жағдайды тез түсініп, өзінің стратегиясын өзгертті. Венециямен бәсекелесе отырып, ол Қара теңіздегі өз позициясын күшейту үшін Византиямен одақ құруға шешім қабылдады. Византия империясы бұл кезде Никейде (Никеяда) қуғында жүрсе де, Константинопольді қайта басып алуға талпынып жатқан еді. Бұл мақсатқа жету үшін қуатты флот қажет болды. Осылайша, император Михаил VIII Палеолог Генуямен стратегиялық келісім жасады. Бұл келісім 1261 жылы 13 наурызда Нимфейде жасалды. Осы одақтың арқасында және Михаил VIII Палеологтың

батыл саясатының арқасында Византия 1261 жылы Константинопольді латындардан әскери күшпен қайтарып алып, ал Генуя Қара теңіздегі өзінің сауда аймақтарын кеңейтіп, аймақтың басты ойыншысына айналды. 1261 жылы Нимфей келісіміне қол қойылғанда, бұл жай ғана екі мемлекет арасындағы шарт емес еді. Бұл мәміле «Леванттың бүкіл саяси және сауда картасын» өзгертті (Роберто Саббатини Лопес). Генуя бұл келісім арқылы Византия империясында толық сауда еркіндігіне ие болып, барлық италиялық бәсекелестерін (Пиза көпестері ғана ішінара сақталды) және тіпті грек саудагерлерін Қара теңізден ығыстырып шығарды. Бұдан былай бұл теңізде тек империялық кемелер мен олардың жүктеріне ғана жүзуге рұқсат берілді. Осылайша, Генуя Қара теңіздегі саудагерлерінің артықшылықты мәртебесінің негізін қалады. Сонымен қатар, осы кезеңде Қара теңіз аймағын бақылауға алған Алтын Орда билігінің негізгі табыс көздерінің бірі Еуразия саудасынан алынатын кедендік алымдар еді. Моңғол билеушілері бұл сауда ағындарын өз аумағы арқылы өткізуге барынша тырысты. Генуялық көпестерге осы стратегиялық нүктелерде орналасуға рұқсат берілді, бұл өз кезегінде Алтын Орданың экономикалық мүдделеріне сай келді. Жошы ұрпақтары италиян көпестеріне (әсіресе генуялықтарға) сауда факторияларын ашуға, инфрақұрылымдарын дамытуға рұқсат беріп, өз аумақтарында қауіпсіздікке кепілдік жасады. Генуялықтардың басты орталығы ретінде Қырымдағы Кафа (Феодосия) қаласы танылды. Қала іс жүзінде генуялықтардың әкімшілік-басқару жүйесіне өткеніне қарамастан, Алтын Орда хандары ондағы салық жинауды, қала халқының жалпы заңға бағынуын қадағалап отырды (Арсланов, 2015: 128). Генуялықтар Кафаға қоса Судак (Солдайя), Балаклава (Чемболо) және Керч (Воспоро) сияқты маңызды пункттерге бекіністер салып, сауда бекеттерін дамытуға үлес қосты. XIV ғасырда Қара теңіз бен Азов теңізінің жағалауларында 30-дан астам италияндық фактория жұмыс істеді (Арсланов, 2015: 133–134). Олар балық, уылдырық, аң терілері, жүн, астық, бал, балауыз, күміс сынды тауарларды Еуропаға тасып, өз кезегінде маталар, қару-жарақ, қант және басқа да өнеркәсіп өнімдерін Алтын Ордаға жеткізді (Хромов, 2004: 8). Осы мәмілелерден түсетін салық Алтын Орда экономикасының тұрақты табыс көзіне айналып, хандықтың Батыс нарықтарына шығуына да жол ашты (Сафарғалиев, 1960: 63). Генуялықтардың Қара теңіздегі ең маңызды автономиялық орталықтары: Чилия (Дунай сағасында), Ақкере (Цетатя Албэ, Днестр сағасында), Каффа (Қырымда), Тана (Дон өзенінің Азов теңізіне құятын жерінде). Генуяның басты мақсаты – Қара теңіз саудасын толығымен өз бақылауына алу және Жерорта теңізімен сауда байланыстарын күшейту болды. Сондықтан олар аймақтағы барлық сауда ағындарын өздерінің автономды және егемен сауда орталықтарына шоғырландыруға тырысты. Қара теңіздегі сауда орталықтары, әсіресе Дунай сағасы мен Қырым аймақтары, астық (негізінен Византия және Жерорта теңізінің түрлі порттарына экспортталған), бал, балық өнімдері сияқты жергілікті тауарларды жеткізетін негізгі пункттер болды. Алайда, ең табысты және даулы сауда түрі құл саудасы еді. Генуялықтар құлдарды Египетке сатып, оларды Мәмлүк әскерінің жауынгерлері ретінде немесе Италияның бай отбасылары үшін үй қызметшілері ретінде пайдалануға жіберді. Сонымен қатар, Азиядан, әсіресе Қытайдан әкелінетін негізгі тауарлардың бірі – жібек болды. Ең сапалы жібек Каспий теңізіне жақын Гилян аймағынан жеткізілді. Генуялықтар Трабзон арқылы Орталық Азия мен Парсы шығанағынан келген дәмдеуіштерді, бұрышты және бағалы тастарды сатып алды. Олар сондай-ақ Кіші Азиядан алюминий тотығын, Италияда қарқынды дамып келе жатқан тоқыма өнеркәсібі үшін қажетті шикізатты импорттады. Генуялық көпестердің көпшілігі сауданы тек Қара теңіз порттарында жүргізсе, кейбірі Азияның ішкі аймақтарына еніп, тауарларды тікелей арзан бағада сатып алып, пайдасын арттыруға тырысты. Олар Жібек жолының ең тиімді бағыттарын анықтап, сауда жолдарының карталарын жасады. XIV ғасырдың басында италиялық көпес Франческо Бальдуччи Пеголотти «La pratica della mercatura» атты саудагерлерге арналған нұсқаулық жазды. Бұл кітапта: Алтын Орда аумағы арқылы Қытайға дейінгі жолдар, көлік шығындары, жолдағы қауіп-қатерлер мен олардан сақтану әдістері егжей-тегжейлі сипатталған (Pegolotti, 1936). Қызығы, Пеголоттидің өзі флоренциялық болса да, оның өлшем бірліктері генуялық стандарттарға негізделген, бұл оның негізгі аудиториясының лигуриялық көпестер болғанын көрсетеді.

Бұл кезеңде Генуяның басты бәсекелесі Венецияның бұл кезеңде Қара теңізге кіру құқықтары шектеліп, біраз уақыт Солтүстік Қара теңіздегі монополиялық позициясынан айырылды. Константинополь қайта Византияның бақылауына өтетін кезде, Венеция көпестері жаңа бағыттарды іздей бастады. Олардың ішінде Николо және Маттео Поло да болды – кейінірек Марко Полоның әкесі мен ағасы ретінде танылған бұл саудагерлер Қара теңіз арқылы Азияға жол ашу мақсатында Солдаяға (қазіргі Судак) аттанды. Тіпті, Венеция амалсыздан Трапезунд пен Тебриз арқылы балама сауда бағыттарын іздеуге кірісті (Скржинская, 1971: 21). Бұл кезеңде Алтын Орда, Византия және Трабзон империясы Генуяның күшеюіне алаңдай бастады. Сонымен қатар, Генуяның басты бәсекелесі – Венеция да бұл жағдаймен келіспей, Қара теңіздегі сауда соғысына араласты. Генуялықтардың Қара теңіздегі үстемдігі Византия үшін қауіпті факторға айналды. 1261 жылы Нимфей келісімі арқылы олар басымдық алғанымен, Византия императоры Михаил VIII Палеолог 1268 жылы бұл теңгерімді өзгертуді көздеді. Ол венециялықтарға Қара теңіздегі саудаға кіруге рұқсат берді, осылайша Генуяға тәуелділігін азайтқысы келді. Ал Алтын Ордада Өзбек хан (1313–1341) кезінде венециялықтарға Азак (Тана) қаласына жақын аймақтан жер беріп, бірқатар жеңілдіктер ұсынды (Карпов, 1990: 96). Осылайша, Алтын Орда мен Венецияның қарым-қатынасы бірде шиеленісіп, бірде жақындасқанымен, өзара тиімді сипаттан айныған жоқ (Арсланов, 2015: 103–104). 1292 жылы Венеция Сенаты Қара теңіз бен Византия аумағынан шығыс тауарларын еркін сатып алуға рұқсат берді. Сонымен қатар, олар Алтын Орда билеушісімен және Трабзон патшасымен келіссөздер жүргізе бастады. Бұл генуялықтардың мүддесіне қауіп төндірді. Олар өзінің бұрынғы артықшылықтарын сақтап қалу үшін әскери күш қолдануға мәжбүр болды. Венеция мен Генуя арасындағы бұл сауда бәсекелестігі кең көлемді қарулы қақтығыстарға ұласты. Бірінші шайқастар Жерорта теңізінде болды, онда Венеция флоты ауыр шығынға ұшырады. Кейін бұл қақтығыс Қара теңізге – Босфор, Қырым, Каффаға (Генуяның ең бай сауда орталығы) дейін жетті. 1298 жылы Адриатика теңізіндегі Курцола шайқасында Генуя түбегейлі жеңіске жетті. Тек, 1299 жылы Милан бейбіт келісімі жасалып, Венецияның Қара теңіздегі саудасы айтарлықтай шектелді. Екі онжылдық бойы Венеция бұл аймақта өз сауда орталықтарын қайта құруға тырыспады. 1299 жылы Милан келісімі Венецияны Қара теңізден уақытша ығыстырған кезде, Генуя өз сауда билігін толық орнату мүмкіндігін алды. Бұл гегемония Генуяның үш басты сауда орталығында – Пера, Каффа және Трабзонда айқын көрінді. Каффадағы генуялықтар Перадағы отандастарының үлгісін алып, қаланы қорғаныс қабырғаларымен қоршады. Бұл іс-шара Алтын Орданың билеушісі Тоқта ханның алаңдаушылығын тудырды. Генуяның күшейгенін қауіпті санап, хан Каффаға әскери жорық ұйымдастырып, қаланың қабырғаларын жермен-жерсен етті. Алайда, әскери күш әрқашан сауданың қуатына төтеп бере алмады. Генуялықтар Алтын Орда аумағына сауда эмбаргосын (devetum) жариялады. Бұл қадам Тоқта ханға ауыр экономикалық соққы болып тиді. Ақырында, Алтын Орда Генуяның шарттарына келісуге мәжбүр болды, және Каффа қайтадан бекініске айналды, ол енді Қара теңіздің солтүстігіндегі басты сауда торабына айналды. 1316 жылы Генуя Каффада жаңа сауда жарғысын бекітті, оған сәйкес: Қара теңіздің солтүстік бөлігінде жүзетін барлық кемелер кемінде бір күн Каффа айлағында аялдауға міндеттелді. Бұл талап генуялықтардың Қара теңіздегі саудаға толық бақылау орнатуына көмектесті. Трабзонда да Генуя дәл осындай саясат жүргізуге тырысты. Алайда, бірнеше рет келіссөздер мен қарулы қақтығыстардан кейін ғана олар қалада өз сауда колониясын құру құқығына ие болды, бірақ олар үшін ең маңыздысы – салықтық жеңілдіктерді ала алмады. Генуяның Қара теңіздегі монополиялық саясатына Венеция қарсы шықты. XIV ғасырдың басында Венеция қайтадан кейбір Қара теңіз аймақтарында сауда жүргізе бастады, бұл Генуя үшін айтарлықтай қауіп төндірді. Бірақ 1343 жылы Алтын Ордадағы жағдай шиеленісе түсті: Каффадан Генуялықтарды қуып шығу үшін Алтын Орда хандары әскери жорықтар ұйымдастырды. Бұл шабуыл бірте-бірте тек генуялықтарға ғана емес, барлық латындықтарға қарсы ұйымдастырылған әрекетке айналды. Осылайша, біраз уақытқа Генуя мен Венеция арасындағы қақтығыс бәсеңсіді. 1347 жылы венециялықтар Тана (Дон өзенінің Азов теңізіне

құяр жеріндегі порт) қаласына қайта оралуға рұқсат алды. Бұл Қара теңіздегі Венецияның сауда позициясын күшейтіп, Генуяның гегемониясына үлкен қауіп төндірді. Бұл оқиға Генуяда қатты наразылық тудырды. Генуялықтар өздерін бұрынғыдан да батыл ұстауға көшті және Венецияның бұл әрекетіне әскери жауап қайтаруға шешім қабылдады. 1347 жылы басталған соғыс бес жылға созылды. Бұл шайқастар бастапқыда Қара теңіздегі бақылау үшін жүрсе, кейіннен Жерорта теңізіне де таралды. Соғыс 1355 жылы бейбіт келісіммен аяқталды. Бұл келісімнің нәтижесінде: Генуя Қара теңіздегі сауда гегемониясын толықтай қайта қалпына келтірді. Венеция Қара теңізден іс жүзінде шеттетілді. Осылайша, XIV ғасырдың ортасына қарай Қара теңіз толықтай Генуяның сауда монополиясына айналды. Бұл теңіз аймағы Генуя үшін тек шикізат көзі ғана емес, бүкіл еуразиялық сауда жүйесінің «айналмалы нүктесі» болды. Генуяның бұл үстемдігі XV ғасырға дейін жалғасты, бірақ Осман империясының күшеюімен бірге Қара теңіздегі сауда билігі түбегейлі өзгерді.

Генуя мен Венецияның Қара теңіз жағалауында сауда факторияларын құруы Жерорта теңізі мен Еуразия құрлығы арасындағы тауар айналымын жандандырып, аймақтың жаһандық экономикалық жүйедегі маңызын арттырды. Жошы ұрпақтарының сыртқы саудаға ашық жүргізген саясаты да бұл үрдіске оң ықпал етті. Нәтижесінде Солтүстік Қара теңіз өңірі XIII–XIV ғасырларда дүниежүзілік сауданың негізгі тораптарының біріне айналды. Дегенмен, Жәнібек хан (1342–1357) тұсында Алтын Орда мен итальян сауда республикалары арасындағы қатынастар шиеленісе бастады. Бұған Қырымдағы Кафа (Феодосия) мен Азовтағы (Тана) венециялықтардың іс жүзінде толық дербестікке ұмтылып, Алтын Орда заңдарына номиналды түрде бағынуымен ғана шектелуі себеп болды. 1343 жылы Азовта орын алған қақтығыста еуропалық көпес Андреоло Чиврано Алтын Орда көпесі Қожа Омарды өлтіріп, жергілікті халық шетелдіктерден кек алған соң, көптеген итальяндық көпестер қашуға мәжбүр болды (Скржинская, 1971: 34; Хеллер, 2002: 118–119). Жәнібек хан венециялықтарды Тана қаласынан бес жылға шығарып жіберуге бұйрық беріп, Порто-Пизаноны да ойрандатып тастады. Кейінірек венециялықтар Алтын Орданың билеушісімен бейбіт мәмілеге келуге тырысып, 1344 жылы Жәнібек хан оларға жартылай кешірім бергенімен, хан итальяндықтардың өзара одақтасып (Венеция мен Генуя) Алтын Ордаға қарсы шығу мүмкіндігінен сақтанды. 1344 жылдың ақпанында Жәнібек хан Кафаға әскер аттандырып, қаланы қоршауға алғанымен, бұл әрекеті сәтсіз аяқталды. Жәнібек хан осы кезде Балаклава (Чембало) қаласын басып алды. Венециялықтар ханмен тікелей қақтығыстан гөрі келіссөздерді артық көрді, ал Генуя Кафа қаласының экономикалық күш-қуатын күшейтіп, өз позициясын нығайтуды жалғастырды (Скржинская, 1971: 34). Әскери қақтығыстар Шығыс пен Батыс арасындағы басты сауда жолдарына кері әсерін тигізіп, еуропалық көпестерді едәуір шығынға ұшыратты. Еуропада астық, балық, жібек, дәмдеуіштер сияқты тауарлардың бағасы бірден өсіп кетті. Сауда-саттықтағы қиындықтар Венеция мен Генуяны Жәнібек ханмен қайта ымыраға келуге мәжбүрледі. 1347 жылдың желтоқсанында венециялықтар Азовта бейбіт келісімге қол жеткізіп, Тана қаласында шектеулі болса да сауда жасауға мүмкіндік алды. Ал Жәнібектен кейін таққа отырған Бердібек хан (1357–1359) тұсында Венеция мен Генуя бұрынғы жеңілдіктерін қайта растауға тырысты (Арсланов, 2015: 88). XIV ғасырдың ортасында Венеция мен Генуя арасында жүрген соғыс қимылдары (1350–1355) да Солтүстік Қара теңіздегі транзиттік сауда айналымын айтарлықтай әлсіретті. Қақтығыс біткен соң да (1355) екі тарапқа үш жылға дейін Азовта сауда жасауға тыйым салынды (Арсланов, 2015: 88). Нәтижесінде тауар айналымы қысқарып, аймақтағы экономикалық бәсекелестікте басымдық көбіне Генуя жағына ауды. Сонымен қатар, XIV ғасырдың соңында Әмір Темірдің жорықтары (1395 жылы Тана мен Қырым қалаларына жасаған шабуылы) инфрақұрылымды күйретіп, халықаралық сауда қатынастарын күрт әлсіретті. Венециялық сарай адамы Джосафат Барбароның мәліметіне сай, Тана қайта салына бастағанымен, бұрынғыдай ірі транзиттік орталық деңгейіне көтеріле алмады, ал аса құнды шығыс тауарлары Сирия айлақтарына бағыттала бастады (Skrzinskaia, 1968: 40; Di Cosmo, 2010: 83–84). Қара теңіздегі итальян колониялары жергілікті шикізат пен азық-түлік тауарларын (тері, жүн, астық, уылдырық, шарап, құлдар) экспорттауға иек артқан күйі біраз

уақыт өмір сүрді. Дегенмен, Жошы ұрпақтары билеген кезеңдегі «жібек пен дәмдеуіш» тасымалы ішінара тоқырап, бірте-бірте тарих сахнасынан кете бастады.

XIII–XIV ғасырларда Алтын Орда аумағы арқылы өткен трансконтиненталдық сауда-саттық, бір жағынан, моңғол шапқыншылығынан кейін орнаған саяси тұрақтылық пен Жошы әулетінің сыртқы саудаға ашық саясатының нәтижесінде өркендесе, екінші жағынан, Алтын Орда билеушілері мен итальян сауда республикаларының арасындағы тайталасты бәсеке мен әскери қақтығыстарға тәуелді болды. Италияндықтардың ірі порт-қалалар мен бекініс-факториялар құрып, Еуразия кеңістігіндегі сауда әлеуетін күшейтуі Қара теңізді әлемдік сауданың маңызды буындарының біріне айналдырды. Алайда аймақтағы саяси тұрақсыздық, бір-біріне қарсы әскери жорықтар және ішкі қырқыстар уақыт өте келе транзиттік сауданың қарқын алуына кедергі жасап, оның аясының тарылуына алып келді. Соған қарамастан, Венеция мен Генуя сияқты теңіз республикаларының әрекеті және Алтын Орда билеушілерінің іскер ұстанымы ортағасырлық Еуразияның сауда-экономикалық дамуында ерекше із қалдырды.

Қорытынды

XIII–XIV ғасырларда Қара теңіз аймағы Жібек жолының маңызды транзиттік бөлігіне айналып, Еуразиядағы халықаралық сауда қатынастарының дамуына елеулі үлес қосты. Бұл кезеңде Қара теңіз тек аймақтық экономикалық кеңістік қана емес, бүкіл Еуразиялық сауда жүйесінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қалыптасты. Венеция мен Генуя сияқты итальяндық теңіз сауда республикаларының белсенділігі, Алтын Орданың сыртқы сауда-саттықты дамытуға бағытталған прагматикалық саясаты және еуразиялық қауіпсіз сауда кеңістігі Қара теңіздегі трансконтиненталдық сауда желілерінің қарқынды дамуына ықпал етті. Венеция мен Генуяның Қара теңіз арқылы Шығыспен тікелей сауда байланыстарын орнатуға деген ұмтылысы бұл өңірдің экономикалық дамуын тездетті. Алтын Орда билеушілері шетелдік көпестерге салық жеңілдіктері мен сауда еркіндігін ұсыну арқылы аймақтағы сауда айналымының ұлғаюына жол ашты. Сауда бағыттары Қара теңіз арқылы Жерорта теңізі нарығымен байланыстырды. Кафа (Феодосия), Азак (Тана), Судак (Солдайя) сияқты маңызды сауда орталықтары қалыптасты, бұл қалалар тек жергілікті емес, бүкіл халықаралық сауда жүйесінің тораптарына айналды. Жерорта теңізінен Қытайға дейінгі аралықтағы тауар айналымы едәуір ұлғайып, Қара теңіз өңірі арқылы өтетін сауда ағымдары Еуразияның ішкі экономикалық байланыстарын нығайтты. Шығыстан әкелінген жібек, дәмдеуіштер, қымбат тастар, ал Еуразия даласынан жеткізілген астық, тері, тұз, балық сияқты тауарлар Еуропалық нарықтарға тұрақты жеткізіліп отырды. Дегенмен, бұл экономикалық өрлеу ұзақ мерзімді бола алмады. XIV ғасырдың соңына қарай Алтын Ордада орын алған ішкі саяси тұрақсыздықтар, билік үшін күрестер және Әмір Темірдің жойқын жорықтары Қара теңіз аймағындағы сауда инфрақұрылымына ауыр соққы берді. 1395 жылы Әмір Темірдің Тана мен Қырым қалаларына жасаған шабуылдары нәтижесінде көптеген сауда орталықтары күйреп, Қара теңіз арқылы өтетін негізгі транзиттік маршруттар әлсіреді. Бұл өзгерістердің салдарынан Еуразиядағы сауда бағыттарының бір бөлігі Сирия аймақтары арқылы жүзеге аса бастады, ал Қара теңіздегі сауда көлемі біршама қысқарды. XV ғасырда Қара теңіздегі сауда жүйесіне ең үлкен қауіп Осман империясының күшеюімен байланысты болды. 1453 жылы Осман түріктерінің Константинопольді басып алуы итальян сауда республикаларының Қара теңізге еркін шығу мүмкіндігін айтарлықтай шектеді. Генуялықтар біраз уақытқа дейін Кафа мен басқа да бекіністерін сақтап қалуға тырысқанымен, 1475 жылы Осман империясы Қырым түбегіндегі барлық генуялық факторияларды бағындырып, Қара теңіздегі еуропалық сауда монополиясын түбегейлі жойды. Бұл оқиға Қара теңіз аймағының Еуразиялық сауда жүйесіндегі бұрынғы жетекші рөлінің аяқталғанын білдірді.

Қорытындылай келе, XIII–XIV ғасырлар Қара теңіз аймағының әлемдік сауда тарихындағы ең жарқын әрі ерекше кезеңдерінің бірі болды. Алтын Орданың саяси ықпалы мен прагматикалық саясаты, итальяндық теңіз державаларының экономикалық белсенділігі, Шығыс пен Батыс арасындағы сауда ықпалдастығы Қара теңізді ортағасырлық дүниежүзілік

сауда картасындағы басты тораптардың біріне айналдырды. XIII–XIV ғасырларда Қара теңіз аймағы тек аймақтық емес, тұтас Еуразиялық сауда желісіндегі шешуші рөлді атқарып, әлемдік экономикалық дамуға серпін берді. Бұл тарихи тәжірибе Еуразия құрлығындағы сауда процестерінің, халықаралық қатынастардың, экономикалық интеграцияның және мәдени алмасудың дамуына орасан зор ықпал етті. Қара теңіз аймағының бұл кезеңдегі дамуы ортағасырлық жаһандану процесінің жарқын көрінісі болды деуге толық негіз бар.

Әдебиеттер

- Арсланов, 2015 — *Арсланов А.М.* Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Запада: (вторая половина XIII–XIV вв.). Дисс. канд. ист. наук. Казань, 2015. 230 с.
- Карпов, 1990 — *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. М.: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.
- Қинаятұлы, 2010 — *Қинаятұлы З.* Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу (Монография). Алматы: Тарих тағылымы, 2010. 728 б.
- Марко Поло, 2005 — *Марко Поло.* Книга о разнообразии мира / Пер. И. Минаева. М.: ЭКСМО, 2005. 250 с.
- Недашковский, 2009 — *Недашковский Л.Ф.* Международная и внутренняя торговля // Золотая Орда в мировой истории. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 608–615.
- Сафаргалиев, 1960 — *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 279 с.
- Скржинская, 1971 — *Скржинская Е.Ч.* Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей XV в. Ленинград: Наука, 1971. 275 с.
- Хеллер, 2002 — *Хеллер К.* Золотая Орда и торговля с Западом // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. Казань, 2002. С. 111–128.
- Хромов, 2004 — *Хромов К.К.* Новое в изучении медных генуэзско-татарских монет города Каффы XV века // Труды III Международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Старый Крым, 2004. С. 6–15.
- Шамильоглу, 2009 — *Шамильоглу Ю.* Торговля Улуса Джучи со странами Средиземноморья // История татар. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. Казань: Институт истории АН РТ, 2009. С. 287–294.
- Abu-Lughod, 1989 — *Abu-Lughod J.* Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350. Oxford University Press, 1989. 464 p.
- Balard, 1983 — *Balard M.* Gênes et la mer Noire (XIIIe–XVe siècles) // *Revue Historique*, 270, 1983. Pp. 31–52. (In Fr.).
- Bounegru, 2014 — *Bounegru O.* The Black Sea Area in the Trade System of the Roman Empire // *Euxeinus: Governance & Culture in the Black Sea Region*, 2014. Pp. 8–16.
- Brătianu, 1944 — *Brătianu G.I.* La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age // *Revue historique du Sud-Est européen*, 1944. Pp. 36–69. (In Fr.).
- Burstein, 2006 — *Burstein S.M.* The Greek Cities of the Black Sea // *A Companion to the Classical Greek World*, 2006. Pp. 137–152.
- Ciociltan, 2012 — *Ciociltan V.* The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries. Vol. 20. Leiden, Boston: Brill, 2012. 322 p.
- Curtin, 1984 — *Curtin P.* Cross-Cultural Trade in World History. Cambridge University Press, 1984. 293 p.
- Di Cosmo, 2010 — *Di Cosmo N.* Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53(1-2), 2010. Pp. 83–108.
- Favereau, 2021 — *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2021. 377 p.
- Kramarovsky, 2017 — *Kramarovsky M.* The Golden Horde as a civilisation (Based on archaeological materials) // *The Golden Horde in World History: A Multi-authored Monograph*. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2017. Pp. 427–441.
- Liebermann, 1993 — *Liebermann V.* Abu-Lughod’s Egalitarian World Order // *Comparative Studies in Society and History*, 1993. Pp. 544–550.
- Lombardo, 1940 — *Lombardo A.* Documenti del commercio veneziano nei secoli XI–XIII // A. Lombardo, R. Morozzo della Rocca. Torino, 1940. Vol. II. Pp. 478–479, 511, 662.
- Pegolotti, 1936 — *Pegolotti F.B.* La Pratica della mercatura (1310–1340) / Edited by A. Evans. Cambridge, Massachusetts: Mediaeval Academy of America, 1936. 443 p. (In It.).
- Phillips, 1998 — *Phillips J.R.S.* The Medieval Expansion of Europe (2nd ed.). Oxford University Press, 1998. Pp. 96–114.
- Sheard, 2021 — *Sheard J.* Byzantium and the Black Sea, c. 1000–1204. PhD diss., Royal Holloway, University of London, 2021. 267 p.

Tsetskhladze, 1998 — *Tsetskhladze G.R.* Greek colonization of the Black Sea area: stages, models, and native population // *Historia. Einzelschriften*, 1998. Pp. 7–330.

References

- Abu-Lughod, 1989 — *Abu-Lughod J.* Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350. Oxford University Press, 1989. 464 p.
- Arslanov, 2015 — *Arslanov A.M.* Torgovo-ekonomicheskie svyazi Ulusa Djuchi (Zolotoi Ordy) so stranami Zapada: (vtoraya polovina XIII–XIV vv.) [Trade and economic relations of the Jochi Ulus (Golden Horde) with Western countries: (second half of the 13th–14th centuries)]. Diss. kand. ist. nauk. Kazan, 2015. 230 p. (In Russ.).
- Balard, 1983 — *Balard M.* Gênes et la mer Noire (XIIIe–XVe siècles) // *Revue Historique*, 270, 1983. Pp. 31–52. (In Fr.).
- Bounegru, 2014 — *Bounegru O.* The Black Sea Area in the Trade System of the Roman Empire // *Euxeinos: Governance & Culture in the Black Sea Region*, 2014. Pp. 8–16.
- Brătianu, 1944 — *Brătianu G.I.* La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age // *Revue historique du Sud-Est européen*, 1944. Pp. 36–69. (In Fr.).
- Burstein, 2006 — *Burstein S.M.* The Greek Cities of the Black Sea // *A Companion to the Classical Greek World*, 2006. Pp. 137–152.
- Ciociltan, 2012 — *Ciociltan V.* The Mongols and the Black Sea trade in the thirteenth and fourteenth centuries. Vol. 20. Leiden, Boston: Brill, 2012. 322 p.
- Curtin, 1984 — *Curtin P.* Cross-Cultural Trade in World History. Cambridge University Press, 1984. 293 p.
- Di Cosmo, 2010 — *Di Cosmo N.* Black Sea Emporia and the Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 53(1-2), 2010. Pp. 83–108.
- Favereau, 2021 — *Favereau M.* The Horde: How the Mongols Changed the World. Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2021. 377 p.
- Karpov, 1990 — *Karpov S.P.* Italiyanskiye morskoye respubliki i Yuzhnoye Prichernomoe v XIII–XV vv.: problemy torgovli [Italian Maritime Republics and the Southern Black Sea Region in the 13th–15th centuries: problems of trade]. Moskva: Izd-vo MGU, 1990. 336 p. (In Russ.).
- Kheller, 2002 — *Kheller K.* Zolotaya Orda i torgovlya s Zapadom [The Golden Horde and trade with the West] // *Istchnikovedenie istorii Ulusa Djuchi (Zolotoi Ordy). Ot Kalki do Astrakhani. 1223–1556.* Kazan, 2002. Pp. 111–128. (In Russ.).
- Khromov, 2004 — *Khromov K.K.* Novoe v izuchenii mednykh genuezsko-tatarskikh monet goroda Kaffa XV veka [New in the study of copper Genoese-Tatar coins of the 15th century Kaffa] // *Trudy III Mezhdunarodnoi numizmaticheskoi konferentsii “Monety i denezhnoye obrashchenie v Mongol’skikh gosudarstvakh XIII–XV vv.”.* Staryi Krym, 2004. Pp. 6–15. (In Russ.).
- Kramarovsky, 2017 — *Kramarovsky M.* The Golden Horde as a civilisation (Based on archaeological materials) // *The Golden Horde in World History: A Multi-authored Monograph.* Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2017. Pp. 427–441.
- Liebermann, 1993 — *Liebermann V.* Abu-Lughod’s Egalitarian World Order // *Comparative Studies in Society and History*, 1993. Pp. 544–550.
- Lombardo, 1940 — *Lombardo A.* Documenti del commercio veneziano nei secoli XI–XIII // *A. Lombardo, R. Morozzo della Rocca.* Torino, 1940. Vol. II. Pp. 478–479, 511, 662.
- Marko Polo, 2005 — *Marko Polo.* Kniga o raznoobrazii mira [A book about the diversity of the world] / Per. I. Minaeva. Moskva: EKSMO, 2005. 250 p. (In Russ.).
- Nedashkovskiy, 2009 — *Nedashkovskiy L.F.* Mezhdunarodnaya i vnutrennyaya torgovlya [International and domestic trade] // *Zolotaya Orda v mirovoy istorii.* Kazan’: Institut istorii im. Sh. Marzhani AN RT, 2016. Pp. 608–615. (In Russ.).
- Pegolotti, 1936 — *Pegolotti F.B.* La Pratica della mercatura (1310–1340) / Edited by A. Evans. Cambridge, Massachusetts: Mediaeval Academy of America, 1936. 443 p. (In It.).
- Phillips, 1998 — *Phillips J.R.S.* The Medieval Expansion of Europe (2nd ed.). Oxford University Press, 1998. Pp. 96–114.
- Qinaiatuly, 2010 — *Qinaiatuly Z.* Shyñgys khan jáne Qazaq memleketi. Eki tomdyq gylymi zertteu (Monografiya) [Genghis Khan and the Kazakh state. A two-volume scientific study (monograph)]. Almaty: Tarikh tağylymy, 2010. 728 p. (In Kaz.).
- Safargaliev, 1960 — *Safargaliev M. G.* Raspad Zolotoi Ordy. Saransk: Mordovskoe knizhnoye izdatel’stvo, 1960. 279 p. (In Russ.).
- Shamiloglu, 2009 — *Shamiloglu Yu.* Torgovlya Ulusa Djuchi so stranami Sredizemnomorya [Trade of the Jochi Ulus with the Mediterranean countries] // *Istoriya tatar. T. III. Ulus Djuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v.* Kazan: Institut istorii AN RT, 2009. Pp. 287–294. (In Russ.).
- Sheard, 2021 — *Sheard J.* Byzantium and the Black Sea, c. 1000–1204. PhD diss., Royal Holloway, University of London, 2021. 267 p.
- Skrzhinskaya, 1971 — *Skrzhinskaya E.Ch.* Barbaro i Kontarini o Rossii: K istorii italo-russkikh svyazei XV v. [Barbaro and Contarini on Russia: Towards the history of Italian-Russian relations in the 15th century.]. Leningrad: Nauka, 1971. 275 p. (In Russ.).
- Tsetskhladze, 1998 — *Tsetskhladze G.R.* Greek colonization of the Black Sea area: stages, models, and native population // *Historia. Einzelschriften*, 1998. Pp. 7–330.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 679-695, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

ҒТАХР / МРҒТИ / IRSTI 03.20
УДК 930.24
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_679-695

SMALL TOWNS OF THE NORTH KAZAKHSTAN REGION: HISTORY AND ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION

*Abuov Nurbolat Askerovich*¹, *Ilyassova Gaukhar Saporbekovna*², *Ualiyeva Saule Kabdumalikovna*^{3*}

¹Branch of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Valikhanov in Petropavlovsk (86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, the Head of the Branch
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

²M. Kozybaev North Kazakhstan University (86, Pushkin Str., 150000 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities, Head of the Department of “History of Kazakhstan and Law”
 <https://orcid.org/0000-0002-7161-1808>. E-mail: gauhartas81@mail.ru

³Asfendiyarov Kazakh National Medical University (94, Tole bi Str., 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0009-0003-0157-2844>. E-mail: ualieva.s@kaznmu.kz

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Abuov N.A., Ilyassova G.S., Ualiyeva S.K., 2025

Abstract. Introduction. The article considers the history of formation of small towns of the North Kazakhstan region, specifics of their economic growth and population, development of socio-economic infrastructure, their importance in the system of the Soviet planned economy. The source study basis of the article is the materials of the population censuses of Kazakhstan in 1989, 1999, 2009 and 2021, as well as statistical data presented in the Passports of small towns and reports of akims of the cities of Bulaevo, Mamlyutka, Sergeevka and Taiynsha and state documents. The purpose of the study is to analyze the history of small towns of the Northern region in the Soviet period, to identify the features of the socio-economic development of the cities of Bulaevo, Mamlyutka, Sergeevka and Taiynsha and to determine their key problems at the present time. The article identifies the main trends in the development of small towns in a market economy, determines state support and the activities of local authorities to improve the quality of life of citizens. In general, the development of small towns in the North Kazakhstan region depends on the work of government agencies, investments from large businesses, and banks, which will develop and implement a comprehensive program for the socio-economic development of small towns, taking into account their history and regional characteristics.

Keywords: History of small towns, North Kazakhstan region, demographic processes, economic processes

Acknowledgements. The article was written within the framework of the implementation of the State Fund AP23488712 “Everyday life of small and single-industry towns of Independent Kazakhstan (on the example of the Eastern region)” with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Abuov N.A., Ilyassova G.S., Ualiyeva S.K. Small towns of the North Kazakhstan region: history and analysis of the current situation // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 679–695. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_679-695

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ТАЛДАУЫ

Абуов Нурболат Аскерович¹, Ильясова Гаухар Сапорбековна², Уалиева Сауле Кабдумаликовна^{3*}

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Петропавл қаласындағы филиалы (86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы) Тарих ғылымдарының кандидаты, филиал директоры
 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті (86-үй, Пушкин көш., 150000 Петропавловск, Қазақстан Республикасы) Гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Қазақстан тарихы және құқық» кафедрасының меңгерушісі
 <https://orcid.org/0000-0002-7161-1808>. E-mail: gauhertas81@mail.ru

³С. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті (94-үй, Төле би көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы) Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0009-0003-0157-2844>. E-mail: uاليةva.s@kaznmu.kz

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада Солтүстік Қазақстан облысындағы шағын қалалардың қалыптасу тарихы, олардың экономикалық өсу ерекшеліктері мен халқының саны, әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымының дамуы, кеңестік жоспарлы экономика жүйесіндегі маңызы қарастырылған. Мақаланың деректанулық негізін 1989, 1999, 2009 және 2021 жылдардағы Қазақстан халық санағының материалдары, сондай-ақ шағын қалалардың төлқұжаттарында және Булаев, Мамлютка, Сергеевка және Тайынша қалалары әкімдерінің есептері мен мемлекеттік құжаттарда келтірілген статистикалық мәліметтер құрайды. *Зерттеудің мақсаты* – Солтүстік өңірдегі шағын қалалардың кеңестік кезеңдегі тарихына талдау жасау, Булаево, Мамлютка, Сергеевка және Тайынша қалаларының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерін анықтау және олардың қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелерін анықтау. Мақалада нарықтық экономика жағдайында шағын қалаларды дамытудың негізгі тенденциялары айқындалып, мемлекеттік қолдау және жергілікті билік органдарының қала тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыру жөніндегі қызметі айқындалған. *Қорытынды.* Солтүстік Қазақстан облысындағы шағын қалалардың дамуы

мемлекеттік органдардың жұмысына, ірі кәсіпкерлік субъектілерінің инвестициясына, банктердің тарихы мен өңірлік ерекшеліктерін ескере отырып, шағын қалаларды әлеуметтік-экономикалық дамытудың кешенді бағдарламасын әзірлеп, жүзеге асыруға байланысты.

Түйін сөздер: Шағын қалалардың тарихы, Солтүстік Қазақстан облысы, демографиялық процестер, экономикалық процестер

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен жүзеге асырылған «Тәуелсіз Қазақстанның шағын және моноқалаларының күнделікті өмірі (Шығыс өңірінің мысалында)» АР23488712 ГҚ жобасы аясында жазылды.

Дәйексөз үшін: Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К. Солтүстік Қазақстан облысының шағын қалалары: тарихы және қазіргі жағдайының талдауы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 679–695 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_679-695

МАЛЫЕ ГОРОДА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЯ И АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ

Абуов Нурболат Аскерович¹, Ильясова Гаухар Сапорбековна², Уалиева Сауле Кабдумаликовна^{3}*

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова в г. Петропавловск (д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, директор филиала

 <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>. E-mail: abuovnur@mail.ru

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева (д. 86, ул. Пушкина, 150000 Петропавловск, Республика Казахстан)
Магистр гуманитарных наук, заведующий кафедрой «История Казахстана и право»

 <https://orcid.org/0000-0002-7161-1808>. E-mail: gauhartas81@mail.ru

³Казахский Национальный Медицинский Университет им. С. Асфендиярова (д. 94, ул. Толе би, 050012 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0009-0003-0157-2844>. E-mail: ualieva.s@kaznmu.kz

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается история образования малых городов Северо-Казахстанской области, специфика их экономического роста и численности населения, развитие социально-экономической инфраструктуры, их значение в системе советской плановой экономики. Источниковедческую основу статьи составляют материалы переписей населения Казахстана 1989, 1999, 2009 и 2021 гг., а также статистические данные, представленные в Паспортах малых городов и отчетах акимов городов Булаево, Мамлютка, Сергеевка и Тайынша и государственные документы. *Цель исследования* – проанализировать историю малых городов Северного региона в советский период, выявить особенности социально-экономического развития городов Булаево, Мамлютка, Сергеевка и Тайынша и определить их ключевые проблемы в текущее время. В статье выявляются основные тенденции развития малых городов в условиях рыночной экономики, определяется государственная поддержка и деятельность местных органов по улучшению уровня качества жизни горожан. В целом развитие малых городов Северо-Казахстанской области зависит от работы государственных органов, инвестиций крупного бизнеса, банков, которые выработают

и будут реализовывать комплексную программу социально-экономического развития малых городов с учетом их истории и региональных особенностей.

Ключевые слова: История малых городов, Северо-Казахстанская область, демографические процессы, экономические процессы

Благодарность. Статья написана в рамках реализации ГФ АР23488712 «Повседневность малых и моногородов Независимого Казахстана (на примере Восточного региона)» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К. Малые города Северо-Казахстанской области: история и анализ текущей ситуации // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 679–695. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_679-695

Введение

Малые города Северо-Казахстанской области имеют свою уникальную историю и культуру, которые могут быть упущены в масштабных научных исследованиях. За счет их изучения можно выявить и сохранить культурные традиции и особенности Северного региона. Наряду с этим изучение малых городов позволяет проанализировать миграционные процессы, уровень рождаемости и старения населения. Эти данные важны для прогнозирования потребностей в социальном обеспечении и развитии инфраструктуры. Малые города регионов Казахстана все больше сталкиваются с проблемами экологии, загрязнением бывших промышленных и прилегающих к городам территорий, истощением водных и других природных ресурсов. Изучение этих аспектов может способствовать разработке эффективных региональных экологических программ.

Малые города Казахстана являются значимыми объектами социально-экономического развития регионов. Каждый из них имеет свою историю происхождения, этапы расцвета, роста, стагнации, что отражает в целом развитие того или иного региона. Эта типология городских поселений аналогична во всех регионах республики, в частности Восточно-Казахстанской. Малые города являются местами проживания различных этнических групп. Изучение их может помочь в понимании процессов социальной интеграции и межэтнических отношений. Особенно это актуально для северной части Казахстана.

Кроме того, они, как правило, являются центрами местной экономики. Изучение их уровня развития, промышленной и сельскохозяйственной инфраструктуры, а также предпринимательской активности может помочь в разработке стратегий для повышения жизненного уровня населения. Анализ исторического прошлого малых городов, современные проблемы социально-экономического и демографического развития являются важными составляющими региональной истории, определяют перспективы для дальнейшего роста, позволяют выявить их потенциал, формируя новые задачи перед руководством региона и страны.

К малым городам Северо-Казахстанской области относятся города Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша. Для них характерна своя специфика социально-экономического развития, свой национальный и культурный колорит, поскольку в границах малого города соединяются сельское и городское миропонимание. Малый город ввиду своей уникальности является хранителем истории и самобытной культуры. Малые города, несмотря на свою малочисленность, продолжают играть важную роль в истории Республики Казахстан.

Изучение малых городов Северо-Казахстанской области — это важный шаг к комплексному пониманию многих социальных, экономических и исторических и культурных процессов. В связи с этим исследование истории малых городов в регионах страны является актуальной задачей ученых: историков, культурологов, демографов, социологов, экономистов и других исследователей, которые должны провести необходимые исследования, обозначить новые задачи для исполнительных органов власти. Конечным результатом этих комплексных

мер и исследований должны быть положительные изменения с качеством жизни в этих городах. Все это может способствовать не только улучшению качества жизни в этом регионе, предотвращению сокращения численности населения, но и созданию успешных стратегий развития региона в будущем, укреплению приграничных территорий.

Северо-Казахстанская область является аграрным регионом, в котором исторически развито сельское хозяйство, в то же время географически регион непосредственно граничит с Российской Федерацией, что также влияет на торгово-экономические, миграционные процессы, сферу образования и особенности культурного взаимодействия. Особенности регионального экономического и географического развития непосредственным образом влияют и на малые города Северо-Казахстанской области, три из которых Булаево, Мамлютка, Тайынша являются также железнодорожными станциями, что должно являться важной точкой роста в их развитии. В современных динамичных условиях развития мира и страны нужно обобщать и преумножать накопившийся опыт функционирования системы городского управления малых городов, построить эффективную модель будущего их развития в торгово-экономической и социальной сфере. Только комплексный подход государства и ученых к решению проблем малых городов может дать новый импульс их развитию.

Материалы и методы исследования

История малых городов представляет большой интерес в рамках исследования как региональной истории, так и истории республики в целом. В период Независимости изучению истории малых городов стало уделяться больше внимания. Соответственно стал пополняться корпус источников по истории малых городов.

Источниковой основой статьи послужили данные Всесоюзной переписи населения 1989 года, национальных переписей населения 1999, 2009, 2021 годов. В переписях населения присутствуют сведения о численности населения, миграционных процессах, системе расселения населения. Статистические данные для изучения малых городов играют ключевую роль, предоставляя информацию об его состоянии и развитии в целом.

Большое значения для изучения развития малых городов имеет анализ законодательных источников. Так, такие законодательные акты, как «Программа развития малых городов на 2004–2006 годы» (Программа развития малых городов.. эл. ресурс), «Стратегия территориального развития Республики Казахстан до 2015 года» (О стратегии... эл. ресурс), и другие, определяют предметное поле для анализа социально-экономические, демографические аспекты развития Казахстана в период независимости. Эти документы отражают приоритеты государственной политики в отношении малых городов, что позволяет оценить, какие проблемы были актуальны на тот или иной период.

Паспорта малых городов также предоставляют ценную информацию, дающую комплексную характеристику различных аспектов развития малых городов в разные периоды их развития. Демографические данные в паспортах городов позволяют изучить демографическую историю города, динамику численности и структуру населения, миграционные процессы. Социально-экономические показатели дают характеристику социальной истории городов, раскрывают возможности для изучения уровня и качества жизни населения, выявления проблем.

Сходным по своей структуре и содержанию являются также Материалы отчетных докладов акимов городов Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша, опубликованные на страницах районных газет содержат ценную информацию о состоянии экономики города, решения о улучшении состоянии инфраструктуры малого города, реализации социальных программ, экономические перспективы на ближайший год.

При подготовке данной статьи использованы ряд документов Северо-Казахстанского государственного архива (СКГА), в частности фонда 158 краеведа М.И. Бенюха, раскрывающего историю происхождения населенных пунктов.

В основу методологии исследования легли как общенаучные методы анализа и синтеза, так и специально-научные. Были использованы следующие методы: хронологически-

описательный, ретроспективный, сравнительно-исторический, проблемный, методы актуализации и обобщения. Применение принципов историзма и объективности позволило изучить динамику развития малых городов Северо-Казахстанской области в историческом контексте.

Обсуждение

В период независимости Казахстана историческая наука активно развивалась, уделяя особое внимание изучению демографической истории страны. Исследования, посвященные населению Казахстана, не только способствуют углублению научных знаний, но и играют важную роль в формировании национального самосознания. Понимание исторической судьбы населения, особенно в северных регионах, помогает укрепить этническую идентичность и чувство принадлежности к общей истории.

Демографическая ситуация в Казахстане за период Независимости представляла большой интерес среди ученых-историков, демографов, социологов, политологов. Вопросы демографического развития городов Казахстана подробно освещены в работах Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н., Асылбекова М.Х., Галиева А.Б., Козиной В.В., Аубакировой Ж.С., Столяровой Э.О. Никифорова И.Д. В своих трудах Асылбеков М.Х. акцентировал внимание на актуальные проблемы, связанные с влиянием миграционных процессов на социальную и этническую структуру населения Казахстана (Асылбеков, 1969; Асылбеков, Козина, 1995). Демографическое развитие республики освещено во взаимосвязи с социально-экономическими и политическими изменениями в стране. Большой вклад в изучение городов внесли ученые Восточного Казахстана А.Н. Алексеенко А.Н., Ж.С. Аубакирова. Ими выявлены тенденции, характерные для северных, восточных и центральных областей Казахстана, по их мнению, «разрушается советская европеизированная демографическая система, закладывается фундамент суверенной системы, основанный на социокультурных, социально-экономических предпочтениях казахского этноса» (Алексеенко, Аубакирова, 2020). В другой статье выявлены основные этапы и тенденции развития городского населения современного Казахстана (Алексеенко, Аубакирова, 2021). Изучение процессов становления и развития городов периода советского Казахстана нашло отражение в работах таких исследователей, как Хавин А.Ф. (Хавин, 1951), Бараг Т.Я. (Бараг, 1950) Конобрицкая Е.М. (Конобрицкая, 1954) и ряда других авторов, а также в академических трудах, посвященных истории городов Казахстана. В них освещены ключевые аспекты городской жизни: от формирования промышленного сектора и структуры населения до развития архитектуры и городского хозяйства, а также вопросы улучшения условий труда и быта, образования и культуры.

Важное значение имеет изучение регионального развития Казахстана в контексте истории и реальных событий. Ведущим подходом является сочетание аналитических и информационно-логических методов определения существующих исторических предпосылок и реальных оснований для теоретического обоснования этапов регионального развития в Казахстане, дан SWOT-анализ региональному развитию (Assel T. Uskelenova, Nina Nikiforova, 2024).

Обобщающий анализ историографической базы истории формирования городов Казахстана и изучение вклада дореволюционных, советских, современных казахстанских и российских ученых в этот процесс освещены в статье Алтаева А.Ш., Адильбаевой А.С., Бакытжановой А.Б., Каипбаевой А.Т., Чакеновой Б.А. (Алтаев, 2014).

Широкий спектр региональных особенностей формирования малых городов Казахстана в своих статьях изучили Байсалбаева Т.М. (Байсалбаева, 2012) и Искалиев Д.Ж. (Искалиев, 2021). Проблемам развития и перехода малых городов к рыночной экономике посвятил свой труд академик Кошанов А.К. (Кошанов, 1992). В рамках данного исследования большой интерес представила монография Уалтаевой А.С., в которой истории и развитию малых городов Северо-Казахстанской области посвящена отдельная глава. Представленная социально-демографическая характеристика городов дает возможность рассмотреть динамику

развития малых городов (Уалтаева, 2014). Урбанизации и появлению малых городов в Восточно-Казахстане посвящена другая работа коллектива авторов. Исследование основывается на архивных документах и было использовано для сравнительного анализа регионов Казахстана (Altyn S. Ualtayeva, 2024).

Д.Изтелеуов изучил историю формирования малых городов в Казахстане, особое внимание уделено городам северных регионов. Подчеркивается значительный рост малых городов в 1960-е годы, приведена типологизация малых городов (Изтелеуов, 2016). История городской повседневности Центрального Казахстана во второй половине XX века стала отдельным объектом исследования другого коллектива авторов (История городской повседневности, 2017).

Особый вклад в изучение данной темы внесли диссертационные работы. Объектом исследования диссертации Самаркина С.В. стало социально-демографическое развитие Северного Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века (Самаркин, 2010). В диссертации Шахаман З.Б. «Социально-демографическое развитие населения Северного Казахстана в 1959–1989 гг.» исследуется динамика численности и естественное движение населения, миграционные процессы и этнический состав региона, динамика гендерной и возрастной структуры населения. Изучены изменения в социальной структуре, дана динамика образовательного уровня населения, показаны проблемы материального и социального благосостояния жителей Северного Казахстана (Шахаман, 2002). Следует выделить диссертацию Т.М. Байсалбаевой «Социально-экономическое развитие малых городов Казахстана (1959–2000 гг.)», в которой выявлены основные факторы формирования экономики малых городов, обозначены проблемы социально-экономической инфраструктуры и трудовой занятости их населения. Особое внимание уделено социальному развитию, динамике численности населения. Обозначены проблемы развития жилищной и социально-бытовой инфраструктуры малых городов, в том числе Северного региона Казахстана (Байсалбаева, 2003).

Однако в целом глубокого и всестороннего изучения истории малых городов отдельных регионов Казахстана нет. Эта тема требует дальнейшего изучения.

Результаты

Развитие регионов республики является одной из приоритетных задач государства. Еще в 2001 году было принято постановление Правительства РК от 7 декабря 2001 года № 1598 «О концепции региональной политики Республики Казахстан на 2002–2006 годы» в которой особую роль отводили проблемам городов Казахстана, в том числе определялись социально-экономические критерии для малых городов, которые необходимо было отнести к депрессивным, дотационным (Уалтаева, 2014: 13–25). В рамках данной концепции были определены основные проблемы малых городов как безработица, отток и сокращение населения, отсутствие инвестиций, снижение доходов и в целом падение качества жизни населения малых городов. В 2012 году Правительство Казахстана приняло Программу развития моногородов на 2012–2020 года (Программа развития моногородов, 2012). В рамках этой программы определена приоритетная задача – «системная работа по развитию экономики и жизнеобеспечивающей инфраструктуры малых городов» (Уалтаева, 2014: 27). Действительно, многие малые города очень тяжело пережили экономический кризис и становление рыночной экономики 1990-х годов, хотя многие из них являлись успешными населенными пунктами в рамках советской, плановой экономики.

На момент распада СССР в Северо-Казахстанской области к малым городам относились Булаево, Мамлютка, Сергеевка, Тайынша.

По данным историка-краеведа М.И. Бенюха Булаево было основано в 1894 году. Появление данного населенного пункта связано с открытием железнодорожной станции, которая первоначально носила название «Медвежья». В 1905 году в поселке поселилась новая группа семей казаков. Один из них носил фамилию Булай. Вскоре станция Медвежья стала называться Булаево (СКГА Ф. 158. Оп.1. Д. 92:10). Развитие железнодорожного транспорта

сыграло значительную роль в развитии населенного пункта. Первоначально в 1940 году село Булаево относилось к поселку городского типа. В 1969 году ему был присвоен статус города. К началу 1990 годов город являлся районным центром, в котором сформировалась своя транспортная, коммунальная и социальная инфраструктура. В городе работали элеватор, хлебозавод, функционировали центральная районная больница, аптеки, дом культуры, школьные и дошкольные учреждения. Большое значение имело место расположение Булаева. Через него проходят Транссибирская железнодорожная магистраль и межгосударственная автотрасса Москва – Петропавловск – Булаево – Омск – Дальний Восток (Северо-Казахстанская область, 2006: 190). Прохождение железнодорожных магистралей имеет большое значение для социально-экономического развития малого города.

Город Мамлютка был основан как населенный пункт во второй половине XVIII века одним из переселенцев-крестьян Тюменского округа Мавлюта Валгузина и получил созвучное название – Мамлютка. Также развитие железной дороги сыграло значимую роль в истории населенного пункта, формирования его социальной инфраструктуры. Первый грузовой поезд через станцию Мамлютка прошел 11 июля 1894 года. По численности населения к 1905 году поселок насчитывал уже 200 человек. До 1917 года на территории Мамлютского района не было никаких медицинских учреждений. Только в 1929 году в Мамлютке были открыты здравпункт и аптека, в 1933 году – больница. Так известно, что в 1934 году в библиотеке Мамлютки работал один библиотекарь, количество книг составляло – 500 штук. В 1936 году в восьмилетней школе обучалось 600 учащихся. Интересным фактом в истории Мамлютки является то, что в 1942 году был организован

Мамлютский машиностроительный завод на базе Петропавловского литейно-механического завода для ремонта тракторов. (История г. Мамлютка, эл. ресурс). В 1959 году были проведены работы возле Мамлютки по электрификации железнодорожного участка Исилькуль-Макушино, после чего движение локомотивов перешло с топливного на электрическое. Через Мамлютку проходит железная дорога Омск – Курган и автомобильная дорога Костанай — Петропавловск. В марте 1961 года изменился административный статус поселка, он стал поселком городского типа. Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 25 июня 1969 г. городской поселок Мамлютка обрел статус города районного подчинения. Сейчас этот город является районным центром Мамлютского района. В 1970–80 годы ведущим предприятием города стал «Мамлютский мукомольный комбинат». В настоящее время предприятие прошло модернизацию и оснащено передовым оборудованием швейцарской фирмы «Бюлер» (Северо-Казахстанская область, 2006: 377).

Населенный пункт Сергеевка получил свое название от имени крестьянина Самарской губернии Сергея Мисюрина, который в 1899 году заложил здесь поселение на землях, принадлежащих роду Кулеке батыра. Земля и водоисточники местности привлекали внимание переселенцев и к 1903 году в Сергеевке уже жило 417 человек. «Экспедиция, исследовавшая наши населенные пункты в 1903 г., записала, что в Сергеевке железные плуги имелись у 1/4 населения, постройки деревянные и плетеные, обложенные дерном, а больше дерновые (землянки). В селе было 2 лавки, кожевенный «завод», 2 крылатые мельницы» (СКГА Ф. 158. Оп.1. Д. 259. Л. 6). Таким образом, в досоветский период Сергеевка оставалась традиционным переселенческим населенным пунктом.

В последующее время село Сергеевка, как и другие населенные пункты, области пережило революционные события, НЭП, коллективизацию, голод и войну. Особый импульс развитию Октябрьского района, в котором располагалось село Сергеевка, дало освоение целинных и залежных земель в этом регионе. До 1961 года село оставалось еще небольшим, в нем проживало 780 человек. Подъем целины, в целом рост темпов развития сельского хозяйства, потребность в питьевой воде поставил вопрос о строительства водохранилища и гидроузла в этом регионе. В 1969 году они были введены в эксплуатацию. Данное событие и стало ключевым фактором в преобразовании села Сергеевка в малый город, так как водохранилище представляло собой крупный объект строительства в республике. В 1969 году Сергеевка получила статус города, численность населения составляла уже 10 тысяч человек.

Бурному росту города способствовала строительная индустрия и формирование городской инфраструктуры. К 1991 году в Сергеевке работали Железобетонный завод, Азотно-кислородный завод, заводы по производству сухого молока, хлебобулочных изделий, три транспортных и два дорожно-ремонтных предприятия, ПМК, гидроузел. В соответствии с этим развивались и объекты социальной инфраструктуры: школы, библиотеки, больницы, ресторан, магазины, издавалась газета «Новатор» (Северо-Казахстанская область, 2006: 500).

Малый город Тайынша был основан переселенцами из Украины в 1903–1905 годах, которые первоначально заложили село Сухотино недалеко от реки Чаглинка. Весной 1908 года их землянки затопило, и переселенцы перебрались в более безопасное место, основав такой населенный пункт как Ново-Сухотино. Преобразование и рост села Ново-Сухотино началось в 1922 года со строительством участка железной дороги в Петропавловск — Кокшетау, тогда и появилась станция Тайынша. В связи с развитием железнодорожной станции первыми постройками стали здание вокзала, водокачка, бараки для рабочих и угольный склад. В годы войны были возведены электростанция и промкомбинат, который занимался обработкой древесины, выпуская ящики для снарядов. После войны село Ново-Сухотино и станция Тайынша соединились в один рабочий поселок под названием Ново-Сухотино. В 1950-е годы село Ново-Сухотино стало своего рода логистическим центром, на станции разгружались составы с техникой, людьми, которые прибыли на освоение целины. В эти годы бурно росло население рабочего поселка, что привело к строительству новой экономической и социальной инфраструктуры населенного пункта. Одним из важных объектов стало строительство крупного элеватора. В 1962 году село Ново-Сухотино было переименовано в Красноармейск и Указом Президиума Верховного Совета КССР ему был присвоен статус города районного значения. В 1960–1990 годы город стал важным объектом транспортной логистики, перевалочной базой хранения и транспортировки сельскохозяйственной продукции (История моей малой Родины эл. ресурс).

Указом Президента Республики Казахстан от 2 мая 1997 года N 3482 «Об изменениях в административно-территориальном устройстве Кокшетауской области» город Красноармейск был переименован в город Тайынша и стал районным центром Тайыншинского района (Указ Президента Республики Казахстан: эл. ресурс). Тайыншинский район с 3 мая 1997 года находится в составе Северо-Казахстанской области.

За годы независимости Казахстана малые города Северо-Казахстанской области пережили комплекс проблем, связанных с изменениями демографического состояния региона. Демографическая ситуация в малых городах области характеризуется рядом сложных и взаимосвязанных тенденций. В частности, отток населения из малых городов Северо-Казахстанской области отражен в представленной диаграмме.

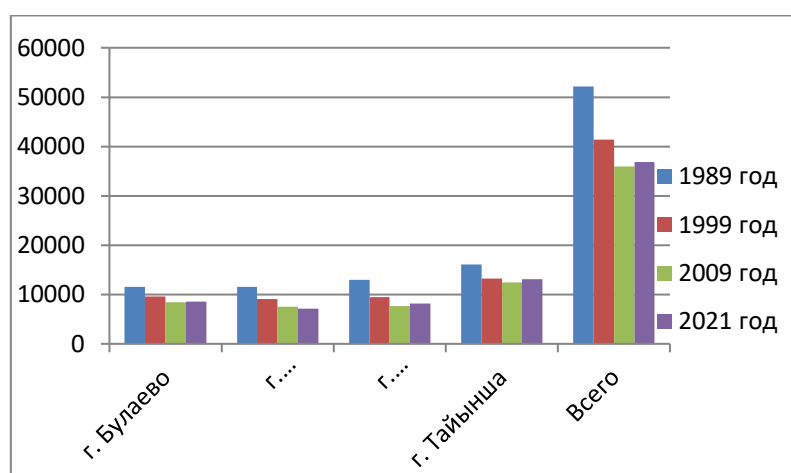

Рис. 1. Динамика численности населения малых городов СКО в 1989–2021 гг.

(Посчитано авторами на основе данных переписей населения 1989, 1999, 2009, 2021 гг.)

[Fig. 1. “Dynamics of the population of small towns in the North Kazakhstan region in 1989–2021”

(Calculated by the authors based on data from the 1989, 1999, 2009, 2021 population censuses)]

Анализ динамики численности населения показывает уменьшение населения малых городов Северо-Казахстанской области в период первых десятилетий Независимости – с 1991 по 1999 годы. Это связано, в первую очередь, с миграционными процессами, которые были характерны для 90-х годов XX века, возвращением на историческую родину представителей разных этносов. Также в период экономического кризиса трудоспособное население выезжало за пределы области, республики с целью поиска работы, получения образования, улучшения качества жизни. Рождаемость населения была достаточно низкой. Все эти процессы привели к снижению населения малых городов в 1989–1999 годы на 20,5 %, при этом снижение численности населения наблюдается во всех представленных четырех городах. Необходимо отметить, что население малых городов Северо-Казахстанской области до сих пор не достигло уровня 1989 года. Наблюдаемый рост населения в 2009–2021 годы в городах Булаево, Тайынша, Сергеевка не привел к превышению показателей 1989 года, а уменьшение населения в городе Мамлютка на 41,2 % с 11 539 чел. в 1989 году до 6 783 чел в 2025 году, что оказало серьезное влияние на социально-экономическое развитие города (Численность населения... эл. ресурс).

После кризиса 1990-х годов в республике в рамках государственной политики по развитию малых городов было уделено внимание созданию условий для социально-экономического развития малых городов, что нашло отражение в «Программе развития малых городов на 2004–2006 годы» (Программа развития малых городов на 2004–2006 годы эл. ресурс). В Программе малые города Северо-Казахстанской области развивались как города с преимущественным развитием отраслей, перерабатывающих сельскохозяйственную продукцию. В связи с этим в городе Сергеевка были организованы предприятия по переработке молока и производству молочной продукции «ЭкоМол Сергеевка», «Сергеевский завод масла и СОМ»; в городе Булаево функционирует Булаевский маслозавод. Однако данная программа, по словам экспертов, дала небольшие результаты (Эксперты обсудили ... эл. ресурс).

Несмотря на увеличение рождаемости, снижение уровня смертности населения, население малых городов не растет. Малые города сталкиваются с проблемой миграционного оттока населения, особенно молодежи, в областные центры, города республиканского значения, а также за пределы страны. Это связано с ограниченными возможностями трудоустройства, недостаточным развитием инфраструктуры и относительно низким уровнем жизни. Данная тенденция приводит к сокращению численности населения и старения населения. Старение населения, в свою очередь, создает дополнительную нагрузку на систему здравоохранения и социальное обеспечение. В связи с этим государственная политика Республики Казахстан направлена на улучшение инфраструктуры, улучшения качества жизни и поддержку молодежи. С целью поддержки молодежи создаются условия для получения качественного образования и профессиональной подготовки. К примеру, выпускникам сельских школ для обучения по направлениям подготовки, востребованным в сельском хозяйстве, образовании, здравоохранении и другим отраслям, связанным с развитием села и сельской экономики, ежегодно государством выделяются образовательные гранты с целью их дальнейшим трудоустройством на селе. Данная программа дает возможность для привлечения молодежи в сельскую местность. Такие же цели у программы «Серпін», в результате которой молодежь из трудоизбыточных регионов Казахстана приезжают в трудодефицитные регионы, получают образование и остаются с дипломом на несколько лет в регионе с целью отработки образовательного гранта. Это второй источник пополнения численности горожан. Третий источник связан с переселением кандасов в малые города. Увеличение числа казахского населения способствовали переселенческие программы, связанные с расселением кандасов и переселенцев в Северо-Казахстанской области и установлением региональных квот.

Следует отметить, что население малых городов пополняется и за счет внутрирайонной миграции. Так, в отчете акима г. Мамлютка отмечено, что «По программе занятости – 2020» из республиканского бюджета выделены средства в сумму 33 миллиона тенге для

приобретения домов в г. Мамлютка для жителей неперспективных населенных пунктов района. В результате данной программы из сел Дачное, Октябрь, Коваль, Прогресс в 2012 г. был осуществлен переезд 11 семей в г. Мамлютка (Отчет акима, 2013). На январь 2025 года, согласно данным Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, в малых городах Северо-Казахстанской области проживало 36 896 жителя, из них в городе Булаево – 8 535, в городе Мамлютка – 7 116, городе Сергеевка – 8 132, в городе – Тайынша – 13 113 (Численность населения... эл. ресурс).

В связи с сокращением численности населения, негативными миграционными процессами государством было принято ряд мер по развитию и восстановлению привлекательности жизни в малых городах и в целом по развитию регионов. В 2004 году была принята Программа развития малых городов на 2004–2006 годы. В 2006 году вышел Указ Президента Республики Казахстан от 28 августа 2006 года N 167 «О стратегии территориального развития Республики Казахстан до 2015 года» (О стратегии... эл. ресурс).

Вместе с тем на численность и качество жизни в малых городах области играет такой показатель как наличие постоянной работы. Аграрный регион исторически развивался по пути переработки местного сельскохозяйственного сырья, еще в дореволюционное и советское время он славился переработкой молочной продукции. Одними из таких предприятий известных в республике являются Булаевский и Сергеевский маслозаводы. Построенные в советское время к настоящему времени они прошли путь стагнации из-за кризиса 1990-х годов, трансформации и модернизации за годы независимости. Развал совхозов, ликвидация их молочнотоварных ферм сильно ударили по дальнейшему развитию бывших молокозаводов. Являясь в определенной степени ключевыми предприятиями для малых городов, они естественным образом перестали обеспечивать работой десятки людей райцентра, что сказалось на оттоке населения из малых городов, на качестве жизни людей и на снижение налоговых поступлений. Объем их продукции в настоящее время только возвращается к прежним показателям, что связано с открытием современных молочнотоварных ферм в регионе. Сейчас эти заводы успешно работают. Так, в 2014 году директор Булаевского маслозавода В. Пальчик отметил, что предприятием за год было произведено почти 100 тонн масла и свыше 20 тонн цельномолочной продукции (Булаевские маслоделы..., эл. ресурс). Качество продукции этих предприятий позволяет им не только продавать свою продукцию в республике, но и в Российской Федерации. В другом городе Мамлютка крупнейшим предприятием является ТОО «Мамлютский мукомольный комбинат», который свою историю начинает с 1927 года. За 12 месяцев 2012 года этим предприятием произведено 11 тысяч 56 тонн муки (Отчет акима, 2014: 5–6). Таким образом, традиционные ведущие предприятия малых городов по переработке сельскохозяйственной продукции оказались востребованными в силу аграрной специализации региона.

Однако не все предприятия, функционировавшие в райцентрах, смогли пережить экономический кризис и остаться востребованными для государства в сложное время 1990-х годов, когда закрывались сотни предприятий. Так, например, в Сергеевке перестал работать железобетонный завод изделий (ЖБИ), который обеспечивал крупнопанельные блоки в строительстве домов, молочнотоварных ферм в советское время. Такой же завод ЖБИ в г. Тайынша также был закрыт, а период расцвета в нем работало «около 240 человек», что говорит о масштабах этого завода (История моей малой Родины эл. ресурс). Интенсивного строительства многоэтажных домов и других объектов в районах СКО долгие годы практически не велось. В свою очередь многоэтажные дома в этих городах и сейчас мало востребованы из-за сокращения населения, а также из-за необходимости обеспечения их центральным отоплением, водоснабжением. В Сергеевке также прекратил свое функционирование активно работавший азотно-кислородный завод, который производил свою продукцию для стационарных и передвижных сварочных комплексов, существовавших в районе. Следует отметить, что эти предприятия в малых городах были востребованы в рамках плановой советской экономики, так как поддерживали функционирование отрасли

строительства и сельского хозяйства всего райцентра, но они не выдержали экономический кризис 1990-х и были обречены в условиях рыночной экономики.

Государство в условиях рыночной экономики сохранило контроль лишь за самыми важными объектами в малых городах такими, как Сергеевский гидроузел, объекты железнодорожного транспорта в Мамлютке, Булаево, Тайынше. Все остальные предприятия, оказавшись в условиях рыночной экономики, прошли свой новый путь и теперь представляют новый социально-экономический облик малых городов Северо-Казахстанской области.

Так, в каждом малом городе действует субъекты малого предпринимательства. В паспорте города Тайынша за 2011 год численность предприятий представлена в динамике: в 2009 году было 32 предприятия из них 27 ИП и 5 ТОО, в 2010 году было 39 предприятия из них 32 ИП и 7 ТОО, в 2011 году было 46 предприятия из них 39 ИП и 7 ТОО (СКГА. Ф. 117., Оп. 1., Д. 187., Л. 2). В паспорте города Булаево за 2011–2013 года количество юридических лиц не имело динамики и составляло – 55 ед. (СКГА. Ф. 161., Оп. 1., Д. 128., Л. 2). В Сергеевке согласно отчету акима города в 2011 году зарегистрировано 515 субъектов малого бизнеса (Отчет акима, 2011:5). В городе Мамлютка также согласно отчету акима города в 2012 году было зарегистрировано 219 субъектов малого предпринимательства и ТОО (Отчет акима, 2013: 5–6). Большинство этих субъектов малого предпринимательства являются индивидуальные предприниматели, которые, в первую очередь, обеспечивают работой себя и своих родственников. Индивидуальные предприниматели малых городов без инвестиций, кредитования со стороны банков не могут создавать такое количество рабочих мест, которое было в Домах Быта райцентров или других организациях города. Централизация и концентрация комплекса услуг Домов Быта в малых городах советской эпохи сменилась на частные объекты предпринимательства, которые предоставляют торгово-сервисные услуги. Перспективы их роста всецело зависят от емкости рынка населенного пункта, роста численности населения, от платежеспособности и доходов сотрудников бюджетных организаций, которые являются основными потребителями их услуг. Таким образом, предприниматели малых городов в целом зависят от развития экономики всей страны. Следует отметить, что индивидуальные предприниматели долгие годы не имели возможности открывать новые предприятия, в основном ориентируясь собственные силы. В том же отчете акима города Сергеевки за 2011 год отмечено, что наибольший удельный вес субъектов малого бизнеса приходится на сферу торговли и составляет – 95 %. (Отчет акима, 2011: 5). Если рассматривать структуру субъектов малого бизнеса в другом малом городе Мамлютка в качестве таковых аким отмечает, что это: «предприятия торговли (магазины, киоски, ларьки), в том числе 2 оптовых магазина, нотариальные конторы, предприятия общественного питания, аптеки, салоны сотовой связи, баня, парикмахерские, фотосалон, пункты по пошиву и ремонту одежды, ремонту бытовой техники, СТО, АЗС. Транспортными услугами заняты 25 субъектов малого предпринимательства» (Отчет акима, 2013: 5–6). Таким образом, рыночная экономика вызвала спрос на появление в основном сервисных услуг, которые востребованы населением для удовлетворения личных нужд и не требуют от предпринимателей капитальных затрат и крупных финансовых вложений. Необходимо отметить, что предприниматели в течение начала 2000-х годов набирались опыта предпринимательства, формировали свой первоначальный капитал и еще не были готовы к открытию новых предприятий, рабочих мест, тем более не были готовы нести бремя социальной и налоговой нагрузки.

Вместе с тем государство понимало, что необходима поддержка малого и среднего бизнеса, чтобы окончательно не потерять точки роста в малых городах. В связи с этим в рамках республиканского бюджета были открыты возможности для кредитования субъектов предпринимательства. Так, в 1998 году была принята государственная программа развития и поддержки малого предпринимательства в Казахстане на 1999–2000 годы, в 2003 году была принята государственная программа развития и поддержки малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан на 2004–2006 годы, в стране по поддержке малого и среднего бизнеса были предусмотрены следующие государственные программы: Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса – 2025»,

государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017–2021 годы, государственная программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017–2021 годы «Еңбек». В рамках программы «Еңбек» для открытия или расширения своего дела представляются микрокредиты под 6% со сроком до 7 лет в зависимости от направления выдаваемого кредита. В целом, поддержка малого и среднего бизнеса остается до настоящего времени одним из приоритетных направлений государственной политики в Казахстане.

Местные предприниматели малых городов, воспринявшие инициативы финансовой поддержки государства, приступили к открытию новых или реанимации старых предприятий, которые являются востребованными для населения не только города, но и района. В первую очередь, это связано с потребностью населения в местных строительных материалах, приобретении недорогой местной мебели, расширения спектра предоставляемых услуг. Так, в 2011 году в городе Булаево были открыты: магазин хозяйственных товаров, мебельный цех в здании ресторана, магазин ИП «Бехтольд», магазин автозапчастей в здании «Сельхозанерго» по улице Скачкова, 3 деревообрабатывающих цеха: ИП «Зиборев». ИП «Харсиев», ИП «Бехтольд». Открыто новое ТОО «Сев-Уголь транс» по поставке угля и другого оборудования для железной дороги» (Отчет акима, 2012). В городе Сергеевка в 2014 году в рамках финансирования по программе «Дорожная карта бизнеса-2020» были открыты: ИП Дынник – открытие СТО, автомойка. Согласно отчету акима города Сергеевки, ТОО «ТрансАгроинвест» – был намерен открыть цех по переработке сахарной свеклы и масличных культур (сумма проекта 800 млн. тенге). Также в 2014 году планировалось открытие: кафе, СТО, шиномонтажного цеха ИП «Лебедев В.В»; магазина автозапчастей ТОО «ЦТО Альфа»; торгового павильона и столовой ИП «Жуматаев»; кымызхана Хамзин С.С.; детского сада на 75 мест ИП «Габдуллина А.С.» Будет создано около 40 постоянных рабочих мест (Отчет акима, 2014: 5). Подобные предприятия открываются в эти годы и в г. Тайынча и Булаево. Так, в г. Булаево были открыты ТОО «Увалиева» – детский сад на 50 мест, создано 20 рабочих мест; ИП «Кошик» – шиномонтажная мастерская, создано 1 рабочее место; ИП «Абильмажинов» – колбасный цех, создано 6 рабочих мест; ООО «ХОЛЛИФУД» – торгово-розничный магазин «Низкоцен», трудоустроены 30 человек местного населения. (Отчет акима 2016:4)

Открытие новых предприятий и рабочих мест является приоритетной задачей государства. Однако для постепенного выхода из демографического кризиса, сокращения оттока численности населения в населенных пунктах области необходима экономическая привлекательность региона, рост заработной платы, в целом повышение уровня и качества жизни населения, обеспечении доступным жильем, а также дальнейшим развитием рынка труда и занятости, коммунального хозяйства, газо- и водоснабжения, образования и здравоохранения, культуры и спорта. Развитие данных аспектов жизни населения малых городов и в целом сельской местности возможно если сформировать региональную комплексную программу развития, в которой будут предусмотрены интересы и экономическая деятельность агроформирований, работающих в регионе, возможности и потребности трудовой активности жителей малых городов и сельской местности. Необходима интеграция сил и средств государства и частного бизнеса.

Заключение

Малые города Казахстана имеют большое количество проблем, которые из года в год усугубляются несмотря на предпринимаемые меры государства. Износ существующей инфраструктуры, низкие заработные платы, снижение уровня качества жизни населения является, к сожалению, современными показателями городов Северо-Казахстанской области. В большинстве малых городов наблюдается значительный отток трудоспособного населения, Программы государства по переселению населения из трудоизбыточных регионов Казахстана «Еңбек», возвращение кандасов не дали предполагаемого эффекта. Все это связано как с проблемами адаптации переселяемых, так и со стагнацией экономического потенциала малых

городов, отсутствием мощных производств, которые могли бы обеспечить привлекательную заработную плату для трудоустраиваемых. В итоге незначительный естественный прирост населения не компенсирует миграционную убыль как в малых городах, так и в регионе в целом. Все это ведет к сжатию малых городов в существующих пределах.

Обращаясь к истории малых городов, следует отметить, что каждый из них имеет свои преимущества и приоритетные векторы развития.

Во-первых, малые города Северного Казахстана имеют большой потенциал по переработке сельскохозяйственной продукции, который необходимо усиливать в дальнейшем, наращивая объем животноводческого сырья и полеводческой продукции в целом в регионе.

Во-вторых, за годы независимости накоплен большой опыт предпринимательской деятельности у местных бизнесменов, которые знают структуру потребностей республики и возможности местного производства. Северо-Казахстанские предприниматели сформировали свой капитал и экономический опыт в рамках торгово-сервисной деятельности. Теперь их опыт теперь необходимо расширить и переориентировать на развитие местного производства по выпуску готовой продукции.

В-третьих, необходимо исключить ошибки прошлых лет. Так, ярким примером не эффективного экономического менеджмента является история предприятия в г. Тайынша по производству биоэтонола «Биохим», который был открыт в 2007 году, но перестал функционировать в 2010 году. Лишь в 2018 году это предприятие вновь было запущено в полном объеме, что, естественно, положительно отразилось на социально-экономической ситуации в городе Тайынша и в регионе. История данного предприятия доказывает, что без поддержки государства не все крупные предприятия малых городов жизнеспособны и готовы конкурировать в своей отрасли. В целом в регион требуются новые инвестиции, которые могут усилить экономический потенциал малых городов, добиться нового импульса в развитии, что улучшит качество жизни горожан и сельчан региона.

Правительство страны за годы независимости неоднократно принимало различные Программы для решения спектра проблем малых городов, по сути являясь единственным инвестором, который пытался реанимировать бывшие производства и инфраструктуру данных населенных пунктов. Однако без комплексной работы государственных органов всех уровней, без взаимодействия с крупными предпринимателями и банками второго уровня поступательного движения в развитии малых городов Северо-Казахстанской области будет очень сложно. Поэтому изучение современных социально-экономических, культурных процессов в отдельно взятых регионах, малых городах, учет их особенностей, подготовка рекомендаций и представление результатов исследований является важным аспектом в разработке новых и реализации принятых государственных программ государства по их развитию.

Источники

СКГА — Северо-Казахстанский государственный архив

Sources

SKGA — Severo-Kazhastanskiy gosudarstvennyi arhiv

Список литературы

Алексеевко, Аубакирова, 2020 — *Алексеевко А.Н., Аубакирова Ж.С.* Население Казахстана в конце XX века: этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы // Вестник КазНПУ. Серия исторические и социально-политические науки, 2020. № 4(67). С. 15–20.

Алексеевко, т.д., 2021 — *Алексеевко А.Н., Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О., Омырзак Т.Е.* Городское население Казахстана: особенности становления и развития // Вопросы истории, 2021. № 10(2). С. 61–73.

Алтаев, т.д., 2014 — *Алтаев А.Ш., Адильбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Каипбаева А.Т., Чакенова Б.А.* Градоведение в Казахстане: история становления и развития, 2014. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gradovedenie-v-kazahstane-istoriya-stanovleniya-i-razvitiya/viewer>

Асылбеков, 1969 — *Асылбеков М.Х.* Развитие сети железных дорог Казахстана в конце XIX – начале XX века // Казахстан в канун Октября. Алма-Ата, 1969. С. 77–120.

- Асылбеков, Козина, 1995 — *Асылбеков М.Х., Козина В.В.* Демографические процессы современного Казахстана. Алматы: Атамұра, 1995. 128 с.
- Байсалбаева, 2012 — *Байсалбаева Т.М.* Региональные особенности формирования малых городов Казахстана // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 2. Том I (Гуманитарные науки). С. 80–83.
- Байсалбаева, 2003 — *Байсалбаева Т.М.* Социально-экономическое развитие малых городов Казахстана (1959–2000 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы, 2003. 128 с.
- Бараг, 1950 — *Бараг Т.Я.* Госиздат архитектуры и градостроительства. М., 1950. 64 с.
- Булаевские маслоделы..., эл. ресурс — *Булаевские маслоделы* намерены расширить производство. [Электронный ресурс]. URL: <https://dairynews.today/kz/news/bulaevskie-maslodely-namereny-rasshiryat-proizvods.html> (дата обращения: 08.04.2025).
- Изтелеуов, 2016 — *Изтелеуов Д.Ж.* Формирование малых городов в Казахстане // «E-history», 2016. [Электронный ресурс]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/3848> (дата обращения: 08.04.2025).
- Искалиев, 2021 — *Искалиев Д.Ж.* Тенденции развития городов Казахстана в постсоветский период // Многообразие городских миров: история, теория, практика: сб. науч. тр. всеросс. науч. конф. с международным участием, посвященной 90-летию со дня рождения профессора Е.Н. Перцика. М., 2021. С. 67–78.
- История городской повседневности, 2017 — *История городской повседневности* Центрального Казахстана в 1946–1991 годы (с сюжетами демографической и социальной истории): Монография / Под общ. ред. З.Г. Сактагановой. Караганда: «Гласир», 2017. 456 с.
- История г. Мамлютка, эл. ресурс — *История г. Мамлютка*. Сайт Мамлютской центральной районной библиотеки. [Электронный ресурс]. URL: https://crbmamlutka2006.narod.ru/History/History_Mamlutka.htm (дата обращения: 28.03.2025).
- История моей малой Родины, 2018 — *История моей малой Родины*. Нурабаев А., 2018. [Электронный ресурс]. URL: <https://proza.ru/2018/11/02/1026>
- Конобрицкая, 1954 — *Конобрицкая Е.М.* Карагандинская область (экономико-географическая характеристика). Алма-Ата: издательство Академии наук Казахской ССР, 1954. 253 с.
- Кошанов, 1992 — *Кошанов, А.К. Айдарханов М.Х.* Малые города при переходе к рынку (проблемы и приоритеты). Алматы: Гылым, 1992. 115 с.
- Отчет акима, 2012 — *Отчет акима* г. Сергеевка за 2011 // Новатор, 2012. № 1.
- Отчет акима, 2013а — *Отчет акима* г. Мамлютка за 2012 г. // Знамя труда, 2013. № 1.
- Отчет акима, 2013б — *Отчет акима* г. Булаево за 2012 // Вести № 4 спецвыпуск, 2013.
- Отчет акима, 2014 — *Отчет акима* г. Мамлютка за 2013 г. // Знамя труда, 2014. № 1.
- Отчет акима, 2015 — *Отчет акима* г. Сергеевка за 2014 // Новатор, 2015. № 2.
- Отчет акима, 2016 — *Отчет акима* г. Булаево за 2015 // Вести, 2016. № 1.
- О стратегии... эл. ресурс — *О стратегии* территориального развития Республики Казахстан до 2015 года: Указ Президента Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000167> (дата обращения: 18.04.2025).
- Программа развития малых городов.. эл. ресурс — *Программа развития малых городов* на 2004–2006 годы. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030001389> (дата обращения: 13.04.2025).
- Программа развития моногородов, 2012 — *Программа развития моногородов* на 2012–2020 года. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000683> (дата обращения: 16.04.2025).
- Самаркин, 2010 — Самаркин С.В. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX – первой четверти XX века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Караганда, 2010. 180 с.
- Северо-Казахстанская область, 2006* — *Северо-Казахстанская область: энциклопедия* 2-е изд. Алматы: Арыс, 2006. 672 с.
- Уалтаева, 2014 — *Уалтаева А.* Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. Т. 1. Алматы: Елтаным, 2014. 312 с.
- Указ Президента Республики Казахстан: эл. ресурс — *Указ Президента Республики Казахстан* от 2 мая 1997 года N 3482. [Электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003482> (дата обращения: 20.03.2025).
- Хавин, 1951 — *Хавин А.Ф.* Караганда - третья угольная база СССР. М. – Л., 1951. 204 с.
- Численность населения... эл. ресурс — Численность населения Республики Казахстан по полу и типу местности (на начало 2025 г.). [Электронный ресурс]. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281558/> (дата обращения: 15.02.2025).
- Шахаман, 2002 — *Шахаман З.Б.* Социально-демографическое развитие населения Северного Казахстана в 1959–1989 гг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Алматы, 2002. 136 с.
- Эксперты обсудили ... эл. ресурс — *Эксперты обсудили* вопросы развития моногородов Казахстана. [Электронный ресурс]. URL: https://eri.kz/ru/Novosti_instituta/id=5292/arch=2022_10 (дата обращения: 10.02.2025).

Ualtayeva, et al., 2024 — *Ualtayeva A.S., Margulan A.S., Apendiyev T.A., Berkinbayev O.U., Sain E.D.* Urbanization and the Emergence of Small Towns: Rural Urban Transformations and the Formation of Urban Vernacular Settlements in East Kazakhstan, 2024. Vol. 11. Iss. 6. [Электронный ресурс] ISVS e-journal: https://isvshome.com/pdf/ISVS_11-06/ISVSej_11.06.06.pdf (data obrashcheniya: 15.03.2025).

Uskelenova, Nikiforova, 2024 — *Uskelenova A.T., Nikiforova N.* Regional development of Kazakhstan: Theoretical premises and reality. [Электронный ресурс] Regional Science Policy & Practice Volume 16, Issue 3, March 2024, 12616 URL <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S175778022400146X> (data obrashcheniya: 15.03.2025)

References

Alekseenko, Aubakirova, 2020 — *Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S.* Naselenie Kazakhstana v konce XX veka: etnodemograficheskie evolyucii i stanovlenie suverennoj demograficheskoy sistemy [Population of Kazakhstan at the end of the 20th century: ethno-demographic evolution and emergence of a sovereign demographic system] // Vestnik KazNPU. Seriya istoricheskie i social'no-politicheskie nauki, 2020. No. 4(67). Pp. 15-20. (In Russ.).

Alekseenko, Aubakirova, 2021 — *Alekseenko A.N., Aubakirova Zh.S., Stolyarova E. O., Omyrzak T.E.* Gorodskoe naselenie Kazakhstana: osobennosti stanovleniya i razvitiya [Urban population of Kazakhstan: peculiarities of development] // Voprosy istorii, 2021. No. 10 (2). Pp. 61-73. (In Russ.).

Altaev, et. al, 2014 — *Altaev A.Sh., Adil'baeva A.S., Bakytzhanova A.B., Kaipbaeva A.T., Chakenova B.A.* Gradovedenie v Kazakhstane: istoriya stanovleniya i razvitiya [Agriculture in Kazakhstan: history of development] б 2014. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gradovedenie-v-kazakhstane-istoriya-stanovleniya-i-razvitiya/viewer> (In Russ.).

Ualtayeva, et. al, 2024 — *Ualtayeva A.S., Margulan A.S., Apendiyev T.A., Berkinbayev O.U., Sain E.D.* Urbanization and the Emergence of Small Towns: Rural Urban Transformations and the Formation of Urban Vernacular Settlements in East Kazakhstan. [Elektronnyj resurs] ISVS e-journal, 2024. Vol. 11. Issue 6. URL: https://isvshome.com/pdf/ISVS_11-06/ISVSej_11.06.06.pdf (data obrashcheniya: 15.03.2025)

Uskelenova, Nikiforova, 2024 — *Uskelenova A.T., Nikiforova N.* Regional development of Kazakhstan: Theoretical premises and reality. [Elektronnyj resurs] Regional Science Policy & Practice Volume 16, Issue 3, March 2024, 12616. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S175778022400146X> (data obrashcheniya: 15.03.2025)

Asylbekov, 1969 — *Asylbekov M.H.* Razvitie seti zheleznyh dorog Kazakhstana v konce XIX – nachale HH veka [Development of the network of railways in Kazakhstan at the end of XIX – beginning of XX century] // Kazakhstan v kanun Oktyabrya. [Development of the network of railways in Kazakhstan at the end of XIX – beginning of XX century]. Alma-Ata, 1969. Pp. 77–120 (In Russ.).

Asylbekov, Kozina, 1995 — *Asylbekov M.H., Kozina V.V.* Demograficheskie processy sovremennogo Kazakhstana. [Demographic processes of modern Kazakhstan]. Almaty: Atamyra, 1995. 128 p. (In Russ.).

Bajsalbaeva, 2012 — *Bajsalbaeva T.M.* Regional'nye osobennosti formirovaniya malyh gorodov Kazakhstana [Regional features of the formation of small cities in Kazakhstan] // Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik, 2012. No. 2. Vol. I (Gumanitarnye nauki). Pp. 80–83. (In Russ.).

Bajsalbaeva, 2003 — *Bajsalbaeva T.M.* Social'no-ekonomicheskoe razvitie malyh gorodov Kazakhstana (1959–2000 gg.). Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. [Social and economic development of small cities of Kazakhstan (1959–2000). Dissertation on the application for the degree of a candidate of historical sciences]. Almaty, 2003. 128 p. (In Russ.).

Barag, 1950 — *Barag T.Ya.* Gosizdat arhitektury i gradostroitel'stva. [Gosizdat architecture and urban development]. Moscow, 1950. 64 p. (In Russ.).

Bulaevskie maslodely, 2015 — *Bulaevskie maslodely namereny rasshiryat' proizvodstvo.* [Elektronnyj resurs] [Bulaev oil mills intend to expand production]. DairyNews.today, 2015. URL: <https://dairynews.today/kz/news/bulaevskie-maslodely-namereny-rasshiryat-proizvodst.html> (data obrashcheniya: 08.04.2025). (In Russ.).

Chislennost' naseleniya... [Elektronnyj resurs] — *Chislennost' naseleniya Respubliki Kazahstan po polu i tipu mestnosti (na nachalo 2025g.)* [Population of the Republic of Kazakhstan by sex and type of area (at the beginning of 2025)]. [Elektronnyj resurs] URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281558/> (data obrashcheniya: 15.02.2025). (In Russ.).

Eksperty obsudili... [Elektronnyj resurs] — *Eksperty obsudili voprosy razvitiya monogorodov Kazakhstana.* [Elektronnyj resurs] [Experts discussed the development of single-city towns in Kazakhstan]. URL: https://eri.kz/ru/Novosti_instituta/id=5292/arch=2022_10 (data obrashcheniya: 10.02.2025) (In Russ.).

Havin, 1951 — *Havin A.F.* Karaganda — tret'ya ugol'naya baza SSSR. [Karaganda is the third coal base of the USSR.] M. - L., 1951. 204 p. (In Russ.).

Izteleuov, 2016 — *Izteleuov D.Zh.* Formirovanie malyh gorodov v Kazakhstane [Formation of small cities in Kazakhstan] // E-history, 2016. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/3848> (data obrashcheniya: 08.04.2025). (In Russ.).

Iskaliev, 2021 — *Iskaliev D.Zh.* Tendencii razvitiya gorodov Kazahstana v postsovetskij period [Trends in urban development of Kazakhstan in the post-Soviet period] // *Mnogoobrazie gorodskih mirov: istoriya, teoriya, praktika: sb. nauch. tr. vseross. nauch. konf. s mezhdunarodnym uchastiem, posvyashchennoj 90-letiyu so dnya rozhdeniya professora E.N. Percika. M., 2021. Pp. 67–78. (In Russ.).*

Istoriya gorodskoj povsednevnosti, 2017 — *Istoriya gorodskoj povsednevnosti* Central'nogo Kazahstana v 1946–1991 gody (s syuzhetami demograficheskoj i social'noj istorii): Monografiya / Pod obshch. red. Z.G. Saktaganovoj [History of urban daily life in Central Kazakhstan in 1946–1991 (with subjects of demographic and social history): Monograph/ Under the general. ed. Z. G. Saktaganova]. Karaganda: Glasir, 2017. 456 p. (In Russ.).

Istoriya g. Mamlyutka, 2006 — *Istoriya g. Mamlyutka*. Sajt Mamlyutskoj central'noj rajonnoj biblioteki [The history of St. Mamlyutka. Site of the Mamlyutka Central District Library], 2006. [Elektronnyj resurs]. URL: https://crbmamlutka2006.narod.ru/History/History_Mamlutka.htm. (data obrashcheniya: 28.03.2025). (In Russ.).

Konobrickaya, 1954 — *Konobrickaya E.M.* Karagandinskaya oblast' (ekonomiko-geograficheskaya harakteristika) [Karaganda region (economic and geographical characteristics)]. Alma-Ata: izdatel'stvo Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1954. 253 p. (In Russ.).

Koshanov, 1992 — *Koshanov, A.K. Ajdarhanov M.H.* Malye goroda pri perekhode k rynku (problemy i priority). [Small cities in the transition to the market (problems and priorities)]. Almaty: Gylym, 1992. 115 p. (In Russ.).

Istoriya moej maloj Rodiny, 2018 — *Istoriya moej maloj Rodiny*. Nurabaev A. [History of my small Motherland], 2018. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://proza.ru/2018/11/02/1026> (In Russ.).

Otchet akima, 2011 — *Otchet akima* goroda Sergeevka za 2011 [Report of the Governor of Sergeevka for 2011] // *Novator*, 2012. No. 1. (In Russ.).

Otchet akima, 2012 — *Otchet akima* g. Mamlyutka za 2012 g. [Report of the Akim of Mamlyutka for 2012] // *Znamya Truda*, 2013. No. 1. (In Russ.).

Otchet akima, 2012 — *Otchet akima* goroda Bulaevo za 2012 [Report of the Mayor of Bulaevo for 2012] // *Vesti* No. 4 specvypusk, 2013. (In Russ.).

Otchet akima, 2013 — *Otchet akima* g. Mamlyutka za 2013 g. // *Znamya truda* [Report of the Akim of Mamlyutka for 2013// Labor flag], 2014. No. 1. (In Russ.).

Otchet akima, 2014 — *Otchet akima* goroda Sergeevka za 2014 [Report of the Governor's office for 2014] // *Novator*, 2015. No. 2. (In Russ.).

Otchet akima, 2015 — *Otchet akima* goroda Bulaevo za 2015 [Report of the akim of Bulayevo city for 2015] // *Vesti*, 2016. No. 1. (In Russ.).

O strategii..., 2025 — *O strategii* territorial'nogo razvitiya Respubliki Kazahstan do 2015 goda: Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan. [Elektronnyj resurs] [On the strategy of territorial development of the Republic of Kazakhstan until 2015: Decree of the President of the Republic of Kazakhstan]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000167> (data obrashcheniya: 18.04.2025). (In Russ.).

Programma razvitiya malyh gorodov, 2025 — *Programma razvitiya malyh gorodov* na 2004–2006 gody. [Small Cities Development Programme 2004–2006]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P030001389> (data obrashcheniya: 13.04.2025). (In Russ.).

Programma razvitiya monogorodov, 2025 — *Programma razvitiya monogorodov* na 2012–2020 goda. [Program for the development of monorails for 2012–2020]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000683> (data obrashcheniya: 16.04.2025). (In Russ.).

Samarkin, 2010 — *Samarkin S.V.* Social'no-demograficheskie processy v Severnom Kazahstane v konce XIX – pervoj chetverti HH veka. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Socio-demographic processes in Northern Kazakhstan at the end of XIX – first quarter of XX century. Thesis for the application of the degree of candidate of historical sciences]. Karaganda, 2010. 180 s. (In Russ.).

Severo-Kazahstanskaya oblast', 2006 — *Severo-Kazahstanskaya oblast'*: enciklopediya 2-e izd. [North-Kazakhstan region: encyclopedia 2nd edition]. Almaty: Arys, 2006. 672 p. (In Russ.).

Shahaman, 2002 — *Shahaman Z.B.* Social'no-demograficheskoe razvitie naseleniya Severnogo Kazahstana v 1959–1989 gg. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk [Social and demographic development of population of Northern Kazakhstan in 1959–1989. The study is based on the results of a survey conducted by the Ministry of Education and Science. Thesis for the application of the degree of a candidate of historical sciences]. Almaty, 2002. 136 p. (In Russ.).

Ualtaeva, 2014 — *Ualtaeva A.* Malye goroda Kazahstana: informacionno-istoricheskij aspekt [Small cities of Kazakhstan: information-historical aspect]. Almaty: Eltanym, 2014. Vol. 1. 312 p. (In Russ.).

Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan, 1997 — *Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 2 maya 1997 goda N 3482* [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of 2 May 1997 N 3482]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U970003482> (data obrashcheniya: 20.03.2025). (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 696-708, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_696-708

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.09

THE ROLE OF RELIGION IN RELATIONS BETWEEN THE GOLDEN HORDE AND THE MAMLUK STATE

Abylov Tungysh Talgatuly¹, Mutaliyev Meirbol Khadyruly^{2}, Kazmukhanov Rinat Mukhituly³*

¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(13, Dostyk Aven., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer of the Faculty of History and Law, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-7152-1802>. E-mail: abylovtt@gmail.com

²Ankara University
(Hacettepe, 06100, Sıhhiye Kavshagi, 06430 Altindag/Ankara, Turkey)
PhD Candidate of the Department of General Turkish History
 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meirbols9293@gmail.com

*Corresponding author

³Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture
(73, Al-Farabi Aven., 050060 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer of the Faculty of Islamic Studies, PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2656-6670>. E-mail: rinatmk81@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Abylov T.T., Mutaliyev M.Kh., Kazmukhanov R.M., 2025

Abstract. *Introduction.* From its inception, the Golden Horde actively established political relations with other states. Among these, its relationship with the Ilkhanate was particularly tense. At the heart of this conflict were territorial disputes over the South Caucasus, lands bequeathed to the Jochid lineage according to Genghis Khan’s testament. The Ilkhanate’s military campaigns against Muslim states and its alliances with the Christian world prompted the Golden Horde to draw closer to other Muslim powers, most notably the Mamluk Sultanate. *Purpose and Objectives of the Study.* The main purpose of this study is to demonstrate that the relations between the Golden Horde and the Mamluk Sultanate during the 13th–14th centuries were grounded in shared religious interests. The study aims to: Analyze the causes of the conflict between the Golden Horde and the Ilkhanate; Identify the diplomatic ties between Khan Berke and Sultan Baybars; Highlight the role of Islam in the foreign policies of both states; Describe the counteractions against the Ilkhanid alliance with the Christian world. *Materials and Methods.* The research is based on medieval written sources, historical chronicles, and contemporary scholarly works. A comparative analysis method and historical analysis approach were employed to examine the political and religious relations between the Golden Horde and the Mamluk Sultanate. *Results.* The study revealed that religion played a decisive role in the formation of the alliance between the Golden Horde and the Mamluk Sultanate. Sultan Baybars’ initiative to forge an alliance with Khan Berke to defend the Muslim world, and the Ilkhanid’s

rapprochement with the Christian world, had a direct impact on the internal political structure of the Islamic world during this period. *Conclusion.* In medieval international relations, religion was not merely an internal ideological element but also a crucial tool of foreign policy. The religiously motivated cooperation between the Golden Horde and the Mamluk Sultanate served as a strategic means of resisting the Ilkhanids. This case highlights the historical roots of unity and mutual support among Muslim states in the Islamic world.

Key words: Golden Horde, mamluks, ilkhanids, policy, diplomacy, religion, arabic sources

For citation: Abylov T.T., Mutaliyev M.Kh., Kazmukhanov R.M. The role of religion in relations between the Golden horde and the Mamluk state // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 696–708. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_696-708

АЛТЫН ОРДА МЕН МӘМЛҮК МЕМЛЕКЕТІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ДІННІҢ РӨЛІ

Абылов Тұңғыш Талғатұлы¹, Муталиев Мейірбол Қадырұлы^{2*}, Қазмұханов Ринат Мұхитұлы³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғ., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих және құқық факультетінің аға оқытушысы, PhD доктор
 <https://orcid.org/0000-0002-7152-1802>. E-mail: abylovtt@gmail.com

²Анкара университеті
(Nacettepe, 06100, Sıhhiye Аяқ жол айрығы, 06430 Алтындаг/Анкара, Түркия)
Жалпы түркі тарихы кафедрасының PhD докторанты
 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Нұр Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(73-үй, Әл-Фараби даңғ., 050060 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ислам ілімдері факультетінің аға оқытушысы, PhD доктор
 <https://orcid.org/0000-0003-2656-6670>. E-mail: rinatmk81@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абылов Т.Т., Муталиев М.Қ., Қазмұханов Р.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Алтын Орда мемлекеті құрылған алғашқы кезеңінен бастап өзге мемлекеттермен белсенді саяси байланыстар орнатты. Солардың ішінде Илханилермен қарым-қатынас ерекше шиеленісті сипатқа ие болды. Бұл қақтығыстың негізінде шынғыс ханның өсиетімен Жошы ұрпақтарына берілген Оңтүстік Кавказ жеріне қатысты келіспеушіліктер жатты. Илханилердің мұсылман елдеріне жасаған жорықтары және олардың христиан әлемімен одақтасуы мұсылман мемлекеттерімен, атап айтқанда, Мәмлүк сұлтандығымен Алтын Орданың жақындасуына себеп болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Бұл зерттеудің басты мақсаты XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастардың діндегі ортақ мүдделерге негізделгенін көрсету. Зерттеу барысында келесі міндеттер қойылады: Алтын Орда мен Илханилер арасындағы қақтығыстың себептерін талдау; Берке хан мен Байбарыс сұлтан арасындағы дипломатиялық байланыстарды анықтау; Ислам дінінің осы екі мемлекеттің сыртқы саясатындағы рөлін көрсету; Хулагу әулетінің христиан әлемімен байланысына қарсы әрекеттерді сипаттау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу негізіне ортағасырлық жазба деректер, тарихи шежірелер мен заманауи ғылыми еңбектер алынды. Салыстырмалы талдау әдісі мен тарихи-анализ тәсілдер арқылы Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттері арасындағы саяси-діни байланыстар сараланды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттері арасындағы одақтастықтың қалыптасуына діни фактордың шешуші

әсер еткені анықталды. Мәмлүк сұлтаны Байбарыстың мұсылман әлемін қорғау мақсатында Берке ханмен одақ құруы, ал Хулагу әулетінің христиандармен жақындасуы – осы кезеңдегі ислам әлемінің ішкі саяси құрылымына тікелей әсер етті. *Қорытындылар.* Орта ғасырдағы халықаралық қатынастарда дін тек ішкі идеология емес, сонымен қатар сыртқы саясаттың маңызды құралы болған. Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттері арасындағы діни негіздегі ынтымақтастық Илханилерге қарсы тұрудың маңызды стратегиялық жолы ретінде қолданылды. Бұл жағдай ислам әлеміндегі мемлекеттердің бірлігі мен өзара қолдау принциптерінің тарихи тамырларын көрсетеді.

Түйін сөздер: Алтын Орда, мәмлүктер, илханилер, саясат, дипломатия, дін, араб дереккөздері
Дәйексөз үшін: Абылов Т.Т., Муталиев М.Қ., Қазмұханов Р.М. Алтын орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы қарым-қатынастардағы діннің рөлі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 696–708 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_696-708

РОЛЬ РЕЛИГИИ В ОТНОШЕНИЯХ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И МАМЛЮКСКОГО ГОСУДАРСТВА

Абылов Тунғыш Талғатович¹, Муталиев Мейірбол Кадирович^{2}, Казмұханов Ринат Мухитович³*

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
 (д. 13, просп. Достық, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
 Старший преподаватель факультета истории и права, доктор PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-7152-1802>. E-mail: abylovtt@gmail.com

²Университет Анкара
 (Насеттере, 06100, перекресток Сыххие, 06430 Алтындаг/Анкара, Турция)
 Докторант кафедры общей истории тюркских народов
 <https://orcid.org/0000-0002-5022-5799>. E-mail: meiirbols9293@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
 (д. 73, просп. Аль-Фараби 050060 Алматы, Республика Казахстан)
 Старший преподаватель факультета исламских наук, доктор PhD
 <https://orcid.org/0000-0003-2656-6670>. E-mail: rinatmk81@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абылов Т.Т., Муталиев М.К., Казмұханов Р.М., 2025

Аннотация. *Введение.* С самого начала своего существования Золотая Орда активно устанавливала политические отношения с другими государствами. Среди них особенно напряжённым было взаимодействие с государством Ильханов. В основе этого конфликта лежали разногласия по поводу территории Южного Кавказа, переданной потомкам Жошы согласно завещанию Чингисхана. Походы Ильханов на мусульманские государства и их союз с христианским миром способствовали сближению Золотой Орды с мусульманскими державами, в частности, с Мамлюкским султанатом. *Цель и задачи исследования.* Главная цель данного исследования — показать, что отношения между Золотой Ордой и государством мамлюков в XIII–XIV веках основывались на общих религиозных интересах. В рамках исследования ставятся следующие задачи: Проанализировать причины конфликта между Золотой Ордой и Ильханами; Выявить дипломатические связи между ханом Берке и султаном Бейбарсом; Показать роль ислама во внешней политике обоих государств; Охарактеризовать действия, направленные против сближения династии Хулагу с христианским миром. *Материалы и методы.* В основу исследования легли средневековые письменные источники,

исторические летописи и современные научные труды. Сравнительный анализ и методы исторического исследования использовались для изучения политико-религиозных отношений между Золотой Ордой и Мамлюкским султанатом. *Результаты.* В результате исследования было установлено, что религиозный фактор сыграл решающую роль в формировании союза между Золотой Ордой и Мамлюкским султанатом. Союз султана Бейбарса с ханом Берке, заключённый с целью защиты мусульманского мира, а также сближение династии Хулагу с христианами оказали прямое влияние на внутреннюю политическую структуру исламского мира того периода. *Выводы.* В международных отношениях средневековья религия выступала не только как внутренняя идеология, но и как важный инструмент внешней политики. Союз между Золотой Ордой и Мамлюкским султанатом, основанный на религиозной общности, стал стратегическим способом противостояния Ильханам. Этот случай отражает исторические корни единства и взаимной поддержки между государствами исламского мира

Ключевые слова: Золотая Орда, мамлюки, ильханиды, политика, дипломатия, религия, арабские источники

Для цитирования: Абылов Т.Т., Муталиев М.К., Казмуханов Р.М. Роль религии в отношениях Золотой орды и Мамлюкского государства // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 696–708. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_696-708

Кіріспе

XIII ғасыр Ислам әлемі үшін аса күрделі әрі сындарлы кезең болды. Бұл уақытта мұсылман елдері Батыстан крест жорықтарының қысымынан толық айығып үлгермей жатып, Шығыстан жаңа қауіп, моңғол шапқыншылығына ұшырады. Бұл қауіп өзінің ауқымы мен қатыгездігі жағынан бұрын-соңды болмаған зұлмат әкелді. Белгілі мұсылман тарихшысы Ибн әл-Асир моңғолдардың шабуылын Ислам әлемінің ең үлкен қасіреті деп бағалап: «Мен мұндай апатты айтқым келмейді... бірақ шындықты айту — міндет» деп жазды (Ibn al-Athīr, 2003: 339). Моңғолдардың Таяу Шығысқа жасаған жорықтары Ұлы хан Мөңке тұсында шарықтау шегіне жетті. Ол өзінің інісі Хулагу ханды аса қуатты армиямен Иран мен Иракты жаулап алуға аттандырды. 1258 жылы Бағдатты басып алған Хулагу әскері Аббаси халифатын жойып, халифа әл-Мустағсимді өлім жазасына кесті. Бұл оқиға ислам тарихында ерекше орны бар рухани орталықтың күйреуіне әкеліп, күллі мұсылман әлеміне қатты соққы болды.

Бағдатты алғаннан кейін Хулагу әскерлері Сирия мен Мысырға бет алды. Мұсылман әлемінің батысындағы ең ірі әрі қуатты мемлекет — Мәмлүк сұлтанаты моңғолдардың келесі нысанасына айналды. Алайда 1260 жылы 3 қыркүйекте (25 рамазан 658 хижра жылы) Палестина жеріндегі Айн Жалут шайқасында мәмлүктер тарихи бетбұрыс жасаған жеңіске қол жеткізді. Кетбұға ноян басқарған моңғол әскері Сұлтан Құтұз бен әмір Байбарыс басшылығындағы мәмлүк әскерінен күйрей жеңілді (Rukn al-Dīn Baibars al-Manṣūrī al-Dāwadār, 1998: 51). Бұл жеңіс тек әскери жетістік емес, сонымен бірге моңғолдардың «жеңілмейтін» деген мифін жоққа шығарған шешуші оқиға болды. Мәмлүк сұлтандығы бұл жеңістен кейін Ислам әлеміндегі беделін арттырып, «мұсылмандардың қорғаушысы» ретіндегі тарихи рөлін иеленді. Алайда жеңіске қарамастан, Хулагу мен оның мұрагерлері Сирия аумағына үнемі шабуыл жасап отырды. Әсіресе Илханилердің христиан әлемімен жақындасуы, крест жорықтарының жаңғыру қаупін арттырды. Бұл жағдай Мысырдағы мәмлүк билеушілерін тұрақты әрі сенімді одақтас іздеуге итермеледі. Осы кезеңде Алтын Орда мен Илханилер арасындағы қатынас шиеленісіп тұрды. Шыңғыс ханның өсиетіне сәйкес, Жошы ұлысына тиесілі деп саналатын Оңтүстік Кавказ бен Азербайжан аймағын Илханилердің басып алуы Берке хан мен оның мұрагерлерінің наразылығын туғызды. Бұл келіспеушіліктер Алтын Орда мен Хулагу мемлекетінің арасындағы тікелей жаулық қатынастарға ұласты. Дәл осы жағдайда мәмлүк сұлтаны аз-Заһир Байбарыс (1260–1277) мен Алтын Орда ханы Берке арасында дипломатиялық байланыс орнай бастады.

Берке ханның исламды қабылдауы мен дінді сыртқы саясаттың басты құралы ретінде пайдалануы мәмлүктермен одақтасуға қолайлы алғышарттар қалыптастырды. Бұл екі мұсылман мемлекетінің Хулагу мемлекетіне қарсы ортақ майдан құруы – Орта ғасырлардағы

ислам әлемінде діни ынтымақтастық пен геосаяси мүдделердің тоғысуының айқын мысалына айналды.

Осы зерттеудің негізгі мақсаты – XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Орда мен Мәмлүк сұлтандығы арасындағы қарым-қатынастарды жан-жақты талдау, олардың діни, саяси және әскери ынтымақтастығының негіздерін ашу. Сондай-ақ ислам діні бұл кезеңде тек рухани құндылық емес, сонымен бірге халықаралық саясатта стратегиялық фактор болғанын көрсету көзделеді.

Материалдар мен әдістер

Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекетінің сыртқы саясатының ерекшеліктерін салыстыру үшін салыстырмалы-тарихи әдіске, зерттелетін мәселенің құрылымын қалыптастыруға мүмкіндік беретін когнитивті әдіске сүйендік. Зерттеу тақырыбы бойынша мәліметтер түрлі дереккөздерде болғандықтан, оларды талдап, қолда бар басқа деректермен салыстыру үшін герменевтикалық әдіс қолданылды. Бұл – Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекетінің сыртқы саясатындағы діннің рөлін көрсетуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ мақалада салыстырмалы және жүйелік талдау, синтез, аналогия және тарихи салыстырмалы зерттеулер әдістері қолданылды.

Талқылау

Бұл мақалада XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы мен оның ислам әлеміне тигізген әсері және осы кезеңдегі Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттерінің әскери-саяси одағы қарастырылды. Мақалада көрсетілгендей, моңғолдардың Шығыс мұсылман мемлекеттеріне жасаған жорықтары ислам әлемінің ірі сынақтарының бірі болды. Алайда, Мәмлүк мемлекетінің Айн Жалут шайқасындағы жеңісі мен олардың ұйымдастырушылық және әскери қабілеті арқасында моңғолдардың Таяу Шығысқа толыққанды енуі тоқтатылды. Сонымен қатар, Алтын Орда билеушісі Беркенің исламды қабылдауы мен оның Мәмлүк сұлтаны Байбарысқа әскери-саяси одақ құруға шақыруы екі мемлекеттің бірлесіп моңғолдарға қарсы тұруын қамтамасыз етті.

Бұл одақтың ерекшелігі – діни фактордың сыртқы саясаттағы маңызды рөл атқаруы болды. Мәмлүк пен Алтын Орда арасындағы хат алмасулар мен келіссөздер мұсылмандық идеология негізінде жүріп, жиһад ұғымы мен діннің қорғаушысы ретінде өзара қолдау идеясы басым болды. Осы тұрғыда, исламның саяси-идеологиялық күш ретінде қолданылуы екі мемлекеттің моңғолдарға қарсы біріккен күресін нығайтты.

Нәтижесінде, Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық Таяу Шығыстағы моңғолдардың ықпалын шектеуге ықпал етіп, ислам әлемінің тұрақтылығы мен бірлігіне үлес қосты. Бұл одақ моңғол дәуіріндегі мұсылман мемлекеттерінің сыртқы саясатындағы дін мен саяси мүдденің өзара үйлесімінің айқын мысалы ретінде қарастырылуы тиіс.

Мақалада тақырып аясында қарастырылып отырған мәселелерге қатысты негізгі әдебиеттер тізімінде көрсетілген, зерттеушілердің еңбектерінде ғылыми тұрғыда сараланып, тиісті түрде пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

1257 жылы Алтын Орда тағына моңғол ақсүйектері мен мұсылман (саудагерлер) қауымының қолдауымен Жошының ұлы Берке отырған болатын

(Rukn al-Dīn Baibars al-Manṣūrī al-Dāwadār, 1998: 14). Бұл кезеңде Алтын Орда билеушісіне мемлекеттің шекарасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және геосаясаттағы мақсаттарына қол жеткізу үшін сыртқы саясатын жандандыру аса маңызды міндеттердің бірі болды.

Хулагудың Шам аймағына жасаған шабуылдарына қарсы тұра алу үшін сұлтан Байбарыс алғаш болып, Алтын Орда ханына әскери-саяси одақ құру туралы ұсыныс жасайды. Сұлтан Байбарыс Берке ханға алғашқы хатын алан текті сенімді бір саудагер арқылы жібереді.

Сондықтан, аталмыш хат жіберілген жылды, яғни һижраның 569 жылын (1260/1261 ж.) Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы қарым-қатынастың басталған уақыты деуге болады (Rukn al-Dīn Baibars al-Manṣūrī al-Dāwadār, 1998: 70).

Берке хан бұл кезеңде империядағы Құбылай мен Арық Бұға арасындағы қақтығыс салдарынан туындаған саяси жағдайды өз мүддесі үшін шебер пайдаланып, өзінің сыртқы саясатын дербес жүргізуге мүмкіндік алды. Сондай-ақ Берке исламды қабылдап, ислам мәдениетімен танысқан алғашқы моңғол билеушісі болды. Беркенің исламды қабылдауы Алтын Орданың сыртқы саясатындағы маңызды оқиғалардың бірі болды дей аламыз. Өйткені осыдан кейін елдің сыртқы саясаты мұсылман елдерімен одақтас болуға бағытталды.

Ал Беркенің исламды қабылдауын сол заманның мұсылман авторлары «хақ діннің жеңісі» деп бағалады. Ибн Кәсир Мәмлүк мемлекетінің мүддесі тұрғысынан Беркемен одақтастықтың тарихи маңыздылығын былайша түсіндіреді: “Оның [Беркенің – Т.А.] жасаған үлкен істерінің бірі Хулагуды жеңіп, әскерін талқандауы болды. Ол әл-Мәлик әз-Заһирмен [Байбарыспен – Т.А.] дос болып, оны құрметпен, елшілерін қарсы алып, оларға үлкен сыйлықтар беруді жалғастырды” (Ibn Kathīr, 1988: 249).

Ибн Абдуззаһир берген мәліметке қарағанда, Байбарыстың Беркеге жазған хатында Хулагуға қарсы соғысудың қасиетті парыз екенін, егер шынайы мұсылман болса, өз әулетінен болса да кәпірлерге қарсы тұрып, соғысу керектігін айтқан. Бұған Мұхаммед пайғамбардың исламға дұшпандық еткен өз туыстарына қарсы шығып, Құрайыш тайпасымен соғысқанын мысал ретінде келтірген. Байбарыс хатын мынадай сөздермен аяқтайды: “Ислам тек сөзден тұрмайды және жиһад оның тіректерінің бірі.” (Muḥyī al-Dīn ibn Abd az-Zāhir, 1976: 89). Осылайша Ибн Абдуззаһир екі мемлекеттің қарым-қатынасында діни факторды бірінші орынға қояды. Бұл хат Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасындағы дипломатиялық келісімдер кезінде Беркені Хулагуға қарсы соғысқа итермелейтін идеологиялық құрал ретінде пайдаланылды. Мұндай мәндегі хаттар кейінгі кезеңдерде де жолданды.

Ибн Абдуззаһирдің сұлтан Байбарыстың хатшысы болғанын ескерсек, оның бұл мәселеде нақты әрі шынайы мәлімет беру ықтималдығы жоғары екендігін айта кеткеніміз жөн. Өйткені Ибн Абдуззаһир өз дәуірінің маңызды тарихи оқиғаларын жазған еңбегінде мемлекеттік деңгейдегі маңызды құжаттарды пайдаланған, өзі де көптеген саяси оқиғалар мен маңызды келісімдерге куә болған.

Ибн Абдуззаһирдің айтуынша, сұлтан Байбарыс өзінің ресми елшілерін Алтын Ордаға екінші рет һижри 661 жылы мұхаррам айында (15 қараша – 14 желтоқсан 1262 жыл) жіберген. Сұлтан елшілерге «кәпірлерге» қарсы күресте Беркеге жан-жақты көмек көрсетуге уәде бергенін және онымен бірге әрекет етуге дайын екенін айтуды бұйырған. Сонымен қатар сұлтан өз хатында Беркеге жиһадтың қажеттілігін тағы да еске салып, әскерінің күшін түсіндіріп, мұсылман және христиан билеушілерінен өзіне кімдердің бағынғанын, кімдермен жау, кімдермен достық қарым-қатынаста екенін, кімдерге сыйлықтар жіберіп, кімдермен бітімге келгенін егжей-тегжейлі айтқан. Сондай-ақ, елшілерге өзінің қуатты мемлекеттің билеушісі екенін мақтанышпен айтуларын тапсырған (Muḥyī al-Dīn ibn ‘Abd az-Zāhir, 1976: 139–140).

Екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастың орнауына әсер еткен басқа маңызды себептердің бірі де Байбарыстың Қыпшақ даласында дүниеге келуі болса керек. Моңғолдардың Қыпшақ даласына жасаған жорықтары кезінде қолға түскендердің Шам мен Мысырға құл ретінде сатылғаны белгілі. Кейіннен Мысырда билікке қол жеткізген мәмлүктердің бірі болған Байбарыс пен одан кейін сұлтан болған Қалауын да Қыпшақ даласынан шыққан еді. Ал әл-Омаридің айтуынша, сол кезеңде Мысыр әскерінің басым бөлігін осы қыпшақ мәмлүктері құраған (Ibn Faḍl Allāh al-‘Umarī, 1971: 146).

Мәмлүк мемлекетімен әскери-саяси одақ құру Алтын Орда үшін де өте тиімді болатын. Өйткені Алтын Орданың ақырында Хулагу мемлекетімен Оңтүстік Кавказ жерлері үшін соғысатыны анық еді. Алтын Орданың Мәмлүк мемлекетімен қарым-қатынасына зерттеу жүргізген Салих Зәкіровтың айтуынша, Берке өзімен соғысқан Хулагуды мұсылмандар алдында кәпір, ал моңғолдар алдында Шыңғыс ясасын бұзды деп айыптаған еді (Zakirov, 1966:

15–16). Беркеден кейін де билік құрған Жошы ұрпақтары Оңтүстік Кавказдан аймағынан бас тартпай, мәмлүктермен одақтастықты жалғастырған.

Хулагумен соғыспақшы болған Берке, моңғолдардың Таяу Шығыс жорығына дайындық жасап жатқан Хулагу әскеріндегі өзіне бағынышты сарбаздардың Алтын Ордаға қайтып оралуын, егер мұны істей алмаса Мысырға өтуін бұйырады. Нәтижеде екі жүз атты сарбаз отбасымен Хулагудың әскерін тастап, Шамға қарай бет алады. Сұлтан Байбарыстың адамдары оларды Дамаскіде қарсы алып, Мысырға жеткізеді. Сұлтан сарбаздарды қонақ еткен соң, өз әскеріне олардың арасынан (көбінесе қыпшақтар болса керек) адам алады. Ислам дінін қабылдағаннан кейін бұл жауынгерлер мәмлүктердің барлық артықшылықтарына ие болып, қызметтерін атқарып, өз орындарына ие болды (Тақи al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 544–545). Мақризидің айтуынша, мәмлүктерге Алтын Ордалық жауынгерлер осыдан кейін де келген. Мысалы олардың 1300 сарбаздан тұратын ең үлкен тобы сұлтан әскеріне 1263 жылы қазан айында келіп қосылған (Тақи al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 560).

Ибн Кәсир хижри 660 (1261/1262) жылы Берке хан мен Хулагу арасында соғыс басталғаннан кейін Берке хан Хулагуға қарсы бірлесіп әрекет ету үшін мәмлүк сұлтаны Байбарыспен хат алыса бастағанын айтады (Ibn Kathīr, 1988: 249). Соның нәтижесінде Берке мен Байбарыстың арасында тұрақты қарым-қатынас орнап, елшілер келіп-кетіп, хат алмасқан. Хаттарында Берке Байбарысқа өзінің ислам дініне адал әрі Алла жолында соғысуға дайын екендігін жеткізеді (Ibn Kathīr, 1988: 238).

Хижри 661 жылдың 1 ражабында (1263 жылы 11 мамырда) Беркенің елшілері әмір Жәлалуддин ибн Қади мен шейх Нұруддин Алиді сарбаздарымен бірге Мысырға аттандырады. Берке елшілерді жоғары лауазымды тұлғалардан таңдап, оларға сұлтанға жазылған хатын табыстайды. Берке хатында сұлтанның амандығын сұрағаннан кейін өз ризашылығын білдіріп, хақ діннің жақтаушысы ретінде мұсылмандардың кек алуы үшін Хулагумен алғашқы соғысы туралы әңгімелейді. Ол Хулагуға екі жақтан қысым көрсету үшін мәмлүк сұлтанынан бір уақытта жорыққа шығуын сұрайды. Рукнәддин Байбарыс берген мәліметке қарағанда, Беркенің әмір Жәлалуддин ибн Қади мен шейх Нұруддин Али бастаған елшілері Мысырға хижри 661 (1262/63) жылы келген. Автордың айтуынша, Алтын Орда ханы жазған хатында өзінің исламға бет бұрғанын былайша түсіндіреді: “Сұлтан менің Алланың сөзін ұлықтау үшін және Исламды берік ұстанғаным үшін қандасым Хулагумен соғысып жатқанымды білсін. Өйткені ол (Хулагу) қарсы шығушы, ал қарсы шығушылар Аллаға және Оның Елшісіне иман келтірмейді” (Rukn al-Dīn Baibars al-Mansūri al-Dāwadār, 1998: 82).

Осылайша екі мемлекет арасында әскери-саяси одақ құрылып, тұрақты қарым-қатынас орнады. Бұл қарым-қатынастардың бір ерекшелігі екі мемлекет билеушілерінің бір-біріне бағалы сыйлықтар жіберуі болды. Әрине, Мәмлүк мемлекеті сый-сияпатының алуан түрлілігі жағынан Алтын Ордадан асып түсті. Ең бастысы, Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар Берке мен Хулагу арасындағы әскери қақтығыстар күшейіп, Алтын Орда әскері жеңіске жеткен кезеңге тұспа-тұс келді. Ал Беркенің жеңістері Мәмлүк мемлекетінің Алтын Ордамен одан әрі тығыз қарым-қатынас орнатуына себепші болды. Сұлтан Байбарыстың бұйрығымен Мекке, Мәдина, Құдыс мешіттерінде Беркенің құрметіне рәсімдер өткізілді, жұма хұтпаларында Беркенің аты аталып, дұғалар оқылды (Muḥyī al-Dīn ibn ‘Abd az-Zāhir, 1976: 174)., (Тақи al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 559).

Елшілер Мысырда болған уақытында сұлтан ұйымдастырған түрлі ойын-сауықтарға қатысып, әр кездесуден кейін мәмлүк сұлтанынан бағалы сыйлықтар алып отырды. Олар қайтып келе жатқанда, елшілер жолға дайындалып, сұлтан олармен бірге әмір Фарисуддин Акуш әл-Масуди мен Шариф Имадуддин әл-Һашимимен бастаған елшілік делегациясын қосып жіберді. Елшілерді шығарып салу алдында халифа уағыз тындауға шақырып, рәсімнен кейін оларға бағалы киімдер кигізді. Сондай-ақ халифа сұлтанның елшілеріне Берке ханға Байбарыстың тақуалығын, жеңістерін, қалың әскерін, даналығын, әділдігін айтуды тапсырды. Алтын Орда ханына жіберілген елшілер мен бағалы сыйлықтарды тиеу үшін арнайы кеме дайындалып, оған теңіз қарақшыларының шабуылынан қорғайтын әскер қосып берілді. Бұл жолы Байбарыс Беркеге халифа Осман тұсында жазылған Құран кітабын жібереді. Бұл

қасиетті кітап алтынмен кестеленген қызыл атласпен қапталып, жібекпен қапталған қара былғары құтыға салынады. Елшілерге Алтын Орда ханы Беркеге жеткізу үшін сұлтан Байбарыстың хатшысы Ибн Абдуззаһирдің қолымен жазылған хат та беріледі. Хатта Құрандағы жиһад туралы аяттар, Мәмлүк мемлекетінің қуаттылығы, Пайғамбар жолымен жүрудің қажеттілігі, мұсылмандардың қажылық орындары, Мысыр әскерлерінің күші және басқа да жайттар баяндалады (Muḥyī al-Dīn ibn ‘Abd az-Zāhir, 1976: 170–174). Елшілік сапары кезінде қажет болатын бір жылдық азық-түлік пен керек-жарақтар дайындалады. Елшілер Мысырдан 661 жылы 17 рамазанда (1263 жылы 27 шілдеде) жөнелтіледі, ал һижри 662 жылдың рамазан айында (27 маусым – 26 шілде 1264 жыл) Сұлтан Байбарыс елшілерді Византия императоры Михаил Палеолог тұтқынға алғаны туралы хабар алады (Muḥyī al-Dīn ibn ‘Abd az-Zāhir, 1976: 174). Алайда көп ұзамай Ноғай бастаған Алтын Орда сарбаздарының араласуымен тұтқыннан босатылған елшілер аман-есен Қырымға жетіп, ол жерден Еділдің төменгі ағысындағы Беркенің сарайына барады (Muḥyī al-Dīn ibn ‘Abd az-Zāhir, 1976: 214–215).

Берке һижри 664 (1266) жылы Илханилермен қақтығыс қызып тұрған кезде қайтыс болды. Беркеден кейін Алтын Орда тағына оның немере бауыры Мөңке Темір отырды. һижри 666 (1267/1268) жылы сұлтан Байбарыс Меңгу Темірге Беркенің қайтыс болуына байланысты көңіл айтып, таққа отыруымен құттықтады. Сондай-ақ Хулагуге қарсы бірігіп соғысуға шақыруды ұмытпайды (Badr al-Dīn al-‘Aynī, 2010: 18). Мөңке Темір таққа отырғаннан кейін Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастар жалғасын тапты. Осы кезеңдегі саяси-дипломатиялық қарым-қатынастардың белсенді түрде жалғасуы екі мемлекеттің де қалыптасқан саяси жағдайға байланысты қуатты одақтасынан айрылғысы келмеуімен байланысты болса керек. Айнидің айтуынша, Мөңке Темір ханның елшілері Мәмлүк сұлтанына һижри 667 (1268/69) жылы келген (Badr al-Dīn al-‘Aynī, 2010: 39). Мөңке Темір хан екінші рет жіберген елшілер туралы көптеген авторлар әр түрлі мәліметтер келтірген. Бұл мәселеге қатысты Муфаддал қалдырған деректерге қарағанда, елшілер һижри 670 (1271/1272) жылы сұлтан Дамаскіде болған кезде келген (Al-Mufaḍḍal ibn Abi al-Faḍā’il, 2017: 190). Зәһәби Мөңке Темірдің елші жіберудегі мақсатын былай деп түсіндіреді: «Тоғанның ұлы Мөңке Темір Абақаны жеңу үшін сұлтаннан көмек сұрады» (Shams al-Dīn al-Dhahabī, 1999: 65). Муфаддалдың айтуынша, Мөңке Темір ханның елшілері әкелген хатта Илханилер басып алған барлық мұсылман жерлері көрсетіліп, оларды қайтарып алу үшін сұлтаннан Илханилерге қарсы соғысуға көмектесуі сұралған (Al-Mufaḍḍal ibn Abi al-Faḍā’il, 2017: 190). Осылайша, Мөңке Темір хан Беркенің сыртқы саясатын жалғастырып, Беркенің уәдесін орындайтынын мәлімдеп, сұлтанға бұл жерлер әлі де мұсылмандардың қолында емес екенін, шешуші әрекет жасау қажет екенін айтады. Сұлтан Байбарыс 671 / 1272–1273 жылы елшілері арқылы Алтын Орда ханы Мөңке Темірге өз жауабын жолдаған. Сонымен қатар, сұлтан Байбарыс Мөңке Темірге арнайы дайындаған сыйлықтарын жібереді (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 82) Мысыр тарихшыларының деректерінде сұлтан Байбарыстан кейінгі кезеңде Мөңке Темірдің жіберген елшілері туралы айтылмаған, бірақ Мақризи қалдырған дерекке қарағанда, һижри 674 (1275/1276) жылы Мәмлүк сұлтаны әмір Иззуддин Айбек әл-Фахридің жетекшілігінде өз елшілерін Алтын Ордаға жіберген. Бұл жолы да сұлтан әдеттегідей елшілері арқылы Алтын Орда ханына түрлі сыйлықтар жібереді (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 94). 1277 жылы Байбарыс сұлтан қайтыс болып, орнына ұлы Береке хан (1277–1279) отырды. Бұдан кейін жіберілген елшілер туралы мәліметтерде сұлтанның өз елшілері Шәмсуддин Сұңқар әл-Ғутми мен Сәйфуддин Балабанды һижри жылы 679 (1280) жылы раби әл-әууәл айында теңіз арқылы жібергені ғана айтылады (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 129). Елшілер һижри 680 жылы (17 қыркүйек – 15 қазан 1281 жылы) жумади әл-ахир айында Алтын Ордаға келгенде Мөңке Темір қайтыс болады. Сондықтан сұлтан жіберген сыйлықтар таққа енді ғана отырған Туда Мөңкеге беріледі. Туда Мөңке хан сұлтанның жіберген сыйлықтар мен хатын әкелген елшілерді жақсы қарсы алады (Rukn al-Dīn Baibars al-Manṣūri al-Dāwadār, 1998: 228) 681 жылдың рамазан айында әмір Шәмсуддин Сұңқар әл-Ғутми бастаған елшілік делегациясы Мысырға оралады (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 162).

Туда Мөңке билікке келгеннен кейін көп ұзамай Мысырға елшілерін жібереді. Елшілер ханның моңғол тілінде жазылған хатын сұлтанға жеткізеді. Хатта Туда Мөңке һижри 682 жылы (1283/1284) таққа отырғанын және исламды қабылдағанын хабарлайды. Хатында хан Мысыр сұлтанынан өзіне мұсылмандық есім беруді және дін дұшпандарына қарсы жорықта қолдану үшін халифа мен сұлтанның туын беруін сұрайды (Тақи al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 174–175). Сондай-ақ Туда Мөңке сұлтанның елшілерінің қажылыққа баруына көмектесуін сұрайды, мәмлүк сұлтаны да бұл өтінішті орындады. Сұлтанның жомарттығының арқасында елшілер Меккеге барып, қажылық парызын өтейді. Олар қажылықтан оралған соң, мәмлүк сұлтаны Туда Мөңке ханға хат жазып, үлкен құрметпен Алтын Ордаға елшілерді аттандырады (Rukn al-Dīn Baibars al-Mansūri al-Dāwadār, 1998: 234), (Тақи al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 175). Рукнуддин Байбарыстың айтуынша, мәмлүк сұлтаны Қалауын дәл сол жылы Алтын Ордаға Сәйфуддин Балабан әл-Халәби әл-Кәбир мен Музаффаруддин Мұса ибн Нәмриш бастаған елшілік делегациясын жіберген (Rukn al-Dīn Baibars al-Mansūri al-Dāwadār, 1998: 239).

686 (1287–1288) жылы Мамлюк сұлтаны Қалауын Қырымда мешіт салуға 2 мың динар ақша мен бағалы сыйлықтар жібереді. Тіпті, осы мешітті салу үшін арнайы шеберлерді де жіберген (Тақи al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 200). Дәл осы жылы Алтын Орда тағына Туда Мөңке ханның немере інісі Төле Боға отырды. Төле Боғаның тұсында (1287/1288) Алтын Орда мен Мысыр арасында елшілік қарым-қатынастар болмаған сияқты. Өйткені екі тараптың бір-біріне елші жібергені туралы қолда бар дереккөздерде ешқандай мәлімет жоқ.

Төле Боғаның орнына Ноғайдың көмегімен таққа отырған Тоқта ханның (1290–1312) алғашқы 14 жылында (1290–1304) да Мысыр мен Алтын Орда арасында өзара елшілер жіберу де, хат алмасу да болмаған сияқты. Өйткені бұл кезеңдегі қарым-қатынастар туралы тарихи деректерде ешқандай мәлімет кездеспейді. Мәмлүк мемлекетімен ұзақ уақыт бойы (17 жыл, 1287–1304 жылдар аралығы) дипломатиялық қатынастың болмау себебін Ноғай өлгенше (1299/1300 ж.) созылған Алтын Ордадағы таққа таластары мен ішкі қақтығыстарының кері әсері деп есептеуге болады. Алайда екі мемлекет арасында саяси қарым-қатынастың жоқтығына қарамастан, Мәмлүк сұлтандары Алтын Ордадағы саяси оқиғалардан үнемі хабардар болып отырған. Мысыр тарихшылары Алтын Орданың ішкі тұрақсыздыққа қатысты оқиғалар туралы құнды деректер келтірген. Рукнеддин Байбарыс әсіресе Алтын Орда ханы мен Ноғай арасындағы күрес туралы егжей-тегжейлі мәліметтерді жазып қалдырған (Rukn al-Dīn Baibars al-Mansūri al-Dāwadār, 1998: 285–286). Тарихи деректерде келтірілген мәліметтерді салыстыра отырып қарасақ, Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастардың біршама уақытқа үзілуі екі мемлекет арасындағы орын алған қандай да бір мәселелерден емес, Алтын Ордадағы тақ таласынан туындаған деп айтуға болады. Сондықтан Алтын Ордадағы ішкі қақтығыстар аяқталғаннан кейін Мысырмен дипломатиялық қатынастар қайта жанданған.

Сондай-ақ осы кезеңдегі Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастардың идеологиялық ерекшеліктеріне де біршама назар аудару қажет. Екі мемлекет одақ құруға бірдей күш салды. Осы кезеңге дейін екі мемлекет арасындағы хаттарында ислам бірлігі идеясын алға тартылды, бір-бірін кәпірлерге, яғни Илханилерге қарсы жиһад жасауға шақырды. Бұл түсінікті, өйткені одақтас мемлекеттердің билеушілері ислам дінін ұстанушы еді, ал олардың жаулары Илханилер мұсылман емес еді. XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың басында бұл жағдай өзгерді. 1295 жылы Хулагу әулетінен Илханилер тағына отырған Ғазан мұсылман болды. Осылайша, жиһад жасауға шақыру өзінің маңыздылығын жоғалтып, одақтастардың Илханилерге қарсы қолданатын негізгі идеологиялық құралы болудан қалды.

Алтын Ордадағы тақ таласында жеңіске жеткен Тоқта хан билікті өз қолына алғаннан кейін мемлекеттің сыртқы істерімен айналыса бастайды. 1303 жылы Тоқта хан Илханилер билеушісі Ғазан ханнан Азербайжан мен Арран аймағынан толығымен өзіне беруін талап етіп, елшілерін жібереді. Ғазан хан бұған келіспейді. Осыған байланысты Тоқта хан өзінің ескі одақтасы Мәмлүк сұлтанына жүгінуді ұйғарады. Муфаддал қалдырған деректерге қарағанда,

Тоқта ханның елшілері бағалы сыйлықтар мен құлдарды алып, хижри 704 (1304/1305) жылы теңіз арқылы Александрияға жеткен. Тоқта хан сұлтанға жазған хатында Илханилер билеушісі Олжайтудан Хорасаннан Тебризге дейінгі жерлерді беруін талап еткенін, әйтпесе оларға қарсы соғысуға аттанатынын айтқанын баяндайды. Тоқта хан хатында: «Сіз бен біз оны (Олжайтуды – Т.А.) сол жерден қуу үшін бірігейік. Аттарыңыз жеткен жерлерді сіздер алыңыздар, біз алған жерлер біздікі болсын», – дейді (Al-Mufaddal ibn Abi al-Faḍā'il, 2017: 443). Алайда Мәмлүк сұлтаны әл-Малик ән-Насыр Мұхаммед ибн Қалауын Тоқта ханға арнайы сыйлықтар жіберіп, Алтын Орда ханының Илханилерге қарсы бірігіп шабуыл жасау туралы ұсынысынан бас тартады. Мұның себебін ол «бұрынғы жауларымен бітімге келгендіктерімен» деп түсіндіреді (Taḳī al-Dīn al-Maḳḡīzī, 1997: 379).

Мәмлүк сұлтаны Алтын Ордамен бірігіп, Илханилерге қарсы соғысудан бас тартса да, белгілі бір уақыттан кейін, яғни хижри 708 (1308/1309) жылы ол өз шешімін өзгертуге мәжбүр болады. Өйткені Мәмлүк барлаушылары Дамаск аймағында Илханилер өз әскерін шоғырландырып жатқанын байқайды. Сондықтан сұлтан олар қарсы тұру үшін соғысқа дайындық жасай бастайды. Алайда бұл кезде Илханилер Алтын Орда әскерімен соғысып, жеңіліске ұшырағандықтан Шам аймағына жорығын тоқтатуға мәжбүр болады (Zakirov, 1966: 70). Осылайша, Мәмлүк мемлекеті екі моңғол мемлекеті арасындағы соғыстың арқасында шабуылдан құтылады. Алтын Орда мен Илханилер арасындағы бұл соғыс хижри 708 жылы раби әл-ахир айында (1308 жылдың 18 қыркүйек – 16 қазан арасы) болған (Rukn al-Dīn Baibars al-Manṣūri al-Dāwadār, 1998: 402).

Мәмлүк сұлтаны хижри 714 (1313/1314) жылы Тоқта хан қайтыс болып, оның орнына Өзбек хан отырғаны жайлы хабарды алады (Taḳī al-Dīn al-Maḳḡīzī, 1997: 496–497). Сол кезеңдегі мәмлүк тарихшылары Алтын Орданың жаңа ханы Өзбекке көп тоқталып, оның мұсылман билеушісі ретіндегі жеке қасиеттері мен істерін мақтанышпен жазып қалдырған. Өзбек хан алдымен ішкі саясатта бүлік тудырған адамдарды жазалап, мемлекеттің ішкі жағдайын жақсартқаннан кейін Мәмлүк мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынасын жандандыруды қолға ала бастайды.

Ән-Нуэйридің айтуынша, Алтын Орда елшілері хижри 713 жылдың зулхиджа айында (19 наурыз – 16 сәуір 1314) Мәмлүк сұлтаны әл-Мәлик ән-Насыр Мұхаммед ибн Қалауынның сарайына келген және сұлтанға көптеген сыйлықтар әкелген. Өзбек хан хатында өзінің Алтын Орда тағына отырғанын және исламды қабылдамаған кейбір қарсыластарын жойып, кейбіреулерін құлдыққа түсіргенін баяндайды. Сондай-ақ Мәмлүк сұлтанына ислам дінінің Қытайдан Батыс мемлекеттерінің шекарасына дейін тарағанын қуанышпен хабарлайды (Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī, 2004: 253).

715 жылдың 3 жумади әл-ахирада (1315 жыл 4 қыркүйекте) Өзбек ханның елшілері Мысырға қайта келеді. Мәмлүк сұлтаны оларды қарсы алып, үлкен құрмет көрсетеді. Алтын Орда елшілері қайтатын кезде Мәмлүк сұлтаны өз елшілерін оларға қосып жібереді (Taḳī al-Dīn al-Maḳḡīzī, 1997: 503).

716 (1316/1317 ж.) жылы Мәмлүк сұлтанының сарайына әр түрлі мемлекеттерден сегіз түрлі елшілік делегациясы келеді, олардың арасында Өзбек ханның елшілері де болған. Әл-Мақризиді мұндай оқиғаның түрік мемлекеттерінде бұрын соңды болмағанын айтады (Taḳī al-Dīn al-Maḳḡīzī, 1997: 517). Сол жылы Мәмлүк сұлтанның Алааддин Айдоғду әл-Хорезми бастаған елшілері Алтын Ордаға жіберіледі. Алтын Ордаға жіберілген Мәмлүк сұлтанының елшілері 717 жылдың рамазан айында (1317 жылдың қараша-желтоқсан айлары) Өзбек ханның елшілерімен бірге оралады (Taḳī al-Dīn al-Maḳḡīzī, 1997: 525).

Бұл кезеңде Алтын Орда мен мәмлүктердің қарым-қатынасы әр салада дамыды. Алтын Орда мен мәмлүктердің ұзақ жылдарға созылған қарым-қатынасы туыстық қатынасқа ұласты. Өзбек хан басқа елдердің билеушілерімен туыстық қатынас арқылы одақ құру саясатын ұстанған еді. Ибн Баттутаның айтуынша, Өзбек ханның әйелдерінің бірі Византия билеушісінің қызы болған (Ibn Baṭṭūta, 1987: 342). Алтын Орданың хан әулетімен туыстық қатынас құру туралы ұсынысты Мәмлүк сұлтаны жасағанда Өзбек хан мұны құптайтынын және қолдайтынын мәлімдейді. 1319 жылы қалыңдық Тулунбия және онымен бірге арнайы

елшілік делегациясы Мысырға аттанады. Делегация хижри 720 жылы раби әл-әууәл айында (1320 жылдың 11 сәуір – 10 мамыр айлары) хан әулетінің қызын Мәмлүк сұлтанына аман-есен жеткізеді (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 25, Т:3). Мәмлүк мемлекеті Тулунбияны ханшаны салтанатпен қарсы алады. Келінге арнайы үй тігіліп, сый-сияпат жасалды. Неке рәсімі жасалады. Өзбек ханның елшілері өздеріне жүктелген міндетті толық орындап, сұлтанның бағалы сыйлықтарын алып Алтын Ордаға оралады (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 26, Т:3).

1321 жылы Өзбек хан сұлтанға хат жолдап, оған илханилерге қарсы соғыста өз жағында қатысуды ұсынады. Өзбек хан сұлтаннан бұл күресте өз мақсатына жетуге көмектесуін сұрайды, тіпті талап етеді. Алай Мәмлүк сұлтаны бұл ұсынысқа немқұрайлы қарайды (Al-Ramzī, 2002: 508). Өйткені бұл кезеңде Мәмлүк сұлтаны бір жағынан Жошы әулетімен туыстық қатынас орнату арқылы достық байланысын нығайтуға тырысса, екінші жағынан сол кезде исламды қабылдаған илханилер билеушісі Әбу Саидпен сауда келісімдерін жасаған болатын.

Мәмлүк сұлтаны әл-Малик ан-Насирдің Өзбек ханға әскери көмек көрсетпеуінің нақты себептерін айту қиын. Сонымен қатар, Мысыр сұлтанының бұл саяси қадамы сол кездегі сұлтандық үшін ішкі қайшылықтар салдарынан әлсіреген Илханилер мемлекетінің Мәмлүк мемлекетіне аса үлкен қауіп төндіреуімен байланысты екенін ескермеуге болмайды.

Мәмлүк тарапы Алтын Ордаға әскери көмек көрсетпеу себебін Илханилер билеушісінің исламды қабылдауымен түсіндірді. Билеушілердің бір-біріне жазған хаттарынан Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы қарым-қатынастың салқындағанын, әскери-саяси одақтың маңызының төмендегенін аңғаруға болады. Мұның ең маңызды себебі – Мәмлүк, Алтын Орда және Илханилер үштігі арасындағы ескі жағдайлардың өзгеруі. Өйткені Әбу Саид қайтыс болғаннан кейін (736 ж. / 1335 ж.) Илханилер мемлекеті іс жүзінде өмір сүруін тоқтатқан болатын.

Өзбек хан хижри 742 жылы (1341/1342) дүниеден өткен соң, ұлы Жәнібек таққа отырғанда Мысырға өз елшілерін жібереді. Қара Бахадур бастаған елшілер хижри 743 (м. 1342/1343) жылы Мысырға келеді. Жәнібек хан Мәмлүк сұлтанына бейбіт келісім жасауды ұсынған хатын жібереді (Al-Ramzī, 2002: 526). Жәнібек ханның бұл «бейбіт келісім ұсынысының» мақсаты не екені белгісіз. Жәнібек хан тұсында Мәмлүк мемлекеті мен Алтын Орда арасында Берке мен Өзбек хандар заманындағыдай белсенді дипломатиялық қатынас болған жоқ. Мұның себебін илханилердің әлсіреуі мен ыдырауымен түсіндіруге болады. Сонымен қатар 1346–1353 жылдар аралығында Батыс пен Шығыс халықтарына үлкен шығын әкелген оба індетінің таралуы да бұл қарым-қатынасқа әсер етті деп айтуға болады. Қауіпті індет Алтын Орда мемлекетінің басқа елдермен қарым-қатынас орнатуына белгілі бір дәрежеде кедергі болса керек.

Жошы ұрпақтарының ең басыннан бері армандап, өз иеліктеріне Әзірбайжан жерін қосып алу тілегі Жәнібек ханның тұсында жүзеге асты. 1357 жылы Жәнібек хан Әзірбайжанға жорық ұйымдастырып, Тебризді басып алады. Алтын Орда ханы бұл хабарды Мәмлүк сұлтанына дереу жеткізеді. Хабарды жеткізу үшін сұлтанға жіберілген елшілік 758 (1357) жылы жазда Мысырға жетеді. Жәнібек хан хатында Әзірбайжан билеушісі әл-Мәлик әл-Әшрәфты жеңіп, елшілері арқылы сұлтанға құлдар мен бағалы сыйлықтар жібергенін айтады. Алтын Орда елшілерін Мәмлүк сұлтаны үлкен құрметпен және салтанатпен қарсы алды, ал мәмлүк әмірлерінің сарбаздары тіпті елшілерді қарсы алу үшін үлкен салтанатты қарсы алу рәсімін ұйымдастырады (Тақі al-Dīn al-Maqrīzī, 1997: 231–232).

Мәмлүк сұлтаны елшілер арқылы Алтын Орда ханына болған кейбір жағымсыз оқиғаларды ұмытып, достық қарым-қатынасты жандандыруды ұсынады. Бірақ бұл ұсынысқа Жәнібек ханның жауап беруге мүмкіндігі болмады. Ауыр дертке шалдыққан Жәнібек хан баласы Бердібекті Тебризге өкіл етіп тағайындап, Алтын Ордаға оралғаннан кейін қайтыс болады (Al-Ramzī, 2002: 532). Жәнібек хан қайтыс болғаннан кейін Мәмлүк мемлекетімен қарым-қатынас ұзақ уақытқа үзілді. Өйткені, осы кезеңде Алтын Ордада 20 жылға созылған ішкі соғыстар орын алды. Алтын Ордадағы саяси аласапыранда мемлекеттің басқа елдермен қарым-қатынасы оның сыртқы саясатындағы екінші кезектегі маңызды мәселе болып, бұл

қатынастар кейінге қалдырылғаны белгілі. Бұл кезеңде ішкі алауыздықтан әлсіреген Алтын Орда мемлекеті Таяу Шығыстағы үлкен саясатқа араласып, Мәмлүк мемлекетімен дипломатиялық қарым-қатынас орнататын жағдайда емес еді (Zakirov, 1966: 92).

Саяси аласапыран заманында үзілген саяси-дипломатиялық қарым-қатынастар Тоқтамыс хан Алтын Орда тағына отырған кезеңде қайта жалғасты. 1384–1386 жылдар аралығында Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекетінің арасында бірнеше елшілік делегациялары келіп-кетіп тұрды. Бұл кезеңде Тоқтамыс хан Мәмлүк сұлтанына Әмір Темірге қарсы әскери одақ құруды ұсынады (Al-Ramzī, 2002: 557–559). Алайда бұл мәселе бойынша жасалған әрекеттер нәтижелі болмады.

Қорытынды

Алтын Орда мен Мысыр Мәмлүк мемлекеті ұзақ жылдар бойы әскери-саяси одақ құрып, бір-бірімен үнемі байланыста болуына көптеген факторлар түрткі болды. Біріншіден, екі елдің де ортақ саяси жаулары болды. Беркеден бастап екі ел илханилерге қарсы бірігіп, күрес жүргізді. Бұл жерде айта кететін жайт, орта ғасырларда идеологиялық саясатта діннің рөлі үлкен болды. Хулагуға қарсы тұру үшін мәмлүк сұлтандары «жиһадқа шақыру» сияқты тиімді идеологиялық әдісті қолданып, Алтын Орда хандарын бірігіп күресуге шақырды. Алайда, Хулагу әулетінен шыққан билеушілер XIV ғасырдың басында исламды қабылдағаннан кейін соғыстың идеологиялық негіздемесі өзгерді. Осылайша Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасындағы әскери одақтастық илханилер исламды қабылдағанға дейін жалғасты. Демек, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынаста дін факторының қаншалықты маңызды екенін осы жағдайдан-ақ түсінуге болады. Илханилер мемлекеті ыдырап, әскери одақтастық тоқтағанымен Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекеті арасында ұзақ жылдар бойы дипломатиялық және сауда байланыстары үзілмеді, әр кезеңде қарым-қатынастарды жандандыруға әрекеттер жасалды.

Әдебиеттер тізімі

- ابن الأثير. الكامل في التاريخ. بيروت: دار الكتب العلمية، 2003. ج 10. - ص.
 ركن الدين بيبرس المنصوري الدوادار. زبدة الفكرة في تاريخ الهجرة. بيروت، 1998. - 488 ص.
 ابن كثير. البداية والنهاية. بيروت: مكتبة المعارف، 1988. ج 13. - 371 ص.
 محيي الدين بن عبد الظاهر. الروض الزاهر في سيرة الملك الظاهر. الرياض، 1976. - 519 ص.
 ابن فضل الله العمري. مسالك الأبصار في ممالك الأمصار. بيروت: دار الكتب العلمية، 1971. ج 3. - ص.
 تقي الدين المقرئ. السلوك لمعرفة دول الملوك. بيروت: دار الكتب العلمية، 1997. ج 1. - 566 ص.
 بدر الدين العيني. عقد الجمان في تاريخ أهل الزمان. القاهرة: دار الكتب والوثائق القومية، 2010. ج 2. - 415 ص.
 المفضل بن أبي الفضائل. النهج السديد والدر الفريد فيما بعد تاريخ ابن العميد. دمشق: دار سعد الدين، 2017. 912 ص.
 شمس الدين الذهبي، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام. بيروت: دار الكتاب العربي، 1999. ج 49. - 442 ص.
 تقي الدين المقرئ. السلوك لمعرفة دول الملوك. بيروت: دار الكتب العلمية، 1997. ج 2. - 533 ص.
 شهاب الدين النويري. نهاية الإرب في فنون الأدب. بيروت: دار الكتب العلمية، 2004. ج 27. - 303 ص.
 ابن بطوطة. رحلة ابن بطوطة تحفة النظر في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار. - بيروت: دار إحياء العلوم، 1987. - 799 ص.
 تقي الدين المقرئ. السلوك لمعرفة دول الملوك. بيروت: دار الكتب العلمية، 1997. ج 3. - 432 ص.
 م.م الرمزي. تليفق الأخبار وتلقيح الآثار في وقائع قازان وبلغار وملوك التتار. بيروت: دار الكتب العلمية، 2002. ج 1. - 736 ص.
 تقي الدين المقرئ. السلوك لمعرفة دول الملوك. بيروت: دار الكتب العلمية، 1997. ج 4. - 398 ص.

Закиров, 1966 — *Закиров С.* Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). Москва, Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1966. 160 с.

References

- Abd az-Zāhir, 1976 — *Muhyī al-Dīn ibn Abd az-Zāhir*. al-Rawḍ al-zāhir fī sirāt al-Malik al-Zāhir [The Garden of the Visible in the Biography of al-Malik al-Zahir]. Riyadh, 1976. 519 p. (In Arabic).
 Al-Maqrīzī, 1997 — *Taqī al-Dīn al-Maqrīzī*. al-Sulūk li-Maʿrifat Duwal al-Mulūk [The Path to Knowledge of Dynasties and Kings]. Beirūt: Dār al-kutub al-ʿIlmīyah, 1997. Vol. 1. 566 p. (In Arabic).
 Al-Maqrīzī, 1997 — *Taqī al-Dīn al-Maqrīzī*. al-Sulūk li-Maʿrifat Duwal al-Mulūk [The Path to Knowledge of Dynasties and Kings]. Beirūt: Dār al-kutub al-ʿIlmīyah, 1997. Vol. 2. 566 p. (In Arabic).
 Al-Maqrīzī, 1997 — *Taqī al-Dīn al-Maqrīzī*. al-Sulūk li-Maʿrifat Duwal al-Mulūk [The Path to Knowledge of Dynasties and Kings]. Beirūt: Dār al-kutub al-ʿIlmīyah, 1997. Vol. 3. 566 p. (In Arabic).
 Al-Maqrīzī, 1997 — *Taqī al-Dīn al-Maqrīzī*. al-Sulūk li-Maʿrifat Duwal al-Mulūk [The Path to Knowledge of Dynasties and Kings]. Beirūt: Dār al-kutub al-ʿIlmīyah, 1997. Vol. 4. 566 p. (In Arabic).
 Al-Mufaḍḍal, 2017 — *Al-Mufaḍḍal ibn Abi al-Faḍāʿil*. al-Nahdj al-saḍīd wa-l-durr al-farīd fimā baʿd Taʾrīkh Ibn

al-Amīd [The sound approach and the unique insight into the history of Ibn al-Ameed]. Damascus: Dār Sa'd al-Dīn, 2017. 912 p (In Arabic).

Al-Nuwayrī, 2004 — Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī. Nihāyat al-arab fī funūn al-adab [The Ultimate Ambition in the Arts of Erudition]. Beirūt: Dār al-kutub al-‘Ilmīyah, 2004. Vol. 27. 303 p. (In Arabic).

Al-Ramzī, 2002 — M.M Al-Ramzī. Talfīq al-akhbār wa-talqīh al-āthār fī waqā’i’ Qāzān wa-Bulghār wa-mulūk al-Tatār [Collection of information from past events of Kazan, Bulgar and Tatar kings]. Beirūt: Dār al-kutub al-‘Ilmīyah, 2002. Vol. 1. 736 p. (In Arabic).

Al-Umarī — *Ibn Faḍl Allāh al-Umarī*. Masālik al-abṣār fī mamalik al-amṣār [Path of views across states with major cities]. Beirūt: Dār al-kutub al-‘Ilmīyah, 1971. Vol. 3. (In Arabic).

Athīr, 2003 — Ibn al-Athīr. al-Kāmil fī t-tārīkh [The Complete History]. Beirut: Dār al-kutub al-‘Ilmīyah, 2003. Vol. 10. (In Arabic).

Aynī, 2010 — *Badr al-Dīn al-‘Aynī*. ‘Iqd al-jumān fī tārīkh ahl al-zamān [(A Pearl Necklace in the History of the People of the Time)]. Cairo: Dār al-kutub wā al-wathā’iq al-qawmīyah, 2010. Vol. 2. 415 p. (In Arabic).

Baṭṭūta, 1987 — *Ibn Baṭṭūta*. Riḥlat Ibn Baṭṭūta. Tuḥfat an-Nuzzār fī Gharā’ib al-Amṣār wa ‘Ajā’ib al-Asfār [The Travels of Ibn Battuta. A Masterpiece to Those Who Contemplate the Wonders of Cities and the Marvels of Travelling]. – Beirut: Dār Iḥyā’ al-‘Ulūm, 1987. 799 p. (In Arabic).

Kathīr, 1988 — *Ibn Kathīr*. Al-Bidāya wā l-nihāya [The Beginning and the End]. Beirut: Maktabat al-Ma‘ārif, 1988. Vol. 13. 371 p. (In Arabic).

Rukn al-Dīn Baibars, 1998 — *Rukn al-Dīn Baibars al-Manṣūri al-Dāwadār*. Zubdat al-fikra fī tārīkh al-hijra [Cream of thought concerning the history according to the Hijra]. Beirut, 1998. 448 p. (In Arabic).

Shams, 1999 — *Shams al-Dīn al-Dhahabī*. Tārīkh al-Islām wa-wafayāt al-mashāhīr wa-al-a'lām [The history of Islam and the deaths of famous figures]. Beirūt: Dār al-kitāb al-‘Arabī, 1999. Vol. 49. 442 p. (In Arabic).

Zakirov, 1966 — *Zakirov S.* Diplomaticcheskie otnoshenija Zolotoj Ordy s Egiptom (XIII–XIV vv.) [Diplomatic relations of the Golden Horde with Egypt (XIII–XIV centuries)]. M.: Izdatel'stvo «Nauka», Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1966. 160 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 709-726, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_709-726

**ARCHIVAL MATERIALS AS A SOURCE FOR STUDYING LAND CONFLICTS
IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES (BASED
ON DOCUMENTS FROM THE CENTRAL STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN)**

Baigabatova Nazgul Kazhimuratovna¹, Ishkalova Gulbanu Ismagulovna^{2*}

¹Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(187A, Zhansugurov Str., 040000 Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Docent)
 <https://orcid.org/0000-0001-6228-4043>. E-mail: bnk1606@mail.ru

²Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(187A, Zhansugurov Str., 040000 Taldykorgan, Republic of Kazakhstan)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-5135-0893>. E-mail: ishkalova0703@mail.ru

*Corresponding Author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Baigabatova N.K., Ishkalova G.I., 2025

Abstract. *Introduction.* Land relations in Northern Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries represent a complex issue in the political and socio-economic history of Kazakhstan during the colonial period. The resettlement policy and administrative reforms carried out by the Tsarist government disrupted the traditional Kazakh system of land use. In the context of current geopolitical conditions, where territorial integrity and land ownership have become matters of both domestic and foreign policy, the study of land relations gains particular relevance. *Purpose and Objectives of the Study.* Scientific analysis of the features of colonial land relations and legal restrictions in Northern Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries based on documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, as well as the introduction of these documents into scientific circulation. *Materials and Methods.* This article applies both general scientific and specific historical methods. In particular, the historical-comparative method, systematic analysis, and text analysis techniques enable a comprehensive understanding of the legal and social aspects of land relations under colonial conditions. In processing the data, archival research, historical-legal analysis, and economic analysis were employed. *Results.* During the study, various types of archival documents related to land relations were identified: legislative acts of the Tsarist government on land issues; documents on land leasing, land disputes, and settlement of migrants; materials on geographical names; documents reflecting the Kazakhs' attitude towards land policies and the leasing of plots for the extraction of mineral resources. These data demonstrate that the Russian Empire viewed Kazakh lands not only as a military and resettlement resource but also as a strategic space for the exploitation of natural wealth. The intensification of land conflicts led to the Kazakhs becoming not a people “without land”, but rather a people “without the right to land”.

Nevertheless, their efforts to preserve traditional land rights through filing complaints and expressing disagreement with administrative decisions are evident. *Conclusion.* The Central State Archive of the Republic of Kazakhstan holds valuable documents for a comprehensive study of land relations in Northern Kazakhstan during the colonial period, forming a source-based foundation for future historical and legal research.

Keywords: Northern Kazakhstan, land relations, archival documents, leasing, resettlement, colonial policy, land use

Acknowledgements. Source of financing: The article was supported by the program-targeted funding of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the project BR24993047 “Modern Challenges in the Regulation of Land Relations: Historical and Legal Analysis” (contract number 418-PTF-24–26).

For citation: Baigabatova N.K., Ishkalova G.I. Archival materials as a source for studying land conflicts in Northern Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries (based on documents from the CSA RK) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 709–726. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_709-726

XIX–XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУДЕ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ ДЕРЕК РЕТІНДЕ (ҚР ОМА ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Байғабатова Назгуль Кажимурадовна¹, Ишкалова Гульбану Исмагуловна^{2*}

¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(187А-үй, Жансүгіров көш., 040000 Талдықорған, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)
 <https://orcid.org/0000-0001-6228-4043>. E-mail: bnk1606@mail.ru

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
(187А-үй, Жансүгіров көш., 040000 Талдықорған, Қазақстан Республикасы)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-5135-0893>. E-mail: ishkalova0703@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Байғабатова Н.К., Ишкалова Г.И., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* XIX–XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастары – Қазақстанның отарлық кезеңдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихының күрделі мәселесі болып табылады. Патша үкіметінің жүргізген қоныс аудару саясаты мен әкімшілік қайта құрулары қазақ дәстүрлі жер пайдалану жүйесін бұзды. Қазіргі геосаяси ақиқатта аймақтық тұтастық, ішкі және сыртқы саясатта жерге иелік ету басты нысан болған жағдайда жер қатынастарын зерттеу маңызды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақталған құжаттар негізінде XIX–XX ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының отарлық сипатын талдау және оларды ғылыми айналымға енгізу. *Материалдар мен әдіс-тәсілдері.* Мақалада жалпығылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылған. Атап айтсақ, тарихи-салыстырмалы, жүйелі талдау және мәтіндерді талдау әдістері жер қатынастарының отарлық сипаттағы құқықтық және әлеуметтік аспектілерін толық ашуға мүмкіндік береді. Деректерді өңдеуде архивтік зерттеу, тарихи-құқықтық талдау, экономикалық талдау қамтылған. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында жер қатынастары бойынша архив құжаттарының түрлері анықталды: патшалықтың жерге қатысты заңдық актілері; жалға беру, жер даулары, қоныс аударушыларды жерге орналастыру бойынша, жер-су атауларына қатысты, қазақтардың жер саясатына қатынасы және пайдалы қазбаларды игеру үшін жалға беру туралы құжаттар. Осы

деректер Ресей империясының қазақ жерлерін әскери мақсат және қоныс аудару үшін ғана емес, сонымен қатар табиғи ресурстар көзі ретінде де стратегиялық кеңістікке айналдыруын дәлелдейді. Жер қатынастарының шиеленісуі нәтижесінде қазақ «жері жоқ» емес, «жерге құқығы жоқ» халыққа айналғанын көрсетті. Дегенмен қазақтардың шағым жазу, әкімшілік шешімдерге қарсылық білдіру арқылы жерге деген дәстүрлі құқықтарын сақтап қалуға ұмтылысы байқалады. *Қорытынды.* Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві Солтүстік Қазақстандағы отарлық кезеңдегі жер қатынастарын кешенді зерттеуде құнды мәліметтерге ие және болашақ тарихи-құқықтық зерттеулер үшін деректік негіз қалыптастырады.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, жер қатынастары, архив құжаттары, қоныс аудару, отарлау саясаты, жер пайдалану

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жер қатынастарын реттеудегі заманауи сын-қатерлер: тарихи-құқықтық талдау» тақырыбындағы BR24993047 бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруды іске асыру шеңберінде орындалды (келісімшарт № 418-МҚБ-24–26).

Дәйексөз үшін: Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. XIX–XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеуде архив материалдары дерек ретінде (ҚР ОМА құжаттары негізінде) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 709–726 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_709-726

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX – НАЧАЛЕ XX В. (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ЦГА РК)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна¹, Ишкалова Гульбану Исмагуловна^{2}*

¹Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(д. 187А, ул. Жансугурова, 040000 Талдықорган, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент)
 <https://orcid.org/0000-0001-6228-4043>. E-mail: bnk1606@mail.ru

²Жетысуский университет имени И. Жансугурова
(д. 187А, ул. Жансугурова, 040000 Талдықорган, Республика Казахстан)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-5135-0893>. E-mail: ishkalova0703@mail.ru

*Корреспондирующий автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И., 2025

Аннотация. *Введение.* Земельные отношения в Северном Казахстане в конце XIX – начале XX века представляют собой сложную проблему политической, социально-экономической истории Казахстана в период колонизации. Переселенческая политика и административные реформы, проводимые царским правительством, разрушили традиционную систему землепользования казахов. В современных геополитических условиях, когда территориальная целостность, владение землей становятся предметом внутренней и внешней политики изучение земельных отношений приобретает особую значимость. *Цель и задачи исследования.* Научный анализ особенностей земельных отношений колониального характера, правовых ограничений в Северном Казахстане конца XIX – начала XX века на основе документов Центрального государственного архива Республики Казахстан, а также введение этих документов в научный оборот. *Материалы и методы.* В статье использованы как общенаучные, так и специальные исторические методы. В частности, историко-сравнительный, системный анализ и методы анализа текстов позволяют полноценно раскрыть

правовые и социальные аспекты земельных отношений в колониальном контексте. При обработке данных применялись архивные исследования, историко-правовой и экономической анализ. *Результаты.* В ходе исследования были выявлены виды архивных документов, связанных с земельными отношениями: законодательные акты царского правительства по земельным вопросам; документы о земельной аренде, земельных спорах, размещении переселенцев; материалы о географических названиях; документы, отражающие отношение казахов к земельной политике и аренде участков для добычи полезных ископаемых. Эти данные доказывают, что Российская империя рассматривала казахские земли не только как военный и переселенческий ресурс, но и как стратегическое пространство для использования природных богатств. Обострение земельных конфликтов привело к тому, что казахи стали народом не «без земли», а «без права на землю». Тем не менее, заметны их попытки сохранить традиционные земельные права через подачу жалоб и выражение несогласия с административными решениями. *Заключение.* Центральный государственный архив Республики Казахстан содержит ценными документами для комплексного изучения земельных отношений в Северном Казахстане в период колонизации, формируя источниковедческую базу для будущих историко-правовых исследований.

Ключевые слова: Северный Казахстан, земельные отношения, архивные документы, аренда, переселение, колониальная политика, землепользование

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проектно-целевого финансирования BR24993047 «Современные вызовы в регулировании земельных отношений: историко-правовой анализ» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (договор № 418-ПЦФ-24-26).

Для цитирования: Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Архивные материалы как источник изучения земельных отношений в Северном Казахстане в XIX – начале XX в. (на основе документов ЦГА РК) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 709–726. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_709-726

Кіріспе

XIX–XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеу аймақтың әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихында маңызды аспектіні құрайды. Жер қатынастары империялық озбыр саясаттың ықпалынан туындаған құқықтық, экономикалық және әлеуметтік өзара байланыстардың күрделі кешенді құбылысы. Қазіргі күнгі сын-қатерлер мен Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басымдықтарын ескерсек жер қатынастары өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Жер дәстүрлі түрде қазақ қоғамының шаруашылық қызметінің және әлеуметтік ұйымдасуының негізі болды. Ал, империялық экспансия кезеңінде бұл дәстүр бұзылып, отарлық тұрғыдан игеру мен реттеуге ұшырады. Отарлау процестері, қоныс аудару және дәстүрлі жерге иелік етудің өзгеріске ұшырауы себептерінен жер дауы туындап, жерді пайдалану жүйесі өзгеріп, жергілікті қазақтардың өміріне айтарлықтай әсер етті. Осы мәселелер статистикалық мәліметтер, есептер, хаттар және т.б. құжаттар түрінде архивтік материалдарда негізделіп, ол деректер арқылы жер қатынастарын, туындаған жер дауларының себептері мен зардаптарын тереңірек түсіну және қазақ қоғамына әсерін зерттеу мүмкіндігі бар. Патша үкіметінің қазақ жерлеріне қатысты қабылдаған заңдары, реформалары, қоныс аудару құжаттары, жалпы жерге қатысты шешімдері мәселені зерделеуде ерекше назар аударуды қажет етеді. Бұл аталған құжаттарды талдау қарастырылған кезеңде Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының тарихи бейнесін толыққанды қалыптастыруға және динамикасын түсінуге көмектеседі.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланы жазу барысында Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастары бойынша негізгі деректерді құрайтын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві құжаттары алынды. Атап айтсақ, 8, 11, 25, 29, 64, 317, 345, 369, 479, 486, 518, 643-қорларда сақталған жер

қатынастарына қатысты заңдық актілер, статистикалық мәліметтер, қоныс аудару мекемелерінің құжаттары мен әкімшілік есептер негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. 8-қор құжаттарында Ақмола, Семей облыстары бойынша мемлекеттік мүлік Басқармасының жерге орналастыру, егіншілік, қазба байлықтарын пайдалану, кен орындарын ашуға рұқсат беру, қоныс аударушыларды жерге орналастыру, жер бөліп беру куәліктері кездеседі. Жер шаруашылығы және мемлекеттік мүлік министрлігінің жергілікті қазақтардың пайдалануындағы жерді алтын өндіру үшін беру туралы бұйрықтар, қаулылар 9-қорда бар. 25 және 29-қорларда қоныс аударушыларды орналастыру, арнайы жер белгілеу мен қазақтардың олардың қоныстануына наразылықтары туралы мәліметтер келтірілген. Дала генерал-губернаторлығының канцеляриясы құжаттары жинақталған 64-қорда аграрлық саясат, жерді тартып алу және бөліп беру туралы есептер бар. Көкшетау және Петропавл уездеріне орыс шаруаларын қоныстандыру, қазақтарға шөп шабу мен мал бағу үшін жайылымдық жерлерді беру құжаттары 317-қорда сақталған.

Жоғарыда көрсетілген қорлардың ішінде 345, 369 қорлар ерекше маңызды болып табылады. Өйткені, оларда жергілікті қазақтардың жер таршылығына ұшырауы және олардың сұраныстарына қатысты шешімдер орын алған. Солтүстік Қазақстан қазақтарының қоныс аударушылармен туындаған жер дауы, жері жоқ қазақтарды отырықшылыққа көшіру, қазақтардың көші-қоны жайлы қызығушылық тудыратын мағлұматтар 345-қор құжаттарында кездеседі. 369-қорда Петропавл уезі қазақтарының жерден ығыстырылуы, отарлау саясатының нәтижесінде қазақ даласындағы өзгерістер, орыстарға бөлінген жерлердің тізімі, отырықшы ауылдардың пайда болуы, жерге байланысты статистикалық зерттеулер жинақталған. Павлодар уезіне қатысты мәліметтер 479-қорда, Сібір қазақтарына жер телімдерін бөлу туралы деректер 486-қорда, қазақтарға егіншілікпен айналысу үшін жер беру туралы шешімдер 518-қор және Ақмола облысына қоныс аударушыларды орналастыру мен қазақтардың жағдайы жайлы құжаттар топтастырылған.

Отарлық жағдайда жер қатынастарын архив құжаттары негізінде зерттеуде бірқатар шетелдік теорияларға сүйенуге болады. Постколониалдық теория мен аграрлы-саяси мектеп өкілдерінің пікірлері мақаланың зерттеу тақырыбын ашуда маңызды. Алғашқы теорияға сәйкес әртүрлі архив деректері негізінде отарлық үкіметтің қазақ жерінде орнығуын, басқару тәжірибесін және жергілікті халыққа қатынасы айқындалады. Яғни, архив құжаттарын толығымен «объективті» тарихи шындық түрінде емес, отарлық үкіметтің өнімі ретінде де қарау маңызды (Said, 1978). Себебі, кейбір архив құжаттарында қазақтардың жағдайы бұрмаланып, империялық биліктің репрезентациясы түрінде болды: құжаттарда қазақ жерлері «иесіз», «бос» немесе «игерілмеген» деп, қазақтар жерді «тиімді» пайдалануды білмейтін көшпелі халық ретінде түсіндірілді (Сариева, 2002; Мырзахметова, 2007). Ал, аграрлы-тарихи мектеп іліміне сәйкес жер қатынастарын тек экономикалық қана емес, әлеуметтік иерархияны өзгеріске ұшырау түрі ретінде, яғни жерге иелік ету формаларының өзгеруі көшпелі шаруашылықты бұзды және қазақтар әкімшілік құрылымға тәуелді болып қалды.

Мақалада жалпығылыми және арнайы тарихи әдістер қолданылған. Атап айтсақ, тарихи-салыстырмалы, жүйелі талдау және мәтіндерді талдау әдістері жер қатынастарының отарлық сипаттағы құқықтық және әлеуметтік аспектілерін толық ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу пәнаралық тұрғыдан жүргізіліп, жер қатынастарының дамуын, жерді пайдаланудың құқықтық нормасы мен тәжірибесін анықтауда тарихи-сараптамалық әдіс қолданылды. Көрсетілген деректерді өңдеу барысында архивтік зерттеу, тарихи-құқықтық талдау, экономикалық талдау қамтылды. Ғылыми әдістер тарихилық принципті сақтай отырып, негізгі тақырыпты ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау

XIX–XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастары тарихы отандық тарихнамада маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл мәселені зерттеу тарихын үш кезеңге бөліп қарастыруға болады: патшалық Ресей кезеңінде зерттелуі; кеңестік тарихнама және отандық тарихнама.

Патша үкіметі ХІХ ғасырдың ортасынан жаңа отарының жер аумағын, жергілікті халықтың жерді пайдалану қатынастары мен ерекшеліктерін, сонымен қатар «артық жерлерді» анықтауға тырысты. Нәтижеде 1896–1903 жж. қазақ даласына Ф. Щербина басшылығымен арнайы экспедиция ұйымдастырылып, Дала генерал-губернаторлығының 12 уезді қамтылы және оның материалдары аймақтың жер қатынастарын зерттеуде құнды дерек болып табылады (Материалы, 1896). Экспедиция барысында жергілікті қазақтардың жер пайдалану жүйесі зерттеліп, «артық» жерлер анықталып, шын мәнінде Солтүстік Қазақстанды экономикалық отарлаудың негізі салынды.

А.А. Кауфман Торғай облысында жерді алу «қырғыздардан сұрамай, ережеде көрсетелгендей, әкімшілік тәртіппен жүзеге асқанын » жазады (Кауфман, 1897: 3–4). Торғай облысы Қостанай уезі қазақтарының жерге орналасуы бойынша келесі мәліметтер П. Новоселовтың мақаласында келтіріледі: «Ақмола облысы қазақтарында көшпелі мал шаурашылығы өлу үстінде. Бірақ бұл тұтастай бір тайпаның жоғалуына әкелмейді. Олар тез бейімделгіш...Ақмола облысының жер байлығын отарлау мақсатында кең көлемде пайдалану тек бір жағдайда ғана мүмкін – ол қазақтарға түсінікті, қарапайым әрі заңға негізделген жер бөлу жүйесіне сүйенген жағдайда жүзеге асырылады және байырғы тұрғындар үшін жермен қамтамасыз етудің белгілі бір ең төменгі мөлшерін нақты кепілдікпен сақтау шартымен ғана іске асырылуы тиіс. Сонда ғана жерге оналастыруды шешуге болады», - дейді (Новоселов, 1908:108). Яғни, бұл жазба жерді ресурс ретінде қарап отырған отаршыл биліктің ұстанымын білдіреді.

Еуропалық Ресейдегі санақтардың нәтижесі ретінде П. Хворостанскийдің очеркі жарияланады. Ол Торғай облысының зерттей келе: «ХІХ ғ.аяғы-ХХғ. басында қазақтарда алысқа көшіп-қону тоқтаған. Түйе өсіру сиырмен ауысқан. Ақсақал «сиырмен көше алмайсың» деп мұңмен айтты. Бірақ көшудің тоқтауы сиырмен байланысты ма, жоқ па оны ақсақал айтпады», - деп, қазақ даласының кеңдігін былайша жеткізеді: «Торғай облысының аумағы Пруссиядан үлкен», деп қорытындылайды (Хворостанский, 1915: 206). Очеркте дала қазағының шаруашылығы, өмірі, кәсібі жайлы мәліметтер келтірілген.

1917 жылға дейінгі жер қатынастарын зерттеушілер осы кезеңде тарихнамада өзіндік патшалық-шенеуніктік тұжырымдама қалыптасты деп есептейді. Аталған тұжырымдаманың мәнін зерттей келе, «табиғи» номад-көшпелі ретінде «қазақ халқы» өздігінше дами алмайды, сондықтан «еуропалық мәдениетті алып келу қажет», - деп түсіндіреді (Мұхатова, 2002: 139).

Дегенмен, қазақтардың құндылықтары, көшпелі шаруашылығы, өмір салты жайлы оң баға берген зерттеушілер де болды. Олардың қатарында Т.И. Седельников бар. Ол: «Қырғыздаланың еркін баласы. Оны орыс халқы дұрыс танымайды. Олар көршілес елдерден жерді тартып алып, малын жайылымдық жермен қамтамасыз етті. Ал, казактік отарлау нәтижесінде жер тырылды, осындай жағдайда қырғызға тек 2 жол қалды: алдымен кедейлену, сосын отырықшы егіншілікке көшу» (Седельников, 1907: 5). Жалпы, автор көшпелі өмірді, қазақтардың орыс шаруаларының келуіне дейін-ақ егіншілікпен айналысқанын және көшпелі қазақта жер мәселесі неден туындағанын түсінуге тырысады. Қазақтардың жақтасы болған келесі автордың бірі – Н.Л. Скалозубов. Ол жарамды жерлердің әбден шаршағанын, өнімнің жоқтығын жазады (Белоус, 2019: 74).

Патшалықтың отарлау саясаты және жерге орналастырудың салдары қазақ зиялыларының еңбектерінде де орын алды. Атап айтсақ, Ә. Бөкейханов (Бөкейхан, 1995), М. Дулатов (Дулатов, 1911), Р. Мәрсеков (Мәрсеков, 1912) және Ж. Сейдалин (Сейдалин, 1912) өз еңбектерінде патшалықтың отарлау саясатын сынға алды. Бұл көзқарас кеңестік кезеңде С. Сәдуақасов, Т. Шонанұлы, А. Ермеков, М. Шоқай, С. Асфендияров және т.б. тарапынан жер қатынастары мәселесі көтерілді. Ол еңбектерде патша үкіметінің қазақтардан жерді тартып алумен айналысқанын басып айтылды. Ал, И.В. Ларин, С.П. Швецов, М. Сириус, В.С. Черников Қазақстанда жерге орналастыру әдістерін зерттеді. Олар табиғи-климаттық факторды ескеріп, қазақ жері көшпелі мал шаруашылығына бейім екенін ескерді. Кеңестік тарихнамада аграрлық және демографиялық мәселелерді зерттеуде А.Б. Турсунбаевтың еңбегі ерекше (Турсунбаев, 1950). ХІХ ғ. соңғы ширегі – ХХғ. басындағы аграрлық мәселе

Б. Сулейменовтың монографиясында орын алды. Ғалым «патшалықтың отарлау саясаты басыбайлы шаруалар мен орыс буржуазиясының мүддесіне жауап берді. Қазақстан толығымен отарға айналып, метрополия үшін шикізат көзі болды», - деп қорытындылайды (Сулейменов, 1963: 367).

1966 жылы кандидаттық диссертация қорғаған В.С. Черников алғашқылардың бірі болып патша үкіметінің отарлау саясатын сыни баға берді (Черников, 1966). Автор Ресейдің аграрлық саясатын зерттей келе, Солтүстік Қазақстанның жергілікті халқына қатысты патшалық бюрократияның өрескел бұзушылықтарын айқындаған.

Қазіргі зерттеулерге келетін болсақ, алғашқы топта Солтүстік Қазақстан халқының этникалық құрылымында орын алған өзгерістерге арналған этнодемографиялық бағыттағы зерттеулерді атауға болады. К.С. Шалгимбекова Қостанай облысы мысалында аймақтың көпұлттық халқының қалыптасуын тарихи көзқарас тұрғысынан қарайды (Шалгимбекова, 2012). А.М. Жаркенованың мақаласы XIX ғ. аяғы – XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстанның полиэтникалық халқының тарихи ерекшеліктеріне арналып, қоныс аудару саясатының салдарын атап көрсетеді (Жаркенова, 2018: 67).

Ресей империясының отарлау саясатын аймақтық аспектіде зерттеуде ерекше үлес қосқан ғалымдардың бірі – Р.Х. Сариева. Ол ҚР ОМА 4-қорының материалдарына сүйене отырып, Торғай облысының Ресей империясының орталық билігіне бағыну механизмін, жер қатынастары мен қазақтардың жерге иелік құқығының өзгеруін, отарлық саясаттың көшпелі өмір салтына әсерін және жергілікті халықтың отарлық қайта құруларға наразылығын талдаған (Сариева, 2002). Аталған қорда патша үкіметінің Дала өлкесіндегі әкімшілік, шаруашылық және құқықтық қызметіне қатысты мағлұматтар сақталған.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанға қоныс аудару қозғалысын орыс шаруалары мен жергілікті халықтың қарым-қатынасын қарастырып, мәселені зерттеуде патша шенеуніктері, қазақ тарихшылары еңбектеріне сүйеніп, ҚР ОМА 385-қорының материалдарын Е.С. Сыздыкова талдаған. Автор архив құжаттарында сақталған мәліметтерге негіздеп шетелдік компаниялардың қазақ жерлерінде жеміс ағаштары мен құмды жерлерде сексеуілдің есепсіз кесілуі туралы айтып, патша үкіметінің отарлау саясатын зерделейді және «қоныстандыру саясаты мен шетелдік капиталдың енуі күрделі экологиялық жағдайға алып келгенін» атап өтеді (Сыздыкова, 2005: 220). Бұл да өз кезегінде жергілікті халықтың жерді пайдалану жүйесін бұзып, келімсектердің пайдасына шешілуінің айғағы болып табылады.

2007 жылы А.Ж. Мырзахметова XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында Қазақстандағы Қоныс аудару басқармасының қызметіне қатысты кандидаттық диссертация қорғап, осы саясатты жүзеге асыруда құқықтық негізді құрайтын заңдық және нормативтік актілерді пайдаланған. ҚР ОМА және аймақтық архив құжаттары арқылы қоныс аудару саясатын жүзеге асыру механизмі мен қазақ қоғамына әсерін талдаған (Мырзахметова, 2007). «Нормативно-правовая база переселенческой политики в Казахстане во второй половине XIX – начала XX века» атты мақаласында: «Қазақстан үшін маңызды болған жер мәселесі сол күйі шешілмеді. Қабылданған ережелер үкіметтік бағытқа жұмыс істеп, қазақ халқының мүддесі ескерусіз қалды», - деп пікірін білдіреді (Мырзахметова, 2010.)

Н.Н. Сорока Ресейдің орталық губернияларынан Дала өлкесіне орыс шаруаларының жаппай көшуін, қоныстандыру саясаты салдарынан қазақ көшпелі өмірінің экономикасындағы өзгерістер, қоныс аударушылар мен қазақтардың қарым-қатынасы, қоныстандыру саясатының қазақтардың дәстүрлі салтын өзгеріске ұшыратудағы ролін ҚР ОМА және Ресей мемлекеттік тарихи архивінің құжаттары негізінде талдау жасаған (Сорока, 2009).

Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеуде Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры З. Кабульдиновтың «Северный Казахстан всегда был казахской землей» атты мақаласы ерекше маңызды. Автор Ресей империясының картографиясы мәліметтері, архив материалдары, статистикалық мәліметтер және т.б. деректерге сүйене отырып, Солтүстік Қазақстан қашанда қазақтың жері болғанын дәлелдеп, «7500 шақырымға созылған шекарада әртүрлі жалған ақпараттарды тоқтату керек», - деп тұжырымдайды (Кабульдинов, 2022). Сонымен қатар, автор келесі бір

мақаласында ХХ ғасырдың басында қазақтарда жер мәселесінің ушығауын арқау еткен (Кабульдинов, 2025).

ХІХ–ХХғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының өзгерісіне қатысты іргелі зерттеулердің авторларының бірі – К.Ж. Нурбаев болып табылады. Ол Ресей империясының отарлық және аграрлық саясатын терең зерттеп, тарихнамалық шолу жасап, архивтік деректерді пайдалануға негізделген зерттеулердің жеткіліксіз екенін атап өткен (Нурбаев, 2006). Зерттеуші «Дала генерал-губернаторы канцеляриясы» (64-қор), «Ақмола облыстық басқармасы» (25-қор) және «Қоныстандыру басқармасы» (374-қор) құжаттарын ғылыми айналымға енгізіп, қазақ жерлерін ресейлік отарлаудың тарихи-географиялық және аймақтық ерекшеліктерін айқындаған.

К. Нурбаев Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарының дамуына бірнеше ғылыми еңбектерін арнап, «Проблема развития земельных отношений в северном Казахстане во второй четверти ХІХ – 50–60-х годах ХХ веков: историографический анализ» атты ұжымдық мақалада архив құжаттары негізінде қазақтар мен қоныс аударушылар арасында жерді жалға беру және жерді бөлу процестерін қарастырған. Мақала авторлары ХІХ ғ. 2-жартысында қазақтар әкімшілік реформалар нәтижесінде жерді пайдалану құқығында шектеліп, қазақ жері «Ресей империясының мемлекеттік меншігінде мемлекетті құрайтын басты фактор» болды деп тұжырымдайды (Нурбай, и др., 2023).

Ресей империясының қазақ жерлеріне жүргізген аграрлық саясатын зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан еңбектердің бірі – М.К. Чуркин мен Б.С. Токмурзаевтың ұжымдық монографиясы болып табылады. Авторлар қоныс аудару саясатының экономикалық аспектісін ғана емес, идеологиялық және әкімшілік негіздемелерін ашып, аграрлық саясатты империялық жобаның бір бөлігі ретінде баға береді (Чуркин, Токмурзаев, 2019). Алайда зерттеушілер негізінен Омбы облысының мемлекеттік тарихи архиві материалдарына сүйенген.

ХІХ ғ. Аяғы – ХХғ. басындағы аграрлық мәселе С.Г. Белоустың докторлық диссертациясында қаралды. Жас ғалым архив материалдары негізінде Солтүстік Қазақстанның жер мәселесін зерттеп, «қазақтардың жерге байланысты қызығушылықтары қорғалмады, ешқандай кепілдік болмады» деп тұжырымдайды (Белоус, 2019: 56).

Сонымен, революцияға дейінгі авторлар Т.И. Седельников пен Н.Л. Скалзубовты қоспағанда, патша үкіметінің «даланың мәдениетін жақсарту» ретінде ұйымдастырылған отарлық саясатын қолдады. Ал, кеңестік кезеңде шаруалардың қазақ қоғамына әсері, көшпелі мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырауы мен қоныс аударушылардың осы үрдістегі ролі қарастырылды. Тәуелсіздік алғаннан кейін зерттеушілер тарапынан бұл мәселе тарихи, құқықтық, әлеуметтік-демографиялық және экологиялық көзқарас тұрғысынан зерттелді.

Зерттеу нәтижелері

Мақалада Солтүстік Қазақстан деген түсінікте ХІХ–ХХ ғ. басында әкімшілік тұрғыдан сол кезеңде бірнеше әкімшілік-территориялық құрылымдар құрамына енген аумақтар – Тобыл губерниясы, Ақмола, Семей және Орал облыстарының, кейінірек – Ақмола, Көкшетау, Қостанай және Петропавл уездері территориясы қабылданады. Ол жерлер қазіргі күні еліміздің негізінен Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай және жартылай Павлодар облыстарының шегіне кіреді. Осы аймақты зерттеу бірнеше себептермен негізделді: біріншіден, қоныс аударушылардың шоғырлануы (1860-жылдан бастап Солтүстік Қазақстан орыс шаруалары мен украиндардың жаппай қоныстану аумағына айналды); екіншіден, көшпелі жер пайдалану бойынша ерекше тығыздылығымен ерекшеленді (бұл аумақтар о бастан қазақ руларының маңызды қыстаулары мен көші-қон бағытын құрады, нәтижеде жер қатынастары бойынша шиеленіс пен дау тудырды); үшіншіден, аумаққа байланысты ҚР ОМА құжаттар көптеп сақталған.

Қазақ тарихында ХІХ ғасырда қабылданған реформалар жер қатынастарына қатысты үлкен өзгерістер енгізгені мәлім. 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформалар қазақ жеріне империялық бақылауды күшейтіп, оны жүзеге асыру бойынша патшалық жоспарлы жұмыстар жүргізгені де белгілі. 1868 жылғы 21 қазандағы Орал, Торғай және Семей облыстарын басқару

туралы уақытша Ереженің IV бөлімінің № 230-бабында «Қырғыз көшпелілері иеленген жерлер мемлекеттік меншік болып жарияланады» делінді (Материалы по истории политического строя Казахстана, 1960: 337). Бұл көшпелі қазақ қоғамы үшін әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан үлкен соққы болды.

XIX ғасырда қазақ даласына өз еркімен келген шаруалар көбейді. Олар жер телімдерін алу құқықтары болмағандықтан ауқатты шаруаларға жалданды немесе жергілікті қазақтардан жерді жалға алды. Осы кезеңге дейін қазақ қоғамында жерді пайдалану рулық-қауымдық сипатта болды. Алайда, отарлық саясаттың нәтижесінде жерінен айрылған қазақтар қалған жерлерін жалға бере бастады. Бұл Ақмола, Семей және Торғай облыстарында кең таралды. Келімсектерге, казак әскерлеріне және шенеуніктерге жерді жалға беру арқылы қазақтар бір жағынан табыс тапса, екінші жағынан өз жерінде отыру құқығын сақтап қалуға тырысты. Бұл ресми түрде де құжатталған болатын: «қазақтар қыстауы есебінен 30 жылға жерді жалға беруге рұқсат етілді» (Материалы, 1999: 247). Дегенмен, тарихи тәжірибе патшалық үкіметтің жерді жалға беруді жерді тартып алуды заңдастыру және отарлауды күшейтудің жолы ретінде қарастырғанын көрсетті. Екінші жағынан, жерді жалға беру/алу қалыптасқан далалық экономиканың өзгеріске ұшырауының бастауы еді. Дәстүрлі қоғам сырттан енгізілген жаңа жүйенің талаптарына әлеуметтік тұрғыдан ыңғайлануының көрінісі еді.

Міне, осындай жалға алу туралы құжаттар 25-қорда «Торғай облысының қырғыздарынан жалға алған және орыс поселкелеріндегі қоныс аударушылар мен жалға берушілердің жағдайы туралы» бірнеше істер кездеседі (ҚР ОМА. 25-қ., 1-т., 1502, 1504, 1505, 1506, 1508-істер). Қазақтар жерді жалға беруде негізінен уезд басшысы арқылы заңдастыруы қажет болатын. Бірақ олар көбіне еш заңды мекемемен бекітпеген. Бұл туралы А.Б. Турсунбаев та атап өтеді (Турсунбаев, 1950:49). Мысалы, бір құжатта былай делінген: «Қостанай уезіне қарасты Кеңарал болысының қырғыздары өз жерлерін ерікті қоныс аударушыларға берген. Бұл қоныс аударушыларға аталған жерді пайдаланып, кейін өздері иеленген жерден қуып шығу мүмкін болмайтынын білдіреді» (ҚР ОМА. 25-қ., 1-т., 2693. 117-п.). Яғни, қазақтар бастапқыда келген қоныс аударушыларға өз еркімен, ешқандай заңдық күші жоқ, құжатсыз жерді жалға берген, ал уақыт өте келе ол жерінен айрылып қалған. Қоныстанушылар иеленіп алған жерлерін жергілікті халыққа қайтару туралы тіпті ойламаған. Осы жағдай кейін қазақ интеллигенциясының еңбектерінде де көтерілді. Ұлт зиялысы Әлихан Бөкейханов: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, бір аз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді», - деп, «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген мақаласында жерге қатысты пікірін білдіреді (Бөкейханов, 1994: 268). Ұлт көшбасшысының бұл айтқаны қазақтардың өз бетінше жерді жалға беріп, кейін ол жерге иелігін жоғалтуын айқындай түседі.

Ресей империясының отарлау саясаты мен жерді пайдалану жүйесін өзгертуге қатысты жүргізген реформаларына Ақмола облысы Көкшетау уезінің тумасы Мәмбетәлі Сердалин де өз пікірін білдірді. Ол 1900 жылы Санкт-Петербургте өткен «Ресей өнеркәсібі мен саудасын қолдау қоғамының» отырысына қатысып, «Батыс Сібір даласын мал шаруашылық мәдениет арқылы пайдалану туралы» атты тақырыпта баяндама жасайды. Өз сөзінде Батыс Сібірді басқаруды жақсарту, дала ресурстарын пайдалану туралы айтып, Ресейден орыс шаруаларын қоныстандыруды тоқтатуды талап етеді. Ұлт зиялысы Қазақстанды отарлауды Англияның Солтүстік Американы жаулап алуымен салыстыра зерттеп: «Қазақстандағы империялық саясат бұл – ерекше құбылыс емес, кең көлемдегі әлемдік процестердің бір бөлігі. Қоныс аударушылар жергілікті халықтың тілін білмегеннен, екінші жағынан даланың табиғатын түсінбегеннен, орындаушылар болашақта қазақ даласының шөлге айналуы мүмкін әрекеттер жасауда. Бөгде отырықшы немесе өнеркәсіптік мәдениетті күштеп енгізу даланы жояды. Орыс шаруаларының жерді тартып алуы жергілікті әлеуметтік және экономикалық ландшафтыны өзгеріске ұшыратады. Қоныс аударушыларға жерді қайдан алуға болады. Қазақ жері көшпелі мал шаруашылығына бейімделген, егіншілікпен айналысу үшін құнарлы топырақ пен тұщы су жетіспейді, ал ол біздің даламызда жоқ», - деп, көшпелі қоғам негіздерін сақтау қажеттігін ескертті (Ыбырай, 2024: 42).

Қазақтардың жерді жалға беруі Қазақстанның басқа аймақтарында да орын алған. Мысалы, Батыс Қазақстанда жерді жалға берудің кеңінен таралуы жайлы Д.Я. Фризен атап өтеді. Оның пікірінше: «Көптеген қоныс аударушылар жалға алу арқылы сол жерде берік орнығып, өз шаруашылығын құру тәсілі деп түсінген... Кейбір шаруалар тапқан жеріне орнығып, шаруашылығын азды-көпті күшейтіп алған соң, сол аймаққа ол қонысаударушылардың туыстары немесе ауылдастары көшіп келіп, ірі қонысқа айналдарған» (Фризен, 2016:119).

Ресейдің орталық аудандарынан қоныс аударған шаруалар өз еркімен қазақ жеріне көшіп келген соң, жергілікті биліктен қазақтан жерді жалға алуда көмек беруді сұраған кездері кездескен. Мұндай құжаттар 25-қордың 1-тізбесіндегі 1866–1918 жж. аралығындағы «Қоныс аударушыларды жерге орналастыру бойынша хаталмасулар» түрінде сақталған. Мысалы, Қостанай уезі шаруалары Торғай губернаторына Кеңарал болысы қазақтарынан жерді жалға алуға көмектесуін сұраған: «Қазір қырғыздар жерді жалға беруден бас тартады. Бізге олардың жерді жалға беруін ұсына аласыз ба, немесе бізді экономикалық жұтаудан құтқарып, біз иеленген жерді қоныс аудару учаскесіне енгізесіз бе», - деп сұраныс түсірген (ҚР ОМА. 25-қ., 1-т., 2693-іс, 117-п.).

1868 жылғы Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша Ережеде: «Қауымдағы немесе жекелеген қырғыздар жерлерін өз еркімен орыстарға пайдалануға беруге құқы бар. Ол келісім уездік басқарма тарапынан куәландырылуы тиіс» деп көрсетілген. Яғни, жоғарыда атап өткеніміздей, қазақтар орыстарға жерді пайдалануға беру барысында рәсімдеуі маңызды (Материалы по истории политического строя Казахстана, 1960: 337).

Жер қатынастарына қатысты материалдарды зерттеу барысында бөлінген жерге орналасқан қоныс аударушылардың ол жерге қанағаттанбай, егістік және шөп шабу үшін тағы да жер учаскелерін беру туралы арыздары кездеседі. Мысалы, 1883 жылы Атбасар уезіндегі Мариинск, Байжігіт және Покровск селоларының шаруалары егіншілікке жарамды және шабындық жерлердің тапшылығына байланысты уезд басшылығына шағым түсірген. Архивтік құжатта: «Мариинск селосының шаруаларының егіншілікке жарамды жерлері түгел өңделіп қойған, қазіргі таңда олар қырғыздардан 300 десятина жерді жалға алуда, алайда бұл жалға алу 1884 жылы тоқтайды, себебі қырғыздар бұдан әрі жерді жалға бермейді...», - деп көрсетілген. Шаруаларға қосымша жер беру ұсынысы айтылып, Мариинскке – 1000 десятина, Байжігітке – 240 десятина, ал Покров селосына – 270 десятина сұралған (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 194-іс., 4–7-пп.). Бұл құжат сол кезеңдегі жер тапшылығының тереңдігін және қазақ даласында орын алған жерді жалға алу тәжірибесін, сондай-ақ қазақтар мен орыс шаруалары арасындағы жер қатынастарын көрсететін маңызды мысал болып табылады.

Архивте кездесетін қазақтар мен қоныстанушылар арасындағы жер қақтығыстарын Александровка мысалында келтірейік. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының далалық өлкедегі отарлық аграрлық саясаты қазақ халқының дәстүрлі жер қатынастарын түбегейлі өзгеріске ұшыратты. Қазақтардың маусымдық көшіп-қонуға негізделген жер иелену жүйесі жаңа әкімшілік және құқықтық өлшемдерге сәйкес келмейтіндіктен, қоныстанушылардың пайдасына қарай қайта межеленді. Бұл үрдістің айқын мысалдарының бірі жоғарыда аталған Александровка деревнясына қатысты 1892 жылғы архивтік жазба. Мұнда қазақ қыстауларының отарлық жолмен ығыстырылуы нақты құжаттық тілмен сипатталады: «Александровка (Бабатай жайлауында) және басқа да деревнялардағы жер телімдерін қарап, Ақмола қаласына келген соң халықты тексеріп оралған соң, мен 20 шілде күні (14 шілдеде жолданған) Дала генерал-губернатордың келесі мазмұндағы жеделхатын алдым: «Александровка деревнясындағы, Бабатай жайлауындағы межелеуді арнайы бұйрыққа дейін кейінге қалдыру ұсынылады.

Александровка айналасындағы жерлерді аралау барысында анықталғаны: Ишим өзенінің оң жағалауында, деревняның екі жағына қарай қазақтардың қысқы қоныстары орналасқан. Осы деревняға жақын орналасқан қазақ қыстауларының шабындықтары мен егістік алқаптары александровтық шаруалар тарапынан басып алынған. Деревняда 14 шаруа

отбасы тұрады, бұл отбасыларда 76 ер адам есептелген. Сонымен қатар, уезд бастығының бұйрығымен осы деревняға тіркелген 5 отбасы Акмолинск қаласында тұрып жатыр, олардың тұрғын үйі бар. Тағы 4 отбасы деревняда тіркеусіз тұрып жатыр, бірақ 1892 жылғы 23 сәуірдегі Жоғары мәртебелі әмірге сәйкес, олар мемлекеттік жерден үлес алып, қоныстануға құқықты.

Жоғарыда айтылғандарды баяндап, Мемлекеттік мүлік басқармасына Александровка деревнясын құрған шаруаларға (17 отбасы) иеленіп отырған жерлерін қалдыру туралы және оларды 76 ер адамның үлесіне жермен қамтамасыз ету туралы өтініш жасауыңызды сұраймын. Бұл жер телімі Ишим өзенінің екі жағынан: өзен бойымен ені 2 верста, оң жағалауында ұзындығы 2,5 верста, ал сол жағалауында ені өзгермей, ұзындығы сәйкесінше шамамен 1140 десятина жер болатындай бөлінсін. Сонымен қатар, Ишим өзенінің жағалауында 2 верста қашықтықта орналасқан қазақ қыстаулары бұл учаскенің шекарасынан шығарылып, басқа қазақ қыстауларының арасына жылжытылсын» (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 194-іс., 67–68-пп.).

Келтірілген мағлұмат отарлық әкімшіліктің нақты әрекет ету механизмдерін ашып көрсетеді. Олар, атап айтқанда, біріншіден, жер бөлу шарасы – шаруалар пайдасына шешілген біржақты үрдіс болған. Қазақтардың сол маңдағы қысқы қоныстары, шабындық және егістік жерлері болғанына қарамастан, олар жер иесі ретінде қарастырылмаған; екіншіден, қазақ ауылдарының шектерінің күшпен қысқаруы және жерлерінің біртіндеп тартып алынуы Ресей империясының ішкі қоныстандыру саясатының басым сипаттарының бірі болғанын дәлелдейді. Көрсетілген жағдай империялық саясат нәтижесінде «жер жоқ» емес, жергілікті қазақтың «жерге құқығы жоқ» қалыпқа түсуінің көрінісі. Сонымен қатар осы құжат арқылы қазақтар мен қоныс аударушылар арасындағы жер сипатында көрінген кеңістіктік бәсекенің отарлық сипатта болғанын одан әрі айқындап, ал архив деректері әділетсіздік түрлерін құжатпен дәлелдеуге болатынын айғақтайды. Осындай себептерден ҚР ОМА-де сақталған құжаттарды зерттеу – қазақ даласындағы отарлық жер қатынастарының шынайы бейнесін қалпына келтіру үшін аса маңызды. Тағы да ескерерлік жайт негізі 1889 жылы қаланған село 2007 жылға дейін Александровка деп аталып келген. Кейін Ақмола облысы әкімдігінің қаулысы мен Ақмола облыстық мәслихатының шешіміне сәйкес Александровка селосы Жібек жолы болып атауы өзгертілген және бүгінгі күні Ақмола облысы Аршалы ауданына қарайды (Ақкөл, 2007). Ал, құжатта айтылған Бабатай жайлауы атауы қазіргі күні жайлау ретінде емес, Бабатай станциясы деп сақталған.

Келесі бір архивтік құжат қатысты ерекше қызығушылық тудырады. Мұны қазақтар мен қоныс аударушылар арасындағы жер даулары ретінде қарап, қазіргі Ақмола облысындағы «Айдабол көліне өту үшін Зеренді қазақтары мен Лосевка шаруалары арасындағы жер дауы» деп атауға тұрарлық мәлімет (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 195-іс). Дело об отводе земельного участка крестьян сел. Викторовского Кокчетавского уезда). Яғни, біз қарастырған хронологиялық шекте қоныстанушылардың келуімен бірге қазақтар мен ресейлік шаруалар арасында шабындық, жайылым, мал айдау жолдары үшін күрделі жер даулары орын алды. Әсіресе, көшпенділер үшін маусымдық су көздеріне (өзен, көл) қол жеткізу мәселесі өмірлік маңызға ие болған. Және де қоныстанушыларға жер телімдерін бөлу барысында қазақтардың ғасырлар бойғы дәстүрлі мал бағу жолдары, суаттарға, шабындықтарға және көшіп-қону жолдары назардан тыс қалды. Мұндай саясаттың нәтижесінде қазақтар өзіне және малына қажет табиғи ресурс көздерінен – ең алдымен, суаттардан – ығыстырыла бастады. Бұл жағдай 1893 жылғы 16 шілдеде Зеренді болысының қырғыз (қазақ) қауымдастығы тарапынан айтылған ресми шағымда көрініс тапқан. 1893 жылы Зеренді қазақтарының шағымын келтірсек: «1893 жылғы 16 шілде, №563 Батыс Сібірдегі қоныстанушы учаскелерін құру және оларды қоныстанушыларға бөліп беру ісі бойынша отряд бастықтарының басшысы – М.Г.И. Г. Корсаков мырзаға, жұмысты жүргізуші ретінде...Көкшетау уезінің Зеренді болысындағы қырғыздар – Ұлтап Талабаев бастаған 12 киіз үй иесінің Ақмола губернаторының атына жазған шағымына байланысты, олар 1891 жылы Лосевское селосының шаруаларына жер телімі бөлінген кезде, Айдабол көліне мал суаруға баратын жол бойындағы жерлердің межеленіп, шаруаларға берілгенін мәлімдеген. Соның салдарынан, қырғыздар көкке мал айдап апарып суару мүмкіндігінен айырылған.

Осыған байланысты, Сіздің Жоғары Құрметіңізден аталған жерді тікелей барып тексеріп, шағымның қаншалықты негізді екенін анықтап, Лосевское селосының тұрғындарынан қажетті мал айдау жолын бөліп, қырғыздардың Айдабол көліне мал айдап апару мүмкіндігін қалпына келтіруді тапсырамын. Осыдан кейін қабылданған шаралар туралы маған баяндауды сұраймын» (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 195-іс., 16-п. Дело об отводе земельного участка крестьян сел. Викторовского Кокчетавского уезда).

Келтірілген мәлімет отарлық аграрлық саясаттың алғашқы кезеңдеріндегі шиеленісті белгілерінің бірі. Шаруаларға жер үлестірілген сәттен бастап, жергілікті тұрғындар жолдан, судан, жайылымнан шеттетілу басталған. Зеренді қазақтарының бұл шағымы Айдабол көліне жету мүмкіндігінен айырылу фактісін көрсетеді және өз кезегінде мал шаруашылығына тікелей қауіп төндіретін себеп екенін атап өтуге болады.

Бұл өтініш ресми тіркеліп, қарауға алынғанымен, кейінгі 1894 жылғы протокол (алдыңғы бөлім) көрсеткендей, қазақтар үшін жол салуға рұқсат берілгенімен, ол белгілі бір шарттармен (мысалы, өздері жолды жыртып беруі тиіс) жүзеге асырылған. Мұның өзі құқықтық теңсіздіктің заңдастырылған көрінісі болды.

Бұл жағдайды дәл сипаттайтын маңызды мысал – Айдабол көліне мал айдау жолына қатысты 1894 жылғы хаттама. Үзінді келтіретін болсақ: «1894 жылғы 11 тамызда Көкшетау уезінің бастығы, кеңесші Коновалов және Батыс-Сібір қоныстандыру отрядының жұмыстары бойынша Дала генерал-губернаторының қарамағында тұрған титуляр кеңесші Корсаков төмендегідей хаттаманы бекітті:

Лосевское селосының шаруалары мен Зеренді болысының көрші қырғыздары арасында Айдабол көліне мал айдап апару жолына байланысты туындаған дауды шешу мақсатында, хаттамада келесідей шешім қабылданды:

Шаруалар жерінің сызбасына Айдабол көліне қарай мал айдау жолын салу қажет, жолдың ені – 50 сажень (шамамен 106 метр). Бұл жол аталған мақсат үшін қолайлы жерден өтуі тиіс және қырғыздардың көлге өтуіне мүмкіндік беруі керек. Бұрынғы қыстауларын уезд бастығының рұқсатымен шаруалар жерінен тыс жерге көшірген қырғыздарға осы жол арқылы мал суаратын көлге жету еркіндігі қамтамасыз етілуі тиіс.

Сондай-ақ, жолды жыртып (тазалап) белгілеу жұмыстары үшін, Ұлтап Танабаев бастаған 12 киіз үй иесі қырғыздардан жұмыс күші ретінде адамдар мен соқаға жегілген өгіздерді беру талап етіледі» (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 195-іс., 14-п.).

Бұдан туындайтыны – көшпелі қазақ ауылдарының өз тарихи аймақтарында еркін қозғалу мүмкіндігінен шектелген. Қоныстанушыларға бөлінген жерлер кесінді тәрізді құрылып, маусымдық суаттарға жолдарды шектеу арқылы жергілікті халықтың шаруашылық еркіндігін тікелей тежеген. Хаттамада жол берілуі керек делінгенімен, бұл рұқсат қосымша талаптармен (соқа, адам күші беру) шартталды. Яғни ресми түрде рұқсат беру – іс жүзінде жаңа тәуелділік түрін қалыптастырғанын аңғартады.

Бұл мысал қазақ даласындағы отарлық жер кеңістігінің институционалдық түрде қалыптасуын көрсетеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан су көздеріне еркін жету – дәстүрлі мал шаруашылығының негізі болып, қазақ рулары арасында бекітілген еді. Алайда әкімшілік шешімдер бұл қажеттілікті жер иесінің келісіміне тәуелді ету арқылы саяси-экономикалық қысымға айналдырды.

Ресей империясы қазақ жерлерін әскери мақсат және қоныс аудару үшін, сонымен қатар табиғи ресурстар көзі ретінде де стратегиялық кеңістікке айналдырды. Мысалы, демалысқа шыққан шенеуніктер қазақ даласының табиғи ресурстарын жақсы білгендіктен, оны иемденіп, жеке меншікке айналдырып, кен орнын ашуға тырысқан. Солардың бірін шенеунік Н.М. Суриннің өтінішінен байқауға болады: «1898 жылдың 4 мамырында мен Көкшетау уезінің Қотыркөл болысындағы Ораз-Үлкенсор тұзды көліне келіп, көлден 12 сажень қашықтықта қазық қақтым. Ағаш қазықтың алдына үш тас салып, қазыққа: «Бұл жер 1898 жылғы 4 мамырда Н.М. Сурин тарапынан иеленуге жарияланды» деп жаздым. Мен аталған көлде глаубер тұзын өндіруді жоспарлап отырмын. Бұл туралы Батыс Сібірдің Мемлекеттік мүлік басқармасын және Томск тау басқармасын тау уставының 637, 638,

640 баптарына сүйене отырып хабардар еттім. Бұл жерлер Көкшетау уезінің Қотыркөл болысы қырғыздарына (қазақтарға), Ермұхан И. және оның ауылдастарына қарайды. Қыстаулары белгіленген қазықтан 1,5 верст оңтүстікке қарай орналасқан. Жартысор көлінде мен қазған бірнеше сынама ұңғымаларда глаубер тұзы табылды» (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 221-іс., 3-п.).

Келтірілген бұл дерек отарлау үкіметінің кез келген өкілінің жергілікті халықтың келісімінсіз, ол жердің қазақ ауылдарына тиесілі екендігіне қарамастан, өз ата-бабасының жері секілді жеке меншікке айналдырып, табиғи ресурсты пайдалануға құқықты қиындықсыз ала алатынын білдіреді. Патша үкіметінің ресурстарға иелік ету саясаты жергілікті халықтың дәстүрлі шаруашылық және экологиялық құқықтарын айналып өтіп, империялық заңнамаға сүйене отырып заңдастырылған отарлық тәртіп қалыптастырды.

Патшалық үкімет қазақ жерлерін отарлау барысында жергілікті жер-су атауларын өзгерткені мәлім. Бұл туралы З. Кабульдинов былай дейді: «Шаруалардың жаппай қоныстануының айқын нәтижелерінің бірі көне түркі-қазақ топонимикасының өзгеруі болды. Мысалы, 1908 жылғы мұрағат құжаттарының бірінде Ақмола облысы Омбы уезі аумағында патша өкіметі тартып алған кейбір жер телімдерінің тізімі берілген. Онда жаңа қоныстанушы деревнялардың атаулары, бұрынғы қазақша жер атаулары және олардың қай жылы тартып алынғаны көрсетілген», - деп, 76 елді-мекен атауының өзгерген тізімін береді (Кабульдинов, 2025: 10).

Осы жағдай ресми әкімшілік құжаттармен толықтай сәйкес келеді. Олардың бірінде: «Қоныс аудару аймақтарында жаңадан пайда болып жатқан көптеген орыс поселкелері алғашқы қоныстанушылардың қалауы бойынша ауыл атауларын алады. Бұл шешім ауыл жиынының қаулысына сәйкес рәсімделіп, қоныстану әкімшілігімен бекітіледі. Кейбір жаңа учаскелерге жергілікті әкімшілік басшыларының, орталық ведомство шенеуніктерінің есімдерімен атау берілуі Мемлекеттік Дума тарапынан сынға ұшырады. Ең қолайлы атаулар ретінде учаскенің географиялық немесе шаруашылық сипатын білдіретін (өзен, көл, өсімдік атауы), діни (әулие есімдері), мерекелер атауы, халық батырларының есімдері мен ескі орыс қалаларының атаулары ұсынылады. Жат әрі қиын естілетін «бұратана» атауларды немесе заманауи жазушылардың есімдерін қолдануға жол берілмейді» (ҚР ОМА. 29-қ., 1-т., 158-іс., 2-п.).

Бұл құжат отарлық кеңістікті бірыңғайлау мен мәдени үстемдікті бекіту ретінде қабылданады. Қазақ даласындағы атаулар ғасырлар бойы этникалық, ландшафттық және тарихи жадының көрінісі болып келді. Оларды өзгерту, отарлық тілмен атау – ұлттық жадыны өшіру және отарлық империялық көзқарасты орнықтыру қадамын білдіреді. Осындай құжаттар отарлық саясаттың қаншалықты жүйелі, жоспарлы түрде жүргізілгенін дәлелдей түседі.

Сонымен, XIX–XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастары бойынша Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві материалдарын зерттей келе, құжаттардың мынадай түрлері айқындалды: 1) патшалықтың жерге қатысты заңдық актілері (8-қ., 1-т., 199-іс. Қоныстандыруға арналған қазыналық жерлер туралы мәліметтер; 15-қ., 1-т., 246-іс. Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы Уақытша ереже; 25-қ., 1-т., 319-іс. 1868 жыл 21 қазандағы қырғыздар туралы ережені енгізу жөніндегі ұйымдастыру комиссиясының қызметі туралы; 25-қ., 1-т., 1818-іс. Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы Ереже; 25-қ., 1-т., 1900-іс. Далалық облыстардағы өзгерістер мен құрамы туралы); 2) қазақтардың орыс шаруаларына жерді жалға беруі туралы құжаттар (25-қ., 1-т., 1502, 1504, 1505, 1506, 1508, 1669-істер. Торғай облысындағы орыс қоныстарындағы және қырғыздардан жалға алынған жерлердегі қоныс аударушылар мен жалға алушылардың қазіргі жағдайы туралы; 317-қ., 6-т., 67-іс. Петропавл уезі Петропавл болысындағы сатылуға арналған «Тамамбай» жер телімі туралы іс; 317-қ., 6-т., 93-іс. № 2 «Арғанаты» телімін сату туралы іс); 3) жер даулары жайлы құжаттар (8-қ., 1-т., 195-іс. Көкшетау уезі Викторовка ауылы шаруаларына жер телімін беру туралы іс; 369-қ., 1-т., 8506-іс. 1893 жылдан бергі даулы жерлердің тізімі; 369-қ., 1-т., 8527-іс. Ауыл шаруашылығы жұмыстарына арналған кен орындарына бөлінген жерлерді қырғыздарға

иеленуге тыйым салу туралы іс; 369-қ., 1-т., 8612-іс. Петропавл уезінің Полтава селосы маңындағы үш қазақ қыстауын басқа жерге көшіру туралы іс; 369-қ., 1-т., 8845-іс. Шаруалар мен қазақтардың жер даулары, қоныс үшін жер телімдерін бөлу және жаңа жерлерге көшіру туралы шағымдары мен өтініштері бойынша іс; 369-қ., 1-т., 9092-іс. Көкшетау уезі Жыланды болысы № 6 ауылының 203 киіз үй иесінің атынан сенімді өкілдер Байтлеов пен Чаловтың қоныс аудару учаскесі ретінде жобаланған Ақсуран қонысына пайдалану құқығын сақтау туралы өтінішіне байланысты хат алмасу; 369-қ., 1-т., 9173-іс. Қызылкөл және Столыпин болыстары арасындағы шекараны белгілеу және осы болыстардың қазақтары арасындағы «Қыпшақ» пен «Қара-Құс» қоныстарына байланысты жер дауы туралы іс); 4) қоныс аударушыларды жерге орналастыру бойынша құжаттар (ҚР ОМА. 8-қ., 1-т., 222-іс. Ақмола облысының әскери губернаторы, шаруалар істері жөніндегі шенеунікпен қоныс аударушыларға жер телімдерін бөлу, олардың жоспарлары мен сызбаларын ұсыну туралы хат алмасу; 8-қ., 1-т., 297-іс. Қоныс аудару учаскелерін ұйымдастыру, оларды орналастыру және Ақмола облысындағы межелеу жұмыстары туралы отряд бастығының есептерінің көшірмелері; 29-қ., 1-т., 3-іс. 1899 жылы Торғай облысының Қостанай уезінде құрылған қоныс аудару учаскелерінің тізімі; 29-қ., 1-т., 4-іс. Қостанай уезінің солтүстік бөлігінде қоныс аудару учаскелерін ұйымдастыру жұмыстарының басталуы туралы Мемлекеттік жер мүлкі департаментінің нұсқаулық хатының көшірмесі; 29-қ., 1-т., 158-іс. Қазақтар мен ескі дін ұстанушыларға жер телімдерін бөлу, сондай-ақ қоныс аудару учаскелерін жалға беру туралы Ішкі істер министрлігі мен Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасының нұсқаулық хаттары; 317-қ., 5-т., 2-іс. Петропавл уезіндегі қоныс аудару учаскелерінің жобалық жоспарлары; 317-қ., 5-т., 3-іс. Петропавл уезіндегі қоныс аудару учаскелерінің жобалық жоспарлары; 317-қ., 5-т., 24-іс. Петропавл уезіндегі қоныс аудару учаскелерінің түсіндірмелері; 317-қ., 5-т., 25-іс. Ақмола облысы Атбасар уезіндегі қоныс аудару учаскелерінің жоспарлары мен планшеттері; 317-қ., 5-т., 26-іс. Ақмола облысы Ақмола уезіндегі қоныс аудару учаскелерінің жоспарлары мен планшеттері; 317-қ., 5-т., 27-іс. Ақмола облысы Көкшетау уезіндегі қоныс аудару учаскелерінің жоспарлары мен планшеттері; 369-қ., 1-т., 6390-іс. «Қазақ даласында отырықшы елді мекендерді ұйымдастыру туралы іс; 369-қ., 1-т., 8505-іс. Отырықшы елді мекендер үшін бос жер телімдерінің тізімдері; 369-қ., 1-т., 8539-іс. Ақмола облысына қоныс аударушыларды орналастыру туралы уезд бастықтарының мәліметтері; 369-қ., 1-т., 9008-іс. 1908 жылы Ақмола облысы бойынша қазынаға берілген қазақ жерлері, қоныс аудару және қордағы учаскелерінің тізімі); 5) жер-су атауларына қатысты құжаттар (29-қ., 1-т., 158-іс. Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасының қазақтар мен ескі дін ұстанушыларға жер телімдерін бөлу, қоныс аудару учаскелерін жалға беру және басқа да мәселелер туралы мәліметтері); 6) қазақтардың патшалықтың жер саясатына қатынасы туралы құжаттар (25-қ., 1-т., 328-іс. Қостанай уезі қырғыздарының көңіл-күйі туралы; 369-қ., 1-т., 8502-іс. Павлодар уезі қазақтарының Ақмола уезіне басып кіруі туралы хат алмасу) 7) пайдалы қазбаларда игеру үшін жерді жалға беру туралы құжаттар (8-қ., 1-т., 218-іс. «Атбасар уезінде мыс кенін өндіруге рұқсат куәлігін беру туралы іс; 8-қ., 1-т., 221-іс. Көкшетау уезінде глаубер тұзы мен темір кенін өндіру үшін Суринге рұқсат куәлігін беру туралы іс; 8-қ., 1-т., 227-іс. Ақмола, Семей және Жетісу облыстарында пайдалы қазбаларды өндіруге рұқсат куәліктерін беру туралы жеке тұлғалардың өтініштері және Томск кен басқармасымен хат алмасу; 25-қ., 3-т., 3-іс. Алтын өндіру кәсіптерін ашу үшін Жітіқара болысының жер телімдерін жалға беру туралы жалпы жиналыс отырыстарының журналдары; 369-қ., 1-т., 9089-іс. Атбасар станицасының казагі А.Г. Беловқа Айтұран-Тын, Қазған-Кұдық, Тас-Кұдық және басқа да жерлерді пайдалы қазбаларды өндіру үшін жалға беру туралы іс; 369-қ., 1-т., 9130-іс. Атбасар станицасының казагі Александр Беловтың өтініші бойынша Атбасар уезі Ұлытау болысындағы Ешкі-Өлместі кен өндіру мақсатында жалға беру туралы іс).

Ұсынылған құжаттар жер қатынастарының түрі мен құқықтық статусы бойынша қазақтар алғашында жалға беруші ретінде болса, кейін патшалық әкімшілік жерге орналастырушы болғанын айғақтайды. Қазақ жеріне шаруалардың қоныс аударуы

қазақтардың жерді пайдалану жүйесін өзгертті және жер жетіспеушілігі салдарынан жер дауы туындап, жергілікті халықтың наразылығы артты.

Қорытынды

Зерттеуді қорытындылай келсек, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві қорында сақталған құжаттар XIX–XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстандағы жер қатынастарын зерттеуде аса құнды дерек болып табылады. Архивтік құжаттар негізінде жерді пайдаланудың құқықтық және әлеуметтік нормаларын, олардың қалыптасуымен байланыстыра отырып, кешенді тарихи үрдістер айқындалады. Жоғарыда келтірілген материалдар сол кезеңнің тарихи және әлеуметтік ерекшеліктерін жан-жақты ашып, жер қатынастарының дамуындағы күрделі үрдістерді кешенді түрде түсінуге мүмкіндік береді. Патшалықтың отарлық аграрлық саясатының мәнін ашып, дәстүрлі көшпелі өмір салтының өзгеріске ұшырауын кезең-кезеңмен айқындауға көмектеседі. Сонымен қатар, архивтік деректерді зерттеу арқылы біз қазақтардың өз құқықтарын қорғау бағытындағы әрекеттерін де байқаймыз. Олар шағым жазу, әкімшілік шешімдерге қарсылық білдіру арқылы жерге деген дәстүрлі құқықтарын сақтап қалуға ұмтылды.

Патша үкіметі әскери мақсатта және шаруаларды жермен қамтамасыз ету үшін қазақтардан жерді тартып алу саясатын жоспарлы түрде жүргізді. Жер тек экономикалық қана емес, саяси бағытты құрады. Жер саясаты арқылы империя қазақтардың қозғалысы мен әлеуметтік жағдайын бақылауда ұстап, отырықшылық пен тәуелділіктің жаңа түрлерін енгізді. Архив материалдары империяның жер мәселесіне байланысты саясатының жасырын тетіктерін де ашуға көмектеседі. Ал, қазақтардың жайлау мен қыстақтарынан айрылғаны туралы арыздары ескерусіз қалуы тәуелді халықтың үніне құлақ аспау еді.

Сондықтан болашақта архивтің жекелеген құжат түрлерін зерттеуді негізге алып, атап айтқанда, жер телімдерін бөлу мен тіркеу актілері, жерді пайдалану және жалға алу шарттары, жерге қатысты туындаған даулар мен сот істерінің материалдарын, жерінен айрылған қазақтардың арыздарын қарастыру маңызды. Өйткені бұл құжаттар аймақтағы жер қатынастарының құқықтық жүйесін, әкімшілік рәсімдерін, жер иеленушілер мен пайдаланушылар арасындағы қатынастарды айқындауға негіз болады. Бұл бағытта зерттеулерді жүргізу тарихи сананы қалыптастыру және қажет жағдайда жер мәселесі бойынша ғылыми негізделген шешімдер қабылдау үшін маңызды.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві

References

O pereimenovanii nekotoryh naselennyh, 2007 — O pereimenovanii nekotoryh naselennyh punktov Akmolinskoj oblasti po Akkol'skomu, Erejmentauskomu, Arshalynskomu, Celinogradskomu rajonam i rajonu Birzhan sal [On the Renaming of Some Settlements in the Akmola Region According to Akkol, Erejmentau, Arshaly, Tselinograd Districts, and Birzhan Sal District], 2007. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V07B0003236/compare> (Data obrashcheniya: 02.04.2025).

Belous, 2019 — *Belous S.G.* Agrarnyj vopros v Kazahstane v konce XIX – nachale XX vekov i ego otrazhenie v kurse “Istoriya Kazahstana” [The Agrarian Question in Kazakhstan in the Late 19th and Early 20th Centuries and Its Reflection in the Course “History of Kazakhstan”]. Diss.na soisk.stepeni doktora PhD. Almaty, 2019. 211 p. (In Russ.).

Bokejhanov, 1994 — *Bokejhanov A.* Shygarmalar [Works]. Almaty: Kazakhstan, 1994. 384 p. (In Kaz.).

Bokejhan, 1995 — *Bokejhan A.* Tandamaly [Selected]. Almaty, 1995. 477 p. (In Kaz.).

Dulatov, 1911 — *Dulatov M.* Zher maselesi [Land issue] // *Ajkap*, 1911. No. 11. Pp. 8–10. (In Kaz.).

Zharkenova, 2018 — *Zharkenova A.M.* Polietnicheskij sostav naseleniya Severnogo Kazahstana v konce XIX – nachale XX vekov istoricheskie osobennosti, sovremennye tendencii i perspektivy [The Ethno-Political Composition of the Population of Northern Kazakhstan in the Late 19th and Early 21st Centuries: Historical Features, Contemporary Trends, and Prospects] // *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya “Istoriya. Filosofiya”*, 2018. No. 4(92). Pp. 60–69. (In Russ.).

- Kabul'dinov, 2022 — *Kabul'dinov Z.* Severnyj Kazahstan vseгда byl kazahskoj zemlej [Northern Kazakhstan has always been Kazakh land], 2022 // URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/33811> (In Russ.).
- Kabul'dinov, 2025 — *Kabul'dinov Z.E.* Obostrenie zemel'nyh problem kazahov v usloviyah massovoj krest'yanskoj kolonizacii v nachale HKH veka [The Escalation of Land Issues for Kazakhs in the Context of Mass Peasant Colonization in the Early 20th Century] // *Otan tarihy.* 2025. No. 1. Pp. 5–17. (In Russ.).
- Kaufman, 1897 — *Kaufman A.A.* Pereselency – arendatory Turgajskoj oblasti [Settler – Tenants of the Turgay Region]. Spb., 1897. 350 p. (In Russ.).
- Materialy, 1960 — *Materialy* po istorii politicheskogo stroya Kazahstana [Materials on Kyrgyz Land Use, Collected and Developed by the Expedition for Surveying the Steppe Regions. Under the Supervision of F.A. Shcherbina]. Alma-Ata, 1960. Vol. 1. 442 p. (In Russ.).
- Materialy, 1999 — *Materialy* po vvedeniyu russkoj politicheskoy sistemy upravleniya v Kazahstane [Materials on the Introduction of the Russian Political System of Governance in Kazakhstan]. Almaty, 1999. 255 p. (In Russ.).
- Marsekov, 1912 — *Marsekov R.* Kazak kajtse zherge ie bolady? [How the Kazakhs Will Acquire Land] // *Ajkap*, 1912. No. 1. Pp. 5–7.
- Muhatova, 2002 — *Muhatova O.H.* XIX–XX gasyrlardagy Kazahstan tarihnamasy. Almaty, 2002. 152 p. (In Kaz.).
- Myrzahmetova, 2007 — *Myrzahmetova A.Zh.* Istoriya obrazovaniya i deyatelnosti organov Pereselencheskogo upravleniya v Kazahstane v konce XIX – nachala XX veka [The History of the Formation and Activities of the Resettlement Administration in Kazakhstan in the Late 19th and Early 20th Centuries]: aftoref. diss. na sois.kand. ist.nauk. Karaganda, 2007. 30 p. (In Russ.).
- Myrzahmetova, 2010 — *Myrzahmetova A.Zh.* Normativno-pravovaya baza pereselencheskoj politiki v Kazahstane vo vtoroj polovine XIX – nachala XX veka [The Legal Framework of Resettlement Policy in Kazakhstan in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries] // *Vestnik KarGU.* 2010. No. 2. Pp. 37–47. (In Russ.).
- Novoselov, 1908 — *Novoselov P.* Zemleotvodnoe delo v Kirgizskoj stepi i neobhodimost' zemleustrojstva kirgiz; Ch. Vopros o zemleustrojstve Kirgiz [Land Allocation in the Kyrgyz Steppe and the Need for Land Management of the Kyrgyz] // *Voprosy kolonizacii.* 1908. No. 3. Pp. 108–120. (In Russ.).
- Nurbaev, 2006 — *Nurbaev K.ZH.* Kolonizaciya Severo-Central'nogo Kazahstana (XIX – nachala XX vv. istoriko-geografiyacheskaya problema [Colonization of Northern-Central Kazakhstan (18th – First Half of the 19th Century): A Historical-Geographical Problem] // *Diss. na sois.uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk.* Almaty, 2006. 319 p. (In Russ.).
- Nurbaj, et. al, 2023 — *Nurbaj K., Alpsybaeva G., Aubakirova H.* Problema razvitiya zemel'nyh otnoshenij v severnom Kazahstane vo vtoroj chetverti XIX – 50–60 godah XIX vekov: istoriograficheskij analiz [The Problem of the Development of Land Relations in Northern Kazakhstan in the Second Quarter of the 19th and 50–60s of the 20th Centuries: A Historiographical Analysis] // *Vestnik ENU im. L. Gumileva. Seriya: istoricheskie nauki. Filosofiya. Religiovedenie,* 2023. Vol. 145. No. 4. Pp. 110–127. (In Russ.).
- Sedel'nikov, 1907 — *Sedel'nikov T.I.* Bor'ba za zemlyu v kirgizskoj stepi (Kirgizskij zemel'nyj vopros i kolonizacionnaya politika pravitel'stva) [The Struggle for Land in the Kyrgyz Steppe (The Kyrgyz Land Question and the Government's Colonization Policy)]. SPb.: Elektropechatnya tva “Delo, kazachij per. No. 9”, 1907. 79 p. (In Russ.).
- Sejdalin, 1912 — *Sejdalin ZH.* ZHer zhajnyan bir-eki auyz sozi [A Few Words on Land Issues] // *Ajkap*, 1912. No. 10. Pp. 12–23. (In Kaz.).
- Sarieva, 2002 — *Sarieva R.H.* Kolonial'naya politika carizma v Kazahstane: na primere Turgajskoj oblasti (1868–1914 gg.) [Tsarist Colonial Policy in Kazakhstan: The Case of the Turgay Region (1868–1914)]: aftoref. diss. na soisk. kand. ist. nauk. Almaty, 2002. 33 p. (In Russ.).
- Soroka, 2009 — *Soroka N.N.* Krest'yanskije pereseleniya i ih vliyanie na ekonomiku kazakhkogo kochevogo aula Stepnogo kraya vtoroj poloviny XIX – nachala XX vv. [Peasant Resettlements and Their Impact on the Economy of the Kazakh Nomadic Aul in the Steppe Region in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries]. Omsk, 2009. 35 p. (In Russ.).
- Sulejmenov, 1963 — *Sulejmenov B.* agrarnyj vopros v Kazahstane v poslednej treti XIX – nachala XX vv. [The Agrarian Issue in Kazakhstan in the Late 19th – Early 20th Century]. Alma-Ata, 1963. 411 p. (In Russ.).
- Syzdykova, 2005 — *Syzdykova E.S.* Russkaya kolonizaciya i vzaimootnosheniya pereselencev s mestnym naseleniem [Russian Colonization and the Relations Between Settlers and the Local Population] // *Rossijskie voennye i Kazahstan.* M., 2005. Pp. 214–241. (In Russ.).
- Tursunbaev, 1950 — *Tursunbaev A.B.* Iz istorii krest'yanskogo pereseleniya v Kazahstan [The History of Peasant Migration to Kazakhstan]. Alma-Ata: AN Kazahskoj SSR, 1950. 102 p. (In Russ.).
- Hvorostanskij, 1915 — *Hvorostanskij P.* Evolyuciya kirgizskogo hozyajstva v Turgajskoj oblasti Voprosy kolonizacii [The Evolution of Kyrgyz Economy in the Turgai Region], 1915. No. 18. Pp. 158–206. (In Russ.).
- Chernikov, 1966 — *Chernikov V.S.* Krest'yanskaya kolonizaciya Severnogo Kazahstana v konce XIX – nachala XX vv. i ee social'no-ekonomicheskie poledstviya [Peasant Colonization of Northern Kazakhstan in the Late 19th – Early 20th Century and Its Socio-Economic Consequences] // *Diss. kandidata istroicheskikh nauk.* M., 1966. 215 p. (In Russ.).
- Frizen, 2016 — *Frizen D.Ya.* Vzaimootnosheniya mezhdru kazahami i krest'yanami-pereselencami Zapadnogo Kazahstana v XIX – nachala XX vv. [Relations Between Kazakhs and Peasant Settlers of Western Kazakhstan in the 19th – Early 20th Century] // *Samarskij nauchnyj vestnik.* 2016. No. 4. Pp. 117–121. (In Russ.).

Churkin, Tokmurzaev, 2019 — *Churkin M.K., Tokmurzaev B.S.* Agrarnaya kolonizaciya Stepnogo kraja: obshchestvenno-politicheskij diskurs i imperskie praktiki vtoroj poloviny XIX – nachala XX vv. [Agrarian Colonization of the Steppe Region: Socio-Political Discourse and Imperial Practices of the Late 19th – Early 20th Centuries]. Omsk, 2019. 262 p. (In Russ.).

Shalgimbekova, 2012 — *Shalgimbekova K.S.* Istoriya formirovaniya poliyazychnogo naseleniya Severnogo Kazakhstana (na primere Kostanajskoj oblasti) [The History of the Formation of Multilingual Population in Northern Kazakhstan (The Case of Kostanay Region)] // Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Filologiya. Iskusstvovedenie, 2012. No. 5(259). Vol. 63. Pp. 173–175. (In Russ.).

Ybyraj, 2024 — *Ybyraj S.B.* Mambetali Serdalin o vliyaniy zemel'nyh reform na traditsionnyj ukhad hozjyastv naseleniya severnogo Kazakhstana v konce XIX – nachala XX vv. [Mambetali Serdalin on the Influence of Land Reforms on the Traditional Way of Life and Economy of the Population of Northern Kazakhstan in the Late 19th – Early 20th Century] // Severnyj region: nauka, obrazovanie, kul'tura, 2024. Vol. 25. No. 4. Pp. 37–47. (In Russ.).

Said, 1978 — *Said E.W.* Orientalizm. New York, 1978. 369 p.

James, 1998 — *James C. Scott.* Seeing Like a State. Yale University Press, 1998. 464 p.

Әдебиеттер

Аққол, 2007 — Аққол, Ерейментау, Аршалы, Целиноград аудандары және Біржан сал ауданы бойынша Ақмола облысының кейбір елді мекендерінің атауларын өзгерту туралы, 2007. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V07B0003236/compare> (қаралған уақыты: 02.04.2025).

Белоус, 2019 — *Белоус С.Г.* Аграрный вопрос в Казахстане в конце XIX – начале XX веков и его отражение в курсе «История Казахстана». Дисс. на соиск. степени доктора PhD. Алматы, 2019. 211 с.

Бөкейханов, 1994 — *Бөкейханов Ә.* Шығармалар. Алматы: «Қазақстан», 1994. 384 б.

Бөкейхан, 1995 — *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы. Алматы, 1995. 477 б.

Дулатов, 1911 — *Дулатов М.* Жер мәселесі // Айқап, 1911. № 11. Б. 8–10.

Жаркенова, 2018 — *Жаркенова А.М.* Полиэтнический состав населения Северного Казахстана в конце XIX – начале XXI вв.: исторические особенности, современные тенденции и перспективы // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 2018. № 4(92). С. 60–69.

Кабульдинов, 2022 — *Кабульдинов З.* Северный Казахстан всегда был казахской землей, 2022 // URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/33811>

Кабульдинов, 2025 — *Кабульдинов З.Е.* Обострение земельных проблем казахов в условиях массовой крестьянской колонизации в начале XX века // Отан тарихы, 2025. № 1. С. 5–17.

Кауфман, 1897 — *Кауфман А.А.* Переселенцы-арендаторы Тургайской области. Спб., 1897. 350 с.

Материалы, 1960 — *Материалы* по истории политического строя Казахстана. Алма-Ата, 1960. Т. 1. 442 с.

Материалы, 1896 — *Материалы* по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по обследованию степных областей. Под руководством Ф.А. Щербины. СПб., 1896–1908 гг. В 27-ти томах.

Материалы, 1999 — *Материалы* по введению русской политической системы управления в Казахстане. Алматы, 1999. 255 с.

Мәрсеков, 1912 — *Мәрсеков Р.* Қазақ қайтсе жерге ие болады? // Айқап, 1912. № 1. Б. 5–7.

Мұхатова, 2002 — *Мұхатова О.Х.* XIX–XX ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы. Алматы, 2002. 152 б.

Мырзахметова, 2007 — *Мырзахметова А.Ж.* История образования и деятельности органов Переселенческого управления в Казахстане в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук. Караганда, 2007. 30 с.

Мырзахметова, 2010 — *Мырзахметова А.Ж.* Нормативно-правовая база переселенческой политики в Казахстане во второй половине XIX – начала XX века // Вестник КарГУ, 2010. № 2. С. 37–47.

Новоселов, 1908 — *Новоселов П.* Землеотводное дело в Киргизской степи и необходимость землеустройства киргиз; Ч. Вопрос о землеустройстве киргиз // Вопросы колонизации, 1908. № 3. С. 108–120.

Нурбаев, 2006 — *Нурбаев К.Ж.* Колонизация Северо-Центрального Казахстана (XVIII – первая половина XIX века): историко-географическая проблема // Дисс. на соиск. ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 2006. 319 с.

Нурбай және т.б., 2023 — *Нурбай К., Алтысбаева Г., Аубакирова Х.* Проблема развития земельных отношений в северном Казахстане во второй четверти XIX – 50-х годах XX веков: историографический анализ // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева. Серия: исторические науки. Философия. Религиоведение, 2023. Т. 145. № 4. С. 110–127.

Седельников, 1907 — *Седельников Т.И.* Борьба за землю в киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). СПб.: Электротпечатня тва «Дело, казачий пер. № 9», 1907. 79 с.

Сейдалиев, 1912 — *Сейдалиев Ж.* Жер жайынан бір-екі ауыз сөзі // Айқап, 1911. № 10. Б. 12–23.

Сариева, 2002 — *Сариева Р.Х.* Колониальная политика царизма в Казахстане: на примере Тургайской области (1868–1914 гг.): автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук. Алматы, 2002. 33 с.

Сорока, 2009 — *Сорока Н.Н.* Крестьянские переселения и их влияние на экономику казахского кочевого аула Степного края второй половины XIX – начала XX вв. Омск, 2009. 35 с.

- Сулейменов, 1963 — *Сулейменов Б.* Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начала XX в. Алма-Ата, 1963. 411 с.
- Сыздыкова, 2005 — *Сыздыкова Е.С.* Русская колонизация и взаимоотношения переселенцев с местным населением // *Российские военные и Казахстан.* М., 2005. С. 214–241.
- Турсунбаев, 1950 — *Турсунбаев А.Б.* Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1950. 102 с.
- Фризен, 2016 — *Фризен Д.Я.* Взаимоотношения между казахами и крестьянами-переселенцами Западного Казахстана в XIX – начале XX века // *Самарский научный вестник*, 2016. № 4. С. 117–121.
- Хворостанский, 1915 — *Хворостанский П.* Эволюция киргизского хозяйства в Тургайской области Вопросы колонизации, 1915. № 18. С. 158–206.
- Черников, 1966 — *Черников В.С.* Крестьянская колонизация Северного Казахстана в конце XIX – начале XX века и ее социально-экономические последствия. Дисс...кандидата исторических наук. М., 1966. 215 с.
- Чуркин, Токмурзаев, 2019 — *Чуркин М.К., Токмурзаев Б.С.* Аграрная колонизация Степного края: общественно-политический дискурс и имперские практики второй половины XIX – начала XX вв. Омск, 2019. 262 с.
- Шалгимбекова, 2012 — *Шалгимбекова К.С.* История формирования полиязычного населения Северного Казахстана (на примере Костанайской области) // *Вестник Челябинского государственного университета. Серия Филология. Искусствоведение*, 2012. № 5(259), Вып. 63. С. 173–175.
- Ыбырай, 2024 — *Ыбырай С.Б.* Мамбетали Сердалин о влиянии земельных реформ на традиционный уклад хозяйств населения северного Казахстана в конце XIX – начале XX веков // *Северный регион: наука, образование, культура*, 2024. Т. 25. № 4. С. 37–47.
- Said, 1978 — *Said E.W.* Orientalism. New York, 1978. 369 p.
- James, 1998 — *James C. Scott.* Seeing Like a State. Yale University Press, 1998. 464 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 727-742, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_727-742

LEGALITY AS IDEOLOGY AND EXCLUSION AS PRACTICE: THE “PUNISHED PEOPLES” IN THE SYSTEM OF SPECIAL SETTLEMENTS (1948–1953)

*Bolatkhan Aliya*¹

¹University of Zurich
(8050 Zurich, Switzerland)
Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-4594-4545>. E-mail: aliya.bolatkhan@uzh.ch

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Bolatkhan A., 2025

Abstract. *Introduction.* This paper examines the experiences of members of the so-called “punished peoples” who were placed in the Soviet system of special settlements on the territory of the Kazakh SSR – one of the largest resettlement zones in the postwar period within the USSR. The analysis focuses on the legal foundations of their status and the everyday consequences for their social inclusion and life opportunities. *Aims and Objectives.* The aim of the study is to analyze the legal status of special settlers, identify which rights and freedoms were restricted, and explore how their status differed from that of other Soviet citizens. The objectives include examining the legal framework, administrative practices, and individual case studies that reflect life under the special settlement regime. *Findings.* The analysis of sources reveals that special settlers systematically faced restrictions on basic rights – such as freedom of residence, movement, and employment, access to education, the right to family reunification. These limitations were institutionally embedded and enforced through routine mechanisms of administrative control. *Original contribution.* The paper introduces the concept of the “ideology of legality” as an analytical tool for understanding the Soviet legal rhetoric that concealed a practice of mass exclusion. *Conclusion.* The special settlement system functioned as a sustained mechanism of legal exclusion, concealed beneath a facade of formal legality. It stood in direct contradiction to the principles proclaimed in the Soviet Constitution and effectively undermined fundamental human rights.

Keywords: Special settlers, special settlement system, punished peoples, human rights, Kazakh SSR
For citation: Bolatkhan A. Legality as ideology and exclusion as practice: the “punished peoples” in the system of special settlements (1948–1953) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 727–742. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_727-742

ЗАҢДЫЛЫҚ – ИДЕОЛОГИЯ, ШЕТТЕТУ – ТӘЖІРИБЕ: КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ «ЖАЗАЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР» (1948–1953)*Болатхан Әлия¹*¹Цюрих университеті
(8050, Цюрих, Швейцария)

Зерттеуші

 <https://orcid.org/0000-0002-4594-4545>. E-mail: aliya.bolatkhan@uzh.ch

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Болатхан Ә., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала күштеп қоныс аудару жүйесіндегі «жазаланған халықтардың» тәжірибесін талдауға арналған. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Қазақ КСР территориясы сталиндік репрессиялық саясат аясында күштеп қоныс аударылған континенттер шоғырланған ең ірі аймақ болды. Бұл зерттеу күштеп қоныс аудару жүйесіндегі «жазаланған халықтардың» құқықтық жағдайы негіздеріне және оның күнделікті өмірдегі мүмкіндіктерге тигізген әсеріне ерекше назар аударады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты — күштеп қоныс аударылғандардың қандай құқықтары мен бостандықтары шектелгенін және олардың КСРО-ның басқа азаматтарының жағдайынан қалай ерекшеленгенін талдау. Міндеттерге нормативтік-құқықтық базаны, әкімшілік тәжірибелерді және күштеп қоныс аудару жүйесі жағдайындағы өмір тәжірибені сипаттайтын жеке іс үлгілерін талдау кіреді. *Нәтижелер.* Дереккөздерді талдау нәтижесінде күштеп қоныс аударылғандардың тұрғылықты жерді таңдау, еркін жүру және еңбек ету, білім алу және отбасымен қайта қосылу құқықтарының жүйелі түрде шектелуін көрсетті. Бұл шектеулер институционалдық сипатта болып, әкімшілік бақылаудың күнделікті жұмыс-әрекеттері арқылы жүзеге асырылған. *Ғылыми жаңалығы.* Зерттеуде кеңестік құқықтық риториканың жаппай шеттету практикасын жасыру үшін қолданылған «заңдылық идеологиясы» ұғымы аналитикалық түсінік ретінде енгізіледі. *Қорытынды.* Күштеп қоныс аудару жүйесі формалды нормалардың сақталуын көрсеткенімен, іс жүзінде құқықтық шеттетудің тұрақты тетігі ретінде жұмыс істеген. Бұл жүйе КСРО Конституциясында жарияланған қағидаттарға да, әмбебап адам құқықтарына да қайшы келген.

Түйін сөздер: Күштеп қоныс аударылғандар, күштеп қоныс аудару жүйесі, жазаланған халықтар, адам құқықтары, Қазақ КСР

Дәйексөз үшін: Болатхан Ә. Заңдылық – идеология, шеттету – тәжірибе: күштеп қоныс аудару жүйесіндегі «жазаланған халықтар» (1948–1953 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 727–742 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_727-742

ИДЕОЛОГИЯ ЗАКОННОСТИ И ПРАКТИКА ИСКЛЮЧЕНИЯ: «НАКАЗАННЫЕ НАРОДЫ» В СИСТЕМЕ СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ (1948–1953 ГГ.)*Болатхан Алия¹*¹Цюрихский университет
(8050, Цюрих, Швейцария)

Исследователь

 <https://orcid.org/0000-0002-4594-4545>. E-mail: aliya.bolatkhan@uzh.ch

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Болатхан А., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу опыта представителей «наказанных народов», размещённых в системе спецпоселений на территории Казахской ССР – одного из крупнейших регионов расселения спецпоселенцев в послевоенный период в СССР. Особое внимание уделяется правовым основаниям их статуса и повседневным последствиям для социальной включённости и жизненных возможностей спецпоселенцев. *Цели и задачи.* Цель исследования – проанализировать положение спецпоселенцев с акцентом на то, какие права и свободы были для них ограничены, и в чём их статус отличался от положения остальных граждан СССР. Задачи включают анализ нормативной базы, административных практик и индивидуальных кейсов, отражающих опыт жизни в условиях спецпоселения. *Результаты.* Анализ источников показал, что спецпоселенцы систематически сталкивались с ограничениями прав – на выбор места жительства, свободу передвижения и труда, право на образование и воссоединение с членами семьи. Эти ограничения имели институциональную основу и реализовывались через повседневные механизмы административного контроля. *Научная новизна.* В исследовании вводится понятие «идеология законности» как аналитическая рамка для описания советской правовой риторики, прикрывавшей практику массового исключения. *Вывод.* Система спецпоселений действовала как устойчивый механизм правового исключения, замаскированный под соблюдение формальных норм. Она противоречила провозглашённым принципам Конституции СССР и подрывала универсальные права человека.

Ключевые слова: Спецпоселенцы, система спецпоселений, наказанные народы, права человека, Казахская ССР

Для цитирования: Болатхан А. Идеология законности и практика исключения: «наказанные народы» в системе спецпоселений (1948–1953 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 727–742. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_727-742

Введение

Сталинские репрессии, охватывающие период с конца 1920-х до начала 1950-х годов, реализовывались в различных формах и через разветвлённую систему институциональных механизмов. Одним из ключевых её элементов стала система спецпоселений, основанная на административном контроле и надзоре за различными категориями принудительно переселённых лиц. После принятия решения о высылке определённых групп населения они направлялись в специально отведённые районы, где им присваивался статус спецпоселенцев. С этого момента их хозяйственное устройство, трудовое распределение и повседневная жизнь находились под постоянным контролем со стороны спецкомендатур. Иными словами, система спецпоселений выступала важным инструментом изоляции, подавления и управления теми, кто рассматривался как «неблагонадёжный» или «враждебный» по отношению к советской власти.

Формирование системы спецпоселений восходит к практике «кулацкой ссылки» 1930-х годов. В дальнейшем её административный аппарат был выведен из структуры ОИТК НКВД и преобразован в самостоятельный Отдел спецпоселений НКВД СССР 17 августа 1944 года. С 1946 года данная структура функционировала в рамках МГБ–МВД и представляла собой автономную систему, ориентированную на административное управление, оперативный учёт и надзор за спецпереселенцами. К началу 1953 года система спецпоселений достигла своего пика, охватывая около трёх миллионов человек, значительную часть которых составляли представители народов, насильственно выселённых по национальному признаку: немцы, карачаевцы, чеченцы, ингуши, балкарцы, калмыки, крымские татары и другие. Период 1948–1953 годов стал временем институционального укрепления системы, что делает этот этап особенно показательным для изучения репрессивного характера государственной политики в отношении данной категории населения (Болатхан и Калыбекова, 2024: 928–929).

Обсуждение

Решение советского руководства во главе со Сталиным о массовом выселении целых народов в годы Второй мировой войны было продиктовано множеством взаимосвязанных факторов и до сих пор остается предметом оживленных дискуссий. Хотя официально депортации обосновывались обвинениями в коллективной измене, неблагонадежности и угрозе государственной безопасности, на практике они выступали инструментом реализации идеологических, политических и экономических задач. В этой логике автор статьи полагает, что решающую роль играли устойчивые этнические стереотипы и исторически закрепившийся образ отдельных народов как «ненадежных».

Одним из трёх ключевых объяснений массовых этнических чисток в Советском Союзе, по мнению Терри Мартина, является фактор устойчивой этнической враждебности. Т. Мартин отмечает, что некоторые этнические группы, такие как чеченцы, ингуши, балкарцы и карачаевцы, сталкивались с острыми этническими конфликтами как в царский период, так и в начальные годы советской власти. При этом он допускает наличие исключений, упоминая калмыков, чья история, по его мнению, не характеризуется аналогичным уровнем сопротивления и межэтнической напряжённости. Вместе с тем он обращает внимание на дагестанцев, которые, несмотря на участие в множественных этнических конфликтах, депортации не подверглись (Martin, 1998: 859).

Однако если рассматривать причины депортации не только через призму участия в межэтнических конфликтах, но и в контексте исторически сложившегося недоверия, включая враждебность, сопротивление и восприятие политической ненадежности, то депортация калмыков не представляет собой исключение. Напротив, она служит дополнительным примером того, как распространённая этническая враждебность могла стать фактором, повлиявшим на инициирование советской этнической чистки. Исторически закрепившееся представление о калмыках как о «ненадежном и нелояльном народе», сформировавшееся ещё в царский период, вполне могло сыграть значительную роль в принятии решения об их депортации в советское время.

Советская политика в отношении калмыков во многом наследовала стереотипы и представления, сформированные ещё в царский период. Михаил Ходарковский показывает, что ещё во времена Российской империи отношения между калмыками и государством строились на асимметриях власти и культурных непониманиях, что способствовало формированию устойчивого образа калмыков как «неверных» (Khodarkovsky, 1992: 58–74, 230–241). Эти восприятия отчасти продолжали влиять на политику и в советскую эпоху. Сталин, в чьей политической идентичности переплетались как советские, так и русские элементы (Naimark, 2001: 89), в ответе на поправки к резолюции XII съезда РКП (б) от 25 апреля 1923 года по вопросу калмыков писал: *«Стоит допустить маленькую ошибку в отношении маленькой области калмыков, которые связаны с Тибетом и Китаем, и это отзовется гораздо хуже на нашей работе, чем ошибка в отношении Украины»* (Бугай, 1992: 9). Помимо транснациональных связей, напряженность в отношении калмыков усиливалась их сопротивлением социалистическим преобразованиям, особенно в период коллективизации. Их преимущественно кочевой образ жизни противоречил усилиям советской власти по унификации социального устройства (Weitz, 2003: 80). В результате всё калмыцкое население было подвергнуто депортации, поскольку воспринималось режимом как потенциальная угроза в силу предполагаемой враждебности и комплекса взаимосвязанных факторов. Такой образ калмыков отражал опасения советского руководства, что калмыков невозможно трансформировать в «национальную форму с социалистическим содержанием», поскольку их историческое самосознание находилось под влиянием «враждебных классовых сил» и внешних государств (Volatkhan, 2023: 311). В соответствии с логикой советской национальной политики национальность рассматривалась как ключевой организующий принцип, а развитие – как процесс, реализуемый в форме «национальной по форме, социалистической по содержанию». Следовательно, депортации народов времен Второй мировой войны и их

последствия следует интерпретировать не только как попытки «перевоспитания» этих этнических групп посредством ссылки, но и как превентивные меры (Naimark, 2001: 85–89; Hirsch, 2002: 38; Weitz, 2003: 82; Hirsch, 2005: 5–9). Тем не менее, это не отменяет того, что каждое отдельное решение о депортации было результатом сложного набора факторов. Например, депортированные, впоследствии ставшие спецпоселенцами, составляли значительную часть контингента принудительных трудовых ресурсов (Земсков, 2005а: 115, 138; Бердинских и др., 2015: 5). Это указывает на то, что данный процесс был также тесно связан с экономическими мотивами, что необходимо учитывать при анализе политики коллективного наказания этнических групп в целом.

В научной литературе обращается внимание на то, что спецпоселенцы обладали статусом формального гражданства, при этом фактически лишались возможности пользоваться основными правами. Постановление СНК СССР от 8 января 1945 года, официально признававшее спецпереселенцев гражданами, одновременно содержало перечень ограничений, сводивших это «полноправие» к декларации (Земсков, 2005: 170). В условиях принудительного прикрепления к территории и административного надзора основным обязательством становился труд — как правило, без права выбора его характера и условий. Подобная практика противоречила основополагающему принципу, закреплённому в статье 118 Конституции СССР 1936 года, согласно которому право на труд включало возможность свободного выбора профессии и места работы (Шадт, 2000: 174). Особенно жёсткие последствия имел Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года, установивший бессрочный характер спецпоселения (История сталинского, 2004: 585)

В соответствии с ним каждый высланный обязан был подписать уведомление о «вечной ссылке», а самовольный выезд из места поселения без разрешения влек за собой наказание в виде двадцати лет каторжных работ. Ограничения свободы передвижения сопровождались целым рядом дополнительных официальных и неформальных запретов, способствовавших формированию устойчивого состояния социальной и правовой изоляции. В результате гражданские права, формально закреплённые за спецпереселенцами, на практике оказывались недоступными и незащищёнными (Бердинских и др., 2015: 171; Шнайдер, 2008: 294).

Однако несмотря на наличие различных объяснений, до сих пор остаётся трудно уловимым конкретное содержание этих ограничений в повседневной жизни спецпоселенцев. Настоящая статья предлагает рассматривать статус спецпоселенца не как временную меру ограничения свободы, а как институционализированную систему долгосрочного лишения базовых прав человека.

В этом контексте вводится условное понятие «идеология законности» — как совокупность риторических и нормативных практик, с помощью которых советская власть формировала образ правового порядка и всеобщего гражданского равенства, одновременно реализуя политику системного исключения.

Статья выдвигает аргумент о том, что правовой и идеологический нарратив, сопровождавший функционирование системы спецпоселений, по сути являлся фасадом — «витриной» советской законности. Формально провозглашённое равенство, согласно которому спецпоселенцы из числа так называемых «наказанных народов» обладали теми же правами, что и прочие граждане СССР, создавало иллюзию правового порядка. На практике эти положения сопровождались системной изоляцией и глубинным ограничением прав, прежде всего — невозможности выбора места жительства, свободы передвижения, принудительном труде, ущемлении прав на получение образования и воссоединение с членами семьи.

Материалы и методы

Основу источниковой базы исследования составляют архивные материалы, прежде всего личные дела спецпоселенцев, проживавших на территории Казахской ССР и отнесённых к категории «выселенцы-спецпоселенцы» по национальному признаку. Эти документы представляют собой уникальный корпус, позволяющий реконструировать систему контроля и

надзора, действовавшую в спецпоселениях в отношении депортированных по признаку коллективной вины. Личные дела включают анкетные профили, фотографии, нормативные документы, личные письма, жалобы, агентурные донесения и др. Они не только фиксируют фактические обстоятельства жизни, но и раскрывают, как сами спецпоселенцы воспринимали и переживали своё положение.

Материалы привлечены из фондов 4-го отдела МВД Казахской ССР – «Коллекция контрольно-наблюдательных дел, направленных на спецпоселение» (ф. 9), рассекреченной в 2021 году благодаря деятельности Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Документы доступны в филиалах архива Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан – в Астане и Алматы. Внутри текстовых ссылок используется обозначение: ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы), ҚР БП ҚСАЕАКА (Астана) и т. д. Дополнительно использован широкий спектр вторичных источников, включая советские сборники документов сталинского периода и актуальные исследовательские работы по теме.

В исследовании используется историко-документальный подход с акцентом на качественный анализ источников. Фактическая документальная база включает материалы Алма-Атинской области Казахской ССР, с основным хронологическим фокусом на период 1948–1953 годов. Отдельные примеры выходят за рамки указанных лет, позволяя проследить как предысторию установившихся практик, так и их продолжение действия в последующий период. Наряду с этим анализируются нормативные документы разного ведомственного происхождения, что позволяет применять элементы правового анализа в историческом контексте.

Результаты

Лишение права выбора места жительства и ограничение свободы передвижения

Так как в случае депортации народов в период Второй мировой войны сам акт насильственного переселения носил карательный характер, о правах человека в данном контексте говорить не приходится. По прибытии в места обязательного проживания депортированные становились частью контингента спецпоселений. Спецпоселенцы обязаны были проживать в установленных органами НКВД–МВД–МГБ населённых пунктах и не имели права покидать их без специального разрешения.

Место обязательного поселения в основном располагались в малозаселённых, климатически неблагоприятных регионах, что усугубляло условия жизни и делало адаптацию крайне сложной. Для многих спецпоселенцев невозможность сменить место жительства даже в случае тяжёлой болезни или семейных обстоятельств становилась источником дополнительного страдания. Так, в ноябре 1955 года калмык-спецпоселенец просил разрешение сменить место обязательного поселения в связи с состоянием здоровья жены (ҚР БП ҚСАЕАКА (Астана), Ф. 9, Д. 42522, Л. 23):

«подавая настоящее заявление, прошу вашего разрешения поменять место жительства, так как у меня жена страдает от суставной ревматизм.

Имеется заключение врача, о том, что переменить место жительства, то есть надо ей сухой и жаркий климат. Медицинскую справку прилагаю. Прошу просьбе не отказать».

В другом случае спецпоселенка 1904 года рождения, проживавшая в Алтайском крае, обратилась с просьбой о переводе в Казахскую ССР к брату. В заявлении она ссылалась на ухудшение здоровья и невозможность обеспечить себя и дочь трудом. Положительный ответ был получен лишь спустя девять лет (ҚР БП ҚСАЕАКА. Ф. 9., Д. 515., Л. 8–9).

Подобные случаи наглядно демонстрируют репрессивный характер ограничений свободы передвижения: даже при наличии жизненно важных обстоятельств спецпоселенцы годами не могли добиться разрешения на переезд. Эта практика была частью более широкой системы административных репрессий, в рамках которой спецпоселения выполняли функцию изоляции с элементами принудительного труда. Хотя формально система спецпоселений как административно-репрессивный институт существовала параллельно с системой ГУЛАГа, по

своей сути она представляла собой схожий по степени несвободы механизм, отличавшийся не формой наказания, а его длительностью и внешними признаками.

Любое перемещение за пределы населённого пункта, определённого как место обязательного проживания, допускалось исключительно при наличии специального разрешения. Независимо от расстояния – в пределах района, республики или всего Союза – выезды регулировались системой уведомлений, маршрутных листов и разрешений. Поводами могли служить поездки на рынок или ярмарку, служебные командировки, посещения родственников либо дорога к месту работы, находившемуся вне административных границ поселения.

В личных делах спецпоселенцев имеются различные формы документации, фиксировавшие данный порядок. Так, в декабре 1948 года один из спецпоселенцев подписал следующую расписку (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 539., Л. 5):

Расписка

Мне выселенцу Ш.Э., 1881 год рождения проживающему в г. Рубцовск Алтайского края объявлен Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года о том, что я выслан (а) на спецпоселение навечно, без права возврата к месту прежнего жительства, и за самовольный выезд (побег) с места обязательного поселения буду осужден на 20 лет каторжных работ.

Другие документы демонстрируют степень регламентации краткосрочных поездок (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 475., Л. 12):

Маршрутный лист

Действителен по четвёртое февраля 1954 г. М.Б., 1905 г.р., разрешён выезд из Боготольского района в с. Тюхтет Тюхтетского района и обратно, причём к месту назначения он должен следовать только через с. Чель.

При уклонении от указанного маршрута настоящий лист теряет силу, а владелец его подлежит задержанию.

По прибытии к месту назначения М.Б. обязан немедленно явиться на регистрацию, а по возвращении сдать маршрутный лист в органы МВД.

И.о. нач. Боготольского РО МВД”

Личные визиты также подлежали обязательному письменному согласованию как в этом заявлении от 14 июня 1954 года (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 476., Л. 6):

Прошу Вашего разрешения съездить в город ... к бабушке Ч.А., так как давно не виделись. Прошу моей просьбе не отказать.

Ограничения распространялись и на служебные командировки. Так, в апреле 1949 года начальник Областного управления кинофикации в г. Актюбинске направил ходатайство о разрешении на выезд для сотрудницы, состоящей на спецучете (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 133., Л. 6):

Начальнику областного управления МВД

По окончанию Алма-Атинского кинотехникума по путевке Министерства Кинематографии Казахской ССР в сентябре месяце 1948 г. на должность кинотехника Областного Управления Кинофикации прибыла тов. Б.М. В круг обязанностей которой входит систематически проверять техническое состояние каждой киноустановки и оказывать им техническую помощь. Этим возможностей она не имеет в данное время в силу того, что она состоит на спецучете в отделе переселений. Права выезда ей ограничены в течении последних 3-х месяцев никуда не выезжает.

На основании изложенного Областное Управление кинофикации просит Вас разрешить выезд на киноустановки по служебным делам в пределах области кинотехнику тов. Б.М.

Также в случае направления в служебные командировки спецпоселенцы были обязаны соблюдать установленный режим, включая обязанность отмечаться в комендатуре (в том числе по месту временного пребывания), что нередко затрудняло выполнение профессиональных обязанностей. В одном из агентурных донесений зафиксировано высказывание спецпоселенца-немца, направленного в составе симфонического оркестра на

траурное мероприятие, которое наглядно отражает напряженность, возникавшую между требованиями служебной деятельности и административными ограничениями (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 248., Л. 404):

«Нет, больше я никуда не поеду, с одной стороны правительственная комиссия строго следит, а с другой стороны комендатура, опоздать на игру ни как нельзя ни под каким видом (и на отметку тоже), иначе большая неприятность может быть».

В материалах спецкомендатур, привлеченных для настоящего исследования, зафиксированы многочисленные случаи привлечения спецпоселенцев к административной или уголовной ответственности за нарушение установленного режима. Непреднамеренное нарушение режима спецпоселения — такое как отклонение от предписанного маршрута по ошибке, пребывание вне места обязательного проживания по истечении срока разрешения, несвоевременная явка на отметку или утрата временного удостоверения – квалифицировалось как совершённый поступок и влекло за собой административное взыскание в виде денежного штрафа (или 5 суток), назначаемого на основании постановления коменданта. Например, в 1951 году спецпоселенец из контингента чеченцев, М.Г., занимавший должность директора горрайкомбината № 2 Сталинского района г. Алма-Ата и проживавший на станции Алма-Ата 1-я, был задержан в городе как нарушивший режим. Основанием стало отсутствие своевременно продлённого разрешения на выезд. Спецкомендант городской спецкомендатуры МВД №822 квалифицировал его действия как нарушение установленного порядка и постановил подвергнуть спецпоселенца административному взысканию в виде денежного штрафа в размере 100 рублей с обязательством предоставить квитанцию об оплате в десятидневный срок. Решение было оформлено постановлением коменданта при согласовании с начальником 9-го отдела Управления МГБ (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 98., Л. 12–14).

В другом случае, в 1953 году, спецпоселенка из контингента крымских татар была задержана на территории колхозного рынка, расположенного за пределами её места обязательного поселения, и оформлена как нарушитель режима. В постановлении коменданта спецкомендатуры №718 Алма-Атинского РО МВД отмечалось:

«рассмотрев имеющийся материал, установил, что спецпоселенка И.С. совершила проступок, заключающийся в том, что 24 сентября 1953 г., не имея разрешения органов МВД, выехала с места обязательного поселения — с. Малая станица – в г. Алма-Ата, где по личным делам находилась на колхозном рынке и была задержана как нарушитель режима.

На основании изложенного и руководствуясь постановлением СНК СССР №35 от 8 января 1945 г., постановил: спецпоселенку И.С., 1914 года рождения, уроженку Крымской области, проживающую в с. Малая станица Алма-Атинского района, за совершённый проступок подвергнуть штрафу в размере 25 рублей. Обязать спецпоселенку И.С. внести указанную сумму в Госбанк и предоставить квитанцию об оплате в спецкомендатуру в десятидневный срок после объявления настоящего постановления».

Постановление было официально объявлено спецпоселенке И.С., о чём в документе имеется соответствующая отметка с её подписью (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 8., Л. 2, 12).

В отличие от административных нарушений, нередко обозначаемых в документах как «поступки», таких как нарушение режима без умысла, самовольное (намеренное) оставление места спецпоселения, рассматривавшееся как побег, в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года влекло наказание в виде 20 лет каторжных работ.

Рассмотрение дел в отношении лиц, чьи действия квалифицировались как побег, происходило следующим образом: комендант направлял соответствующие материалы, а само производство вёл следователь отдела УМВД области. Подготовленное следствием заключение направлялось для утверждения начальнику управления МВД, а также на санкционирование — прокурору области. В случае, если прокуратура считала представленные материалы недостаточными для дачи санкции на арест, дело передавалось в отдел по надзору за органами

милиции и МВД областной прокуратуры. Копия заключения данного отдела затем направлялась начальнику УМГБ области для исполнения (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 85., Л. 2–4).

Если спецпоселенец признавался виновным либо в ходе допроса в качестве обвиняемого признавал себя виновным по предъявленному обвинению в соответствии с вышеуказанным Указом ПВС СССР от 26 ноября 1948 г., следственное дело передавалось через 1-й спецотдел МВД на рассмотрение Особого совещания при МВД СССР. По такому сценарию рассматривалось дело спецпоселенки-калмычки, М.М., решение по которому датировано 23 марта 1949 года (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 472., Л. 60–62):

М.М., 1897 года рождения, уроженка Котинского района Ростовской области, по национальности калмычка, гражданка СССР, малограмотная, беспартийная, из крестьян-бедняков, специальности не имела, проживала на станции Алма-Ата 1-я по улице Ленина, дом №123, кв. 3, ранее не судима.

Не имея разрешения органов МВД, она самовольно покинула место постоянного поселения – г. Новосибирск – и в августе 1948 года прибыла в г. Алма-Ата, где в течение нескольких месяцев проживала без постановки на спецучёт, тем самым совершив преступление, предусмотренное Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г.

Мера наказания, назначенная в отношении М.М., – 20 лет каторжных работ.

Право на воссоединение с членами семьи

В ходе массовых депортаций народов в 1940-х годах, проводившихся в спешке и при минимальной организационной подготовке, десятки тысяч семей оказались разлучены. При осуществлении выселений члены одной и той же семьи оказывались в местах высылки в разных районах, областях, краях и республиках. В связи с тем, что подобное разъединение стало массовым явлением, в 1944 году были приняты меры по урегулированию воссоединения таких семей. Эти меры предполагали, что члены одной семьи, оказавшиеся в разных населенных пунктах, могли подать заявление и, при его одобрении, получить разрешение на перемещение с целью воссоединения (Земсков, 2005а: 155; Бердинских и др., 2015: 64).

Однако на практике процесс воссоединения шёл медленно. В марте 1948 года МВД СССР издало директиву № 38, предписывавшую ускорить рассмотрение подобных заявлений и придать процессу официальный характер – с целью закрепления воссоединённых семей в местах депортации. Тем не менее, реализация этой директивы натолкнулась на скрытое сопротивление со стороны местных руководителей, которые не желали терять прикреплённую рабочую силу. УМВД в таких случаях часто поддерживало позицию местных властей, отказывая в удовлетворении заявлений о воссоединении (Зберовская, 2006: 137).

Подобные случаи наблюдаются и среди спецпоселенцев Алма-Атинской области. Несмотря на наличие формальных процедур, реализация права на воссоединение регулировалась через сложную и не всегда прозрачную административную систему. Многочисленные зафиксированные кейсы свидетельствуют о том, что исполнение подобных заявлений зависело от местного контекста, ведомственных интересов и конкретной административной практики. Так, спецпоселенка из контингента крымских татар, проживавшая в Алма-Ате, в 1951 году подала заявление на имя Председателя Верховного Совета СССР с просьбой разрешить приезд её матери, проживавшей в Узбекской ССР (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 181., Л. 9):

«Матери уже 61 год, старушка, перед своей смертью хочет увидиться с дочерьми, т.е. с нами, поэтому убедительно просим Вашего разрешения приехать маме к нам в г. Алма-Ата на постоянное жительство или же хотя бы на 2–3 месяца».

Судя по содержанию дела, это было повторное обращение, так как на предыдущее ответа не поступило.

В ряде случаев органы МВД отказывали в удовлетворении подобных просьб, ссылаясь на «нецелесообразность». Так, в 1950 году старший брат – крымский татарин З.Э., находившийся на спецпоселении в Казахской ССР, – просил разрешения перевести своего

младшего брата с территории Марийской АССР в рамках воссоединения семьи. Однако МВД Марийской АССР отказало в соединении двух братьев – спецпоселенцев-крымских татар, сославшись на то, что один из них уже обеспечен жильём и трудоустроен, а значит, основания для перемещения отсутствуют (ҚР БП ҚСАЕАКА (Астана). Д. 15695(7156)., Л. 4):

«Юринское РО МВД Марийской АССР сообщает: запрашиваемый Вами выселенец З.Д. действительно проживает в нашем районе на спецпоселке Юркино.

З.Д. трудоустроен в лесной промышленности, обеспечен квартирой и индивидуальным огородом. В соответствии с инструкцией комендантов, соединение считаем нецелесообразным. Поэтому просим Вас отказать выселенцу З. Э. в соединении с братом».

Отдельные заявления касались воссоединения супругов. 13 апреля 1955 года спецпоселенка-немка, проживавшая в городе Юрга Кемеровской области РСФСР, направила запрос на разрешение съездить к мужу, проживающему в Алма-Ате Казахской ССР (ҚР БП ҚСАЕАКА. Ф. 9., Д. 370., Л. 14, 16, 34)

Эти рассмотренные примеры дают представление о том, как воссоединение семей в системе спецпоселений регулировалось не как гарантированное право, а как управляемая административная процедура. Формально задекларированные положения о воссоединении вступали в противоречие с практикой территориального прикрепления и ограничения мобильности спецконтингента. Возможность перемещения зависела от согласований между ведомствами и могла быть отложена или отклонена в силу местных ограничений или иных неформализованных факторов.

Возможность свободного труда

Даже в политически переосмысленном варианте формулировки институт прав человека в СССР трактовал труд в социалистическом обществе не только как право, но и как добровольный вклад гражданина в общее благо. Советские юристы подчеркивали, что в условиях социализма права человека обладают иной социальной природой, экономическими основами и целями, которым они служат. Эти права не только обеспечивали материальные условия существования граждан, но и создавали «поистине свободный труд» (Давтян, 2011: 44, 49).

Однако в случае спецпоселенцев, в отношении которых формально утверждалось, что они сохраняют все права граждан СССР, идеологическая конструкция «поистине свободного труда» вступала в прямое противоречие с их фактическим положением. В местах принудительного проживания они были лишены права свободно выбирать род деятельности и сталкивались с системной дискриминацией при трудоустройстве. Даже при наличии высокой квалификации, званий и профессиональных достижений спецпоселенцы не были защищены от увольнений или отказов в приеме на работу, основанных исключительно на их статусе.

Показателен случай спецпоселенца из контингента калмыков Ц. Н., на тот момент кандидата филологических наук и автора более сорока научных и рукописных работ. В 1951 году он обратился с заявлением к Председателю Комиссии ЦК ВКП(б), в котором просил помочь разобраться в его положении безработного, поскольку был уволен из Казахского государственного университета имени С. М. Кирова якобы по причине сокращения штатов, несмотря на то, что на его место был назначен человек, не имевший даже среднего образования. Он указывал, что настоящей причиной увольнения стал его статус спецпоселенца. Кроме того, в заявлении подчеркивается, что аналогичная ситуация произошла ранее – в марте 1949 года он, как спецпоселенец, был уволен из Хакасского научно-исследовательского института, где занимал должность заведующего сектором языка (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 444., Л. 35–37).

Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что дискриминация по отношению к спецпоселенцам была не эпизодической, а встроенной в государственные механизмы управления. Спецпоселенцы могли быть в любой момент лишены права на труд по распоряжению органов государственной безопасности. Так, в июле 1952 года заместитель начальника отдела МГБ КазССР направил совершенно секретное письменное поручение

начальнику 9-го отдела Управления МГБ Алма-Атинской области о необходимости уволить спецпоселенца по национальности турок с места его работы:

«Здесь, в Алма-Атинском Горпромторге работает в качестве инженера-строителя ссыльный Б.З. В связи с возникшей оперативной необходимостью просим предложить директору Горпромторга ... (телефон № 24–30) в трехнедельный срок уволить Б.З. с работы и произвести с ним полный расчет. Ввиду важности намечающихся нами мероприятий просим ускорить исполнение нашего запроса».

Интересно, что в автобиографии, написанной спецпоселенцем от руки, и в личном листке по учёту кадров это увольнение указывается как произошедшее «в связи с длительной болезнью» (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 410., Л. 7–11).

Пятистраничная жалоба спецпоселенца из контингента «немцы», дважды направленная Председателю Президиума Верховного Совета СССР (впервые 12 января и повторно 24 мая 1953 года), может служить ещё одним показательным примером. Ссылаясь на статьи Сталинской Конституции, провозглашавшие равные права всех граждан, автор подчёркивает, что его систематически увольняют с рабочих мест, несмотря на наличие квалификации, опыта и отсутствие нарушений. Он также указывает, что неоднократно обращался в МГБ, однако «не были приняты никакие меры», поскольку, по его мнению, органы «сами были заинтересованы в дискриминации и ущемлении». Жалоба содержит ряд конкретных ситуаций, одна из которых звучит следующим образом (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 248., Л. 382–383):

«Надо мной как бы издеваются. Работая не по квалификации в кино Кировец на заниженной зарплате, вдруг меня хотели уволить, а когда вопрос встал на основе чего, то из кинофикации ответили, что по приказанию свыше».

Даже если дело не доходило до таких крайностей, каждый спецпоселенец находился в уязвимом положении перед работодателем, не говоря уже о системном контроле. Уязвимость перед работодателем была одним из ключевых факторов восприятия спецпоселенца системой, так как регулярное предоставление характеристики от работодателя спецкомендатуре являлось частью системы надзора. Эти характеристики подшивались в личное дело спецпоселенца. Примеров можно привести множество, но ограничимся несколькими. Так, тренер Н.П., работавший в Областном совете общества «Динамо», был охарактеризован как высокопрофессиональный специалист с организаторскими способностями и реальными успехами на республиканском уровне. В заключении говорилось: «Широко передаёт свой большой практический спортивный опыт и активно участвует в общественной секционной работе» (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 28., Л. 32).

Наряду с развёрнутыми характеристиками, в архивах широко представлены типовые служебные справки, подтверждающие факт трудоустройства спецпоселенцев. Эти документы выполняли не только удостоверительную, но и контрольную функцию. Один из таких показательных примеров – справка, датированная ноябрём 1953 года и выданная спецпоселенцу из контингента крымских татар 1933 года рождения, для предоставления в УМГБ Западно-Казахстанской области (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 405., Л. 6):

СПРАВКА

Дана настоящая А.Н. в том, что он действительно работает на Уральском Ликерно-водочном заводе в должности шофера с 10 апреля 1951 года. Справка дана для предоставления в УМГБ ЗАП. КАЗ. ОБЛАСТИ

Таким образом, трудовое поведение спецпоселенцев постоянно находилось под надзором, а их доступ к работе зависел не столько от профессиональных способностей, сколько от административного регулирования и множества сопутствующих факторов. Более того, они были лишены возможности выбирать место работы и трудились в условиях жёсткого контроля и надзора, при этом само право на отказ от работы фактически не рассматривалось. Всё это прямо противоречило представлениям о труде как о добровольной и свободной деятельности, декларируемым в советской правовой доктрине.

Право на образование

Многочисленные факты свидетельствуют о том, что дети спецпоселенцев систематически сталкивались с различными ограничениями в доступе к образованию. В ряде поселений местные органы власти не разрешали им выезжать на учёбу и ограничивали приём в средние и высшие учебные заведения (Земсков, 2005а: 239). В Казахской ССР подобные меры были закреплены и на нормативном уровне. В мае 1952 года постановлением ЦК КП (б) Казахстана под грифом «строго секретно» были установлены лимиты на приём спецпоселенцев в ряд учебных заведений, включая Казахский сельскохозяйственный, ветеринарно-зоотехнический, медицинский, Чимкентский технологический и учительские институты (за исключением Алма-Атинского). При этом приём в ведущие вузы Алма-Аты – Казахский государственный университет им. С.М. Кирова, юридический, горно-металлургический, физкультурный и педагогический институты, а также консерваторию – предписывалось полностью прекратить (Материалы, 2022: 223).

Более того, даже в те учебные заведения, где приём был формально разрешён, из числа спецпоселенцев могли быть зачислены только те, кто успешно выдержал конкурс, в первую очередь – коммунисты и комсомольцы, активно проявившие себя в производственной и общественной работе. Их приём ограничивался количеством, установленным в прилагаемом к постановлению списке, обязательном к исполнению. Таким образом, доступ к образованию приобретал характер допуска на основе политически мотивированного отбора.

Особое положение занимала Алма-Ата, столица Казахской ССР, фактически закрытая для большинства спецпоселенцев как место получения образования, о чём свидетельствует наличие в их личных делах документальных указаний, прямо запрещающих обучение в учебных заведениях города. Так, в справке МГБ от июля 1951 года, адресованной начальнику УМГБ Актюбинской области и помеченной грифом «совершенно секретно», сообщалось об отказе в выезде в Алма-Ату для сдачи вступительных экзаменов в мединститут спецпоселенке 1932 года рождения из контингента крымских татар. Ей рекомендовалось выбрать любое другое учебное заведение в пределах Казахской ССР, за исключением города Алма-Аты (КР БП ҚСАЕАКА. Ф. 9., Д. 403., Л. 13):

«В выезде в гор. Алма-Ату спецпоселенке З.Б. для сдачи вступительных экзаменов в мединститут МГБ Казахской ССР отказано.

Порекомендуйте З.Б. поступить в Карагандинский мединститут или в другое учебное заведение в пределах Казахстана за исключением гор. Алма-Аты».

Аналогичная ситуация отражена в заявлении от ноября 1949 года спецпоселенца 1931 года рождения из контингента немцев. Обращаясь к коменданту Кировской спецкомендатуры, он сообщал, что в связи с полученным отказом на выезд для учёбы в Алма-Ату намерен впредь ходатайствовать уже о поступлении в другие города (КР БП ҚСАЕАКА. Ф. 9., Д. 118., Л. 16–17):

«Я желал бы продолжить учёбу и поэтому обращался к вам с просьбой о выдаче мне разрешения на выезд в г. Алма-Ату в мединститут. Вами в просьбе отказано... в марте–апреле сего года я вновь обращаюсь к вам с этой просьбой, но уже не в г. Алма-Ату, а в другие города республики».

Эти примеры демонстрируют, что возможность получения образования в Алма-Ате была систематически закрыта для спецпоселенцев, независимо от их академических достижений или стремления учиться. Однако, как показано в других источниках, отдельные случаи допуска в столичные вузы всё же имели место – либо в рамках строго лимитированного приёма, либо как форма поощрения за факт причастности к сотрудничеству с органами комендатур, включая участие в агентурно-осведомительной работе (Volatkhan, 2023: 315).

Таким образом, можно утверждать, что доступ к высшему образованию, как правило, оставался закрытым для спецпоселенцев. Согласно устному свидетельству респондента греческого происхождения, имевшего опыт жизни в условиях спецпоселения, ему пришлось поступить в техникум, поскольку, по его словам, статус спецпоселенца исключал возможность

подачи документов в вуз. В ряде случаев продолжение образования после школы оказывалось невозможным вовсе.

Особую выразительность этой политике ограничений придаёт обращение спецпоселенки-немки 1932 года рождения в письме от 30 апреля 1952 года, адресованном секретарю ЦК КП(б) Казахстана с просьбой посодействовать в получении разрешения на выезд для подачи документов на учебу:

«Комендант посылает меня в колхоз на поля. Так неужели я училась 10 лет и государство затрачивало на меня деньги 10 лет, чтобы потом послать с мотыгой копать арыки? Перед моими глазами уйдут ученики этого выпуска в институт, а я вновь осталась...».

Только после многократных обращений ей разрешили покинуть место обязательного поселения, но лишь при условии предоставления официального подтверждения о допуске к экзаменам (ҚР БП ҚСАЕАКА. Ф. 9., Д. 230., Л. 21–22, 37).

Этот случай наглядно демонстрирует, что доступ к образованию регулировался не правом, а разрешением, зависящим от усмотрения органов. Таким образом, формально провозглашённое право на образование, развитие и выбор будущего заменялось системой административной фильтрации, лишая спецпоселенцев не только возможности учиться, но и фундаментального права на мечту.

Даже в тех редких случаях, когда спецпоселенцы получали допуск к обучению после окончания школы, их положение оставалось уязвимым и зависимым от административных характеристик. Показателен в этом отношении пример характеристики, выданной спецпоселенцу 1932 года рождения с места обучения для предоставления в спецкомендатуру (ҚР БП ҚСАЕАКА (Алматы). Ф. 9., Д. 234., Л. 11):

«В 1953 году по окончании средней школы в пос. имени Панфилова Илийского района поступил на I-й курс Зоотехнического факультета Алма-Атинского зооветеринарного института.

Г.А. – скромный и дисциплинированный студент. Учится хорошо. Принимает участие в физкультурном кружке».

Заключение

Несмотря на то что в первом пункте постановления СНК СССР от 8 января 1945 года «О правовом положении спецпереселенцев» утверждалось, что они сохраняют все права граждан СССР, последующие пункты этого же документа устанавливали многочисленные ограничения (Сталинские депортации, 2005: 563). Дополнительные меры, введённые Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года «О применении уголовной ответственности к лицам, совершающим побег с мест обязательного поселения», фактически нивелировали любые провозглашённые права. Более того, ведомственные инструкции для структурных органов закрепили систему спецпоселений как режим постоянного контроля и надзора. Таким образом, повседневная жизнь спецпоселенцев оказывалась в прямом противоречии с основополагающими принципами советской Конституции 1936 года и нарушала базовые права человека.

Во-первых, спецпоселенцы были лишены права выбора места жительства. Их проживание строго ограничивалось территорией, указанной в предписании и не могли изменить его по собственному желанию. Эта практика сохранялась независимо от условий проживания и часто означало жизнь в удалённых, экономически депрессивных или экологически неблагоприятных регионах.

Во-вторых, спецпоселенцы были лишены права свободного передвижения. Покидать место обязательного проживания без разрешения коменданта спецкомендатуры было запрещено. Несанкционированный выезд квалифицировался как нарушение режима и приравнивался к побегу, влекущему за собой уголовное преследование. Если изначально за это предусматривались административные наказания (штраф до 100 рублей или арест до 5 суток), то с 1948 года в соответствии с вышеуказанным указом подобное нарушение каралось

20 годами каторжных работ. Указ также закреплял бессрочный характер выселения, приравнивая депортированных к лицам, подлежащим пожизненной ссылке, без права на возвращение к прежнему месту жительства.

В-третьих, все трудоспособные спецпоселенцы обязаны были заниматься общественно полезной деятельностью, определяемой местными органами власти. Право на свободный выбор деятельности и условий труда отсутствовало. Трудоустройство происходило в сферах сельского хозяйства, промышленности, строительства и кооперации без учёта квалификации, предыдущего опыта или личных предпочтений. Возможности карьерного роста, повышения квалификации или перехода на другую работу были крайне ограничены и зависели от лояльности и мнения руководства, что создавало условия произвола и дискриминации.

В-четвертых, правовой статус спецпоселенца серьёзно ограничивал возможность воссоединения с членами семьи. Даже в случае, если члены семьи были высланы в разные регионы и находились в разных спецпоселениях, просьбы о переводе для проживания вместе рассматривались с трудностями и не редко отклонялись. Это приводило к многолетнему разъединению семей, нарушению права на частную и семейную жизнь. Воссоединение родителей с детьми, супругов, братьев и сестёр зачастую становилось невозможным, что превращалось в дополнительный элемент репрессивного давления.

В-пятых, дети спецпоселенцев испытывали системные ограничения в доступе к образованию и возможностях самореализации. Спецпоселенцам систематически отказывали в поступлении в высшие учебные заведения по месту их желания, независимо от успеваемости и способностей. Кроме того, строгие ограничения на передвижение делали невозможным сдачу вступительных экзаменов или обучение вне места спецпоселения, фактически лишая их шанса подать документы в учреждения за его пределами. Дети спецпоселенцев, родившиеся в местах ссылки, наследовали статус родителей, подвергались надзору и стигматизации, воспринимаясь как «потомки предателей», что наносило моральные и психологические страдания.

Совокупность ограничений – принудительное прикрепление к месту жительства, утрата свободы передвижения, невозможность свободного труда, разобщение семей и блокировка образовательных траекторий – свидетельствует о наличии институционализированной системы долговременного лишения базовых прав. Правовая риторика, сопровождавшая статус спецпереселенцев, служила фасадом, за которым скрывалась повседневная практика репрессий. Эта система, формально маскируемая под юридическое равенство, в действительности функционировала как механизм коллективного наказания и социального исключения. Такая практика не только противоречила Конституции СССР 1936 года, но и нарушала фундаментальные принципы прав человека.

Источники

АКПССУ ГП РК (ҚР БП ҚСАЕАКА) — Архив Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан.

Sources

QR BP QSAEAKA — the Archive of the Committee on Legal Statistics and Special Accounts of the General Prosecutor's Office of Qazaqstan.

Литература

Бердинских и др., 2015 — *Бердинских, В. А., Бердинских И. В., Веремьев В. И.* Система спецпоселений в Советском Союзе 1930–1950-х годов. Сыктывкар: ИЯЛИ Коми НЦ УрО РАН, 2015. 244 с.

Болатхан, Калыбекова, 2024 — *Болатхан А., Калыбекова М.* «Указники» в системе спецпоселений (1948–1956) // Отечественная история, 2024. Т. 27. № 4. С. 925–950. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_4_925-950

Бугай, 1992 — *Бугай Н.* “Что это было?” // Иосиф Сталин – Лаврентию Бери: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии. Москва: Дружба народов, 1992. 288 с.

Давтян, 2011 — *Давтян Ваграм.* Идея прав человека в советской юридической науке (1946–1991 гг.). Диссертация ... к.юр.н. Москва: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2011. 171 с.

- Зберовская, 2006 — *Зберовская Елена*. Спецпоселенцы в Красноярском крае: 1940–1950-е гг. Диссертация к.и.н. Красноярск, 2006. 247 с.
- Земсков, 2005 — *Земсков Виктор*. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. Диссертация д.и.н., М.: Институт российской истории РАН, 2005. 415 с.
- Материалы, 2022 — *Материалы* Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий 20-50 годы XX века. Т. 7. Депортированные в Казахстан народы и спецпоселенцы. Сборник документов и материалов. Составители тома Г.В. Кан, Р.М. Жумашев, Д.К. Шотбакова, Б.Р. Шериязданов, С.В. Елеуханова, В.В. Козина, Ю.Н. Подапригора, А.К. Мейрамбеков / Под общ. ред.: Е.Т. Карина. Астана, 2022. 368 с.
- Сталинские депортации, 2005 — *Сталинские депортации*. 1928–1953 // Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. М.: МФД: Материк, 2005. 904 с.
- Шадр, 2000 — *Шадр Александр*. Спецпоселение российских немцев в Сибири, 1941–1955 гг. Диссертация к.и.н. Новосибирск: Новосибирский государственный педагогический университет, 2000. 258 с.
- Шнайдер, 2008 — *Шнайдер Владимир*. Национальное строительство как фактор социокультурной интеграции народов Северного Кавказа в советское общество: 1917 – конец 1950-х гг. Диссертация д.и.н., Армавир: Ставропольский государственный университет, 2008. 491 с.
- Bolatkhan, 2023 — *Bolatkhan Aliya*. Selective Favoritism and Confirmed «Sovietness» among Kalmyk Special Settlers within the Qazaq SSR. *Qazaq Historical Review*, 2023. No. 1(3). Pp. 308–330. // URL: <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.308.330>
- Hirsch, 2002 — *Hirsch Francine*. Race without the Practice of Racial Politics // *Slavic Review*, 2002. No. 61(1). Pp. 30–43.
- Hirsch, 2005 — *Hirsch Francine*. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Cornell University Press, 2005. 392 p.
- Khodarkovsky, 1992 — *Khodarkovsky Michael*. Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771. Cornell University Press, 1992. 280 p.
- Martin, 1998 — *Martin Terry*. Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *Journal of Modern History*, 1998. No. 70 (4). Pp. 813–861.
- Naimark, 2001 — *Naimark Norman M*. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. 256 p.
- Naimark, 2010 — *Naimark Norman M*. Stalin’s Genocides. Princeton: Princeton University Press, 2010. 176 p.
- Weitz, Eric, 2003 — *Weitz, Eric D*. A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton: Princeton University Press, 2003. 368 p.

References

- Beridinskikh, et. al, 2015 — *Beridinskikh V.A., Beridinskikh I.V., Verem’ev V.I.* Sistema spetsposelenii v Sovetskom Soiuzе 1930–1950-kh godov [The System of Special Settlements in the Soviet Union, 1930s–1950s]. Syktyvkar: IYaLI Komi NC UrO RAN, 2015. 244 p. (In Russ.).
- Bolatkhan, 2023 — *Bolatkhan Aliya*. Selective Favoritism and Confirmed «Sovietness» among Kalmyk Special Settlers within the Qazaq SSR. *Qazaq Historical Review*, 2023. No. 1(3). Pp. 308–330. // URL: <https://doi.org/10.69567/3007-0236.2023.3.308.330>
- Bolatkhan, Kalýbekova, 2024 — *Bolatkhan A., Kalýbekova M.* “Ukazniki” v sisteme spetsposelenii (1948–1956) [“Ukazniki” in the System of Special Settlements (1948–1956)]. *Otechestvennaia istoriia*, 2024. Vol. 27. No. 4. Pp. 925–950. // DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_4_925-950
- Bugai, 1992 — *Bugai N.* “Chto eto bylo?” In: Iosif Stalin – Lavrentii Berii: ‘Ikh nado deportirovat’...’: Dokumenty, fakty, kommentarii [Joseph Stalin – Lavrentii Beria: ‘They Must Be Deported...’: Documents, Facts, Comments]. М.: Druzhba narodov, 1992. Pp. 3–15. (In Russ.).
- Davtyan, 2011 — *Davtyan V.* Ideia prav cheloveka v sovetskoj iuridicheskoi nauke (1946–1991 gg.): dissertatsiia ... k. iur. n. [The Idea of Human Rights in Soviet Legal Science (1946–1991): PhD Dissertation in Law]. М.: Russian Academy of Public Administration under the President of the Russian Federation, 2011. 171 p. (In Russ.).
- Hirsch, 2002 — *Hirsch Francine*. Race without the Practice of Racial Politics // *Slavic Review*, 2002. No. 61(1). Pp. 30–43.
- Hirsch, 2005 — *Hirsch Francine*. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Cornell University Press, 2005. 392 p.
- Khodarkovsky, 1992 — *Khodarkovsky Michael*. Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771. Cornell University Press, 1992. 280 p.
- Martin, 1998 — *Martin Terry*. Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *Journal of Modern History*, 1998. No. 70 (4). Pp. 813–861.
- Naimark, 2001 — *Naimark Norman M*. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. 256 p.
- Naimark, 2010 — *Naimark Norman M*. Stalin’s Genocides. Princeton: Princeton University Press, 2010. 176 p.

Shadt, 2000 — *Shadt Aleksandr*. Spetsposelenie rossiiskikh nemtsev v Sibiri, 1941–1955 gg. [Special Settlement of Russian Germans in Siberia, 1941–1955]. PhD dissertation in History. Novosibirsk: Novosibirsk State Pedagogical University, 2000. 258 p. (In Russ.).

Shnaider, 2008 — *Shnaider Vladimir*. Natsional’noe stroitel’stvo kak faktor sotsiokul’turnoi integratsii narodov Severnogo Kavkaza v sovetskoe obshchestvo: 1917 – konets 1950-kh gg. [Nation-Building as a Factor of Sociocultural Integration of the Peoples of the North Caucasus into Soviet Society: 1917 – Late 1950s]. PhD dissertation in History. Armavir: Stavropol State University, 2008. 491 p. (In Russ.).

Stalinskie deportatsii, 2005 — *Stalinskie deportatsii*. 1928–1953 [Stalinist Deportations. 1928–1953] // Ed.: Pabol’ N.L., Polian, P.M. (eds.). M.: Materik, 2005. 904 p. (In Russ.).

Weitz, Eric, 2003 — *Weitz, Eric D.* A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation. Princeton: Princeton University Press, 2003. 368 p.

Zberovskaia, 2006 — *Zberovskaia Elena*. Spetsposelentsy v Krasnoiarskom krae: 1940–1950-e gg. [Special Settlers in the Krasnoyarsk Region: 1940s–1950s]. PhD dissertation in History. Krasnoiarsk, 2006. 247 p. (In Russ.).

Zemskov, 2005 — *Zemskov Viktor*. Spetsposelentsy v SSSR. 1930–1960 [Special Settlers in the USSR. 1930–1960]. PhD dissertation in History. Moscow: Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, 2005. 415 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 743-759, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_743-759

KAZAKH-BUKHARA RELATIONS IN THE 30S OF THE 17TH CENTURY AND THE FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY (THE POLITICAL ASPECT)

Doskarayeva Aizhan¹, Mukhatova Orazgul^{2}*

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Junior Researcher, 2nd year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

²Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Correspondent author

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2025

© Doskarayeva A.A., Mukhatova O.Kh., 2025

Abstract. Introduction. The article analyzes Kazakh-Bukhara relations in the period from the 30s of the 17th century to the first quarter of the 18th century. One of the key directions of the Kazakh Khanate's foreign policy was the development of relations with the Bukhara state, which had significant geostrategic significance. During this period, the ties between the Kazakh Khanate and the Bukhara Khanate were strengthened through diplomatic negotiations and military alliances. Trade, economic, social, cultural and religious ties have developed between the two countries. Kazakh-Bukhara relations played an important role not only in shaping the political situation of the two states, but also in shaping the political landscape of the entire Central Asian region. The history of Kazakh-Bukhara relations is not only a reflection of the past, but also the foundation of interstate relations with deep historical roots and the common heritage of the two peoples. These relations are a complex and multifaceted process that contributes to the peaceful development of the geopolitical situation in the Central Asian region in the future. In this context, the historical study of Kazakh-Bukharian relations using new scientific approaches focused on national interests is an urgent task of modern historical knowledge. *Goals and objectives of the study* – A comprehensive analysis of the political, economic and cultural ties of Kazakh-Bukhara relations in the 30s of the 17th century and the first quarter of the 18th century; a study of the development of Kazakh-Bukhara relations in the 30s of the 17th century; a study of military cooperation between Kazakhstan and Bukhara in the 50s of the 17th century; identification of the features of mutual relations between the Kazakh Khanate and Bukhara Khanate in the first quarter of the XVIII century. *Results.* The article examines the directions, character, features and development of Kazakh-Bukharian relations based on oriental written sources and records of Russian ambassadors. The political, economic, social, trade, economic, cultural and spiritual ties in Kazakh-Bukhara relations of the period under review are analyzed. The course, development, nature and historical significance of relations between the Kazakh Khanate and

the Bukhara state are assessed. *Conclusions.* Kazakh-Bukhara relations in the 30s of the 17th century and the first quarter of the 18th century cover an important period from a historical, political and cultural point of view. During this period, the relations between the Kazakh Khanate and the Bukhara Khanate acquired a complex character. Political interests, trade relations, military cooperation and conflicts, as well as diplomatic negotiations have played a significant role in the history of the two peoples. In addition, cultural exchange and religious influences have also become an important component of these relations. The study of Kazakh-Bukhari relations of the period under review opens the way to understanding the historical continuity and development of peaceful relations between the modern Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan.

Keywords: Kazakh Khanate, Khan Jangir, Khan Tauke, foreign policy, interrelations, Central Asia, Bukhara Khanate, Balkh, diplomacy

For citation: Doskarayeva A.A., Mukhatova O.Kh. Kazakh-bukhara relations in the 30s of the 17th century and the first quarter of the 18th century (the political aspect) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 743–759. (In Kaz.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_743-759

XVII ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ-БҰХАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ (САЯСИ АСПЕКТ)

Доскараева Айжан Асхатқызы¹, Мұхатова Оразгүл Хасенқызы^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Кіші ғылыми қызметкер,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 2 курс докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Доскараева А.А., Мұхатова О.Х., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XVII ғасырдың 30-жылдары – XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ-бұхар қатынастары талданады. Қазақ хандығының сыртқы саясатының негізгі бағыттарының бірі – Бұхар мемлекетімен қарым-қатынастарды дамыту геостратегиялық маңызға ие болды. Бұл кезеңде Қазақ хандығы мен Бұхар хандығы арасындағы байланыстар дипломатиялық келіссөздер мен әскери одақтар арқылы нығайды. Екі мемлекет арасында сауда-саттық, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және діни байланыстардың дамуы байқалды. Қазақ-бұхар қатынастары тек осы екі мемлекеттің ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия өңірінің саяси жағдайын қалыптастыруда да маңызды рөл атқарды. Қазақ-бұхар қарым-қатынастарының тарихы – бұл тек өткеннің көрінісі ғана емес, сонымен қатар екі мемлекеттің ортақ тарихы мен терең тамырлары бар мемлекетаралық байланыстардың негізі. Бұл байланыстар болашақта Орталық Азия аймағының геосаяси ахуалының бейбіт дамуына ықпал ететін күрделі және көпқырлы процесс болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ-бұхар қарым-қатынастарын тарихи тұрғыдан зерттеп, ұлттық мүддеге сәйкес жаңа ғылыми көзқараспен қайта қарастыруды қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі. *Мақсаты мен міндеттері* – XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қарым-қатынастарын саяси, экономикалық және мәдени байланыстарын жан-жақты талдау; XVII ғасырдың 30-жылдарындағы қазақ-

бұхар қарым-қатынастарының дамуын зерттеу; XVII ғасырдың 50-жылдарындағы қазақ-бұхар әскери одақтастығын зерделеу; XVIII ғасырдың бірінші ширегінде Қазақ хандығы мен Бұхар хандығының өзара қарым-қатынасының ерекшеліктерін айқындау. *Нәтижелер.* Мақалада шығыс жазба деректері мен орыс елшілерінің жазбаларының негізінде қазақ-бұхар қарым-қатынастарының бағыты, сипаты, ерекшеліктері мен дамуы зерттелді. Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ-бұхар қарым-қатынастарының саяси, экономикалық, әлеуметтік, сауда, шаруашылық, мәдени-рухани байланыстары талданды. Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетінің қарым-қатынастарының барысы, дамуы, сипаты мен тарихи маңызына баға берілді. *Қорытынды.* XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қарым-қатынастары тарихи, саяси және мәдени аспектілер тұрғысынан маңызды кезеңді қамтыды. Бұл кезеңде Қазақ хандығы мен Бұхар хандығы арасындағы байланыстар күрделі сипатқа ие болды. Саяси мүдделер, сауда қатынастары, әскери одақтастық пен қақтығыстар, дипломатиялық келіссөздер екі халықтың тарихында маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, мәдени алмасу мен діни ықпалдар да бұл қарым-қатынастардың маңызды құрамдас бөлігі болды. Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ-бұхар қарым-қатынастарының зерттелуі қазіргі Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасы арасындағы бейбіт байланыстардың тарихи сабақтастығы мен дамуын түсінуге жол ашады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Жәңгір хан, Тәуке хан, сыртқы саясат, қарым-қатынас, Орталық Азия, Бұхар хандығы, Балх, дипломатия

Дәйексөз үшін: Доскараева А.А., Мұхатова О.Х. XVII ғасырдың 30-жылдары – XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қарым-қатынастары (саяси аспект) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 743–759 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_743-759

КАЗАХСКО-БУХАРСКИЕ ВЗАИМОТНОШЕНИЯ В 30-Х ГОДАХ XVII ВЕКА – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА (ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Доскараева Айжан Асхатовна¹, Мухатова Оразгуль Хасеновна^{2}*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Младший научный сотрудник,
докторант 2 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Доскараева А.А., Мухатова О.Х., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье анализируются казахско-бухарские отношения в период с 30-х годов XVII века до первой четверти XVIII века. Одним из ключевых направлений внешней политики Казахского ханства являлось развитие отношений с Бухарским государством, что имело значительное геостратегическое значение. В указанный период связи между Казахским ханством и Бухарским ханством укреплялись посредством дипломатических переговоров и военных союзов. Между двумя государствами наблюдалось развитие торговых, экономических, социальных, культурных и религиозных связей. Казахско-бухарские отношения играли важную роль не только в формировании политической

ситуации двух государств, но и в становлении политического ландшафта всего региона Центральной Азии. История казахско-бухарских взаимоотношений представляет собой не только отражение прошлого, но и фундамент межгосударственных связей с глубокими историческими корнями и общим наследием двух народов. Данные отношения выступают сложным и многогранным процессом, способствующим мирному развитию геополитической обстановки в Центральноазиатском регионе в будущем. В этом контексте историческое исследование казахско-бухарских отношений с применением новых научных подходов, ориентированных на национальные интересы, является актуальной задачей современного исторического знания. *Цель и задачи исследования* – Комплексный анализ политических, экономических и культурных связей казахско-бухарских отношений в 30-х годах XVII века и первой четверти XVIII века; исследование развития казахско-бухарских отношений в 30-х годах XVII века; изучение военного сотрудничества между Казахским ханством и Бухарой в 50-х годах XVII века; определение особенностей взаимных отношений между Казахским ханством и Бухарским ханством в первой четверти XVIII века. *Результаты.* В статье на основе восточных письменных источников и записей русских послов исследуются направления, характер, особенности и развитие казахско-бухарских отношений. Анализируются политические, экономические, социальные, торговые, хозяйственные и культурно-духовные связи в казахско-бухарских отношениях рассматриваемого периода. Оцениваются ход, развитие, характер и историческое значение отношений между Казахским ханством и Бухарским государством. *Выводы.* Казахско-бухарские отношения в 30-х годах XVII века и первой четверти XVIII века охватывают важный период с исторической, политической и культурной точек зрения. В этот период связи между Казахским ханством и Бухарским ханством приобрели сложный характер. Политические интересы, торговые отношения, военное сотрудничество и конфликты, а также дипломатические переговоры сыграли значительную роль в истории двух народов. Кроме того, культурный обмен и религиозные влияния также стали важной составляющей этих отношений. Изучение казахско-бухарских отношений рассматриваемого периода открывает путь к пониманию исторической преемственности и развития мирных связей между современными Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан.

Ключевые слова: Казахское ханство, хан Жангир, хан Тауке, внешняя политика, взаимосвязь, Центральная Азия, Бухарское ханство, Балх, дипломатия

Для цитирования: Доскараева А.А., Мухатова О.Х. Казахско-бухарские взаимоотношения в 30-х годах XVII века – первой четверти XVIII века (политический аспект) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 743–759. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_743-759

Кіріспе

XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қарым-қатынасы отандық тарих ғылымында арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Отандық тарихшылар Шайбани әулетінің билігі кезеңіндегі қазақ-бұхар байланыстарын жазба деректер негізінде талдады. Алайда, XVII ғасырдың 30-жылдарынан кейінгі кезеңдегі Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекеті арасындағы саяси байланыстар тарихшы ғалымдардың назарынан тыс қалды. Себебі XVII ғасырдың 30-жылдарынан бастап Қазақ хандығына Жоңғар мемлекеті тарапынан қауіп төнді. Қазақ хандығының саяси қуаты жоңғар агрессиясына тойтарыс беруге жұмсалды. Осы кезеңдегі қазақ ауыз әдебиетінің деректері мен жазба деректерде қазақтардың жоңғарлармен жүргізген күрестері кеңінен баяндалды. Сәйкесінше Қазақ хандығының Жоңғар мемлекетімен жүргізген соғыстары ғылыми ортада басымдыққа ие болып, зерттеушілердің назарын аударды. Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекеті арасындағы саяси қатынастардың ерекшеліктері мен динамикасы жеткілікті дәрежеде зерттелмеді. Тек XVIII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ-бұхар қатынастары зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты. Осылайша, бір ғасырдан астам уақыт аралығындағы қазақ-бұхар қатынастары ғылыми тұрғыдан жеткілікті деңгейде зерделенбеген. Оның өзіндік себептері

бар. Біріншіден, осы кезеңдегі қазақ-бұхар қарым-қатынастарына байланысты жазба деректерінің аз болуы. Екіншіден, тарихшы ғалымдар қазақ-жоңғар, орыс-қазақ, қазақ-қытай қарым-қатынастарын зерттеуге басымдық берді. Үшіншіден, совет үкіметі тұсында қазақ мемлекеттілігінің тарихын зерттеу, Қазақ хандығының сыртқы саяси байланыстарын, түркі халықтарының өзара қарым-қатынастарын және олардың тарихының бірегейлігін зерттеу Совет Одағының идеологиясына қайшы деп танылды. Төртіншіден, Қазақ хандығының тарихына қатысты бірқатар мәселелер бұрмаланып, отарлық саясаттың мүддесіне сай, советтік идеология мен маркстік-лениндік методологияға сай, таптық бағытта зерттелді. Бесіншіден, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ мемлекеттілігінің тарихы, әсіресе Қазақ хандығының құрылуы мен атақты қазақ хандарының билігі, қазақ шежіресі сияқты тақырыптар тарихшылардың зерттеу нысанына айналды.

Қазіргі уақытта Қазақ хандығының тарихын жан-жақты зерттеу мемлекетіміздің болашағы үшін маңызды. Қазақ мемлекетінің іргелес елдермен қарым-қатынасы, соның ішінде XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қарым-қатынасының тарих ғылымында зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі. Аталған тақырыпты зерттеу – Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің өзара бейбіт қарым-қатынастарының тарихи сабақтастығын айқындайды. Қазіргі кезеңдегі Орталық Азиядағы ынтымақтастық пен халықаралық қатынастардың бейбіт дамуына әсер етеді. Бұл өз кезегінде Орталық Азиядағы интеграциялық процестерді тереңірек түсінуге және аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге септігін тигізеді. Жоғарыда келтірілген дәйектер негізінде Қазақ хандығының сыртқы саясатының ажырамас бөлігі ретінде қазақ-бұхар қарым-қатынастарының тарихын ұлттық мүддеге сай, жаңа ғылыми көзқарастар тұрғысынан зерттеу өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қарым-қатынасы зерттеуде негізгі деректер – шығыс жазба деректері, орыс елшілерінің есептері, қазақтың ауызша тарихи деректері болып табылады. Қазақ-бұхар қарым-қатынастары жайында баяндалатын еңбектердің бірі – Махмуд бен Әмір Уәлидің «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» атты еңбегі. Деректе XVI–XVII ғасырлардағы қазақ-бұхар қарым-қатынастары, екі елдің саяси жағдайы туралы қазақ хандары мен сұлтандары туралы мәліметтер бар. Қожамқұл-Бек Балхидің «Тарих-и Қыпшақи» атты тарихи еңбегінде Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетіне қатысты, әскери одақ, елшілік қатынастар жөнінде мәліметтер жазылған. Мир Мұхаммед Амине Бұхаридің «Убайдаллах-наме» еңбегінде XVIII ғасырлардағы Бұхар хандығының ішкі саяси жағдайымен қатар қазақтарға қатысты мәліметтер де кездеседі. Сонымен қатар жоңғарлардың қазақ жеріне шабуылы кезіндегі қазақ-бұхар әскери одақтастығы, елшілік қатынастар, әлеуметтік, экономикалық байланыстар туралы баяндалған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жазбаларындағы ауызша тарихи деректердің де маңызы зор.

Жоңғар хандығына, Иран арқылы Балх, Хиуа және Бұхар аймақтарына елшілік қызметпен барған орыс елшілері К. Енбаев, К. Терлеметев, Д. Копылов, Г. Ильин, К. Кучеев, А. Грибов, Г.В. Булгаков, Ф. Беневенидің есептерінде қалмақтар мен қазақтар арасындағы әскери қақтығыстары кезінде Бұхар тарапынан көрсетілген әскери көмек, сондай-ақ бұхар-үнді соғысындағы қазақ-бұхар әскери одағы, саяси байланыстары туралы құнды мәліметтер қамтылған.

Зерттеу барысында талдау, салыстыру, сыни талдау, ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды. Бұл әдістер мәселені жан-жақты зерттеуге, тұжырым жасауға ықпал етті. Талдау әдісі арқылы зерттелетін тақырыптың негізгі компоненттері мен элементтерін бөліп, олардың өзара байланыстары зерделенді. Салыстыру әдісі жазба және ауызша деректердегі тарихи оқиғалар туралы мәліметтерді өзара салыстыра отырып, тарихи фактілердің шынайылығын айқындау үшін қолданылды. Сыни талдау әдісі арқылы тарихи деректердің шынайылығы және олардың зерттеу тақырыбына қатысты құндылығы

анықталды. Ретроспективтілік әдісі қазақ-бұхар қарым-қатынастарының дамуын сол кезеңдегі тарихи оқиғалар ауқымында қарастыруға мүмкіндік берді. қолданылды. Баяндау әдісі тарихи оқиғаларды, зерттеу нәтижелерін жүйелі түрде жеткізуге септігін тигізді. Қорыту әдісі алынған нәтижелерді жинақтап, зерттеудің негізгі тұжырымдарын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Осылайша, аталған әдістердің кешенді қолданылуы мәселені жан-жақты зерттеуге және тұжырым жасауға ықпал етті.

Талқылау

Отандық және шетелдік тарихнамада XVII–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығының сыртқы саясаты, дәлірек айтар болсақ, қазақ-бұхар қарым-қатынастарын зерттеуге арналған ғылыми жұмыстар аз. Бұл мәселені тереңірек қарастыратын арнайы іргелі еңбектер әлі күнге дейін жарық көрмеген. Қазақ халқының тарихы мен Қазақ хандығының тарихын зерттеу негізінде жазылған еңбектерде қазақ-бұхар қатынастары да айтылады. Солардың бірі – М. Тынышбаевтың «Қазақ-қырғыз халқының тарихына қатысты материалдар» атты еңбегі (Тынышбаев, 1925). Еңбекте қазақ-бұхар қарым-қатынастары XV–XVI ғасырлардағы қазақ мемлекетінің Мәуреннахрдағы Шайбани әулетінің билігі тұсындағы қарым-қатынастары негізінде зерттелді. М. Вяткиннің қазақ тарихы туралы еңбегінде Хақназар ханнан бастап Тәуекел ханның билігі тұсындағы, яғни XVI ғасырдың 50-жылдарынан 1598 жылға дейінгі қазақ-бұхар қарым-қатынастары қысқаша берілген (Вяткин, 1941). Сонымен қатар, К.А. Пищулина өз мақаласында Қазақ хандығына қатысты жекелеген мәселелер аясында қазақтардың Сыр бойындағы қалалар үшін Шайбани әулетімен жүргізген саясаты, сауда байланыстары, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақ халқы мен Орталық Азияның отырықшы халықтарының өзара қарым-қатынастары Сыр бойындағы қалалар арқылы жүзеге асты және берік шаруашылық байланыс орнады деген қорытынды айтты (Пищулина:156, 1969). П.П. Иванов (Иванов, 1958), Б.А. Ахмедов (Ахмедов, 1982) еңбектерінде Бұхар хандығы мен Балх аймағының ішкі және сыртқы саясатының тарихын зерттеу аясында қазақ-бұхар қарым-қатынастары туралы қысқаша айтып өткен. Тәуелсіздік жылдарында жарық көрген «Казakhstan летопись трех тысячелетии» еңбегінде Қазақ хандығының құрылған кезеңінен бастап XVI ғасырдың 30-жылдары дейінгі қазақ-бұхар қатынастары талданған (Кляшторный, Султанов). М.Х. Абусейтованың монографиясында (М. Абусейтова, 1985, 2002) Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекеті арасындағы қарым-қатынастарының тарихы Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңінен бастап XVII ғасырдың 30-жылдарына дейінгі кезеңді қамтиды. Монографияда автор шығыс жазба деректеріндегі мәліметтер негізінде XVI ғасырда Қазақ хандығы Орталық Азия аумағында халықаралық деңгейде ықпалға ие болып, Хақназар, Шығай, Тәуекел және Есім хандар тұсында Қазақ хандығының сыртқы саясаттағы позициясы күшейіп, қанат жайды деген тұжырым жасайды. Б.Б. Кәрібаевтың ғылыми еңбектерінде қазақ хандарының ішкі және сыртқы саясатын зерттеу барысында қазақ-бұхар қарым-қатынастары да аталады (Кәрібаев, 2019). Ж.М. Тулебаева XVIII–XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан мен Бұхар хандығын арасындағы қарым-қатынасты зерттеді. XVIII ғасырда қазақ хандары мен Бұхар әмірлерінің арасындағы қарым-қатынас экономикалық және стратегиялық маңызды Сыр бойындағы қалалар үшін күрес негізінде құрылды деген тұжырым жасады (Тулебаева, 2001). Н.А. Атыгаевтың (Атыгаев, 2023) еңбектерінде Қазақ хандығының сыртқы саяси бағыттарының бірі ретінде Бұхар хандығымен қарым-қатынастар да қамтылған. Еңбекте Қазақ хандығының құрылған кезеңінен бастап XVIII ғасырдың 20-шы жылдарына дейінгі қазақ-бұхар қарым-қатынастары сипатталады. XV–XVII ғасырларда Қазақ хандығы Орталық Азияның саяси өмірінде маңызды рөл ойнады. Қазақ хандығының сыртқы саясатының мақсатын қазақ билеушілері анықтады. Қазақ хандары көрші мемлекеттермен бейбіт, достық қарым-қатынастарды ұстанды. Бірақ тарихтың кейбір кезеңдерінде мемлекеттің мүддесі үшін соғыс жүргізуге мәжбүр болған деген қорытындыға келеді. Шетелдік ғалым К.А. Алексеев (Алексеев, 2006) Аштархан әулетінің тарихын зерттеу барысында қазақ-бұхар қатынастарына да тоқталды. Монографияда XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басындағы Шайбани

әулетінің Ташкент, Ферғана, Түркістан аймақтары үшін Тәуекел хан мен қазақ сұлтандарына қарсы соғыстары, Шайбани әулеті мен Аштархан әулетінің билік үшін күресі, XVI ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың соңына дейінгі Аштархан әулетінің тарихы, Бұхар хандығының жүргізген ішкі және сыртқы саясаты, Қазақ хандығымен қарым-қатынастары баяндалады. Зерттеуде XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ-бұхар қатынастары Бұхар мемлекетінің сыртқы саяси контекстінде ғана қарастырылған. А. Саидов (Саидов, 2007) Бұхар хандығының саяси тарихын зерттеу барысында қазақ-бұхар қарым-қатынасына қысқаша ғана тоқталды.

Жоғарыда аталған еңбектерде қарастырылып отырған мәселе зерттеу тақырыбының тек бір аспект ретінде ғана талданған. Арнайы зерттеу нысаны ретінде терең зерделенбеген. Сол себепті арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыруды, кешенді зерттеуді және жаңа көзқарастар мен тұжырымдар жасауды қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері

XVII ғасырдың 30-жылдары мен XVIII ғасырдың бірінші ширегінде Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетінің ішкі және сыртқы саясатындағы шиеленістер екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың бейбіт түрде дамуына ықпал етті. Осы кезеңде қазақ-бұхар ынтымақтастығы Орталық Азияның геосаяси жағдайына және екі елдің сыртқы саясатына оң әсерін тигізді. Қазақ-бұхар қарым-қатынасы Орталық Азия аймағындағы саяси және экономика, әскери одақ, дипломатия, туыстық қарым-қатынас, сауда-саттық, керуен жолдарының қауіпсіздігі, шаруашылық, діни-рухани, мәдени және әлеуметтік мәселелер негізде құрылды.

XVII ғасырдың 30-жылдары Қазақ хандығында ішкі саяси өзгерістер орын алды. Бұған 1628 жылы Есім ханның қайтыс болуы негіз болды. Есім ханнан кейін Қазақ хандығының ішкі саяси тұрақсыздығы, сұлтандар арасындағы алауыздық елдің сыртқы саяси бағытын қалыптастырды. Есім хан тұсында қол жеткізілген келісімдер мен бейбіт қазақ-бұхар қатынастары күшін жойып, саяси шиеленістер орын алды. Қазақ сұлтандары арасындағы саяси тартысты Бұхар билеушілері тиімді пайдалануға тырысты. Яғни Бұхар хандығының территориясын солтүстік-шығысқа қарай кеңейтуді көздеді. Бұхар әмірлері Сыр өңірі мен Ташкент аумағына қайта үстемдік орнатуға бағытталған саясат ұстанды. Бұл саясат қазақ-бұхар әскери қақтығыстарына алып келді. Қазақ-бұхар билеушілері арасында Ташкент мәселесі қайта өршіді. Бұхар ханы Ташкент аймағын қайтару үшін Ташкентке қалың әскер жіберді. Имамқұл ханның әскері 1628–1629 жылдары Ташкент түбінде жеңіске жетіп, қаланың билеушісі болып Аштархан әулетінің сұлтандарының бірі тағайындалады (Кляшторный, Султанов, 1992: 303). Ташкентті басқару Баки-Мұхамедтің ұлы Абдаллах сұлтанға берілді, ал оның аталығы Бек Мұхамед болды (Алексеев, 2006: 124). Бұл туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы: «Есім ханнан кейін қазақ жүдеубас болды. Тәшкеннен айырылып қалды. Тақ Түркістанда қалды», – деп жазған (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 2008: 274). Яғни, Қазақ хандығының ішкі саяси тұрақсыздығының негізі – қазақ сұлтандарының арасында бірліктің болмауы. «Тақ Түркістанда қалды» деген факті қазақ билеушілері Ташкентті басқару құқығынан айырылып қалғандығын көрсетеді. XVII ғасырдың 30-жылдары қазақ-бұхар қарым-қатынастарының басты шиеленісі Ташкент аймағы болғанына қарамастан, қазақ ханы Жәнібектің таққа отыруымен бұл мәселе бейбіт түрде шешілді. Осылайша Жәнібек ханның тұсында Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетінің арасында саяси қарым-қатынастар бейбіт арнаға түсті. Екі елдің қарым-қатынастарының жақсаруына Жоңғар хандығының батыс бағыттағы сыртқы саясатының күшеуі әсер етті. Сонымен қатар уақытша болса да қазақ-бұхар арасындағы даулы мәселелердің шешімі табылды.

Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекеті арасындағы бейбіт қарым-қатынастарға қарамастан әскери қақтығыстар орын алып тұрды. Екі елдің арасындағы шиеленістің басты себебі Ташкент аймағына қатысты болды. Ташкент мәселесіне қатысты бейбіт келісімдерге қарамастан екі ел де Ташкент аймағына билік жүргізуге ұмтылды. Мәселен 1634 жылы күзде қазақ билеушілері Жәңгір, Назар сұлтан, Махмуд-Йар сұлтан Ташкентті қоршауға алды.

Бірақ жорық сәтсіз болып, қазақ билеушілері әскерімен кейін шегінді (Султанов, 2001: 223). Яғни, XVII ғасырдың басындағы қазақ-бұхар әскери қақтығыстармен салыстыратын болсақ, екі ел арасындағы жорықтар қысқа әрі тек бір реттік сипатта болды. Жорықтардың бұндай сипаты жоңғар факторымен байланысты, себебі, Ташкент қаласын қоршауда ұстап тұру алдымен ұзақ мерзімді және әскерді қамтамасыз ету үшін қаражат пен азық-түліктің жеткілікті болуын қажет етті. Бұған қоса 1635 жылы Жәңгір ойраттармен соғыста тұтқынға түсті (Султанов, 2001:223). Жәңгірдің Ташкентті қоршауда ұстап тұрғанын естіген жоңғар тайшылары Қазақ хандығына жорық ұйымдастырды. Елді жоңғарлардың шабуылынан қорғау мақсатында қазақ сұлтандары кейін шегінуге мәжбүр болды. Осы жайында 1635 жылы шілде айында елшілер К. Енбаев пен К. Терлеметевтің Абак князге берген есебінде: «...Абак князге бағынышты қара қалмақтар бізге Талай тайшы, контайшы Кужи және Тоургоча тайшы барлық қара қалмақтармен бірге осы қысты Қазақ Ордасына жорық жасады деп хабарлады. Қазақ Ордасы мен қара қалмақтардың шайқасы кезінде қазақ ханзадасы Есімұлы Жәңгір тұтқынға түсіп, қазақтар жеңілді. Ал, Есім Қазақ Ордасының ханы және Қара қалмақтардың ханзадасы болды» (ИКРИ 2005: 330), – деп жазылған. Аталған деректегі мәліметтер қалмақтардың қыс кезінде Қазақ хандығына жорық ұйымдастырғандығын, екі елдің арасында жойқын шайқастың орын алғандығын дәйектейді. Жәңгір сұлтанның Ташкентке жорығы 1635 жылдың күз айында ұйымдастырылса, қалмақ тайшыларының қазақ жеріне шабуылы сол жылдың қыс айларында орын алған. Жәңгірдің Ташкентке жорығы өз мақсатына жетпеді. Қазақ әскері кейін шегінуге мәжбүр болды. Осы оқиға туралы 1635 жылдың 6 шілде мен 2 желтоқсан аралығындағы Том казактарының атаманы Д. Копылов: «Осы жылы қырғыздардан қара қалмақтар мен Қазақ Ордасының арасында шайқас болғанын білдік. Алғашында Қазақ Ордасының жасағы қара қалмақтарды жеңген. Кейін қара қалмақтар қайта жасақталып, Қазақ Ордасын жеңіп, Жәңгір ханзаданы тірідей тұтқындағанын Кашиктің өз құлағымен естігенін бізге, яғни Сіздің малайларыңызға хабарлады», – деп мәлімдеген (ИКРИ 2005: 331). Мәлімет қара қалмақтардың 1635 жылы қазақ жеріне екі рет жорық ұйымдастырғаны туралы хабарлайды. Жаз айларындағы жорықта Қазақ Ордасы қалмақтарды жеңген. Шығыстан қауіптің келмейтініне сенімді болған Жәңгір бастаған қазақ қолы Ташкентке күз айында жорықты ұйымдастырды. Бірақ Ташкент жорығы барысында қалмақ әскері күш жинап, қыс айында қайта Қазақ хандығына шабуылдады. Қыс айындағы қалмақ шабуылы кезінде қазақ әскері жеңіліп, Жәңгір тұтқынға түсті. Жәңгірдің қалмақ тұтқынына түскен уақыты да Ташкент жорығынан кейін болғандығын растайды. Қазақ әскерінің екі жақтан, яғни Бұхар хандығы және қалмақпен қатар соғысты жүргізуге әлеуеті жетпеді. 1635 жылдың ішінде қазақ әскері 3 рет жорыққа қатысып, әлсірегенін аңғартады. Қазақ қолының әлсіреуінің салдарынан Жәңгір тұтқынға түсті. Жәңгірдің Ташкент түбінен кейін шегінуге жоңғарлардың жорықтары негіз болды. Қазақ хандығына қалмақ әскерінің дамылсыз жорықтары туралы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы: «Бұл кезде (Жәңгір ханның билігі тұсында – авт.) қалмақ қонтажысы күшейіп, қазаққа дамыл бермеген, қысқа күнде қырық шапқан», – деп жазды (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, 2008: 275). Яғни қалмақтардың жасаған жорықтарының жиілігі, қазақ билеушілерін мемлекеттің сыртқы саясатын жоңғар басқыншылығына қарсы бұруға мәжбүр етті. Қалмақтардың шабуылдары қазақ қоғамының әскери-саяси стратегиясын қайта қарауға, ресурстарды тиімді пайдалануға және әскери күштерді ұйымдастыруға мәжбүр етті. Сонымен қатар, қазақ билеушілерінің әскери тактикасын қайта қарау мен жаңа стратегиялық бағыттарды іздестіруге итермеледі, бұл өз кезегінде Қазақ хандығының ұзақ мерзімді саяси және әскери тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған шара қолдануға итермеледі. Аталған фактор Қазақ хандығының Ташкент жорығынан кейін шегінуінің себебін дәйектейді.

XVII ғасырдың 30-жылдарындағы Орталық Азиядағы, Шығыстағы саяси жағдайлардың өзгеруі қазақ-бұхар қарым-қатынастарына жағымды ықпал етіп, екі ел арасындағы тарихи қалыптасқан байланыстардың жаңа кезеңін ашты. Ендігі кезекте екі ел арасында әскери қақтығыстар, саяси шиеленістерден гөрі ынтымақтастық пен саяси одақ негізінде, бейбіт түрде дамыды. Жәңгір хан да өзіне дейінгі қазақ билеушілері сияқты Сыр бойындағы қалаларға

үстемдік етіп, аймақтағы Қазақ хандығының саяси ықпалын бейбіт жолмен ұстап тұруға тырысты. Екі елдің әскери одақтастығының негізінде 1643 жылы Орбұлақ шайқасы кезінде Бұхар хандығы қазақ жасағына көмек ретінде 20.000 әскер жібереді. Бұхар әскерін Жалаңтөс баһадүр қолбасшылық етті. Осы оқиға туралы тоболдық әскербасы (воевод) Григорий Куракинның жазбасында жазылған. Жазба Г. Ильин мен К. Кучеевтың есептері негізінде дайындалған. Орыс елшілері Г. Ильин мен К. Кучеев 1644 жылы 16 ақпан мен 9 мамыр айлары аралығында қонтайшы Ерден Батырдың ордасында тұрақтаған (ИКРИ 2005: 348–350). Елшілер қазақ пен қалмақтар арасындағы әскери қақтығыстар туралы естіген. Кейініректен елшілік есептерінде осы оқиға туралы баяндаған. Жазбада Жәңгір сұлтан мен Жалаңтөс баһадүрдің есімдері қатар келтіріледі. Бұл Жәңгір мен Жалаңтөстің арасындағы әскери одақтың берік болғандығы мен Бұхар және Қазақ хандығының арасындағы өзара қарым-қатынастың жағымды сипатынан хабар береді.

Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекеті арасындағы әскери одақтастық бұхар-үнді соғысы кезінде де өз пайдасын тигізді. XVII ғасырдың 40-шы жылдары Бұхар хандығына Ұлы Моғолдар империясы тарапынан қауіп төнеді. Осы кезде Бұхар хандығы қазақ сұлтандарының көмегіне жүгінеді. Қазақ-әскери одағы үнді әскеріне қарсы соғыс қимылдарын ұйымдастырды. Бұл туралы «Тарих-и Қыпшақи» «...Ялантуш (Жалаңтөс) аталық пен Өзбек патшалары Мәуреннахрдың әмірі Әбділәзиз ханның алдына барды. Кеңестен кейін Қазақ пен Қарақалпақ сұлтандарының қатысуынсыз бұл мәселенің шешім таппайтыны аңғарылды. Әбділәзиз хан Өзбек (Бұхар хандығы – авт.) барлық сардарымен Ташкентке барып, бір жарым жыл сонда тұрды (Қожамқұл-Бек Балхи, 2016: 645–647), – деп баяндайды. Осы кезеңдегі қазақ-бұхар хандығының арасындағы ынтымақтастық қатынастар беки түсті. Екі ел алма кезек бір-біріне әскери көмек беруге ынталы болды. Мәселен, Жалаңтөс баһадүр Әбділәзиз ханға қазақ жасағымен бірігуді кеңес берді. Әбділәзиз Ташкентке барып, 6 ай көлемінде қазақ билеушілерімен Ұлы Моғолдар империясымен болған соғыста әскери көмек беру туралы келіссөздер жүргізді (Алексеев, 2003: 57–58). Нәтижесінде оған 200.000 әскер көмекке берілген. Келтірілген тарихи фактілер қарастырып отырған кезеңде қазақ-бұхар қарым-қатынасы екі елдің сыртқы саяси жағдайының күрделі болуына қарамастан біріне-бірі әскери қолдау көрсетуден бас тартпағандығын дәйектейді.

XVII ғасырдың 40-жылдары Әбділәзиз ханмен бірге қазақтың 300 төрезадасы 2 ләк атты әскерімен Балхқа жол тартты. Бұл оқиғалар Шах Жахан патшаның құлағына жетіп, бір істің боларын білді. ...1057 жылы (1647 жылы 12 маусымда) екі жақтың яки Тұран мен Үндістан әскерлері (бетпе-бет) сап түзеді. Тұран сарбаздары майданға шығып, (жекпе-жекке) шақырды. Қалай болғанда да 50 күнге жуық күндіз-түні дамылсыз соғыс болып тұрды (Қожамқұл-Бек Балхи, 2016: 645–647), – деп жазылған. Қазақ әскерінің Аштархандармен одақтасып соғысқа келе жатқанын естіген үнділер Жахан шахтан қосымша күш сұратқан. Қазақ-өзбек әскерлерінің сәтті әскері тактикасының нәтижесінде шах Жаханның әскері кері шегініп, Балх жері Аштарханидтерге қайтарылып, бейбіт келісім жасалды (Тулибаева, 2012: 57–58). Мұның өзі қазақ-бұхар қатынастарының анағұрлым берік болғанын көрсетеді. Бұл факті тек «Тарихи Қыпшақ-ханиде» ғана келтіріледі, өзге шығыс деректерінде айтылмайды.

1648 жылғы біріккен қазақ-өзбек әскері Балх пен Үндістанды байланыстыратын жолдарға тосқауыл қойып, Жахан шахтың Балхтағы өкілі Аурангзеб орталықтан әскери, азық-түлік, ақшалай көмек алудан қол үзді. Балх қазақ-өзбек әскерінің қоршауында қалып, қалада аштық жайлады. Қыстың таяған уақытында Аурагзеб Жахан шахтан Балхты тастап, Үндістанға кетуге рұқсат сұрады. Нәтижесінде қазақ әскерінің көмегімен Бұхар хандығы Балхты өз иелігіне қайтарады.

Балх түбіндегі қазақ-өзбек әскерінің Үндістанның басқыншылығына қарсы жорығы туралы 1646–1647 жылдары Иранда болған Г.В. Булгаков те баяндаған. «...Міне енді Әбділәзиз хан мен Жалаңтөс әмір Балх түбінде үнді әскерімен соғысып жатқанда хабар келді. Хабарда Бұхар жеріне Ташкунс (Ташкент – авт.) қаласынан Қазақ Ордасының ханзадасы Жәңгір қалың әскермен келе жатқаны айтылған. Сол кезде Бұхар ханы Әбділәзиз Балх түбіндегі әскерін екіге бөлді. Бір бөлігін Балх түбінде Жалаңтөс әмірмен қалдырып, екінші бөлігін өзі бастап Бұхарға

Қазақ Ордасының ханзадасы Жәңгірмен айқасуға бағыттады. Ханзада Жәңгірмен кездесіп, бейбіт келісім жасады» (Шорохов, Красуцкий, 2024: 15–16) деген деректегі ақпарат тарихи оқиғалардан хабар береді. Қазақ ханы Жәңгір қалың қазақ қолымен Бұхар хандығына жорыққа аттанды. Бұл хабарды естіген Бұхар ханы өз әскерін екіге бөліп, Жалаңтөс Баһадүрдің қолбасшылығына әскердің бір бөлігін Балх түбінде қалдырып, ал екінші бөлігімен Жәңгір ханға қарсы бет алды. Әбділазиз ханның Балхтан қазақ әскеріне қарсы аттанып, Жәңгір ханмен келісімге келуге тырысты. Себебі қазақ билеушісімен соғысқаннан гөрі әскери одақ құрып, Балх түбіндегі үнді әскеріне бірлесіп тойтарыс беруді жөн көрді. Бұхар ханының бұл саяси қадамы арқылы қазақ ханы Жәңгірдің Орталық Азия билеушілері арасындағы беделі мен мәртебесінің биік болғаны, сондай-ақ қазақ әскери күшінің деңгейін және қазақ-бұхар қарым-қатынастарының ерекшелігі айқын көрінеді.

Г.В. Булгаковтың жазбаларында «Тарих-и Қыпшақи» дерегіне қарағанда тарихи оқиғалар толығырақ баяндалған. Г.В. Булгаковтың жазбаларында қазақ ханы Жәңгірдің есімі, қазақ хандығының ордасы Ташкент, Жәңгір ханның Бұхар ханына жорыққа аттанғаны, қазақ-өзбек әскерінің арасында шайқастың орнына бейбіт келісім жасалып, әскери одақ құрылып, қазақ ханының көршілес елге сыртқы жаудан төнген қауіпті қайтаруға қолдау көрсеткені туралы мәліметтер берілген. Осыған қарағанда Г.В. Булгаков жазбаларындағы мәліметтер қазақ-бұхар қарым-қатынастарына тарихи баға беруде құнды екендігі даусыз. Орыс елшісінің жазбасындағы және «Тарих-и Қыпшақи» дерегіндегі келтірілген мәліметтер бірін-бірі толықтырып, тарихи оқиғаның себебі мен барысы туралы, сондай-ақ салдарын талдауға мүмкіндік береді.

Г.В. Булгаков: «...Әбділазиз хан Жәңгір ханзадамен кездесім, келісімге келген уақытында Балх түбінде үнді әскері мен Жалаңтөс әмір бастаған бұхар әскері арасында қанды шайқан болып жатты. Шайқас күні-түні, апта бойы болды. Үнді әскері Балх қамалынан шығып бұхарлықтарға соққы берді. Сол кезде Жалаңтөс әмір Балхты басып алған үнді әскерінің күші басым екені туралы мәлімдеп, Бұхардағы Әбділазиз ханға жаушы жіберді. Ол Балх түбіне Әбділазиз ханның әскермен көмекке келуін өтінді (Шорохов, Красуцкий, 2024:16), – деп хабарлады. Келтірілген фактіден Балх түбіндегі шайқаста бұхар әскерінің жеңілісі, әскери шығыны, үнді әскеріне тойтарыс беруге әскери күшінің жетпегендігін көруге болады. Жалаңтөс баһадүрдің Бұхар билеушісі Әбділазизге жіберген хабарында Қазақ Ордасымен келісімге келіп, қазақ әскерінің көмегімен Балх түбінен үнді әскерін ығыстыру мүмкін еместігі жазылған. Бұл Қазақ хандығының Орталық Азиядағы ықпалы мен әскери әлеуетінің басымдығын дәйектейді.

Г.В. Булгаковтың елшілік есебінде жазылған мәліметтермен Парсы елінде 1646 жылғы 26 қараша мен 1648 жылғы 25 маусым аралығында елшілікте болған Анисим Грибовтың «Из статейного списка русского посла в Балх, Хиву и Бухару А. Грибова о войнах Индии против Балхинского и Бухарского ханств и Персии, о междуособной борьбе в Индии и о торговом пути из России в Индию» атты жазбаларындағы ақпарат ұқсас (Русско-индийские отношения, 2010). Яғни орыс елшілері А.Грибов пен Г.В. Булгаков бұхар-үнді қақтығыстарына қазақ әскерінің қатысқандығын және осы шайқастағы қазақтардың рөлін көрсеткен. Сондай-ақ Қазақ хандығына қатысты мәліметтер келтірілген. Мәселен, Қазақ ханы Жәңгір хан, қазақ астанасы Ташкент, сауда-саттық байланыстар, келіссөздер туралы құнды ақпараттар берген. Г.В. Булгаковтың жазбасында: «...Сол кезде Бұхар патшасы Әбділазиз Жалаңтөстің хабарынан кейін Қазақ Ордасының ханзадасы Жәңгірмен келісімге келді. Олар екі елдің біріккен әскерімен Балхқа қарай бет алды... Бұхар патшасы Әбділазиз бен Қазақ Ордасының ханзадасы Жәңгір қалың әскерімен Балх қаласының түбіне, Әмударияның жоғарғы ағысына жағына орналасты» (Шорохов, Красуцкий, 2024: 16), – деп баяндалады. Қазақ-бұхар одағы әскери күшті жұмылдыра отырып, бірлесе соғыс қимылдарын жүргізді. Осылайша екі ел өзара ынтымақтаса отырып, сыртқы байланыстарын бекіте түсті. Ал Анисим Грибов «...Бұхар патшасы Әбділазиз бен Қазақ Ордасының ханы Жәңгір Балх түбіне жеткеннен кейін жаздың ыстық кезінде қанды шайқас басталды. Шайқас бұхар әскерімен біріккен қазақ әскері және үнді әскері арасында болды. Бұл шайқас күні-түні апта бойы

жалғасты (Русско-индийские отношения, 2010), – деп жазды. Келтірілген екі орыс елшісінің жазбаларында Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетінің арасындағы саяси және әскери қарым-қатынастарының мәні ашылады. Сонымен қатар қазақ-бұхар қарым-қатынасының әскери, саяси қырынан қарастыруға, сыртқы саяси бағытын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақ-бұхар әскери одағынан жеңіліс тапқан үнді қолбасшылары соғысты бейбіт келісіммен шешуге ұмтылды. Осы орайда қазақ және бұхар билеушілеріне елші жіберді. Мақсаты өзара соғысты тоқтату, бейбіт келісімге келу және Үндістандағы Жахан шахқа елші жіберіп, қазақ-бұхар әскери одағынан жеңіліске ұшырап жатқандықтан соғысты аяқтауға рұқсат алу еді. Осы жайында Г.В. Булгаков: «...Балхтан үнді әскері бұхар патшасы Әбділазизге, Жалаңтөс әмірге және Қазақ Ордасының ханы Жәңгірге елшілер жіберді. Олар (үнді билеушілері – авт.) «Әбділазиз, Жалаңтөс және Жәңгірге соғысты тоқтатып, екі жақтан да дам шығынын көбейтпей, бейбіт келісім жасау туралы ұсыныс жасады. Үнді тарапы Үндістан шахы Жаханға елші арқылы хабар жіберу үшін уақыт беруді сұрады» (Шорохов, Красуцкий, 2024: 16). Келтірілген ақпаратты тарқатып айтатын болсақ, Балх қаласын басып алған Жахан шахтың өкілдері соғыс қимылдарын уақытша тоқтатып, Үндістандағы биліктен әскерді кері шегінуге, Балх түбінен кетуге рұқсат алуға мүмкіндік сұрады. Үнді қолбасшылары қазақ-бұхар біріккен әскери одағының соғысқа араласатыны туралы болжамаған. Осы орайда үндістер үшін қазақ-бұхар біріккен әскеріне қарсы тұру қиынға соқты. Бұл – соғыстың барысы мен қорытындысына әсер еткен маңызды факторлардың бірі.

Балх түбінде қазақ-бұхар әскери одағының бірлескен соғыс тактикалары негізінде үнді әскері жеңілді. Г.В. Булгаков жазбасында: «Бұхар патшасы Әбділазизге, Жалаңтөс әмірге және Қазақ Ордасының ханы Жәңгір Үндістан шахының жауабымен елші келгенше соғысты тоқтата тұруға келісті. Үндістаннан елші келісімен үнді әскері Балхтан қайта Үндістан жеріне кетті. Осыдан кейін Нәдір Мұхамедтің ұлы Әбділазиз, Жалаңтөс әмір және Жәңгір хан Бұхар жеріне қайтты. Әбділазиз Бұхарға келіп қайта өзінің тағына отырды. Ал сұлтан Жәңгір өз әскерімен Қазақ Ордасына, Ташкентке оралды» (Шорохов, Красуцкий, 2024:16), – деп баяндалған. Қазақ-бұхар одағының бірлескен саясатының арқасында Орталық Азия аумағында саяси тұрақтылық қайтадан қалпына келтірілді. Үнді әскері Балх аймағынан шығарылды. Қазақ хандығының геосаяси жағдайы мен аймақтағы әскери, саяси ықпалы артты. Екі елдің өзара қарым-қатынастары ынтымақтастық және достық сипатта дамыды.

Қазақ билеушілерінің Мәуреннахр мен Балх билеушілерінің арасындағы күрестегі рөлі елеулі болды. Қазақ билеушілері көршілес елдің ішкі қайшылықтарын өз пайдасына асырып отырды. Бір жағынан қазақ сұлтандары Бұхар ханы Әбділазиз ханға Жахан шахқа қарсы соғыста әскери көмек көрсетсе, екінші жағынан Балх билеушісі Сұбханқұл ханға да қолдау танытып отырды. Мәселен, Сұбханқұл хан қазақ хандарына елшілер арқылы сый-сыяпат беріп қазақ хандарымен келісуге тырысқан. Келісім бойынша қазақ хандары Мәуреннахр аймағына тонаушылық жорықтарын жасап отыруға ымыраласқан (Тулибаева, 2012: 49). Қазақ сұлтандары шығыстағы жоңғар факторына қарамастан Орталық Азияның халықаралық қатынастарында белсенділігін жоғалтпады.

Дешті Қыпшақ, Мәуреннахр аймағындағы мемлекеттер – Қазақ хандығы және Бұхар хандығы аймақтағы көршілес елдер ғана емес, тарихи, мәдени, діни, экономика, әлеуметтік салада да байланысқан, салт-дәстүрі мен тілдері, дүниетанымы ұқсас, әулеттік туыстығы бар хандықтар еді. Сол себепті, әскери немесе саяси мәселелерге қарамастан әлеуметтік, экономикалық, мәдени салада екі ел арасындағы байланыстарға екі тараптан да шектеу болмаған. Бұны орыс елшілерінің, соның ішінде Г.В. Булгаковтың жазбасы растайды. Елшінің «...Енді осы оқиғалардан кейін Балх пен Бұхар арасында тонаушылық жорықтар орын алды. Олар Бұхар мен Балх арасындағы керуен жолдарында саудагерлер мен жолаушыларды тонап, адамдарды өлтіріп, мүліктерін тартып алып отырды. Осы кезде Әбділазиз ханға көмекке Ташкенттен әскермен Жәңгір ханның ұлы келді. Жәңгірдің ұлын Балхқа жібермей, Бұхарға қайтарды» (Шорохов, Красуцкий, 2024:16) дегені – осының дәлелі. Яғни Балх пен Бұхар хандықтарының арасындағы сауда қатынастары саяси мәселелерге байланысты тоқтатылғанымен Қазақ хандығынан келетін керуен жолдары мен елшілік миссиялар ешбір

кедергісіз жүргізіліп жатқан. Г.В. Булгаковтың жазбасының ерекшелігі елші өз жазбаларында Бұхар және Қазақ хандықтары туралы мәліметтерді көбірек келтірілген. Екі ел арасында сауда, елшілік байланыстар тоқтамаған. Жәңгір ханның ұлы (деректе ұлының есімі аталмайды – авт.) Әбділазиз ханға әскери көмекке барған. Бірақ қазақ ханзадасын Әбділазиз хан Балхқа жібермеді. Қазақ билеушілерінің Балх пен Бұхар арасындағы шиеленіске қатысуының бірнеше себебі болуы мүмкін. Ең алдымен сауда жолдарының Балх жерімен үзілуі қазақ мемлекетіне сауда байланыстарына қолайсыздық алып келді. Қазақ саудагерлері тауарларын Үндістанға Балх арқылы жеткізіп, сауда жасау мүмкіндігінен айырылды. Үндістанмен сауда байланыстарының үзілуі қазақ мемлекетіне ұнамады. Сол себептен Қазақ хандығы Балх пен Бұхар арасындағы шиеленіске араласып, аймақтағы саяси қарым-қатынастарды реттеп, экономикалық, сауда байланыстарын қалпына келтіруге тырысты. Екінші себебі Бұхар мен Қазақ хандықтары өзара саяси, әскери, экономикалық, әлеуметтік салада стратегиялық серіктес болғандықтан Орталық Азиядағы қақтығысқа араласуға мүдделі тарап болды. Бірақ, Әбділазиз хан Балхпен қақтығысты қазақ сұлтандарының көмегінсіз шешуге тырысты.

XVII ғасырдың 80-ші жылдары Қазақ хандығының тағына Тәуке хан (1680–1718 жж.) отырды. Тәуке хан өзіне дейінгі қазақ хандарының ұстанған саясатын одан әрі жалғастырды. Тәуке хан Орталық Азия аумағында Қазақ ордасының мүддесін берік ұстауға тырысты. Осы мақсатта белсенді сыртқы саясат жүргізді. Сыртқы саясаттың бір бағыты – Аштархан әулетімен Сыр бойындағы қалалар үшін соғыс болды (Алексеев, 2006: 199). Дегенмен, Тәуке ханның негізгі саясаты Жоңғар хандығына бағытталғаны хақ. Ал, оңтүстіктегі іргелес Бұхар хандығымен ынтымақтастықта болуыға ұмтылды. Мәселен, 1687 жылғы 31 шілде айында Ф.А. Головиннің Тобылға қазақ ханы Тәукеден келген елші мен ханның хаты туралы жазбасында 1687 жылы қалмақ ханы Бушухтумен болған шайқасқа Тәуке хан қазақ жерінен әскер жинады және Бұхар ханы Сұбханқұлдан 10 000 әскер көмекке алды (ИКРИ, 2005: 389), – делінеді. XVII ғасырдың 80-ші жылдары Бұхар хандығының ішкі саяси жағдайының күрделі болуына қарамастан Сұбханқұл хан тарапынан Тәуке хан әскери қолдау тапты. Бұл екі елдің арасындағы әскери және саяси ынтымақтастықтың болғандығын дәйектейді.

Қазақ Ордасы мен Бұхар хандығының арасындағы әскери одақтастықпен қатар, елшілік байланыстар да үзілмеген. 1688 жылы Сұбханқұл хан Тәуке ханға Ташкентке Хошике би аталық бастаған елшілікті жібереді (Вельяминов-Зернов, 1864: 380). Елшіліктің мақсаты – сауда байланыстары, Жоңғар хандығының тонаушылық жорықтарына қатысты әскери келісімдер жасалды деп болжауға болады. Себебі, Сұбханқұл ханның тұсында Бұхар хандығында билеуші топтары арасындағы күреспен қоса, Хиуа билеушісі Ануша тонаушылық жорықтар жүргізді (Саидов, 2007: 68). Қалыптасқан жағдайда Бұхар ханы Сұбханқұл солтүстіктегі Қазақ хандығымен барынша достық қарым-қатынасты сақтап тұруға мүдделі болды. Қазақ Ордасына елшілік миссияны бастап барған Хошике би екі ел арасындағы ынтымақтастық, сауда байланыстарын нығайту арқылы экономикалық, әлеуметтік жағдайды жақсартуды көздеді. Бұхар хандығы мен Қазақ хандығының сыртқы саяси ахуалы, көрші елдермен болып жатқан әскери қақтығыстары қомақты қаржыны талап етті. Тығырықтан шығудың жолы – достық байланыстарды нығайту, ел қазынасын сауда жолдарынан түсетін салықтар негізінде толтыру, керуен жолдарынан түсетін салықтарды тиімді бөлісу. Орталық Азиядағы қалыптасқан саяси ахуалға қарамастан сауда қатынастарын үзбей дамытуға ұмтылды. Яғни екі елдің шекарасынан өтетін керуен жолдарына қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету, саудагерлерге жақсы жағдай жасау арқылы ел экономикасын жақсарту үшін келіссөздер жүргізілді. Бұған 1691 жылғы 5 наурыздағы иркудтық қолбасшы Л.К. Кислянскийдің Галдан Бошокту хан мен Тәуке хан арасындағы қарым-қатынасы туралы жазбасындағы: «Бұхарлықтар қалмақтың Бушухту ханымен соғыспаған, бейбіт өмір сүреді, сыйлықтар жібереді, ал азды көпті әскери жорықтар Қазақ Ордасымен болып тұрады, бірқалыпты сауда байланыстары орнаған» (МОЦА, 1989: 214), – деген мәліметі мысал бола алады.

Тәуке хан сыртқы саясатын Жоңғар мемлекетімен күреске бағыттағанымен Бұхар хандығымен бейбіт қарым-қатынасты одан әрі дамытуға тырысыты. Мәселен, 1693 жылы Тәуке хан қытай-қыпшақтарға жорық жасап, тұтқынға түсірді. Бірақ Тәуке ханға Бұхар билеушісі Сұбханқұлдан елші келді. Елшіліктің мақсаты – қолға түскен тұтқындарды босату. Тәуке хан Сұбханқұлдың өтінішін орындады (Вяткин, 1941: 105). Демек, қазақ ханы Тәуке мен бұхар билеушісі арасында елшілік қатынастар тек сауда, әскери одақтастық, экономикалық мәселелер төңірегінде ғана емес, мемлекетаралық келісімде тұтқындарға байланысты мәселелер де өз шешімін тапқан.

Қазақ-бұхар қарым-қатынастарының бейбіт өрбуіне қарамастан, Ташкент аймағына қатысты келіспеушіліктер XVII ғасырдың соңында қайта жанданды. 1695 жылы қазақ ханы Тәуке Ташкент қаласын қайта қазақ билігіне қайтару мақсатында жорық ұйымдастырды. Жорығы сәтсіз болғанымен, Ташкент қаласы үшін күресін тоқтатқан жоқ. Нәтижесінде Тәуке ханның өмірінің соңына қарай Ташкент аймағы қайтадан Қазақ хандығының иелігіне қайтарылды (Вяткин, 1941: 105). Тәуке хан тұсындағы Бұхар елімен қарым-қатынастар бейбіт жолмен дамығанымен, Ташкент мәселесіне келгенде қазақ билеушілері қақтығыстан бас тартпаған.

XVII ғасырдың аяғында Қазақ хандығының шығыс шекарасына қауіп төндірген Жоңғар хандығының белсенді сыртқы саясаты Орталық Азия аймағының халықаралық қарым-қатынастарына да әсер етті. Мәселен, Жоңғар шабуылдары тек қазақ жерлеріне ғана емес, сонымен қатар Бұхар хандығына да қауіп төндірді. Жоңғарлар маңызды сауда жолдары өтетін және қалалар орналасқан жерлерді жаулап алуға тырысты. 1684 жылы жоңғар әскері Сайрамға дейін жетіп, қаланы талқандады (Атыгаев, 2015: 251). Жоңғар хандығы қазақтардың оңтүстік-шығыс шекарасымен қатар оңтүстіктегі керуен жолдарына да шабуылдап, аймаққа үстемдік орнатуға тырысты. Яғни жоңғар қауіпі енді Бұхар хандығының шекаралық аймақтарына да жақындай түсті. Осы кезде Бұхар хандығы жоңғар шабуылдарынан тосқауыл болатын әскери одақтасқа мұқтаж болды. Елдің ішкі саяси бытыраңқы жағдайы мен билеуші топтар арасындағы орталық билікке бағындауы сыртқы агрессияға төтеп беруге дәрмені болмады. Осы есеппен Бұхар билеушілері Қазақ хандығымен жақсы қарым-қатынасты қолдап отырды. Ал Бұхар ханы болса өзіне қарсылас болған Реджеп хан мен өзбектерден басқа шекаралық аймақтағы қара қалмақтар, қазақтар, қарақалпақ және хиуалықтардан үрейленді» (Вайс, Дрейер, 1986: 126) – деп орыс елшісі Флорио Беневени жазды.

Қазақ-бұхар қарым-қатынасының тағы бір қыры бұл – миграция. Жоңғар хандығының жорықтары нәтижесінде Қазақ хандығының оңтүстік-шығыс, жоңғар тайпаларымен шекаралас аймақтардан қазақ рулары Бұхар мемлекетінің Самарқанд аймағына қарай көшті (Вяткин, 1930). Жоңғарлардың шығыстағы шекаралас орналасқан қазақ ауылдарына жиі-жиі тонаушылық жорықтар ұйымдастыруы халықтың әлеуметтік, экономикалық және шаруашылық жағдайына кері әсер етті. Сол себептен XVII ғасырдың соңына қарай қазақ руларының Бұхар хандығының аумағына көшуі орын алды. Жергілікті халықтармен ежелден келе жатқан туыстық, шаруашылық, діни, рухани, әлеуметтік, мәдени, дәстүрлі байланыстары қазақтардың миграциясын жеңілдетті. Қазақтар көшіп, қоныстанған аймақтарына тезірек жерсінуге аталған факторлар септігін тигізді.

XVIII ғасырды басында Жоңғар хандығы қазақ жерлерінен бөлек Бұхар мемлекетіне де қауіп төндірді. «Убайдаллах-наме» дерегі бойынша 1706 жылы қалмақтардың қазақ жеріне шабуылы кезінде Самарқандқа да қауіп төнген. Соған байланысты Убайдаллах хан (1702–1711 жж.) Балх жеріне жорығын кейінге қалдырып, Самарқандқа аттанады. «Дінсіз қалмақтар құмырсқа мен шегіртке сияқты қаптап, ең алдымен қазақ халқының ұлыстары мен руларын басып алды. Қазақтар тонаушылыққа ұшырап, тұқынға алынды. Саны жоқ дінсіз қалмақтардан қорыққан қазақтар атамекендерін тастап, Ташкент бекінісіне үміт артты» (Тулибаева, 2001: 136).

Осындай жағдайда Убайдаллах хан қазақ жеріне мал-мүлікпен көмек жіберді. 1709 жылы Убайдаллах хан Самарқандқа жорыққа аттанған кезде, Ташкенттің қожаларынан «қаскөй,

дінсіз қалмақтар қазақ ауылдарына басып кіріп, қайта өз жерлеріне кеткендері туралы» хабар келді. Қазақстан мен Орталық Азия жеріне қалмақтардың басып кіруі туралы келген хабардан кейін Убайдаллах хан «қазақ хандары мен ташкенттіктерге ... хат, шапан, қажетті құнды заттар және араб жылқыларын жіберді» (Тулибаева, 2001: 86). Көрсетілген мәліметтер екі елдің арасында тек саяси, экономикалық, мәдени және діни байланыстармен қатар, әлеуметтік те қатынастар болғандығын көрсетеді. Бұған дейінгі деректерде әскери одақтастық, саяси қолдау туралы мәліметтер болатын болса, ал «Убайдаллах-намеде» қалмақтардың тонаушылығына ұшыраған қазақтарға мал-мүлік негізінде гуманитарлық көмек жіберілгендігі айтылады.

Қалмақтардың батысқа жорықтары тек қазақтарға ғана емес, сонымен қатар Бұхар хандығының ішкі саясатына да әсерін тигізді. Бұхар хандығының ішкі алауыздығы өршіп, Аштархан әулетінің құлауына алып келді. Бұхар хандығына қоныстанған қазақтар өзбек әскерінің қатарына алынып, ішкі саяси топтардың күресіне қатысқан. Мәселен, Әбілфайз хан (1711–1747 жж.) өзінің жауларына қарсы қазақтардың әскери күшіне жүгінген (Алексеев, 2006: 200).

Раджап хан (1718 жылы Самарқантта Әбілфайздың қарсыластары хан етіп сайлаған – авт.) Бұхара әскерінен екі мәрте жеңілгеннен кейін, қазақтарды өз әскеріне қосып, бұхар әскерін талқандады. Бұхар мен Самарқант әскері әлсіреп, қажыды (Вяткин, 1930). Қазақтар қалмақтардың жорықтары нәтижесінде Самарқант, Бұхар жеріне қоныс аударған. Қазақтардың әскери шеберлігін Бұхар мен Самарқант билеушілері өз пайдасына қолданған. Аталған фактілер негізінде қазақ-бұхар қарым-қатынастары саяси, экономикалық, сауда байланыстары негізінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік негізде де орнаған. Қалмақ агрессиясынан Бұхар хандығына қоныстанған қазақ руларына жайылымдық, шаруашылық жер берілгені түсінікті. Қазақтардың қоныстануына мүмкіндік беріліп, қазақ руларынан әскери жасақтардың құрылып, ішкі немесе сыртқы жауға қарсы бірлесе әрекет етуі қазақ-бұхар қарым-қатынастарының аталған кезеңде жан-жақты дамығандығына көз жеткіземіз. Сонымен қатар Қазақ хандығы мен Бұхар хандығының арасында діни байланыстар да берік болды. Қазақтардың бұхарлық қожалар мен сейидтермен байланысы тұрақты дамыды. Бұған дәйек – қазақ және бұхар хандарының арасындағы келіссөздер. Мәселен, келіссөздердің бірі Абд ар-Рахым қожаның қатысуымен өткен. Бұл қожаны қазақтар пір санап, оған сенім білдірген (Тулибаева, 2013: 137). Бұхараның қожалары қазақтардың сауат ашуына ғана емес, сонымен қатар діни білім алуына, рухани дамуына да ықпал еткен. Мемлекетаралық келіссөздерде дін өкілдерінің қатысуы – ортағасырлық Орталық Азия мемлекеттері, сондай-ақ әлем елдерінің барлығына тән үрдіс. Дін өкілдерінің келіссөздерге қатысуы келісімнің әділетті өтуіне және келісімшарттардың бұзылмай орындалуының рухани кепілдігі ретінде әрі қарапайым халық арасында сенімділік тудыру әдісі ретінде қолданылған.

Қорытынды

XVII ғасырдың 30-жылдарынан XVIII ғасырдың алғашқы ширегіне дейінгі кезеңде Қазақ хандығы мен Бұхар хандығы арасындағы қарым-қатынастар айтарлықтай дамып, екі мемлекет арасында өзара бітімгерлік, сауда, мәдени және діни байланыстар нығайды. Аталған кезеңде екі тарап тек экономикалық және мәдени салаларда ғана емес, сонымен қатар әскери және саяси бағыттарда да тығыз ынтымақтастық орнатты. Жоңғар хандығының жорықтары мен Ұлы Моғолдармен Бұхар хандығы арасындағы соғыстар сыртқы қауіптерге қарсы қазақ-бұхар әскері бірлесіп әрекет етті, бұл олардың ортақ мүдделері мен қауіпсіздікке деген ұмтылыстарын айқын көрсеттеді.

Орталық Азиядағы саяси ахуалдың шиеленіскен кезеңдерінде де екі мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастар бейбіт әрі тұрақты түрде дамып, өзара сенім мен серіктестік негізінде құрылды. Қазақ-бұхар қатынастары тек қана саяси және дипломатиялық деңгейде шектелмей, мәдени-діни, экономикалық және әлеуметтік салаларды да қамтып, екі халықтың тарихи-мәдени байланыстарының тереңдеуіне ықпал етті. Бұл байланыстар аймақтық тұрақтылық пен даму үшін маңызды факторға айналды.

Тарихи кезеңнің кейбір тұстарында мемлекетаралық шиеленістер мен келіспеушіліктер орын алғанымен, екі хандықтың билеушілері саяси қарым-қатынастардың бейбіт дамуына басымдық берді. Осылайша, Қазақ хандығы мен Бұхар хандығы арасындағы ынтымақтастық пен достық қарым-қатынастар Орталық Азиядағы саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және экономикалық-мәдени даму үрдістерін жеделдетуге септігін тигізген маңызды факторлардың бірі болды.

Әдебиеттер

- Абусейтова, 2002 — *Абусейтова М.Х.* Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, политика, дипломатия. Изд. Второе, доп. Алматы, «Дайк-Пресс», 2002. 288 с.
- Алексеев, 2006 — *Алексеев А.К.* Политическая история Тукай-Тимуридов. По материалам персидского сочинения Бахр ал-асрар. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. 229 с.
- Атыгаев, 2015 — *Атыгаев Н.* Қазақ хандығы тарих толқынында. Алматы: Издательство Елтаным, 2015. 384 с.
- Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.
- Вайс, Дрейер, 1986 — *Вайс М.Л., Дрейер О.К.* Посланник Петра I на Восток. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718–1725 годах. М.: Наука. 1986. 159 с.
- Вельяминов-Зернов, 1864 — *Вельяминов-Зернов В.В.* Исследования о Касимовских царях и царевичах. Часть вторая. СПб., 1864. 523 с.
- Вяткин, 1930 — *Вяткин В.* Рукописи. «Регистан сала-башад». Самарканд, 1930. [Электронды ресурс]: URL: <https://sv.zarnews.uz/post/rukpisi-vasiliya-vyatkina> 05.05.2022. (Қаралған күні: 05.02.2025).
- Вяткин, 1941 — *Вяткин М.* Очерки по истории Казахской ССР. С древнейших времен по 1870 г. Огиз. Госполитиздат, 1941. 367 с.
- Иванов, 1958 — *Иванов П.П.* Очерки по истории Средней Азии (XVI–середина XIX в). М., Изд-во восточной литературы, 1958. 247 с.
- ИКРИ, 2005 — *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков.* В 10 тт. Т. 1 / сост. А.И. Исин. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.
- Кәрібаев, 2019 — *Кәрібаев Б.* Қазақ хандары. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 228 б.
- Кляшторный, Султанов, 1992 — *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Казахстан летопись трех тысячелетний. Алматы: Рауан, 1992. 377 с.
- Көпейұлы, 2008 — *Көпейұлы М.-Ж.* Ит дүние. Таңдамалылары. Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. 416 б.
- Қожамқұл-Бек Балхи, 2016 — *Қожамқұл-Бек Балхи.* Тарих-и Қыпшаки. Ауд. Ю. Пилтан. Алматы: Принт, 2016. 800 б.
- МОЦА, 1989 — *Международные отношения в Центральной Азии XVII–XVIII вв.* Документы и материалы. Книга 1. М.: Наука, 1989. 375 с.
- Пищулина, 1969 — *Пищулина К.А.* Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках//Казахстан в XV–XVIII веках. Вопросы социально-политической истории. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 5–49.
- Русско-индийские отношения, 2010 — *Русско-индийские отношения в XVII веке.* № 32. 1646 г. ноября 26 – 1648 г. не ранее июня 25. Из статейного списка русского посла в Балх, Хиву и Бухару А. Грибова о войнах Индии против Балхинского и Бухарского ханств и Персии, о междоусобной борьбе в Индии и о торговом пути из России в Индию Посольские книги по связям России с Персией первой половины XVII в. // Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки» Историография, источниковедение методы исторических исследований, 2010. № 7. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVII/1600-1620/Russ_ind_17/21-40/32.phtml?id=3102 (Қаралған күні: 10.02.2025).
- Саидов, 2007 — *Саидов А.* Политическая История Бухарского ханства в XVII – первой половине XVIII вв. Душанбе: Ирфон. 2007. 149 с.
- Султанов, 2001 — *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 276 с.
- Тулибаева, 2001 — *Тулибаева Ж.М.* Казахстан и Бухарское ханство в XVIII – первой половине XIX вв. Алматы. 2001. 156 с.
- Тулибаева, 2012 — *Тулибаева Ж.* «Тарих-и Кыпчак-хани» как источник по истории казахов XVI – начало XVIII века // Известия Национального центра археологии и источниковедения, 2012. № 3. С. 45–55.
- Тулибаева, 2013 — *Тулибаева Ж.М.* История Казахстана в аштархашидских источниках // Доклады Национальной Академии наук Республики Казахстан, 2013. № 4. 126–140 с.

Тынышбаев, 1925 — *Тынышбаев М.* Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент., 1925. 108 с.

Шорохов, 2024 — *Шорохов В.А., Красуцкий С.А., Антонюк М.В.* Конфликт вокруг Балха 1646–1647 гг. в материалах русского посла в Иране Г. В. Булгакова // *Клио*, 2024. № 06(210). С. 13–18. [Электронды ресурс]: URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-vokrug-balha-1646-1647-gg-v-materialah-russkogo-posla-v-irane-g-v-bulgakova/viewer> 29.05.2024. (Қаралған күні: 07.02.2025)

References

Abuseitova, 2002 — *Abuseitova M.H.* Kazahstan i Central'naya Aziya v XV–XVII vekah: istoriya, politika, diplomatiya [Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVII centuries: history, politics, diplomacy]. Izd. Vtoroe, dop. Almaty: “Dajk-Press”, 2002. 288 p. (In Russ.).

Alekseev, 2006 — *Alekseev A.K.* Politicheskaya istoriya Tukaj-Timuridov. Po materialam persidskogo sochineniya Bahr al-asrar [The political history of the Tukaj Timurids. Based on the materials of the Persian work by Bahr al-asrar.]. SPb.: Izd-vo S.-Peterb.unvers., 2006. 229 p. (In Russ.).

Atygaev, 2015 — *Atygaev N.* Qazaq handygy tarih tolqynynda [Kazakh Khanate on the wave of history]. Amaty: Izdatel'stvo Eltanym, 2015. 384 p. (In Kaz.).

Atygaev, 2023 — *Atygaev N.* Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoy istorii XV–XVII vekov [The Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVII centuries]. Almaty: Evrazijskij nauchno-issledovatel'skij institut MKTU im. H.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Russ.).

IKRI, 2005 — *Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov* [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries.]. V 10 tt. T. 1 / sost. A.I. Isin. Almaty: Dajk-Press. 2005. 704 p. (In Russ.).

Ivanov, 1958 — *Ivanov P.P.* Ocherki po istorii Srednej Azii (XVI – seredina XIX v.) [Essays on the history of Central Asia (XVI – mid-XIX century)]. M, Izd-vo vostochnoi literatury, 1958. 247 p. (In Russ.).

Karibaev, 2019 — *Karibaev B.* Qazaq handary [Kazakh khans]. Almaty: Qazaq universitety, 2019. 228 p. (In Kaz.).

Klyashtornyj, Sultanov, 1992 — *Klyashtornyj S.G., Sultanov T.I.* Kazahstan letopis' trekh tysyachiletnij [Kazakhstan is a chronicle of three millennia]. Almaty: Rauan, 1992. 377 p. (In Russ.).

Kópeuly, 2008 — *Kópeuly M.-J.* It dúmie. Tańdamalylary [Dog world. Selected ones]. Almaty: Halyqaralyq Abai klýby, 2008. 416 p. (In Kaz.).

MOCA, 1989 — *Mezhdunarodnye otnosheniya v Central'noi Azii XVII–XVIII vv. Dokumenty i materialy.* [International relations in Central Asia of the XVII–XVIII centuries. Documents and materials.]. Kniga 1. M.: Nauka, 1989. 375 p. (In Russ.).

Pishulina, 1969 — *Pishulina K.A.* Prisyrdarinskie goroda i ih znachenie v istorii kazahskih hanstv v XV–XVII vekah [The Syrdarya cities and their importance in the history of the Kazakh khanates in the XV–XVII centuries] // *Kazahstan v XV–XVIII vekah. Voprosy socialno-politicheskoy istorii.* Alma-Ata: Nauka, 1969. Pp. 5–49. (In Russ.).

Qozhamqul-Bek Balhi, 2016 — *Qozhamqul-Bek Balhi.* Tarih-i Qypshaqi [Tarih-i Qypshaqi]. Aud.: U. Piltan. Almaty: Print, 2016. 800 p. (In Kaz.).

Russko-indijskie otnosheniya, 2010 — *Russko-indijskie otnosheniya v XVII veke.* No. 32. 1646 g. noyabrya 26 – 1648 g. ne ranee iyunya 25. Iz statejnogo spiska russkogo posla v Balh, Hivu i Buharu A. Gribova o vojnah Indii protiv Balhinskogo i Buharskogo hanstv i Persii, o mezhdousobnoj bor'be v Indii i o torgovom puti iz Rossii v Indiyu Posol'skie knigi po svyazyam Rossii s Persiej pervoj poloviny XVII v. [Russian-Indian relations in the 17th century. 1646 November 26 – 1648 no earlier than June 25. From the article list of the Russian Ambassador to Balkh, Khiva and Bukhara, A. Gribov, on the wars of India against the Balkh and Bukhara khanates and Persia, on the internecine struggle in India and on the trade route from Russia to India, Embassy books on Russia's relations with Persia in the first half of the 17th century]. // *Vestnik RGGU. Seriya «Istoricheskie nauki» Istoriofografiya, istochnikovedenie metody istoricheskikh issledovanij*, 2010. No. 7. [elektronny resurs]. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVII/1600-1620/Russ_ind_17/21-40/32.phtml?id=3102 (Date of review: 10.02.2025). (In Russ.).

Saidov, 2007 — *Saidov A.* Politicheskaya Istoriya Buharskogo hanstva v XVII – pervoj polovine XVIII vv. [The political history of the Bukhara Khanate in the 17th – first half of the 18th centuries.]. Dushanbe: Irfon, 2007. 149 p. (In Russ.).

Shorohov, Krasuckii, 2024 — *Shorohov V.A., Krasuckii S.A., Antonyuk M.V.* Konflikt vokrug Balha 1646–1647 gg. v materialah russkogo posla v Irane G.V. Bulgakova [The conflict around Balkh in 1646–1647 in the materials of the Russian Ambassador to Iran, G.V. Bulgakov] // *Klio*, 2024. No. 06 (210). Pp. 13–18. [elektronny resurs] URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-vokrug-balha-1646-1647-gg-v-materialah-russkogo-posla-v-irane-g-v-bulgakova/viewer> 29.05.2024. (Date of review: 07.02.2025). (In Russ.).

Sultanov, 2001 — *Sultanov T.I.* Podnyatyie na beloј koshme. Potomki Chingiz-hana. [Raised on a white cat. Descendants of Genghis Khan.]. Almaty: Dajk-press, 2001. 276 p. (In Russ.).

Tulibaeva, 2001 — *Tulibaeva Zh.M.* Kazahstan i Buharskoe hanstvo v XVIII – pervoj polovine XIX vv. [Kazakhstan and the Bukhara Khanate in the XVIII – first half of the XIX centuries.]. Almaty. 2001. 156 p. (In Russ.).

Tulibaeva, 2012 — *Tulibaeva Zh.M.* «Tarih-i Kypchak-hani» kak istochnik po istorii kazahov XVI – nachalo XVIII veka [«Tarikh-i Kipchak-khani» as a source on the history of the Kazakhs of the XVI – early XVIII century] // Izvestiya Nacional'nogo centra arheografii i istochnikovedeniya. 2012. No. 3. Pp. 45–55. (In Russ.).

Tulibaeva, 2013 — *Tulibaeva Zh.M.* Istoriya Kazahstana v ashtarhashidskih istochnikah [The history of Kazakhstan in Ashtarkhanid sources] // Doklady Nacionalnoj Akademii nauk Respubliki Kazahstan. 2013. No. 4. Pp. 126–140. (In Russ.).

Tynyshbaev, 1925 — *Tynyshbaev M.* Materialy k istorii ktrgiz-kazahskogo naroda [Materials on the history of the Kyrgyz-Kazakh people] Tashkent. 1925. 108 p. (In Russ.).

Vajs, Drejer, 1986 — *Vajs M.L., Drejer O.K.* Poslannik Petra I na Vostok. Posol'stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718–1725 godah [Peter the Great's Envoy to the East. Florio Beneveni's Embassy to Persia and Bukhara in 1718–1725]. Moskva: Nauka. 1986. 159 p. (In Russ.).

Vel'yaminov-Zernov, 1864 — *Vel'yaminov-Zernov V.V.* Issledovaniya o Kasimovskih caryah i carevichah [Studies on Kasimov tsars and tsarevichs]. Chast' vtoraya. Sankt-Peterburg. 1864. 523 p. (In Russ.).

Vyatkin, 1930 — *Vyatkin V.* Rukopisi. “Registan sala-bashad” [Manuscripts. Registan sala-bashad]. Samarqand. 1930. [elektrondy resurs]. URL: <https://sv.zarnews.uz/post/rukpisi-vasiliya-vyatkina> 05.05.2022. (Date of review: 05.02.2025). (In Russ.).

Vyatkin, 1941 — *Vyatkin M.* Ocherki po istorii Qazahskoi SSR. S drevneishih vremen po 1870 g. [Essays on the history of the Kazakh SSR. From ancient times to 1870]. Ogiz. Gospolitizdat. 1941. 367 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 760-772, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_760-772

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.27

AGITATION WORK UNDER THE GERMAN OCCUPATION: THE IDEOLOGICAL ROLE OF THE NEWSPAPER “NOVA UKRAINE” IN KHARKOV (1941–1943)

*Dyakova Helena*¹

¹Regional municipal institution “Kharkov scientific and methodological center of cultural heritage” (74, entrance 1, house 5, Derzhprom, Svobody square, 61022 Kharkov, Ukraine)

Candidate of historical sciences, associate professor, leading researcher

 <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Dyakova He.V., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the content of the newspaper “Nova Ukraina” (“The New Ukraine”), published in Kharkov during the Nazi occupation of 1941–1943. *Goals and objectives.* The goal is to identify the editorial strategy employed under the conditions of the occupation regime. To achieve this objective, the study employs both general scientific methods and specialized historical and sociological approaches. The methodological framework is based on the principles of historicism, objectivity, systematic analysis, and a multi-factor approach. *Results.* The “Nova Ukraina” was published in Kharkov from December 1941 to September 1943. A list of contributors included renowned Ukrainian writers and scholars, such as Ivan Bahriany, Yurii Boyko, Anatol Gak, Kostyantyn Dubnyak, Vasyl Dubrovsky, Arkadiy Lyubchenko, Oleksa Paradysky, and Yurii Shevelov. An analysis of the newspaper’s publications reveals their propagandistic nature. The articles primarily featured complimentary portrayals of the Nazis. At the same time, the newspaper actively promoted the Ukrainian language and culture. The newspaper consistently advanced a critical narrative of the Soviet regime, highlighting and reframing the most tragic episodes in Ukrainian history. Ukrainian culture. In every issue, Jews were presented as enemies of humanity, which points to the influence of German antisemitic ideology. Notably, the question of establishing an independent Ukrainian state was not addressed in the newspaper. *Conclusion.* The study concludes that “Nova Ukraina” functioned as a vehicle of nationalist propaganda with a distinctly pro-German, anti-Soviet, and antisemitic orientation. The newspaper reflected the ideological positions of segments of the Ukrainian intelligentsia who engaged in collaboration with the Nazi administration and was strategically employed to construct a favourable narrative of the occupation regime, thereby contributing to its discursive legitimization during the Second World War.

Keywords: Kharkov, Hitlerite occupation, Ukrainian nationalists, pro-Ukrainian propaganda, pro-German propaganda, “Nova Ukraina” newspaper

For citation: Dyakova He.V. Agitation work under the german occupation: the ideological role of the newspaper “Nova Ukraine” in Kharkov (1941–1943) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 760–772. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_760-772

НЕМІС ОККУПАЦИЯСЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ: ХАРЬКОВТАҒЫ «ЖАҢА УКРАИНА» ГАЗЕТІНІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ (1941–1943)*Дьякова Елена Васильевна¹*

¹Аудандық коммуналдық мемлекеттік мекемесі «Харьков ғылыми-әдістемелік орталығы мәдени мұра»

(74, 1-кіреберіс, 5-ғимарат, Мемпром, п. Свободи, 61022, Харьков, Украина)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Дьякова Е.В., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Мақала 1941–1943 жылдардағы нацистік оккупация кезеңінде Харьков қаласында шығарылған «Жаңа Украина» газетінің мазмұнын талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты — оккупациялық режим жағдайында редакциялық стратегияны айқындау. Қойылған мақсатқа жету үшін жалпығылыми, сондай-ақ арнайы тарихи және социологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихилық, объективтілік, жүйелілік және көпфакторлылық принциптері құрайды. *Нәтижелер.* «Жаңа Украина» газеті Харьковта 1941 жылдың желтоқсанынан 1943 жылдың қыркүйегіне дейін жарық көрді. Тілшілердің қатарында Иван Багряный, Юрий Бойко, Анатолий Гак, Константин Дубняк, Василий Дубровский, Аркадий Любченко, Олекса Парадский, Юрий Шевелёв сынды белгілі украин жазушылары мен ғалымдары болды. Газет материалдарын талдау олардың үгіт-насихаттық сипатта болғанын көрсетеді. Ең алдымен, мақалаларда нацистерге арналған мадақтау материалдары басым болды. Сонымен қатар газет беттерінде украин тілі мен мәдениеті белсенді насихатталды. Бұдан бөлек, кеңес үкіметі қатаң сынға алынып, украин тарихының қайғылы беттері баяндалды. Әр нөмірде еврейлер адамзаттың жауы ретінде сипатталды, бұл жерде неміс антисемиттік идеологиясының ықпалын байқауға болады. Айта кету керек, газеттің ешбір нөмірінде тәуелсіз украин мемлекетін құру мәселесі көтерілген жоқ.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері «Жаңа Украина» газетінің анық прогермандық, антисоветтік және антисемиттік бағыттағы ұлтшылдық үгіт құралы болғанын дәлелдейді. Газет нацистермен ынтымақтасқан украин интеллигенциясының бір бөлігінің көзқарастарын бейнеледі және Екінші дүниежүзілік соғыс жағдайында оккупациялық режимнің оң бейнесін қалыптастырып, оны заңдастыру құралы ретінде қолданылды.

Түйін сөздер: Харьков, гитлерлік оккупация, украин ұлтшылдары, украиншыл үгіт, германдық насихат, «Жаңа Украина» газеті

Дәйексөз үшін: Дьякова Е.В. Неміс оккупациясындағы үгіт-насихат жұмыстары: Харьковтағы «Жаңа Украина» газетінің идеологиялық рөлі (1941–1943) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 760–772 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_760-772

АГИТАЦИОННАЯ РАБОТА ПОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИЕЙ: ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГАЗЕТЫ «НОВАЯ УКРАИНА» В ХАРЬКОВЕ (1941–1943)*Дьякова Елена Васильевна¹*

¹Областное коммунальное заведение «Харьковский научно-методический центр культурного наследия»

(каб. 74, 1 подъезд, д. 5, Госпром, пл. Свободы, 61022, г. Харьков, Украина)

Кандидат исторических наук, доцент, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-7767-0756>. E-mail: djakova.elena.hnpu@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Дьякова Е.В., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу содержания газеты «Новая Украина», издававшейся в Харькове в период нацистской оккупации 1941–1943 годов. *Целью* является выявление редакционной стратегии в условиях оккупационного режима. Для достижения определенной в работе цели использовались как общенаучные, так и специально-исторические и социологические методы исследования. При этом методологической основой являются принципы историзма, объективности, системности и полифакторности, использовались как общенаучные, так и специально-исторические и социологические методы исследования. *Результаты.* Газета «Новая Украина» в Харькове выходила с декабря 1941 по сентябрь 1943 года. Среди корреспондентов были известные украинские писатели и ученые, такие как Иван Багряный, Юрий Бойко, Анатолий Гак, Константин Дубняк, Василий Дубровский, Аркадий Любченко, Олекса Парадизкий, Юрий Шевелёв. Анализируя газетные публикации, можно заметить их пропагандистский характер. Прежде всего статьи содержали комплементарные материалы о нацистах. Также в газете активно пропагандировали украинский язык и культуру. В то же время в статьях содержалась негативная критика советской власти, освещались трагические страницы украинской истории. В каждом номере евреи объявлялись врагами человечества. Здесь можно предположить влияние немецкой антисемитской идеологии. Следует отметить, что вопрос о создании независимого государства Украина на страницах газеты не поднимался. *Заключение.* Исследование позволяет утверждать, что «Новая Украина» представляла собой орган националистической пропаганды с отчетливо прогерманской, антисоветской и антисемитской направленностью. Газета отражала настроения части украинской интеллигенции, сотрудничавшей с нацистами, и использовалась как средство создания позитивного образа и легитимации оккупационного режима в условиях Второй мировой войны.

Ключевые слова: Харьков, гитлеровская оккупация, украинские националисты, проукраинская пропаганда, прогерманская пропаганда, газета «Новая Украина»

Для цитирования: Дьякова Е.В. Агитационная работа под немецкой оккупацией: идеологическая роль газеты «Новая Украина» в Харькове (1941–1943) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 760–772. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_760-772

Introduction

Throughout history, propaganda has played a central role in conveying ideas and ideologies. In the XX century, the press emerged as a vital component of the propaganda apparatus, serving as one of the primary channels of public communication and a key instrument of mass information. Newspapers became especially prominent as literacy rates rose, particularly in the absence of television. As a result, the number of newspapers and their circulation figures grew sharply compared to previous centuries.

Recognizing the profound influence of the printed word on public consciousness, governments, political parties, and civil society organizations across much of the world began publishing their own periodicals. These publications served as vehicles for disseminating ideological doctrines and political agendas, shaping psychological perceptions among the population, and actively reconfiguring collective historical memory.

Undeniably, the printed word functioned as an essential instrument for advancing specific ideological agendas. Articles that appeared to be apolitical or focused on mundane, everyday matters often served as effective vehicles for promoting governmental or party-driven messages. Propaganda was particularly salient during periods of historical upheaval, such as revolutions and wars, when the mobilization of mass support was instrumental in confronting and overcoming the enemy.

In the context of the Second World War, the opposing sides, fully aware of the pivotal role of propaganda, employed diverse mechanisms, methods, and technologies to shape public consciousness across both occupied and unoccupied territories. Nazi Germany, in particular, actively

used enlisted the support of its allies on these efforts, among whom Ukrainian nationalists featured prominently.

Surprisingly, since the 2014 Revolution of Dignity, Ukrainian state ideology has increasingly incorporated propaganda tropes and narratives originally developed by Ukrainian nationalists in the 1920s–1930s. Consequently, scholarly engagement with Ukrainian press materials from the period of Nazi occupation remains highly relevant. This relevance is further underscored by the ongoing historiographical reassessment of the Second World War in Ukraine, particularly regarding the political and ideological choices made by Ukrainian nationalists during that period and their lasting impact on contemporary national discourse.

The study aims to analyze the core content of the newspaper “Nova Ukraina”, published in Kharkov during the period of Nazi occupation between 1941 and 1943.

Materials and methods

In line with the research objective and the nature of the sources, the theoretical and methodological foundation of the study is based on the principles of historicism, objectivity, systematic analysis, and a multi-factor approach. A comprehensive set of complementary methods was employed, allowing for an in-depth and multidimensional analysis of the content of the “Nova Ukraina” newspaper within the historical context of the Nazi occupation of Kharkov (1941–1943).

The historiographical analysis contextualized the findings within broader academic scholarship, incorporating both Ukrainian and international contributors. The source critical approach served to enable a critical evaluation of the newspaper’s publications as historical sources, the reconstruction of its editorial strategy, and the assessment of external influences on its informational content. The historical-critical method was employed to identify the political, social, and administrative conditions of the newspaper’s operation. The concrete-historical approach adopted in this study is used to examine the 1941–1943 issues of “Nova Ukraina” in the broader context of the events of that period, with attention to the specific historical circumstances in which the newspaper operated and which were reflected in the topics covered by its correspondents.

Discussion

The investigation of propaganda practices during the Second World War continues to constitute a significant area of scholarly inquiry at the global level. Within Ukrainian historiography, notable contributions have been made by I. Gridina, O. Salata, A. Skorobogatov, D. Tytarenko, V. Shaykan, as well as by the author of this study.

Ukrainian historians have increasingly prioritized the study of the impact of both Nazi and Soviet propaganda on civilian populations during the period of the Second World War (the German-Soviet War), focusing on those residing in both occupied and non-occupied territories. This dual propaganda effort – carried out simultaneously by the Nazi Germany and the Soviet Union on either side of the front line – has become a central theme in historiographical inquiry. A prominent contribution to the field has been made by doctor of historical sciences O. Salata, who is recognized as a leading authority on this subject. Her extensive research includes several scholarly publications, notably two monographs: “The Formation of the German Information Space in the Reichscommissariat “Ukraine” and in the Military Administration Zone (June 1941–1944)” and “Information confrontation between Nazi Germany and the USSR in the Occupied Territories of Ukraine (1941–1944)” (Salata, 2010; Salata, 2020b). In her conceptual approach to propaganda, Salata draws on the theoretical perspectives of Western European scholars, framing propaganda as an essential instrument of governance that appeals primarily to emotions rather than reason (Salata, 2008: 329).

In the monograph “Collaborationism on the Territory of the Reichscommissariat “Ukraine” and the Military Zone during the Second World War” (Shaykan, 2005), the author explores the complex nature of collaborationism in Ukraine, seeking to delineate the boundary between conscious, voluntary cooperation and forced compliance with the occupying authorities. Following the

publication of this work, the terminology in Ukrainian scholarly discourse began to shift: the emotionally charged terms “betrayal” and “traitor” were increasingly replaced by the more analytical concepts of “collaboration”, “collaborator”. At present, the former lexemes are rarely encountered in academic historiography in Ukraine.

This issue is particularly pertinent in the context of the activities of Ukrainian nationalists during the Second World War, who engaged in cooperation with the German occupation authorities and contributed to the implementation of the Nazi administrative system at the local level.

The thematic analysis of the “Nova Ukraina” newspaper requires consideration of the scholarly contributions of D. Tytarenko. In his candidate dissertation, the scholar examined the content of periodicals published by the Nazi administration in various settlements across Eastern Ukraine. In subsequent publications, the historian shifted his focus toward cultural processes occurring under German occupation, broadening the scope of inquiry to include additional categories within his research domain (Tytarenko, 2014). Particularly noteworthy is the collection of documents he published in the journal “Hileya” (Tytarenko, 2010), which provides clear evidence of the direct influence of German propaganda on the press issued in the occupied territories under the auspices of Ukrainian nationalist organizations. This documentary material, in turn, raises doubts about O. Salata’s assertion that “German propaganda had little impact on Ukrainian nationalists” (Salata, 2010: 28).

The monograph “Kharkov During the German Occupation (1941–1943)” by historian A. Skorobogatov deserves particular scholarly attention. It is widely recognized as a foundational study of the city’s wartime history and is frequently cited in academic discourse dealing with the German occupation of Ukraine. While the work offers only a limited analysis of the editorial activities of “Nova Ukraina”, this is largely attributable to the author’s stated objective – to reconstruct the everyday lives and behavioral patterns of various segments of the Kharkov population, including collaborationists, the Resistance members, and those who maintained a neutral stance, all within the framework of the well-known dictum “the time chose us.” Nonetheless, the monograph identifies prominent members of the editorial board and contributing journalists, and provides a general assessment of the newspaper’s ideological orientation (Skorobogatov, 2004: 209–261).

In addition to Ukrainian scholars, the contribution of German historians is also noteworthy.

Among the numerous researchers in this field, particular attention should be given to the works of Frank Grelka (Grelka, 2005) and Jörn Hasenclever (Hasenclever, 2010). Their scholarship offers in-depth analyses of the activities of Ukrainian nationalists across various regions of Ukraine in the first half of the XX century, including their presence and influence in Kharkov.

Results

Recognizing the pivotal role of propaganda, the German High Command began developing its informational strategy even prior to the invasion of the Soviet Union.

On June 6, 1941 – approximately two weeks before the commencement of hostilities – a Directive was issued by the Commander-in-Chief of the General Staff of the German Armed Forces regarding propaganda policy. This document explicitly stated that “Germany’s enemy is not the peoples of the Soviet Union, but solely the Jewish-Bolshevik government,” thus laying the ideological groundwork for the forthcoming military campaign (Директива начальника Штаба верховного командования вооруженных сил Германии по вопросам пропаганды в период нападения на Советский Союз. 6 июня 1941 г.).

On December 16, 1942, Reich Minister for the Occupied Eastern Territories Alfred Rosenberg issued the “Supplementary Directives on the Implementation of Propaganda in Ukraine.” These guidelines called upon propagandists and journalists to intensify anti-Moscow, anti-Bolshevik, and broadly anti-Russian sentiments. Particular emphasis was placed on the need to remind Ukrainians of the famines and political repressions of the 1920s and 1930s. The document also stressed the importance of instilling the notion that German soldiers were heroically sacrificing their lives for the benefit of the Ukrainian people.

It is worth noting that several weeks prior to the invasion of the Soviet Union, the Nazi command mobilized Ukrainian nationalists from Western Ukraine, organizing them into Sonderkommandos (Корчак-Городиський, 2003: 10). These units were primarily tasked with facilitating the establishment of the Nazi “new order” in the occupied localities by pacifying the civilian population and assisting in the creation of local administrations loyal to the German authorities.

After the occupation of Kharkov on October 25, 1941, the German military authorities established a municipal administration, which included a propaganda department. From December 7, 1941, this department began issuing its official press organ – the newspaper “Nova Ukraina”. Despite a generally tolerant attitude toward the appointed officials from the local pro-Ukrainian milieu, the German military administration exercised strict control over their activities. Each newspaper issue was subject to rigorous pre-publication censorship by a representative of the military commandant’s office, who authorized the release of specific content. Editorial work was directly supervised by the Propaganda-Staffel “U”, the German propaganda unit responsible for overseeing ideological compliance and coordinating press operations in the region.

Although the editorial team of the “Nova Ukraina” was granted a limited degree of autonomy, all journalistic activity had to be coordinated with a curator appointed by the German military administration. Editorial materials required prior approval, which inevitably provoked discontent among contributors. Nevertheless, in order to avoid potential sanctions or repression, compliance with the occupation authorities’ directives was obligatory.

The establishment of the newspaper in Kharkov was initiated by Petro Sahaidachny, a native of Galicia and a member of the Ukrainian Military Organization and the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) under the leadership of Andriy Melnyk. As noted by Yu. Shevelov, although Sahaidachny was a “figure without a face or a voice” (ШЕВЕЛЬОВ, 2017: 441), nonetheless proved to be a competent professional in the field of journalism. Considerable assistance in launching the publication and shaping its political, predominantly pro-Ukrainian nationalist, orientation was provided by members of the Melnyk faction of the OUN who arrived in Kharkov alongside the German occupying forces. Among them were Bohdan Konyk (appointed chief of police), Dr. Oliynyk, and beginning on the latter half of 1942, Sonderführer Ivan-Yurii Kostyuk, who was affiliated with the German Propaganda Department “U” (Титаренко, 2014: 340, 341; ШЕВЕЛЬОВ, 2017: 282).

Following its establishment, the editorial board of “Nova Ukraina” was initially led by Petro Sahaidachny. However, from April 19, 1942, editorial leadership was assumed by the Kharkov intellectual Vsevolod Tsarynnyk. Oleksandr Bilosvit was appointed as the secretary. Among the key editorial staff were prominent local writers, philologists, and journalists, including Yurii Boyko, Arkadiy Liubchenko, Mykola Ohloblin, Viktor Tsarynnyk, Sofia Shadkovska (the latter two being the brother and spouse of the editor-in-chief, respectively) (Дьякова, 2014: 440; Рыбальченко; Титаренко, 2014: 340-341). According to Yu. Shevelov “the soul of the editorial office and its principal driving force was Mykola Ogloblin, later known in emigration as Mykola Globenko” (ШЕВЕЛЬОВ, 2017: 282). Overall, the editorial team comprised 68 officially employed journalists (Grelka, 2005: 428)

The newspaper “Nova Ukraina” was issued daily, excluding Mondays and the following public holidays. The newspaper's circulation fluctuated between 25,000 and 70,000 copies (Дьякова, 2014: 440), with approximately 450 issues documented. Although a complete set of the publication has not been preserved, available evidence indicates that the newspaper was in circulation from December 7, 1941, to September 9, 1943. While originally considered to be a local Kharkov publication, the editorial office was relocated to Poltava, and on the eve of the city’s first liberation from German occupation on February 16, 1943, it did not return thereafter. Subsequently, from January 23 to March 12, 1944, the newspaper was published in Vinnytsia, after which it ceased to exist.

In Kharkov, the newspaper received institutional and ideological support from members of the Ukrainian cultural and educational society "Prosvita", which resumed its operations shortly after the German occupation of the city. Moreover, a considerable number of representatives of the Ukrainian cultural intelligentsia – both from Kharkov and the other regions of Ukraine – contributed to the publication. Reports on local life were regularly submitted by employees of municipal and district administrations, as well as by village chiefs. Among the contributors were prominent writers and scholars, including Ivan Bahriany, Yurii Boyko, Anatol Gak, Arkadiy Lyubchenko, Ulas Samchuk, historian Vasyl Dubrovsky, philologists Oleksa Paradysky, Yurii Shevelyov, geographer Kostyantyn Dubnyak, economist Volodymyr Anisimov, bandurist Hryhoriy Bazhula, and others. The newspapers also featured poetic works by Yurii Blokhin, Vasyl Borovoy, Oleksa Varavva, Oleksa Veretenchenko, Dmytro Nytsenko, and Yevhen Malanyuk, among others.

Incidentally, the language used in the newspaper featured lexical forms uncommon for the residents of Kharkov at the time. Among them, there were expressions such as "velyocipedes", instead of velocipedes ("bicycles"), "Soviyetsky" as an alternative to "radiansky", "vyrobnia", instead of "vyrobnictvo," i.e., production, and "Evropa", instead of "Europe". Furthermore, certain normally indeclinable nouns, such as "kino" ("cinema"), "biuro" ("office"), were subjected to declension.

The very first issue of the "Nova Ukraina" newspaper clearly delineated the ideological trajectory of the publication. In the editorial article "On the Ruins," editor-in-chief Petro Sahaidachny articulated the guiding mission of the newspaper: "On the pages of our newspaper, we shall discuss the most pressing concerns of all segments of the Ukrainian population, concerning the Ukrainian nation. We shall forget neither persons nor events. To all, and in every matter, we shall offer ways and means to emerge from hardships, to endure this difficult time, and to attain our rightful life" (Нова Україна: December 10, 1941, December 7) In attributing the calamities that befell Ukraine during the 1920s and 1930s, the author placed principal blame on the Soviet authorities, while also directing accusatory rhetoric toward Jews and Russians. This discursive framing signaled the editorial board's clear intent to construct a revisionist narrative, portraying the Soviet era in an unequivocally negative light and initiating the construction of a toxic and demonizing image of the Jewish population. As for the depiction of Russians, it was characterized more by implicit hostility than explicit antagonism. This relative moderation can be attributed to the enduring influence of Soviet internationalist ideology among the Kharkov residents and the limited temporal scope available to the editorial team for cultivating ethnic antagonism. As such, despite its ideological alignment with German occupation propaganda, the newspaper refrained from inciting open Russo-Ukrainian interethnic confrontation during the early period of its publication.

And although the above-mentioned article by P. Sahaidachny did not explicitly articulate the editorial board's stance toward the German occupiers, a prominent thematic direction quickly emerged: the glorification of the German administration and its activities in the occupied territories. In the first issue, a brief note titled "Kharkov to the Führer Adolf Hitler" was published stating that "the Ukrainian population of the liberated city of Kharkov, on behalf of entire Left-bank Ukraine, has sent a congratulatory telegram to the Führer and the Supreme Commander of the Armed Forces of Great Germany, Adolf Hitler. With propound gratitude, the Ukrainian population of the city of Kharkov expressed their deepest and most sincere gratitude to Adolf Hitler and, in his person, to the Great German People and the Glorious German Army for the liberation of the Ukrainian people from the Jewish-Moscow communist tyranny" (Нова Україна: 1941, December 7). The telegram particularly states that from now on, "the Ukrainian people joyfully look toward their bright future, in which, through their labor, numbers, and talents, they will assume their rightful place in the rebuilding of a new, just order in a free Europe." This formulation clearly illustrates the propagandistic strategy of aligning the Ukrainian nationalist narrative with the ideological and political agenda of Nazi Germany (Нова Україна: 1941, December 7).

The newspaper included a number of regular sections. Naturally, the central one was "Reports from the High Command of the German Armed Forces, From the Führer's Headquarters". These reports were published at the center of the front page of each issue and provided updates on

the situation at the front. Other sections included “Briefly”, “Short News”, “Minor Feuilleton”, “City Chronicle”, “Across Ukraine”, “From the Economic Life of Europe”, “From the Past”, and others. However, unlike front-line bulletins, these were published irregularly. The titles of the sections speak for themselves. For example, the “Briefly” and “Short news” sections featured one-sentence reports on various global events, while “Across Ukraine” covered developments in different regions of the republic. Particular attention should be paid to the “Minor feuilleton” section, where the authors satirized opportunists (Нова Україна: December 10, 1941, December 23), speculators (Нова Україна: April 10, 1942, April 1), nostalgia for the Soviet past (Нова Україна: December 10, 1941, December 7), reluctance to work for the occupiers (Нова Україна: 1941, December 7), and the oral transmission of rumors (Нова Україна: 1941, December 18), among other themes.

From the very first issue, the newspaper assumed a distinctly ideological character, serving as a vehicle for the dissemination of contemporary political, social, and humanitarian standards promoted by the occupying authorities.

A recurring theme throughout all issues of the newspaper was the glorification of the Wehrmacht and Führer Adolf Hitler and his allies. Especially effusive praise was published around the time of Hitler’s birthday, when contributors extolled his wisdom and foresight, portraying him as a “liberator” (Нова Україна: April 10, 1942, April 20), a “statesman” and a “military commander” (Нова Україна: April 10, 1943, April 20).

The glorification extended to the Wehrmacht, whose purported invincibility was a recurring motif in the newspaper’s wartime rhetoric. Journalists exclusively reported on the victories of German forces, systematically omitting any mention of their defeats. Notably, the editorial team remained silent on the German retreat from Kharkov in February 1943, coinciding with their own evacuation to Poltava. Similarly, the final liberation of Kharkov by Soviet forces in August 1943 was left unacknowledged. On August 23rd, the “Nova Ukraina” newspaper issue was not released. The editions of August 22 and August 24 featured headlines such as “The Great Battle in the East continues” and “Yesterday Bolsheviks Lost 409 Tanks and 73 Aircraft,” perpetuating the illusion of German dominance (Нова Україна: August 10, 1943, August 22, 24).

The newspaper also portrayed Germany's allies – Italy, Japan, and other “Rome – Berlin – Tokyo Axis” nations – in a consistently positive light. According to its editorial stance, the governments of these countries and those that had adopted a policy of neutrality during the 1930s and 1940s, were depicted as pursuing wise and far-sighted political strategies by supporting Adolf Hitler in his struggle against the Soviet Union and its Western allies, namely the United Kingdom and the United States. In contrast, these Allied powers were subjected to persistent criticism and negative portrayal throughout the publication.

A considerable number of historical and statistical contributions authored by specialists across various disciplines were published in the newspaper. A prominent focus of the publications was the systematic critique of the Soviet policies and governance. Even prior to the issuance of Alfred Rosenberg’s directives, the Kharkov press featured a wide range of explicitly anti-Soviet articles. Significant attention was devoted to the coverage of the political repressions of the 1930s, the Holodomor of 1933, and the harsh living conditions in Soviet correctional labor camps. Many of these pieces were written by individuals who had personally endured such experiences – for instance, Vasyl Dubrovsky, who had been imprisoned in the BAM (Baikal-Amur Correctional Labor Camp) from 1934 to 1939 (Нова Україна: May 10, 1942, 19, 22).

Particularly worth mentioning is the article by the head of the economic and statistical department of the Kharkov city administration, Stepan Sosnovy, “The truth about the famine in Ukraine in 1932–1933”. Published in the “Nova Ukraina” on November 8, 1942, the article constituted a rigorous scholarly analysis. Using statistical data published in the USSR, the author, a scientist-agronomist-economist, examined the origins and consequences of collectivization, with particular attention to its detrimental effects on the Ukrainian peasantry. The article gained considerable resonance and was reprinted multiple times in 1943 in other newspapers of occupied Ukraine, in 1950 – in the newspaper “Ukrainski Visti” published in the city of Novy Ulm (Germany), and in 2008 – with a foreword by doctor of historical sciences D. Tytarenko in the proceedings of the

All-Ukrainian Scientific and Theoretical Conference “Ukrainian Periodicals: History and Modernity” (Титаренко, 2008: 443-452). Such publication distribution proves it is a rather serious scientific study and has not lost its relevance even today.

A considerable number of publications in “Nova Ukraina” were marked by pronounced xenophobic content, particularly targeting Jews and Russians. There was scarcely an issue of the newspaper that did not mention the Jewish-Bolsheviks. Articles frequently focused not only on members of the Soviet government of Jewish descent but also on the purported Jewish ancestry of political leaders in the United Kingdom and the United States, as well as individuals within their circles. These texts emphasized the allegedly detrimental influence of their ethnic background on the policies of individual states and, by extension, on the course of global affairs (Нова Україна: December 10, 1941, December 21).

In promoting Ukrainian culture and history, scholars contributed articles dedicated to prominent figures of the Ukrainian past. A particular emphasis was placed on writers and literary figures such as Taras Shevchenko, Hryhoriy Kvitka-Osnovyanenko, and Andrian Kashchenko. On May 17, 1942, the newspaper's first page was dedicated to Symon Petlyura. The “Great Ataman” editorial commemorated the assassination of “the leader of our people during the liberation struggle, the Chief Ataman S. Petliura” (Нова Україна: 1942, May 17). Another noteworthy event from the period of the national-democratic revolution – the Battle of Kruty – was memorialized in the issue dated January 29, 1943.

Several articles in “Nova Ukraina” were devoted to the suppression of the Ukrainian language. The first of these, titled “Enslaved language”, appeared in the third issue on December 11, 1941. The authors, philologists Yu. Shevelev and V. Tsebenko, who wrote under the pen names of G. Shevchuk and V. Netay, respectively, discussed the corruption of the Ukrainian language through excessive infiltration of Russian linguistic elements.

Thus, the editorial board of the newspaper disseminated a positive image of Germans and Ukrainians, while simultaneously constructing a negative portrayal of Jews and Russians.

An analysis of the “Nova Ukraina” newspaper reveals a deliberate omission of the socio-economic hardships in the German-occupied Kharkov region. While the newspaper frequently depicted the Holodomor of 1932–1933 as part of its anti-Soviet narrative, it remained entirely silent on the famine of 1941–1942, despite ample evidence that the editorial staff endured severe food shortages. This is substantiated by the memoirs of D. Nytchenko and Yu. Shevelov (Нитченко, 1990: 280; Шевелев, 2017: 282). P. Baibak, the head of the Merefa rural district, provided a particularly vivid account of this situation: “The employees of the administration, printing press, and editorial office were constantly suffering from extreme cold, hunger, and material deprivation. Working in overcoats and hats.<...> Everyone was visibly suffering from starvation – yet remaining steadfast in their ideological and professional commitments...” (Байбак, 1985: 274).

A similar pattern of selective reporting can be observed in the coverage of political repressions. While depicting the brutality of the NKVD officers, the correspondents of “Nova Ukraina” consistently avoided addressing the atrocities committed by the German occupiers against the local population. The newspaper remained silent on instances of torture and executions targeting dissenters, as well as on the mass killings in Sokolnyky and near the village of Podvorki outside Kharkov. Most notably, no mention was made of Drobytsky Yar – a site where, according to recent estimates, up to 20,000 people were executed, the majority of whom were Jewish.

The analysis of the content published in “Nova Ukraina” reveals a pronounced propagandistic agenda that permeated the newspaper throughout its period of operation. The editorial line was explicitly designed to incite interethnic hostility, particularly between Ukrainians and Jews, and to cultivate strong anti-Soviet sentiment among its readership. Representations of the Nazi regime were consistently laudatory: Germany, the Wehrmacht, and Adolf Hitler were portrayed in an exclusively positive light, while the German military was framed as a liberating force and a natural ally of the Ukrainian people in their supposed struggle against Bolshevism. The newspaper also propagated the idea of future economic recovery under German guidance, urging the local population to endure the immediate hardships caused by military operations, the destruction of housing and industrial

enterprises. These sacrifices, it was argued, would lead to improved living conditions following the expected defeat of the Soviet Union. Crucially, “Nova Ukraina” did not directly advocate for Ukrainian statehood. The notion of national independence was not explicitly articulated in any of its issues. However, retrospective claims, such as those made by contributor P. Baibak, asserting that the newspaper served as “a beacon and a platform for the Ukrainian independence idea” (Байбак, 1985: 273), are not supported by the publication’s documented content. Instead, the editorial policy remained firmly embedded within the ideological and strategic framework of the Nazi occupation authorities.

A separate point of scholarly interest concerns the extent to which the German ideological vision of the present and future of various nations within the concept of Greater Germany influenced Ukrainian national ideology. Historian D. Tytarenko has published the document “Supplementary Directives on the Implementation of Propaganda in Ukraine”, issued by the Reich Minister for the Occupied Eastern Regions, Alfred Rosenberg. Although the directive was dated on December 16, 1942, its provisions reflect rhetorical and thematic elements that had already been present in the pages of “Nova Ukraina” since 1941. The document explicitly called for “inciting hatred toward Moscow”, “reviving memories of the death by famine of millions,” and emphasized that “the regeneration of the country would in any case require many years of German governance, and that Germany, by shedding its precious blood to ensure its governance, had saved the Ukrainians from destruction” (Tytarenko, 2010: 480–481). These documentary findings directly contradict the hypothesis advanced by O. Salata, who argued that German ideology exerted little to no influence on the propaganda disseminated by Ukrainian nationalists (Salata, 2010: 28).

Local historian R. Rybalchenko contended that the inhabitants of Kharkov eagerly read the newspaper, with large crowds often gathering around the editorial display stand, as the newspaper was regarded as “the only source of news, the living Ukrainian word” (Рибальченко, 2005: 62). Nevertheless, this assertion warrants critical reflection. During the occupation, a substantial number of leaflets circulated throughout the region, while information, particularly regarding the front lines and events in the Soviet rear, was frequently disseminated through informal oral networks. Such unofficial channels of communication drew disapproval not only from the German occupiers but also from the editorial staff. This is evidenced by satirical criticism of oral information exchange in one of the published feuilletons, as discussed earlier. (Нова Україна: December 10, 1941, December 11).

Conclusion

Although the Kharkov newspaper “Nova Ukraina”, was formally issued under the authority of the municipal administration and primarily staffed by local residents, its editorial content was strictly supervised by the German military command’s Propaganda-Staffel “U”. Despite attempts by some contemporary Ukrainian historians to distinguish Ukrainian nationalist propaganda from that of the German occupation authorities, the available evidence indicates their substantial overlap. The editorial policy of the “Nova Ukraina” was distinctly propagandistic, advancing a pro-Ukrainian and pro-German agenda while simultaneously promoting anti-Soviet, anti-Semitic, and occasionally Russophobic narratives. A central goal of the editorial strategy was to cultivate hostility toward the Soviet authority and to intensify tensions between Ukrainians and Jews. Nazi Germany and Adolf Hitler were consistently portrayed in a favorable light, with the German army depicted as liberators and allies of the Ukrainian people. This ideological alignment can be partly explained by the fact that many contributors had experienced persecution under the Soviet regime and therefore supported the Nazi “new order”. As a result, a number of editorial staff members emigrated to Western Europe in 1943. Despite its propagandistic character, the publication offers primary material for contemporary researchers examining the mechanisms and discourses of wartime propaganda and ideological influence in Eastern Europe during the Second World War.

References

- Baibak, 1985 — *Baibak, P.* “Smoloskyp” OUN na Slobozhanshchyni [“Torch” of the OUN in Slobozhanshchyna]. Na zov Kyieva. Ukrainskyi natsionalizm u ii svitovii viini: zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv / Zibrala y uporiadkuvala Kolehiia Doslidiv Istorii Ukrainskoho Natsionalistychnoho Rukhu. Toronto – Niu-York: Vydavnytstvo “Novyi Shliakh”, 1985. Pp. 264–276. (In Ukr.).
- Diakova, 2014 — *Diakova, O.V.* “Nova Ukraina” Newspaper [“New Ukraine” newspaper]. Kharkivshchyna: entsykloped. slov. / Kharkiv. obrada, Kharkiv. Oblderzhadmin.; [ed. board: S. I. Posokhov (Cd.-in-Chief) et al.]. Kharkiv: Zoloti storinky, 2014. 440 p. (In Ukr.).
- Directive of the Chief of Staff of the Supreme Command of the Armed Forces of Germany on propaganda issues during the attack on the Soviet Union — Directive of the Chief of Staff of the Supreme Command of the Armed Forces of Germany on propaganda issues during the attack on the Soviet Union. June 6, 1941. // Electronic library of historical documents. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/194887-direktiva-nachalnika-shtaba-verhovnogo-komandovaniya-vooruzhennyh-sil-germanii-po-voprosam-propagandy-v-period-napadeniya-na-sovetskiy-soyuz-6-iyunya-1941-g> (access date: 21.04.2025). (In Russ.).
- Grelka, 2005 — *Grelka Frank* Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. (Studien – der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, Bd. 38.) Harrassowitz Verlag. Wiesbaden 2005. 507 p. (In Germ.).
- Hasenclever, 2010 — *Hasenclever Jörn.* Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943. (Krieg in der Geschichte, Bd. 48.) Ferdinand Schöningh. Paderborn 2010. 613 p. (In Germ.).
- Hridina, 2009 — *Hridina, I.M.* Vplyv natsystskoi propahandy na dukhovne zhyttia naseleння Ukrainy (tekhnologii, mekhanizmy ta efektyvnist) [The influence of Nazi propaganda on the spiritual life of the population of Ukraine (technologies, mechanisms and effectiveness)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2009. No. 3. Pp. 123–132. (In Ukr.).
- Korchak-Horodyskyi, 2003 — *Korchak-Horodyskyi, O.* Spohady z zhyttia. Ch. 2. Skhidnyi front, 1941–1943 rr. [Memories from life. Ch. 2. The Eastern Front, 1941–1943]. Lviv, 2003. 320 p. (In Ukr.).
- Nova Ukraina, 1941–1943 — *Nova Ukraina* [New Ukraine]. 1941–1943. (In Ukr.).
- Nytchenko, 1990 — *Nytchenko, D.* Vid Zinkova do Melbornu: Iz khroniky moho zhyttia [From Zinkov to Melbourne: From the chronicle of my life]. Melborn: V-vo “Baida”, 1990. 410 p. (In Ukr.).
- Rybalchenko, 1942–1943 — *Rybalchenko R.* Gazeta “Nova UkraYina” [Newspaper “Nova Ukraina”]. Harkovskaya emigratsiya, 1942–1943. // URL: <https://proza.ru/2014/07/05/569> (access date: 21.04.2025).
- Rybalchenko, 2005 — *Rybalchenko, R.K.* Vohnyk u temriavi. Kulturne zhyttia Kharkova v chasy okupatsii 1941–1943 rr. [A light in the darkness. Cultural life of Kharkov during the occupation of 1941–1943]. Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Kultura i mystetstvo: Zbirka nauko-populiarnykh statei, 2005. Vol. 3. Pp. 37–62. (In Ukr.).
- Salata, 2008 — *Salata, O.* Zasoby ta mekhanizmy formuvannya informatsiinoho prostoru Ukrainy v umovakh Velykoi Vitchyzniansoi viiny [Means and mechanisms of forming the information space of Ukraine in the conditions of the Great Patriotic War]. Storinky voiennoi istorii Ukrainy., 2008. Vol. 11. Pp. 321–330. // URL: http://resource.history.org.ua/publ/war_2008_11_32 (access date: 21.04.2025). (In Ukr.).
- Salata, 2010 — *Salata, O.O.* (2010) Formuvannya nimetskoho informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati “Ukraina” ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941–1944 rr.) [Formation of the German information space in the Reichskommissariat “Ukraine” and in the zone of military administration (June 1941–1944)]: Monohrafiia. Donetsk: Nord-Pres, 2010. 361 p. (In Ukr.).
- Salata, 2020a — *Salata, O.* Periodychni vydannia v systemi natsystskoi propahandy na okupovanykh terytoriiakh Ukrainy u 1941–1943 rokakh [Periodicals in the system of Nazi propaganda in the occupied territories of Ukraine in 1941–1943]. Kyivski istorychni studii. 2020. Pp. 116–124. (In Ukr.).
- Salata, 2020b — *Salata, O.* Information confrontation between Nazi Germany and the USSR in the occupied territories of Ukraine (1941–1944): monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2020. 208 p. [in Eng.].
- Shaykan, 2005 — *Shaykan, V.O.* Kolaboratsionizm na terytorii reiskomisariatu “Ukraina” i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny [Collaborationism on the territory of the “Ukraine” regional commissariat and the military zone during the Second World War]. Kryvyi Rih: Mineral. 451 p. (In Ukr.).
- Shevelov, 2017 — *Shevelov, Yu.* Ya – meni – mene... (i dovkruiy) [I – me – me... (and all around): Memories in 2 parts. 1. In Ukraine.]. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, 2017. 728 p. (In Ukr.).
- Skorobohatov, 2004 — *Skorobohatov, A.V.* Kharkiv u chasy nimetskoi okupatsii (1941–1943) [Kharkov during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv: Prapor, 2004. 368 p. (In Ukr.).
- Teterina-Blokhyn, 2005 — *Teterina-Blokhyn, D.* Intelktualnyi portret Yurii Boika-Blokhyna [An intellectual portrait of Yuri Boyko-Blokhin]. Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Kultura i mystetstvo: Zbirka nauk.-popul. Statei, 2005. Vol. 3. Pp. 5–36. (In Ukr.).

Tytarenko, 2006 — *Tytarenko, D.* Umovy funktsionuvannia okupatsiinoi presy na terytorii Ukrainy (zona viiskovoi administratsii) [Conditions for the functioning of the occupation press on the territory of Ukraine (military administration zone). Scientific notes [of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine]]. Naukovi zapysky [Institutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy], 2006. Iss. 31. Pp. 69–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_31_8. (In Ukr.).

Tytarenko, 2008 — *Tytarenko, D.* Publikatsiia “Pravda pro holod na Ukraini v 1932–1933 rokakh” yak chynnyk informatsiino-propahandystskoho vplyvu pid chas nimetskoï okupatsii [The publication “Truth about the famine in Ukraine in 1932–1933” as a factor of information and propaganda influence during the German occupation. Ukrainianska periodyka: istoriia i suchasnist: dop ta povidoml. desiatoi Vseukr. nauk.-teoret. konf., (Lviv, 31 zhovt. – 1 lystop. 2008 r.) / NAN Ukrainy, V. Stefanyk LNSLU. Viddilennia “NDTs periodyky”; ed. M.M. Romaniuk. Lviv, 2008. Pp. 443–452. (In Ukr.).

Tytarenko, 2010 — *Tytarenko, D.M.* “Nimetska propahanda v Ukraini musyt zdiisniuvatsia...”: tsili natsystskoi propahandy v Ukraini u svitli nimetskykh dokumentiv [“German propaganda in Ukraine must be carried out...”: the goals of Nazi propaganda in Ukraine in the light of German documents]. Hileia: Zbirnyk nauk. Prats. Kyiv, 2010. Vol. 36. Pp. 478–484. (In Ukr.).

Tytarenko, 2014 — *Tytarenko, D.M.* Kulturni protsesy v Ukraini u roky natsystskoi okupatsii (zona viiskovoi administratsii) [Cultural processes in Ukraine during the Nazi occupation (zone of military administration)]. Lviv–Donetsk, 2014. 442 p. (In Ukr.).

Tytarenko, 2017 — *Tytarenko, D.* Pressa Ukraini perioda natsistskoï okupatsii kak faktor ukrainskoï natsionalisticheskoi propahandy [The press of Ukraine during the period of Nazi occupation as a factor of Ukrainian nationalist propaganda]. Forum noveishei vostochnoevropetskoi istorii i kulturi – Russkoe izdanie, 2017. No. 1. Pp. 207–225. // URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss27.html> (access date: 21.04.2025). (In Russ.).

Tytarenko, Penter — *Tytarenko D., Penter T.* Der Holodomor, die NS Propaganda in der Ukraine und ihr schwieriges Erbe. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 69 Jahrg. 2021. Heft 4. Pp. 643–667. (In Germ.).

Список литературы

Байбак, 1985 — *Байбак П.* «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині. На зов Києва. Український націоналізм у її світовій війні: збірник статей, спогадів і документів / Зібрала й упорядкувала Колегія Дослідів Історії Українського Націоналістичного Руху. Торонто – Нью-Йорк: Видавництво «Новий Шлях», 1985. С. 264–276.

Гридіна, 2009 — *Гридіна І.М.* Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність). Український історичний журнал, 2009. № 3. С.123–132.

Директива начальника Штаба верховного, 1941 — *Директива начальника Штаба верховного командования вооруженных сил Германии по вопросам пропаганды в период нападения на Советский Союз. 6 июня 1941 г. [электронный ресурс] // Электронная библиотека исторических документов — Директива начальника Штаба верховного командования вооруженных сил Германии по вопросам пропаганды в период нападения на Советский Союз, 1941. [электронный ресурс] // Электронная библиотека исторических документов. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/194887-direktiva-nachalnika-shtaba-verhovnogo-komandovaniya-vooruzhennyh-sil-germanii-po-voprosam-propagandy-v-period-napadeniya-na-sovetskiy-soyuz-6-iyunya-1941-g> (дата посещения: 21.04.2025)*

Дьякова, 2014 — *Дьякова О.В.* «Нова Україна» газета // Харківщина: енциклопед. слов. / Харків. облрада, Харків. Облдержадмін.; [редкол.: С.І. Посохов (голова) та ін.]. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 440.

Корчак-Городисський, 2003 — *Корчак-Городисський О.* Спогади з життя. Ч. 2. Східний фронт, 1941–1943 рр. Львів, 2003. 320 с.

Нитченко, 1990 — *Нитченко Д.* Від Зінькова до Мельборну: Із хроніки мого життя. Мельборн: В-во «Байда», 1990. 410 с.

Нова Україна, 1941–1943 — *Нова Україна*. 1941–1943.

Рибальченко, 2005 — *Рибальченко Р.К.* Вогник у темряві. Культурне життя Харкова в часи окупації 1941–1943 рр. Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Збірка наук.-попул. Статей, 2005. Ч. 3. С. 37–62.

Рыбальченко, 1942–1943 — *Рыбальченко Р.* Газета «Нова Україна» [электронный ресурс]. Харьковская эмиграция 1942–1943. URL: <https://proza.ru/2014/07/05/569> (дата посещения: 21.04.2025).

Салата, 2008 — *Салата О.* Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої Вітчизняної війни [електронний ресурс]. Сторінки воєнної історії України. 2008. Вип. 11. С. 321–330. URL: http://resource.history.org.ua/publ/war_2008_11_321 (дата посещения: 21.04.2025).

Салата, 2010 — *Салата О.О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.): Монографія. Донецьк: Норд-Прес, 2010. 361 с.

Салата, 2020а — *Салата О.* Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 роках. Київські історичні студії. 2020а. С. 116–124.

Скоробогатов, 2004 — *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.

- Тетеріна-Блохин, 2005 — *Тетеріна-Блохин Д.* Інтелектуальний портрет Юрія Бойка-Блохина. Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво: Збірка наук.-попул. Статей, 2005. Ч. 3. С. 5–36.
- Титаренко, 2006 — *Титаренко Д.* Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації). Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Курса НАН України], 2006. Вип. 31. С. 69–78. // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_31_8
- Титаренко, 2008 — *Титаренко Д.* Публікація «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках» як чинник інформаційно-пропагандистського впливу під час німецької окупації. Українська періодика: історія і сучасність: доп та повідомл. десятої Всеукр. наук.-теорет. конф., (Львів, 31 жовт. — 1 листоп. 2008 р.) / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділення «НДЦ періодики»; за ред. М.М. Романюка. Львів, 2008. С. 443–452.
- Титаренко, 2010 — *Титаренко Д.М.* «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів. Гілея: Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 36. С. 478–484.
- Титаренко, 2014 — *Титаренко Д.М.* Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації). Львів–Донецьк, 2014. 442 с.
- Титаренко, 2017 — *Титаренко Д.* Пресса Украины периода нацистской оккупации как фактор украинской националистической пропаганды [электронный ресурс]. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание, 2017. № 1. С. 207–225. // URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss27.html> (дата посещения: 21.04.2025).
- Шайкан, 2005 — *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни: моногр. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 451 с.
- Шевельов, 2017 — *Шевельов Ю.В.* Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади в 2-х ч. 1. В Україні. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.
- Grelka, 2005 — *Grelka F.* Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. (Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, Bd. 38). Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2005. 507 p.
- Hasenclever, 2010 — *Hasenclever J.* Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943. (Krieg in der Geschichte, Bd. 48). Ferdinand Schöningh. Paderborn, 2010. 613 p.
- Salata, 2020b — *Salata O.* Information confrontation between Nazi Germany and the USSR in the occupied territories of Ukraine (1941–1944): monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2020b. 208 p.
- Tytarenko — *Tytarenko D., Penter T.* Der Holodomor, die NS Propaganda in der Ukraine und ihr schwieriges Erbe. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 69 Jahrg. 2021. Heft 4. Pp. 643–667.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 773-786, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_773-786

FTAXP/MPНТИ/IRSTI 03.20

THE PROBLEM OF FAMINE AND HOMELESS CHILDREN IN EARLY 1920S (BASED ON AKTOBE ARCHIVE)

Ismagulov Uzakbai¹, Konbay Yerke^{2}*

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University
(34 A, Moldagulova Aven., 030000 Aktobe, Republic of Kazakhstan)
Professor, Doctor of Historical Sciences.
 <https://orcid.org/0000-0003-0587-8982>. E-mail: uzakbai_is@mail.ru

²Shakarim University, Semey, Kazakhstan
(20A, Glinki Str., 071400 Semey, Republic of Kazakhstan)
2nd-year PhD student, MA
 <https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>. E-mail: konbayyerke@gmail.com

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Ismagulov U.S., Konbay Y., 2025

Abstract. *Introduction.* The article focuses on the fate of neglected and homeless children in Aktobe region during the famine in 1921–1922. As a result of famine suffering from the loss of their parents, children – the most vulnerable generation – became one of the most pressing issues on the authorities’ agenda. Therefore, the issue became a significant subject of study in domestic historiography. *Goals and objectives.* Based on the recent data and materials from archival collections, the article comprehensively reveals the situation of children in Aktobe province, in particular the severe conditions caused by the lack of food, clothing and shelter in orphanages; the spread of infectious diseases; their tragic consequences; and the actions of the authorities to eliminate them, as well as the work of the authorities to regulate these existing problems. *Results.* Along with adults, it was tough to regulate the hundreds of thousands of children suffering from hunger. It was necessary to open a lot of orphanages for homeless children who were living on the streets. The number of orphanages increased during certain periods, while at other times they were closed due to lack of funds, and the number was reduced. Therefore, the authorities were forced to organize overnight stays and dining rooms for homeless people. The death rate among children has increased from various infectious diseases. One way to help starving children was to relocate them to other regions of the country, as well as outside the country. *Conclusion.* 1921–1922 famine brought difficulties for many nations, including children. Urgent measures had to be taken in order to solve the issue of homeless children. In the Soviet Union, economic challenges in Kazakh society created difficulties in addressing children’s issues. This stage remains a tragic chapter in the history of the country.

Key words: Famine, homeless children, orphanage, help for the hungry, orphans

For citation: Ismagulov U.S., Konbay Y. The problem of famine and homeless children in early 1920s (based on Aktobe archive) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 773–786. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_773-786

1920-ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР МӘСЕЛЕСІ (АҚТӨБЕ АРХИВІ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)

Исмагулов Ұзақбай Шаукерұлы¹, Конбай Ерке^{2*}

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(34-үй, Молдағұлова даңғылы, 030000 Ақтөбе, Қазақстан Республикасы)
Профессор, тарих ғылымдарының докторы
 <https://orcid.org/0000-0003-0587-8982>. E-mail: uzakbai_is@mail.ru

²Шәкәрім университеті
(20А-үй, Глинки көшесі, 071400 Семей, Қазақстан Республикасы)
2 курс докторанты, магистр
 <https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>. E-mail: konbayyerke@gmail.com
*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Исмагулов Ұ.Ш., Конбай Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақала бұрын өз алдына бөлек тақырып ретінде зерттелмеген 1921–1922 жылдардағы ашаршылық кезінде Ақтөбе өңіріндегі қамқорсыз, панасыз қалған балалар тағдыры мәселесіне арналған. Аштық салдарынан ата-анасынан айырылып, қасіретті де қайғылы жағдайда қалған қоғамның ең әлсіз буыны – балалар мәселесі билік орындары отырыстарының күн тәртібінде бірінші кезекте тұрған күрделі сұрақтар қатарында болды. Сол себепті де көтеріліп отырған мәселе отандық тарихнамадағы өзекті де маңызды мәселе болып табылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Архив қорларындағы тың деректер мен материалдар негізінде Ақтөбе губерниясындағы балалар жағдайы, атап көрсеткенде балалар үйлеріндегі азық-түлік, киім-кешектің жетіспеушілігінен туындаған ауыр жағдайлар, жұқпалы аурулардың таралуын, оның қасіретті нәтижелерін және билік орындарының оны жою жолындағы әрекеттерін, сондай-ақ билік орындарының қалыптасқан сол проблемаларды реттеудегі жұмыстарын жан-жақты ашып көрсету болып табылды. *Нәтижелер.* Ересектермен қатар аштыққа ұрынған жүз мыңдаған балалар жағдайын реттеу оңайға тимеді. Көшеде қалып қойған панасыз балалар үшін балалар үйлерін көптеп ашу керек болды. Балалар үйінің сандары бір кезеңде артып отырса, келесі бір жағдайда қаржы жетіспеушілігі салдарынан жабылып, саны қысқарып кетті. Сол себепті де билік орындары панасыздар үшін түнеме орындарын, асханалар ұйымдастыруға мәжбүр болды. Балалар арасында аштықтан, түрлі жұқпалы аурулардан өлім көбейді. Аштыққа ұшыраған балаларды аман сақтаудың бір жолы – оларды республиканың басқа аймақтарына, сондай-ақ республикадан тыс жерлерге көшіру шаралары да жүргізілді. *Қорытынды.* 1921–1922 жылдардағы аштық халыққа, оның ішінде балаларға ауыр тиді. Ата-анасыз, панасыз қалған балалар жағдайы шұғыл шаралар қолдануды қажет етті. Кеңестік мемлекетте, оның ішінде қазақ қоғамындағы экономикалық жағдайдағы қайшылықтар балалар мәселесін шешуде қиыншылықтар туғызды. Бұл кезең – ел тарихындағы қайғылы да қасіретті кезең болып қала береді.

Түйін сөздер: Аштық, панасыз балалар, балалар үйі, ашыққандарға көмек, жетім балалар

Дәйексөз үшін: Исмагулов Ұ.Ш., Конбай Е. 1920-жылдардың басындағы ашаршылық және панасыз балалар мәселесі (Ақтөбе архиві деректері бойынша) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 773–786 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_773-786

ГОЛОД НАЧАЛА 1920-Х ГГ. И ПРОБЛЕМЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ (ПО ДАННЫМ АКТЮБИНСКОГО АРХИВА)

Исмагулов Узакбай Шаукерович¹, Конбай Ерке^{2*}

¹Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова
(д. 34, просп. Молдагуловой, 030000 Актобе, Республика Казахстан)
Профессор, доктор исторических наук
 <https://orcid.org/0000-0003-0587-8982>. E-mail: uzakbai_is@mail.ru

²Университет Шакарима
(д. 20А, ул. Глинки, 071400 Семей, Республика Казахстан)
Докторант 2-курса, магистр
 <https://orcid.org/0009-0003-2678-945X>. E-mail: konbayyerke@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Исмагулов Ұ.Ш., Конбай Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена судьбе безнадзорных и беспризорных детей Актюбинской области в период голода 1921–1922 годов. В результате голода, страдая от потери родителей, дети – наиболее уязвимое поколение – стали одним из самых острых вопросов в повестке дня властей. Соответственно, этот вопрос стал значимым предметом изучения в отечественной историографии. *Цели и задачи исследования.* В статье на основе современных данных и материалов архивных фондов всесторонне раскрывается положение детей Актюбинской губернии, в частности тяжелые условия, вызванные нехваткой продовольствия, одежды и крова в детских домах; распространение инфекционных заболеваний; их трагические последствия; действия властей по их ликвидации, а также работа властей по регулированию этих существующих проблем. *Результаты.* Наряду со взрослыми, трудно было регулировать сотни тысяч детей, страдающих от голода. Для беспризорных детей, живущих на улице, пришлось открыть множество детских домов. Количество детских домов в определенные периоды увеличивалось, в другие периоды они закрывались из-за нехватки средств, и их число сокращалось. Поэтому власти были вынуждены организовывать ночлеги и столовые для бездомных. Увеличилась смертность среди детей от различных инфекционных заболеваний. Одним из способов помочь голодающим детям было переселение их в другие регионы страны, а также за пределы страны. *Заключение.* Голод начала 1920-х годов принес трудности многим народам, особый урон нанеся по детям. Необходимо было принять срочные меры для решения проблемы бездомных детей. В Советском Союзе экономические трудности в казахском обществе создали трудности в решении проблем детей. Этот этап остается трагической страницей в истории страны.

Ключевые слова: Голод, бездомные дети, детские дома, помощь голодающим, дети-сироты

Для цитирования: Исмагулов Ұ.Ш., Конбай Е. Голод 1921–1922 гг. и проблемы беспризорных детей (по данным Актюбинского архива) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 773–786. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_773-786

Introduction

Historically one of the sufferings of our people is the famine in 1921–1922. In general, these famine, which covered the western region of Kazakhstan, killed millions of people.

The main causes of familiarity in the domestic historiography were considered to be the newly established Soviet power and the Bolshevik party's conflict policy in the economy and the consequences of the natural disasters at that time.

The famine brought the tragedy especially to the weaker joint of society to the fate of the children. Homeless, careless children who lost parents were in tough life situations. It must be

admitted that the Civil War and later in the case of the occupied chaos the party and the Soviet authorities were able to pay attention to the issue of homeless children.

From the first days of famine the authorities helped the homeless children and opened orphanages. In addition, special bedrooms and food canteens were organized in cities, district centers and rural areas.

Another responsible measure on homeless children's issues was to move them to the regions and outside of the country via railways.

It is known that regulating children's situation moved in tandem with the famines of adults. The lack of food, the prevalence of various infectious diseases among the population has led to a majority of deaths among adults.

We believe that considering the results of the activities of the federal, republican, and local authorities in connection with the tragic period that has occurred on the example of a separate province, namely Aktobe province, which has not previously been studied as a single entity, demonstrates the relevance of the issue.

Materials and methods

Archive materials were widely used in the preparation of the proposed article. Materials related to the topic were mainly received from the state archives of Aktobe region. The documents received from the archive are new and updated. The article was used in the collection of special documents and materials related to the article.

The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. In accordance with the principle of objectivity, the causes and consequences of the famine were analyzed, as well as its impact on the most vulnerable part of society – children. For a comprehensive study of the problem, the study used general scientific methods: analysis, synthesis, statistical analysis and specific historical approaches: historical-comparative, historical-typological, historical-systematic.

Discussion

The peculiarity of the topic is that in Aktobe region, the state of homeless children in the 1921–1922 hunger is previously unprecedented.

In general, it is known that the problem of the famine itself, not to mention the situation of homeless children during the famine of 1921–1922, began to be investigated late. It is no secret that in the post-independence period, the famine of 1931–1933 was often the main subject of research. However, the causes and consequences of the famine of that time are highlighted in the works of historians M. Koigeldiev, T. Omarbekov, and others. Over time, the issue of famine during that period began to receive widespread attention and dissertations were defended. Especially on the eve of the 100th anniversary of the famine, a large number of special studies and scientific articles were published. Among them, S. Smagulova's research on the famine of that period is particularly noteworthy (Smagulova, 2019). Also, E. Khaidarov (Khaidarov, 2021), O. Isenov (Isenov, 2021), A.B. Aman (Aman, 2021:142–148), D.K. Abenov (Abenov, 2021: 53–65), A.T. Maden (Maden, 2021:30 – 37), A.S. Sarsenov, G.K. Kairgalieva, D.Z. Alipova (Sarsenov, et al, 2022: 24–34). Their scientific articles mainly analyze the causes and consequences of famine in the western region. Even though it is not aligned with the main topic, these works generally focus on the plight of children during famine. The issue of helping the famine is revealed in the article by M.M. Kozybayeva (Kozybayeva, 2022: 27–37). The issue of children in 1921–1922 that we are raising is comprehensively considered in the special studies of G.B. Sugiralimova (Sugiralimova, 2006), Z.G. Saktaganova, G.B. Karsakova (Saktaganova, Karsakova, 2018: 49–56).

Results

The looming famine in the Aktobe province was observed in July 1921. At that time, due to a natural disaster that struck the Kazakh steppe, 90% of the harvest failed (ARSA, F. 3., Inv. 1., C. 604., P. 1).

On July 4, 1921, the chairman of the Aktobe provincial committee, Rykov, sent a telegram to the Food Commissariat of Kazakhstan and the Kazakh Central Executive Committee regarding the current situation, which contained the following content: "The First Aktobe Provincial Congress recognized the Aktobe province as being in a threatening food situation: Temir, Irgiz, Uil and the southern part of the Aktobe region have no bread, the population has been starving for a long time, and there is no grain harvest in sight. It petitions to transfer the province to a consuming one and asks that the grain available at the grain collection points be reserved by the Committee for Aid to the Starving of the Aktobe Province, and that its export from the province be suspended. Now release seventeen and a half thousand grains to one hundred thousand starving people (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 600, P. 41)."

In total, in 1921, the Aktobe province consisted of 135 townships. According to the five-point system, the crop yield was 1/2, and the hay yield was 1 bal. Crops were sown in Aktobe district and some parts of Temir district. Due to drought and pests, the crops failed. In 15 townships of Irgiz district with a population of 120.000, in 27 townships of Temir district with a population of 95.079, and in 13 townships of Oyil district with a population of 63.000, there was no grain at all. Grass growth was also below average. The population of these districts was mainly Kazakh. Last winter, 90% (in some places 95%) of their livestock was lost. The Kazakh population without food and livestock was in a very difficult situation. The chairman of the regional committee told the chairman of the emergency commission for assistance to the starving population under the Kazakh Central Executive Committee, S. Mendeshev described an incredible situation "According to the information available to the regional committee, the number of starving people is 300 thousand, and their number is growing every day due to the lack of food" (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 600, P. 42 rev.).

The Commission for Aid to the Famine, established in July 1921, made tireless efforts to convince the leadership of the Republic and the Center to include the province among those suffering from drought and famine.

Finally, from August 1, the province was included in the list of those sufferings from famine. This situation led to the province being exempted from paying various taxes and being included in the category of those in need of assistance. The commission, which worked day and night, determined that only on October 16, 56% of the population was in need of assistance. It is estimated that by January 1, 1922, the number of people in need of such assistance could reach 361.051 (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 1).

From the first days of the famine, the central, republican and local authorities, along with the adult population, paid special attention to the fate of children, a particularly vulnerable social group in society. Meanwhile, a huge burden fell on the orphanages that had already been operating and those that were being built.

On July 28 in 1921, a commission was created in the Aktobe province to improve the lives and conditions of children. On the instructions of the provincial commission, commissions in this direction were also established in the districts. As mentioned above, the commissions were engaged in providing starving children and orphanages with financial and food support. However, due to the lack of a relief fund in the province, requests were not fulfilled.

As a result of the work to identify starving and homeless children in the Aktobe province by August 15 in 1921, there were 685 children in 5 orphanages in the Aktobe district, 611 in 4 orphanages in the Akbulak district, 640 in 5 orphanages in the Mozharovsk district, 116 in 2 orphanages in the Temir district, 180 in 2 orphanages in the Oyil district, 150 in 1 orphanage in the Irgiz district, 50 in 1 orphanage in the Shalkar district, 47 in 1 orphanage in the Karabutak district, that is, a total of 2479 children in 21 orphanages (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 191). It is worth noting that about a thousand of these children were of Kazakh nationality.

The authorities were carrying out a number of works related to the situation of children, however, the results were not quite satisfactory. Homeless children were arriving in Aktobe continuously and their number was growing every day. At the Aktobe station, there was a concentration of people who arrived from the Omsk region and from the Samara region to be sent to the Turkestan Republic.

Meanwhile, many children were dying from hunger and wandering the streets. There were attempts to place them in orphanages. During October, the orphanage was 200% full, and 1875 completely homeless children were registered (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 191 rev.).

Interestingly, by September 1, 5.743 homeless children were registered in Aktobe. Realizing that the upcoming autumn would be difficult if their problems were not resolved now, the local authorities repeatedly sent telegrams to the Center asking to relocate the children to other areas. But there was no answer. The local authorities, by their own decision, began to send children to the Republic of Turkestan and Ukraine. From August 1 to October 15, 7877 children are transferred to those places (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 191 rev.).

At the end of November, with the permission of the Center, the children were finally transferred to Samarkand. The statement of the Aktobe provincial department of public education dated November 22, 1921, states that 1251 children were sent to the southern provinces and 2935 to Tashkent. The children were sent in groups of 30–60 people (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 8, P. 49).

Due to the famine, 3513 children were evacuated to the Turkestan Republic and 75 to Ukraine. In 1921, 21.540 children were evacuated and resettled to other provinces.

In general, the measures to relocate homeless children to grain-rich provinces were considered an attempt to minimize the consequences and burdens of this problem on the province, to save the lives of children.

Indeed, the overwhelming influx of homeless children put an additional burden on orphanages. On October 1, 1921, the number of orphanages increased from the previous 21 to 25, and the number of children living in them was 3090. The reason for this was that due to the increase in the number of homeless children, it was necessary to open additional orphanages one by one in Aktobe, Akbulak, Temir, and Oyil. In November, the number of children in the 25 orphanages in the province reached 4,087 (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 191 rev.).

The number of deaths due to such actions had decreased, and on the eve of December 1, the situation in orphanages was also somewhat stabilized. At this time, there were 2.432 children in 27 orphanages in the province (one each in Aktobe and Oyil districts), and the number of children in November decreased by 1655 (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 60, Pp. 191–192 rev.).

However, although the relocation of homeless children to grain-rich provinces helped to resolve the problem to a certain extent, it is known that the famine that gripped the province continued to intensify in 1922.

On the eve of January 1, 1922, 97.309 children (under 16 years old), 263.742 adults, a total of 361.051 people were starving. This was 65% of the entire population of the province (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 8, P. 28). At that time, 6 catering establishments, 10 children's canteens, and 27 orphanages were operating in the province.

In February 1922, the number of starving people was 48.000, among whom 30.000 were children. At that time, improving the conditions of children was one of the most difficult problems. The lack of food did not allow opening new orphanages. There was a shortage of clothes and shoes in orphanages, especially in the districts. There were many child deaths. There were 4000 children in the orphanages at that time. But food was provided to fewer than 1500 children. The rest had to be distributed by the provincial famine relief commission and they had a meager supply of food.

Due to bad weather and repeated storms, information on the situation of children in the province and orphanages was only available on March 1. At that time, there were a total of 21 orphanages in Aktobe (10 houses), Akbulak (5 houses), Temir (2), Irgiz (2 houses), Shalkar, and Karabutak districts, with 3336 children. Since the Oyil district was under the control of gangs at that time, no information was obtained. As it turned out later, only one orphanage (70 children) remained due to gang attacks. Others were dispersed due to lack of food, their property and equipment were looted. The situation was very difficult in March. Children were arriving every day. Hungry, naked, emaciated, and sick children had to be housed with healthy children due to lack of space (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 193).

In March, the number of homeless people was 262.514, of which 160.500 were adults and 102.014 were children. In April, the number of homeless people increased from the March figure to 300.000. This constituted 78% of the total population.

The information report on the famine in Aktobe province, prepared on March 25, 1922, contains a number of details about the situation at that time. At that time, the province consisted of 7 districts (uyezds). According to the data of December 1, 1921, the population was 526.023 people, of which 306.023 were adults and 220.000 were children.

Table No. 1. Orphanages in the province and the number of children in them:
(ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 26, P. 4). (Data of January 1, 1922)

Districts	Orphanages	Number of children – Russian	Number of children – Kazakh
Aktobe	10	703	193
Akbulak	4	125	496
Mozharovsk	5	434	100
Temir	3	157	34
Oiyl	2	110	170
Yrgyz	1	20	130
Shalkar	1	70	80
Karabutak	1	-	70
Total	27	1.619	1.273

During the above period, special canteens were organized. 1,900 children were fed in 3 canteens opened in Aktobe, 777 in 4 canteens opened in Mozharovsk, 112 in 1 canteen in Temir, 473 in 1 canteen in Shalkar, 98 in 1 canteen opened in Irgiz, a total of 3,360 children were fed in 10 canteens (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 26, P. 4).

In March 1922, the work of the Commission for Aid to the Famine (CAF) was in a difficult situation. At that time, the number of starving people was growing, and on the other hand, food aid to the districts was stopped. The situation in the Temir district also became tense. Many canteens were closed due to the lack of food. Only the Temir, Zhuryn, Konzhar, Kalmakkyrgan townships, and the Emba settlement, which borrowed 600 poods of grain from the Adai-tabyn revolutionary committee, were still working. They had 4,238 starving people.

Due to the reduction in food distribution to the district and the closure of canteens, the number of hungry people in Temir began to increase sharply, their number increased from 1,800 to 2,298, and the growth continued.

There were 5 canteens in Temir. Since it was not possible to feed everyone at the same time, the canteen was divided into two shifts. There was an orphanage in the city with a capacity of 120 children. Due to the lack of special food (rations) for those suffering from hunger, the amount of bread for children increased by 1/2 pound and two meals were taken. This measure was taken due to the fact that children were starving and began to die.

Due to the overcrowding of people in the hostels in Temir, the number of sick people increased. The Committee for Aid to the Famine was forced to organize hospitals. 50% of those who fell ill were among the starving. 97 people died during the reporting month.

There were 101 registered canteens in the district for 37,596 hungry people. Of the hungry, 22,558 were adults and 15,638 were children. There were also 20 food outlets.

The seed fund in the district was registered only in private farms of Russian residents. The seed crops were distributed from the province to the district amounted to 63 thousand poods. Taking into

account the losses of farms, the allocated seed volume satisfied only 70% of the district's needs.

Speaking about the progress of the sowing campaign, attention was drawn to the fact that due to the early arrival of spring, seed crops were being harvested late. Even then, only 20% of the crops had been harvested by that time.

As for the issue of helping children, the public education department opened 11 orphanages in the province. The General Committee for Helping the Famine organized assistance to an orphanage with a 120-bed dormitory and a canteen in the city of Temir. Also, a dormitory and a canteen for 200 people were prepared for children in the building of the Konzhar school. The number of canteens organized by the American Relief Administration (ARA) is 45, where 6,538 children could eat.

As for medical assistance, the General Relief Committee did not have medical personnel. The victims were provided with assistance by 2 doctors and 4 paramedics from the health department.

There was a migration of residents to other areas. The migrants mainly moved to their former places of residence. This situation was especially noticeable among the resettlers. At the same time, there was a migration towards the Turkestan region. Due to the lack of staff, work was not carried out to keep the migrants in their places. Also, the local authorities, although they left them in their places, could not guarantee their successful future (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 35, Pp. 1–2 rev.).

Table 2. The amount of income and expenditure of monetary and material assets (ARSA, F. 6., Inv. 1., C. 35., P. 2 rev.).

Cereals	Balance for March 1 poods/f	Income for March poods/f	March outbreak poods/f	Balance for April 1 poods/f
Wheat	-	600 p.	418 p., 28 f.	181 p., 12 f.
Rye wheat	91 p., 13,5 f.	134 p., 02 f.	226 p., 31 f.	1 p., 12 f.
Flour	22 p., 04,5 f.	5 p.	8 p., 04 f.	19 p., 0,5 f.
Millet	36 p., 24 f.	-	36 p., 24 f.	-

We would like to note that the absence of the remaining 134 p., 2 f. of wheat as of March 1 is due to its valuation in terms of rye.

In February 1922, 4 canteens were operating in the city of Temir. Their population coverage was as follows: canteen No. 1 – 582 people, canteen No. 2 – 633 people, canteen No. 3 – 735 people, canteen No. 4 – 90 people (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P. 1).

The chairman of the Temir district hunger relief commission, in a statement sent to the CAF under the provincial food committee: "I ask the Famine Committee of the Provincial Food Committee to pay special attention to the starving people of the Temir district who suffered from crop failure more than in other districts, a request to release food for the starving people of the Temir district for February because the consequences of starvation are becoming an unprecedented period in a person's life, and also a request to release funds for the equipment of public catering. The funds received from you in the amount of one hundred million rubles have been spent, for which a report on the expenditure will be given" (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P. 1 rev.).

The famine relief commission did not work in Emba township. On the eve of January 15, 1922, there was only one public catering facility in the township for 97 children aged 5 to 14. The total number of people suffering from hunger in the township was estimated at 300. Adult hungry people did not receive food from the catering point. The Temir district famine relief commission provided only 47 poods of wheat. Since there were no catering facilities in 3 villages, the raw flour was distributed. In Emba, hot meals were not prepared, but bread was baked, and children were given 1/2 f. per day.

The financial assistance allocated from the CAF was 1,000,000. The amount of money received from voluntary assistance to the hungry was also not satisfactory. Such a source of funds came from the funds collected once a week in the village and daily from the railway station markets. The station

market was also transferred to the Volost Executive Committee (VEC) of the Townships due to the provision of dry food to the children of railway workers. It is worth noting that VEC employees did not take any action to regulate public catering establishments.

The Commission for Aid to the Famine in the Zhuryn township was established on December 27, 1921. From that time until March 15, 1922, only one feeding station was organized. It served 842 hungry people in December, 23,313 in January, 12,541 in February, and 14,810 in March. Starting in March, the Mikhailovsky district, consisting of 4 settlements, joined the Zhuryn township. One food pantry was opened in each settlement. Since their opening, 46,367 hungry people have been served at all food pantry locations. Food supply: in December – 252 p., 20 f. wheat, 50 p., 36.5 f. meat, in January – 170 p., 39 f. wheat, 137 p., 20 f. meat, in February – 110 p., wheat, 31 p., 26 f. meat, in March – 64 p., 28 f. wheat, 27 p., 23 f. meat, in April 1 – 144 p., 35 f. wheat, in total – 743 p., 3 f. wheat, 267 p., 25.5 f. meat (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P. 9 rev.). In addition, the volost CAF provided food for 900 hungry Kazakhs placed in carriages at the Zhuryn township who were to be evacuated to the Republic of Turkestan, for a month.

By mid-April 1922, the Volost Commission for the Relief of the Famine provided 1,864 people with food in registered food establishments. The small number was due to attempts to sort people out due to lack of food. As a result of the sorting, 791 of the starving were removed from the list. This sorting has had a very hard time for the hungry. Many peasants were left without help, unable to work in the fields. A small amount of hot food provided at the food distribution centers was enough to satisfy their hunger. Now, as a result of the sorting, they lost even more. 33,000,000 rubles provided by the Temir district CAF was spent in full.

The condition of the working vehicles in the Soviet Union was also poor. Most of the horses were slaughtered due to hunger and used as food.

In mid-April 1922, a representative who went to inspect public catering in the Bolshevsk region said that specific assistance should be provided to these areas, otherwise the population, especially the Kazakhs, could die before the new grain harvest. It is also proposed to open an orphanage and a food pantry for migrants in the Emba settlement, and an orphanage, a nursing home, and a food pantry for migrants in Zhurin (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P. 10).

The residents of the Karabutak district considered the period from March to mid-April to be not bad. It can be said that the livestock generally survived the winter. There was a decrease in slaughter due to hunger, there were no wolf attacks and there were no infectious diseases. The mortality rate in the district was 5%. Due to the work of the district health department, the number of people with diseases also decreased. However, state aid to the hungry has not been successful. In January, 525 p. of grain were received. This grain is distributed to 9 food establishments, two per each volost and one at the head of the Karabutak settlement. The main assistance is expected from the state. Only 40 p. of grain have been reserved in the district CAF. Grain is also being collected through local bartering. Its stock was estimated at 100 p.

The number of people suffering from hunger reached 14,509. The main hope was in May. It was believed that most of the hungry would have access to dairy products.

There were cases of deaths among children in the district's orphanages due to lack of medical care until March. Later, after the provision of care was regulated, the deaths stopped (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P. 11 rev.).

In the villages and villages of the Shalkar district, there were no catering establishments or canteens at the beginning of April. The food distributed to the population by the Shalkar district CAF was not used. According to some of the starving people, the majority of the population was from the well-to-do and middle classes, and the number of the poor was very small. 1200 p. of grain were distributed to 12 villages of the district. However, doubts arose about the distribution of this food, since the starving people complained that they did not receive any help (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P.12).

On December 20, 1921, a meeting of the Commission for Aid to the Famine under the Aktobe Provincial Food Committee was held. It adopted a resolution on the establishment of the Commission for Aid to the Famine and its commencement of work on December 20, 1921. It also adopted a

resolution on the establishment of local commissions for aid to the hungry, including the head of the preparation office (chairman), the heads of the general affairs department and the inspectorate bureau, and on the opening of catering establishments in the Oyil, Temir, Mozharovsk, Shalkar and Irgiz districts (ARSA, F. 6, Inv. 1, C. 36, P. 15).

The relocation of homeless children to grain-producing provinces continued in 1922.

From January to mid-February 1922, due to a further increase in the number of homeless children, in mid-February, due to repeated requests, a sanitary train arrived and 194 Muslim children were sent to Bukhara.

In April, 73 children were sent by sanitary train from Shalkar to Turkestan Republic. In May, 527 children were sent to Chernigov and 360 children to Zhitomyr.

On June 4, 1922, 360 children were evacuated to other areas by ambulance train.

According to inaccurate data, the number of orphanages in the province and the number of children in them in April was as follows: 4 houses in Aktobe city – 1672 children, 4 houses in Aktobe district – 465 children, 3 houses in Temir district – 320 children, 1 house in Shalkar district – 80 children, 2 houses in Oyil district – 600 children, 4 houses in Akbulak district – 700 children, 1 house in Karabutak district – 154 children, 1 house in Irgiz district – 200 children (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 8, P. 58 rev.).

The following data indicates that in recent months the number of orphanages in the province has decreased to 9. The number of children living there was 1,154. The sharp decrease in the number of orphanages was caused by a reduction in state funding. In May, the Zolotonosh and Akkemer orphanages were closed and in June, Kherson and Zhaisan orphanages were closed, and the rest were converted into canteens (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 193).

In general, the number of orphanages in the Aktobe province between August 1921 and January-February 1923 varied from 9 to 32. It should be noted that the increase in the number was due to a sharp increase in hunger levels during the famine-stricken autumn-winter months and the concentration of people fleeing hunger from other areas to the Aktobe station, while the decrease in the number was due to the sending of hungry children to other areas by sanitary trains, as well as the closure of orphanages due to lack of funds.

It is known that during the famine of 1921–1922, international organizations organized aid. In the Aktobe province, between January and August 1922, the number of canteens organized by the ARA increased from 319 to 527, and the number of children involved in feeding increased from 25 thousand to 89,718 (Kozybayeva, 2022: 31). As for the Red Cross, by July of this year, 18 canteens and 4 catering establishments were operating, where dry food was distributed to 5,250 people. These people were pregnant women and 14-year-old children (Kozybayeva, 2022:34). Food shortages prompted various actions to cover the hungry as much as possible. In October 1921, –15,043, in November – 36,000, in December – 36,000, in January 1922 – 37,400, and in February – 60,000 people. It may seem that a lot of people were covered. However, this action was out of desperation. Instead of 10 pounds of flour, 7 pounds were allocated. However, in March, when there was no reduction, the number of people covered was only 2,000 (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, P. 116).

Orphanages have played a role in solving the problem of homeless children. However, that there was a lot of controversy around these problems and a lot of unresolved issues.

In fact, the orphanages were in a deplorable state. The buildings were old, without doors or windows, and were in an open-air condition. The children did not have outer and inner clothes, hats, shoes, bedding, and even dishes, spoons, and knives in the canteens. The situation of 1921 was repeated, and the number of children in the orphanages was so high that it amounted to 200–250 %. Such unbearable conditions exposed 25% of the children to various infectious diseases, and the most unfortunate thing was that, as we have already mentioned, there were no special isolation facilities, so they were placed with healthy children.

The increasing number of homeless children requires urgent action. The first priority is to repair old buildings. The funds allocated in September and early October were only enough to carry out minor repairs. Instead of windows, they had to use felt, cardboard, and boards.

It is known that the harsh conditions in orphanages lead to the death of children. These cases were repeatedly reported by specially created commissions.

The authorities were forced to conduct special investigations to determine and confirm the causes and consequences of such tragic situations.

On October 6, 1921, a commission consisting of the head (chairman) of the provincial health department, the head of the sanitary and epidemiological department, the head of the medical department, the orphanage's paramedic, and the head of the orphanage's economic department inspected the conditions of orphanages in Aktobe. During the inspection, it was found that the rooms were cold, dirty and had a lot of broken windows, the density of the rooms due to excessive occupancy, as well as the lack of children's clothing and bedding, very poor quality of the food provided, and the lack of rice, millet, and other cereals for cooking porridge, led to the outbreak of infectious diseases and child deaths.

Based on these issues, the commission was tasked with providing children with all types of clothing, providing each child with an individual bed, urgently improving children's nutrition, improving the quality of medical care, etc. (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 215, P. 150 rev.).

On October 22, 1921, the doctor of Aktobe Hospital No. 1 L.M. Liberzon and the paramedic P.M. Fedorov inspected the conditions of the city's orphanages in accordance with the order of the provincial health department dated October 21. The inspection revealed that only 7 out of 16 infants in the home for mothers and babies were in good health. Similarly, among children aged 2 to 5, just 17 out of the 39 were considered healthy. While 5% of the 79 people in orphanage No. 2 were healthy, 44 out of 76 people in orphanage No. 1 were recognized as not having any diseases. 36 out of 71 children in hospital No. 5 were healthy. The commission states that the poor condition of children of all ages is due to malnutrition, that is, they rely on food, and summarizes their opinion as follows: “Even more, the Commission believes that the issue of nutrition is a vital issue, and if in the near future children are supplied with food as they are now, then... the question arises whether it is about liquidating children's homes as [spreaders of] infections or turning them into children's hospitals. ... The Commission still hopes that children's homes will not be turned into children's infectious barracks, and, according to our slogan 'Everything for children,' the relevant authorities will try to make children's homes flourish and improve (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 215, P. 151)”.

The dire situation in the orphanages can also be seen in the statement of Romanov, a paramedic from the Aktobe orphanage, to the head of the provincial health department on November 14, 1921. It states that windows were still not installed, the rooms were not heated due to a lack of fuel, the children were without clothes, and were dirty and unkempt. The children's food was poor, the bread was of poor quality, and hot meals were served only once a day. As a result, children were exposed to various diseases. Sick children were not isolated from healthy children. Mortality among children increased. In three weeks, 103 children died from diarrhea and hunger. Recently, 15 people among the staff and children had fallen ill with typhus. The paramedic concludes his speech with the words “With the delay in taking decisive measures, orphanages are threatened with total extinction” (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 600, P. 64 rev.). From June 17 to November 17, 1921, 94 children died from hunger and infectious diseases in orphanage No. 2 in Aktobe (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 8, Pp. 53–54 rev.); from August 1 to November 21–232, from mid-October to the first half of November – 125, from October 21 to November 18–142, and in November – 320. According to archival records, 13,213 children fell ill as a result of hunger, and 2,321 children died. Next, between March and May 1922, 309 children died in the city and district of Aktobe, 103 in the Akbulak district, 83 in the Temir district, 42 in the Irgiz and Karabutak districts, 74 in the Shalkar district, and 8 in the Oyil district – a total of 619 children died (ARSA, F.3, Inv.1, C.604, P.106). Between August and September 10, 10 children died of hunger and 37 from infectious diseases (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 604, Pp. 106, 207). If we analyze the available data, we see that between June 1921 and September 1922, 1,579 children died in the province from hunger and various diseases. Of course, this number is not accurate. It should be noted that this information is taken only from official data received from specialized sources.

In early September 1922, exact information about the orphanages in the province became available, and an order was placed for the necessary amount of food. However, the supply of food

was carried out with great delays throughout September–November. Even then, the bread consisted of additives (flax, millet, beetroot, etc.), which caused children to suffer from intestinal diseases. As a result, child mortality increased from 8% to 25% during these months (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 216, P. 32).

In total, 2,653,340 people lived in the five western provinces that suffered from famine at the beginning of 1922. According to some sources, in 1921–1922, the number of people who died from hunger in these western provinces was 648,777, including 159,000 people (39.1% of the Kazakh population) in the Aktobe province (Sarsenov, 2022: 31). It is clear that among them there were also many child deaths.

In mid-September, a request was made for shoes, hats and warm outerwear for children. However, due to their lack in the People's Commissariat of Education of the Kazakh ASSR and local training centers, the management of the orphanages had to find a way out on their own. Therefore, 1,000 p. of cotton were requested from the provincial food committee, but only 300 p. were provided. Only 3–5 children were provided with warm clothes. The order for other necessary items was not fully fulfilled (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 216, P. 32).

The year 1923 also brought its own hardships for the population. On February 1 of that year, 147,271 of the 357,567 people in the province were starving (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 627.16, P. 31).

During this period, there were 230 children in a 400-person orphanage in the Temir district, and 2,418 children among the homeless (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 603, P. 117 rev.).

Among the hungry, 500 adults and 398 children were registered in the city, and 16,932 adults and 11,611 children in the villages (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 603, P. 114 rev.). In the Irgiz district, there were 99 children in orphanages. The number of hungry people was 8,949 (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 603, P. 127).

In Aktobe district, only 900 people were fed between January 1 and June 1, 1923. At that time, 21,429 adults and 18,049 children were starving (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 603, P. 179).

In January and February 1923, there were 210,760 children in the province, of whom 1,229 lived in orphanages (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 603, P. 195 rev.). At that time, 13 orphanages were operating. 1,372 children lived there (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 46, P. 63 rev.).

The following source states that in 1923/1924 there were 7 orphanages and 1 isolation center in the province. Two of the orphanages were for children with health problems. The list of orphanages is as follows:

1. Orphanage No. 1 in Aktobe (Russian, Tatar, Kazakh) – for 231 children;
2. Orphanage No. 1 in Aktobe (Russian) – for 86 children with health problems;
3. Voznesensky Orphanage (Russian) – for 80 children with health problems;
4. Turgai Orphanage (Kazakh) – for 50 children;
5. Shalkar Orphanage (Kazakh) – for 60 children;
6. Temir Orphanage (mixed) – for 90 children;
7. Akbulak Orphanage (Russian) – for 100 children;
8. Aktobe Isolation Center for Sick Children – for 50 children (ARSA, F. 59, Inv. 1, C. 67, P. 60).

It is likely that there was some improvement in the situation from previous years. According to the decree of the Central Executive Committee of the Kazakh SSR of June 20, 1923, the Commission for Combating Famine and Its Consequences was dissolved as of August 1. Its work was assigned to the Committee for Assistance to Agriculture. Later, a similar committee was also created under the Kazakh SSR.

However, the problem of children left without care and shelter remained a serious one.

In 1920–1924, there were 196 children's institutions with 15,156 children in the provinces of the Kazakh ASSR. According to inaccurate data as of January 1, 1924, the number of homeless children left without any help or care was 45,000. Of these, 2,404 were registered in the Aktobe province (Saktaganova, Karsakova, 2018: 51).

However, some data indicate that in Aktobe province alone there were 24,000 homeless children in 1922 (ARSA, F. 3, Inv. 1, C. 603, P. 195 rev.).

Conclusion

In summary, the famine that occurred in 1921–1922 brought great suffering to the general population, including children. The fate of numerous children left without parental care and shelter has fallen heavily on the shoulders of the authorities. It was necessary to open many orphanages, organize temporary shelters and canteens. However, there was not enough money, food, and equipment to fully address these issues. The condition of the children in the orphanages was also dire. The lack of adequate food and clothing led to the spread of various infectious diseases among the children. The overcrowding of the orphanages, which had limited capacity, forced sick children to sleep with healthy children. Such conditions led to frequent deaths among children.

Although various actions and measures taken by the authorities helped to somewhat resolve the existing problems, they could not completely resolve the issue. At that time, there were no wide-ranging opportunities for this.

During one of the most tragic periods in the country's history – the famine of 1921–1922 – children who were left without care and shelter were in a very difficult situation and this generation later suffered another terrible ordeal – the famine of 1931–1933, as well as the burden of war of 1941–1945. These trials significantly complicated their life path, influenced the processes of personal development and determined their transformation into witnesses and bearers of tragic pages in the history of Soviet society.

Sources

ARSA — Aktobe regional State Archive

Дереккөздер

АОМА — Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві

References

- Abenov, 2021 — *Abenov D.K.* 1921–1922 zhyldardagy Aqtobe onirindegi ashtyqpen kures / Aqtobe onirindegi kenestik qugyn-surgin zobalany [Fight Against Hunger in the Aktobe region in 1921-1922]. Aqtobe, 2021. Pp. 53–65. (In Kaz.).
- Aman, 2021 — *Aman A.B.* 1921–1922 zhyldardagy Qazaqstannyn batys onirindegi asharyshlyq zhane onyn demografyalyq saldary / Aqtobe onirindegi kenestik qugyn-surgin zobalany [Famine in the Western Region of Kazakhstan in 1921–1922 and its demographic consequences]. Aqtobe, 2021. Pp. 142–148. (In Kaz.).
- Hajdarov, 2021 — *Hajdarov E.* 1921–1922 zhyldardagy Oral guberniyasyndagy asharyshlyq [Famine in the Ural province of 1921–1922], 2021. // URL: <https://www.danaqaz.kz/barlyk-nomirler/2021/56/item/777-1921-1922-zhyldardagy-oral-guberniyasyndagy-asharyshlyk> (In Kaz.).
- Isenov, 2021 — *Isenov O.* 1921 zhylygy asharyshlyq [The Famine of 1921: lessons of history]: tarikh tagylymy, 2021. // URL: https://taisoigan.kz/tarikh-iketanu/article_post/1921-zhylygy-asharyshlyk-tarikh-tagylymy (In Kaz.).
- Koygeldiev, Omarbekov, 1993 — *Koygeldiev M., Omarbekov T.* Tarikh tagyilymy ne deydı? [What does the history lesson say?]. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. (In Kaz.).
- Kozybaeva, 2022 — *Kozybaeva M.M.* Rol' zarubezhnyh organizacij v bor'be s golodom 1921-1922 gg. v Kazahstane [Role of zarubezhny organizations in 1921–1922 gg. in Kazakhstan] / KazNPU Bulletin: “Historical and Social-Political Sciences” series, 2022. No. 3(74). Pp. 27–37. (In Russ.).
- Maden, 2021 — *Maden A.T.* Aqtobe guberniyasyndagy 1921–1922 zhyldardagy ashtyk zhane onyn aleumettik – demografyalyq zardaby [The Famine of 1921–1922 in Aktobe province and its socio – demographic consequences]. Aqtobe onirindegi kenestik qugyn-surgin zobalany. Aqtobe, 2021. Pp. 30–37. (In Kaz.).
- Musaev, 2005 — *Musaev B.A.* Golod v pervoj polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: Istoricheskij, social'no-politicheskij analiz [Famine in the first half of the 20th century in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis]: Abstract of the Candidate’s dissertation. Ural'sk, 2005. 30 p. (In Russ.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 jyildardagy Qazaqstan qasirety: Komekshy oqu quraly. [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30ss]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Saktaganova, Karsakova, 2018 — *Saktaganova Z.G., Karsakova G.B.* Detskaya besprizornost' v Akmolinskoj gubernii v 1921–1923 gg. i mery po ee likvidacii [Child homelessness in Akmola province in 1921-1923. and measures for its liquidation]. KarGU Bulletin. Seriya “History. Philosophy” series, 2018. No. 1(89). Pp. 49–56. (In Russ.).
- Sarsenov, Kairgalieva, Alipova, 2022 — *Sarsenov A.S., Kajrgalieva G.K., Alipova D.Zh.* Golod 1921–1922 godov v Zapadnom Kazahstane: prichiny i posledstviya [Holod 1921–1922 years in the Republic of Kazakhstan: history and Post]. Kh. Dosmukhamedov Atyrau University Bulletin, 2022. No. 1(64). Pp. 24–34 (In Russ.).
- Smagulova, 2019 — *Smagulova S.* Asharyshlyq qasirety [The Tragedy of famine]. Book 1. Aqtobe, 2019. 272 p. (In Kaz.).

Sugiralimova, 2006 — *Sugiralimova G.B.* Qazaqstandagy panasyz balalar. Maseleni sheshu tarihy, tazhiribesi, qorytyndysy (1920–1940 zhzh.) [Homeless children in Kazakhstan. History, experience, conclusion of solving the problem (1920s–1940s.)] / Candidate’s dissertation thesis. Qaragandy, 2006. 24 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер

Абенев, 2021 — *Абенев Д.Қ.* 1921–1922 жылдардағы Ақтөбе өңіріндегі аштықпен күрес / Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы.-Ақтөбе, 2021. Б. 53–65.

Аман, 2021 — *Аман Ә.Б.* 1921–1922 жылдардағы Қазақстанның батыс өңіріндегі ашаршылық және оның демографиялық салдары / Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. Ақтөбе, 2021. Б. 142–148.

Исенов, 2021 — *Исенов Ө.* 1921 жылғы ашаршылық: тарих тағылымы, 2021. // URL: https://taisoigan.kz/tarikh-iketanu/article_post/1921-zhylgy-asharshylyk-tarih-tagylomy

Қозыбаева, 2022 — *Қозыбаева М.М.* Роль зарубежных организаций в борьбе с голодом 1921–1922 гг. в Казахстане / Вестник КазНПУ. Серия «Исторические и социально-политические науки», 2022. № 3(74). С. 27–37.

Қойгелдиев, Омарбеков, 1993 — *Қойгелдиев М., Омарбеков Т.* Тарих тағылымы не дейді? // Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.

Маден, 2021 — *Маден А.Т.* Ақтөбе губерниясындағы 1921 – 1922 жылдардағы аштық және оның әлеуметтік – демографиялық зардабы / Ақтөбе өңіріндегі кеңестік қуғын-сүргін зобалаңы. Ақтөбе, 2021. Б. 30–37.

Мусаев, 2005 — *Мусаев Б.А.* Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Уральск, 2005. 30 с.

Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы:Санат, 1997. 320 б.

Сақтағанова, Карсакова, 2018 — *Сақтағанова З.Г., Карсакова Г.Б.* Детская беспризорность в Акмолинской губернии в 1921–1923 гг. и меры по ее ликвидации / Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия», 2018. № 1(89). С. 49–56

Сарсенов, Каирғалиева, Алипова, 2022 — *Сарсенов А.С., Кайрғалиева Г.К., Алипова Д.Ж.* Голод 1921–1922 годов в Западном Казахстане: причины и последствия / Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, 2022. № 1(64). С. 24–34

Смағұлова, 2019 — *Смағұлова С.* Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Ақтөбе, 2019. 272 б.

Сүгірәлімова, 2006 — *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар. Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жж.) / т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Қарағанды, 2006. 24 б.

Хайдаров, 2021 — *Хайдаров Е.* 1921–1922 жылдардағы Орал губерниясындағы ашаршылық, 2021. // URL: <https://www.danaqaz.kz/barlyk-nomirler/2021/56/item/777-1921-1922-zhyldardagy-oral-guberniyasyndagy-asharshylyk>

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 787-802, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_787-802

REPRESSED MUSLIM CLERGY IN SOUTH KAZAKHSTAN (1920s–1940s)

Yorulmaz Osman¹, Tokzhigitova Mayra Azhimukhambetovna^{2}*

¹Mimar Sinan University of Fine Arts
(No. 111–113, Çevirmençi Str., Mecidiye Neighborhood, Beşiktaş District, Istanbul, Turkey)
Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7831-3128>. E-mail: osmanyorulmaz@hotmail.com

²South Kazakhstan Pedagogical University
(13, Baitursynov Str., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral student
 <https://orcid.org/0009-0007-3196-7045>. E-mail: maira5585@mail.ru

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
©Yorulmaz O., Tokzhigitova M.A., 2025

Abstract. *Introduction.* This study is devoted to the repressions against the Muslim clergy of Southern Kazakhstan in the 1920–1940s, i.e. the period that left a deep mark on the history of the region. The object of the study covers the general picture of political repressions in the USSR, with an emphasis on the features of Southern Kazakhstan as a historically important center of Islamic culture and spirituality. The relevance of the topic is due to the modern policy of historical justice, in particular the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh.K. Tokayev dated November 24, 2020 “On the establishment of a state commission on the rehabilitation of victims of political repression”, which gave impetus to a comprehensive study and reassessment of the repressive policy against the Muslim clergy. In the context of increased interest in issues of religious identity and historical memory, the relevance of the topic increases many times over. *Goals and objectives* of this study are to analyze and summarize the policy of repression against Muslim religious leaders of Southern Kazakhstan, using retrospective and content analysis of archival materials. The objectives also include: identifying the forms and methods of the Soviet government's struggle against the Islamic clergy; analyzing falsifications by investigative bodies and political accusations against ishans, imams, and hafiz; assessing the impact of repression on the destruction of religious structures and the transformation of religious identity; comparing archival data with modern scientific interpretation. The materials and methods of the study are based on sources from the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan, NKVD interrogation protocols, indictments, and office documents. The methodological base includes content analysis, comparative historical method, elements of narrative reconstruction, and principles of historical source criticism. The scientific novelty lies in the localized focus on Southern Kazakhstan as a unique space for interaction between religion and the repressive apparatus. Based on little-studied archival materials, the image of the repressed Muslim clergy as a subject of historical memory and cultural resistance is systematically reconstructed for the first time. *Results.* In Southern Kazakhstan, the fates of religious figures under

Soviet repression have been comprehensively reassessed on the basis of newly uncovered archival sources. This has enabled a clearer understanding of their role in preserving the people’s historical consciousness and strengthening their spiritual resilience. *Conclusion.* The study emphasizes the need to continue archival and field research, integrate spiritual heritage issues into educational and memorial programs, and expand the scholarly dialogue on the role of the Muslim elite in preserving the cultural identity of the Kazakh people under totalitarian pressure.

Keywords: Political repressions, Muslim clergy, Southern Kazakhstan, Soviet authorities, secularization, national identity, archival materials, religious traditions, NKVD

For citation: Yorulmaz O., Tokzhigitova M.A. Repressed muslim clergy of South Kazakhstan (1920s–1940s) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 787–802. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_787-802

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНЕН РЕПРЕССИЯҒА ҰШЫРАҒАН МҰСЫЛМАН ДІНБАСЫЛАРЫ (1920–1940 ЖЖ.)

Йорулмаз Осман¹, Токжигитова Майра Ажимухамбетовна^{2*}

¹Мимар Синан атындағы Өнер университеті

(111–113-үй, Чевирмеджи көш., Меджидие махаллесі, Бешикташ ауд., Стамбул, Түркия)

Профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7831-3128>. E-mail: osmanyorulmaz@hotmail.com

²Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

(13-үй, Байтұрсынов көш., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-3196-7045>. E-mail: maira5585@mail.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Йорулмаз О., Токжигитова М.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл зерттеу 1920–1940-жылдары Оңтүстік Қазақстан өңірінен мұсылман дінбасыларына қарсы жүргізілген қуғын-сүргін саясатына арналған. Бүгінде Қазақстанда тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған мемлекеттік саясатпен, атап айтқанда, ҚР Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлығымен тікелей байланысты. Бұл құжат мұсылман дінбасыларына қатысты репрессиялық саясатты жан-жақты қайта зерттеуге және бағалауға жол ашты. Діни бірегейлік пен тарихи сана мәселелеріне деген қызығушылықтың артуы тақырыптың өзектілігін күшейтіп отыр. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Оңтүстік Қазақстандағы мұсылман дінбасыларына қарсы кеңестік қуғын-сүргін саясатын мұрағат деректеріне сүйене отырып талдау және жүйелеу болып табылады. Мұсылман дінбасыларына қарсы жүргізілген саясатта кеңес өкіметі қолданған идеологиялық тәсілдер мен әдістерді анықтау; ишандар, имамдар, хафиздерге тағылған саяси айыптар мен тергеу органдары тарапынан жасалған бұрмалауларды талдау; репрессиялардың діни құрылымдардың күйреуіне және діни бірегейліктің трансформациясына әсерін бағалау; мұрағат материалдарды қазіргі ғылыми интерпретациямен салыстыру. *Нәтижелер.* Оңтүстік Қазақстанда кеңестік қуғын-сүргін мен дін қайраткерлерінің тағдыры жаңа дерек көздері арқылы қайта қаралды. Бұл олардың халықтың тарихи санасын сақтауға және рухани беріктігін арттыруға қосқан үлесін айқындады. *Қорытынды.* Мұсылман діни элитасына бағытталған репрессиялар діни білім иелерін құрбан етуге емес, сонымен бірге ислам дәстүрінің институционалдық негізін күйретуге бағытталғанын көрсетеді. Бұл саясат өңірдің діни мәдениетіне елеулі өзгерістер енгізіп, рухани тәжірибелердің маргиналдануына және халық жадының бұрмалануына әкелді.

Түйін сөздер: Саяси қуғын-сүргін, мұсылман дінбасылары, Оңтүстік Қазақстан, кеңестік билік, секуляризация, ұлттық бірегейлік, мұрағат материалдары, діни дәстүрлер, НКВД
Дәйексөз үшін: Йорулмаз О., Токжигитова М.А. Оңтүстік Қазақстан өңірінен репрессияға ұшыраған мұсылман дінбасылары (1920–1940 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 787–802 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_787-802

РЕПРЕССИРОВАННОЕ МУСУЛЬМАНСКОЕ ДУХОВЕНСТВО ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА 1920–1940-Х ГОДОВ

Йорулмаз Осман¹, Токжигитова Майра Ажимухамбетовна^{2*}

¹ Университет искусств имени Мимара Синана
 (д. 111–113, ул. Чевирмеджи, махалле Меджидие, Стамбул, Турция)
 Профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7831-3128>. E-mail: osmanyorulmaz@hotmail.com

² Южно-Казахстанский педагогический университет
 (д. 13, ул. Байтурсынова, 160012, Шымкент, Республика Казахстан)
 PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-3196-7045>. E-mail: maira5585@mail.ru

* Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Йорулмаз О., Токжигитова М.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Настоящее исследование посвящено репрессиям в отношении мусульманского духовенства Южного Казахстана в 1920–1940-х годах, т.е. периоду, оставившему глубокий след в истории региона. Объект исследования охватывает общую картину политических репрессий в СССР, с акцентом на особенности Южного Казахстана как исторически важного центра исламской культуры и духовности. *Актуальность* темы обусловлена современной политикой исторической справедливости, в частности Указом Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева от 24 ноября 2020 года «О создании государственной комиссии по вопросу о реабилитации жертв политических репрессий», который дал импульс к комплексному изучению и переоценке репрессивной политики в отношении мусульманского духовенства. В условиях усиленного интереса к вопросам религиозной идентичности и исторической памяти актуальность темы многократно возрастает. *Цель и задачи* данного исследования – проанализировать и обобщить политику репрессий в отношении мусульманских религиозных лидеров Южного Казахстана, используя ретроспективный и контент-анализ архивных материалов. Задачи также включают: выявление форм и методов борьбы советской власти против исламского духовенства; анализ фальсификаций следственных органов и политических обвинений в адрес ишанов, имамов, хафизов; оценку влияния репрессий на разрушение религиозных структур и трансформацию религиозной идентичности; сопоставление архивных данных с современной научной интерпретацией. Материалы и методы исследования основаны на источниках Центрального государственного архива Республики Казахстан, протоколах допросов НКВД, обвинительных заключениях и делопроизводственных документах. Методологическая база включает контент-анализ, сравнительно-исторический метод, элементы нарративной реконструкции, а также принципы исторической источниковедческой критики. Научная новизна заключается в локализованном фокусе на Южный Казахстан как уникальное пространство взаимодействия религии и репрессивного аппарата. На основе малоизученных архивных материалов впервые системно реконструируется образ репрессированного мусульманского духовенства как субъекта исторической памяти и культурного сопротивления. *Результаты.* В Южном

Казахстане судьбы религиозных деятелей в контексте советских репрессий подверглись комплексному переосмыслению на основе вновь выявленных источников. Это позволило выявить их роль в сохранении исторического самосознания народа и укреплении его духовной устойчивости. *Заключение* подчеркивает необходимость продолжения архивных и полевых исследований, интеграции вопросов духовного наследия в образовательные и мемориальные программы, а также расширения научного диалога о роли мусульманской элиты в сохранении культурной идентичности казахского народа в условиях тоталитарного давления.

Ключевые слова: Политические репрессии, мусульманское духовенство, Южный Казахстан, советская власть, секуляризация, национальная идентичность, архивные материалы, религиозные традиции, НКВД

Для цитирования: Йорулмаз О., Токжигитова М. Мусульманское духовенство Южного Казахстана 1920–1940-х годов (по материалам архивных данных) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 787–802. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_787-802

Introduction

The political repressions carried out by Stalin’s regime during the 1930s and 1940s, commonly referred to in the literature as the “*Great Terror*” remain one of the most tragic and destructive episodes in the modern history of Kazakhstan. The deliberate and systematic deployment of the Soviet repressive apparatus across the Kazakh Soviet Socialist Republic resulted in mass persecution, arbitrary arrests, executions, and forced deportations. Thousands of individuals were executed on fabricated charges of counterrevolutionary activity, while their families faced criminal prosecution, involuntary relocation, and confinement in the Gulag system. Archival sources and demographic studies indicate that famine in the 1920s and 1930s combined with the repressions of 1937s and 1938s reduced the ethnic Kazakh population by approximately two million persons, and a further one million sought refuge in neighboring states such as China and Turkey, often following perilous routes that included passages through the Himalayas. These events produced severe socioeconomic dislocations and lasting demographic shifts that are still evident in Kazakhstan today (Koygeldiyev, Polulyah, Tleubayev 2013: 384).

Between 1930 and 1953 the Soviet government established eleven forced labor camps on Kazakh territory, tangible expressions of the state policy of repression. These camps were notorious for brutal conditions and functioned as mechanisms of coercion and violence, aimed at breaking prisoners’ physical endurance, dignity, and psychological stability.

The repression of the 1930s and 1940s is a critical point of departure for understanding Kazakhstan’s social and political transformations under Soviet rule. Totalitarian practices undermined national identity, dismantled religious institutions, and eroded cultural traditions. The systematic elimination of intellectual and spiritual elites disrupted the social fabric and created enduring obstacles to the recovery of historical memory in the post Soviet period. A decisive step toward rectifying this legacy was taken on 14 April 1993, when the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan adopted the law “*On the Rehabilitation of Victims of Political Repressions*” which laid a legal foundation for restoring justice and strengthening the cultural and historical identity of independent Kazakhstan (Reabilitatsiya zhertv massovyh politicheskikh represii, Zakon Respubliki Kazahstan ot 14 aprelya 1993 goda).

Established in 2020, the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions now works across eleven thematic fields that encompass former rural elites, refugees, victims of collectivization and grain requisitioning, participants in uprisings, the intelligentsia, activists of the Alash movement, religious figures, deported ethnic minorities, and special settlers. Particular attention is devoted to the persecution of Muslim clergy during the Great Terror, when the authorities routinely invoked article 58 paragraph 10 and article 58 paragraph 11 of the RSFSR Criminal Code, which criminalized counterrevolutionary propaganda and organized counterrevolutionary activity. These measures destroyed traditional spiritual institutions that had long underpinned Kazakh cultural identity (Koygeldiyev 2009: 448).

Muslim clerics were also accused of forming nationalist organizations, collaborating with foreign intelligence, and disseminating ideas identified as pan Islamic or pan Turkic. Mass prosecutions bore codenames such as “*The Clergy*” in southern Kazakhstan in 1937, “*The Churchmen*” in Kokshetau, “*The Worshippers*” targeting Polish Catholics, “*The Dissatisfied*” against Baptists, and the large “*Quran Chain*” case of 1940. These campaigns served to dismantle religious institutions and suppress the spiritual identity of the Kazakh population (Romanenko, 2005: 44–62).

Although cases classified in the first category led to widespread executions, the number of death sentences began to decline by 1940, even as long prison terms continued. Repressive activity rose once more during the Great Patriotic War, despite a nominal relaxation of state policy toward religious institutions. Newly declassified NKVD files reveal a quota system for arrests and executions that local officials often exceeded on their own initiative (Hristoforov, 2010: 69–75).

In 1938, following secret NKVD Order 00447, security forces in southern Kazakhstan uncovered what they described as an anti Soviet nationalist network that promoted Islamic and Turkic nationalism across the southern, Akmolinsk, Almaty, and western regions. The network consisted mainly of clergy, including mullahs and ishans, along with semi feudal elites such as bais and biis. Authorities arrested 1 363 individuals, of whom 829 received death sentences under first category charges. A related purge known as the “*Quran Chain*” case in 1940 again targeted Muslim clergy and nationalist activists, illustrating the Soviet strategy of suppressing religious and cultural identity through ideological control (CSA RK. F. 45., In. 1., C. 87., Sh. 7–8).

In 1990, investigators discovered several mass burial pits on the former outskirts of Shymkent, now incorporated into the city and marked by a memorial plaque. Testimony from long time residents suggests that the site served as an execution ground, underscoring the need for further systematic research into its connection with Stalinist repression.

The present study offers a comprehensive examination of Soviet policies toward the Muslim clergy of southern Kazakhstan from the 1920s to the 1940s. It analyzes fabricated espionage accusations and official portrayals of pan Islamic and pan Turkic ideas as existential threats that justified purging the Muslim elite. Employing a historical materialist framework, the study interprets ideological conflict and state violence as instruments of governance and uses content analysis of investigative records to trace shifts in religious self perception under repressive conditions.

Three developments render this investigation particularly timely. The State Commission’s work has expanded access to new archival collections, especially those concerning clerical persecution in the south. Increased availability of Soviet records enables scholars to move beyond isolated incidents and chart systemic suppression of religious and national traditions. Contemporary debates on pan Islamism and pan Turkism in post Soviet societies further highlight the importance of understanding how these ideologies were once criminalized.

Core analytical concepts include repressive state policy, political purge, pan Islamism, pan Turkism, national identity, and religious freedom. Repressive policy is defined as state authorized action such as mass arrests, forced confessions, and executions intended to neutralize perceived political threats. Situating pan Islamism and pan Turkism in the context of southern Kazakhstan reveals both the structural logic of Soviet repression and its enduring influence on the region’s social fabric, thereby enriching our understanding of the historical forces that shaped contemporary Kazakh cultural and religious identity.

Materials and Methods

The study draws upon a comprehensive analysis of archival records, including documents housed in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. These records comprise investigative files and interrogation transcripts prepared by the NKVD, specifically addressing the suppression of Muslim clergy in Southern Kazakhstan. Furthermore, the research incorporates an extensive array of journalistic and scholarly sources that illuminate the nuances of Soviet repressive policies and their profound impact on the religious and cultural dimensions of the region’s Muslim population. Particular emphasis is placed on personal accounts, memoirs of those persecuted,

and documents that provide a contextual understanding of the socio-political landscape of Kazakhstan during the 1920s–1940s.

The theoretical framework of this study is enriched by an interdisciplinary approach, drawing on contributions from both national and international scholars. Notably, the works of Turkish academics, such as Ahmed Karamehmet, offer invaluable insights into Pan-Islamist ideology and its role in the targeted repression of Muslim clergy. These studies reveal the Soviet regime’s strategic framing of Pan-Islamism and Pan-Turkism as existential ideological threats, necessitating their systematic eradication. Through this lens, the research explores how these perceptions were instrumentalized to justify extensive measures of suppression (Karamez, 2010: 122–130). The studies conducted by scholars such as Mehmet Şahin and Halil Erdem offer critical insights into the broader ideological struggles in Central Asia and their impact on religious practices. These works also highlight how repressive measures were systematically employed to suppress Islamic identity within the Soviet Union (Şahin, 2015: 185–196; Erdem, 2018: 214–223).

The research methodology integrates historical-archival investigation, source-based content analysis, and comparative studies of published materials on repressive practices across various regions of the Soviet Union. Employing content analysis has facilitated the deconstruction of core mechanisms underpinning ideological suppression of religious freedom and enabled a comparative examination of repressive policies in Soviet Kazakhstan versus other parts of the former USSR.

The theoretical foundation of the study is anchored in frameworks of political repression, ideological governance, and the construction of national identity as articulated in Western historical and sociological scholarship. A pivotal aspect of the analysis involves leveraging the theory of ideological repression, articulated by Western academics such as John Lewis and Michael Scott. In his seminal work, *The Politics of Repression*, Lewis argues that political repression serves as a cornerstone of state strategies to consolidate power and neutralize perceived threats to regime stability. He underscores that, within autocratic systems, the suppression of intellectual and religious entities functions not merely as a tool to dismantle political dissent but as an integral component of cultural warfare aimed at obliterating alternative identities and preserving hegemonic state narratives (Lewis, 1991: 68-70).

Michael Scott, in his study *Repressive Ideologies and Nationalism*, examines how authoritarian regimes employ ideological frameworks to construct and sustain a homogenized national identity. He emphasizes that ideology often serves as the foundational rationale for orchestrating large-scale repressive measures against religious and ethnic minorities, which are frequently perceived as existential threats to state security (Scott, 1994: 157–160). This perspective is particularly relevant when analyzing Soviet policies toward the Muslim clergy in South Kazakhstan, which was perceived as part of a broader Muslim identity threatening Soviet hegemony.

Anthony Smith's concept of national identity provides valuable insight into why Soviet authorities regarded the Muslim clergy as a potential threat. In his work *National Identity and the Politics of History*, Smith argues that national identity is constructed not only on ethnic and cultural markers but also on ideological foundations often employed to legitimize repressive practices. This framework is applicable to understanding Soviet strategies aimed at suppressing the national and religious identities of Kazakh and other Central Asian populations (Smith, 1991: 204–209).

An important contribution to understanding political repression within the context of global repressive processes is found in the work of historians like David Reifer, particularly in his book *Soviet Repressions and the Politics of Memory*. Reifer examines how repression in the Soviet Union was part of a broader system of totalitarian control and how it played a significant role in shaping collective memory around trauma and loss. His work delves into the impact of these repressive processes on national communities and cultural institutions, including religious communities, which were central to social identity in the former Soviet states (Reifer, 2003: 118–120).

The topic of political repressions has been extensively examined in national historiography, with particular emphasis on the conceptual framework developed by historian M.K. Koygeldiyev. His theory is grounded in national principles and interprets repressions as a deliberate tool for dismantling the Kazakh political and spiritual elite, aimed at eradicating elements of national identity.

M.K. Koygeldiyev emphasizes that the Soviet regime systematically targeted bearers of traditional knowledge, including the Muslim clergy, in order to undermine the foundations of national self-consciousness. In his works, repressions are not viewed as incidental campaigns, but rather as an integral part of colonial policy designed to suppress any manifestation of autonomy or resistance within Kazakh society (Koygeldiyev, 2009).

The methodology of the research is based on an interdisciplinary approach, incorporating historical, sociological, and cultural analysis. The application of historical analysis enables the reconstruction of the chronological sequence of events related to political repressions, as well as the identification of patterns in their implementation, drawing on archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Special attention is given to the study of interrogation protocols, orders, and other documents, which allows for the reconstruction of key aspects of the ideological policies of the Soviet state.

Sociological analysis provides the framework for examining the impact of repressions on the social structure of society, including the Muslim clergy, and studying the transformation of identity and collective memory under the influence of repressive practices. A crucial element of the methodology is comparative analysis, which allows for the juxtaposition of domestic archival data with the findings of international scholars, to identify similarities and differences in the repressive practices of the USSR and other authoritarian regimes. This approach facilitates a deeper understanding of the mechanisms of political repression and their interrelation with processes of national and social control.

The use of quantitative analysis of archival materials, such as data on the number of individuals convicted, their socio-professional affiliations, and the charges brought against them, enables conclusions to be drawn about the scale and systematic nature of the repressions. Groups of cases, including those involving Muslim clergy, are also analyzed with attention to their political and ideological interpretations, thus ensuring an integration of micro- and macro-level perspectives in the study. The methodological foundation is further complemented by the use of cultural analysis, which helps to reveal how repressions transformed cultural codes and religious practices. This is particularly important for understanding the long-term consequences of these processes for the Muslim community of Southern Kazakhstan.

Discussion

As indicated in the archival report titled “*On the Progress of Agent-Operational and Investigative Work Against the Muslim Clergy of Kazakhstan and Central Asia*” the theoretical and methodological aspects of this issue remain insufficiently explored. Many documents are either distorted or incomplete, complicating a comprehensive understanding of the repressive policies of the time. To address this gap, content analysis was employed to examine the materials related to those convicted, offering a more nuanced perspective on the broader context of this repressive campaign.

As early as 1998, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan published a collection of archival materials dedicated to the political repressions carried out in Kazakhstan during 1937–1938. This publication presents documents that reveal the scale of the repressions, the administrative mechanisms used to implement them, and the ways in which the totalitarian regime exerted ideological pressure on public consciousness. Although the collection covers a broad range of repressive practices, in the context of this article it is used exclusively as a source for analyzing the extent of the persecutions and the methods employed. Given that the focus of this study is specifically on Islamic religious figures, the documents from the collection were consulted selectively, with the aim of understanding the general context of mass repression and the administrative strategies that may have been applied to members of the Muslim clergy (Politicheskii repressii, 1998).

In an effort to restore historical justice and acknowledge the suffering endured during the period of totalitarian rule, President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Kemelevich Tokayev signed the Law of the Republic of Kazakhstan “*On the Rehabilitation of Victims of Mass Political Repressions*” (as amended as of June 8, 2024). Under this law, rehabilitation is defined as the official

recognition through judicial or other legally established procedures of an individual as a victim or survivor of political repression, with the subsequent restoration of their violated rights and compensation for moral and/or material damages. As part of the implementation of Presidential Decree No. 456 dated November 24, 2020, “On the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions” regional commissions were established and actively conducted research in local archives. As a result of their work, in 2025 the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan published a new volume of archival documents, containing previously inaccessible materials that offer deeper insights into the scale, methods, and targets of the repressions, including those directed against Islamic religious figures.

According to archival documents from June 20, 1940, various agent-based cases in Kazakhstan were consolidated due to the merging of several prior operational developments within the Ministry of Internal Affairs of the South Kazakhstan region. This consolidation allowed for a more comprehensive analysis and led to the identification of key figures behind the underground movements with Islamic and Turkic nationalist ideologies, as well as their networks. The investigation conducted a thorough review of the materials, which not only confirmed the previously gathered information but also uncovered additional evidence concerning the activities of these groups. A significant turning point in the investigation came with the detention of an individual involved in the “Tabyn” operation, a representative of the Junior Zhuz of the Kazakh people. During his interrogation, he provided detailed testimony about the organization’s structure, its connections, the nature of its activities, the leadership, and his own involvement. His account, alongside other collected materials, largely validated the intelligence gathered through agent-based sources. This approach enabled the investigation to gain a more profound understanding of the planned uprisings, which were perceived as direct challenges to Soviet control in the region (CSA RK., F. 342., Inv. 1., C. 702., P. 2).

The research and methodological framework for analyzing the accused was thoroughly developed by M. Koygeldiyev, who astutely identified the years 1937–1938 as the pinnacle of repressive activities in Kazakhstan. He pointed out that the “case of the pan-Islamist insurgent espionage and sabotage organization” based in Tashkent and operating in Southern Kazakhstan and Uzbekistan, was a key element in the ideological narrative constructed by the investigative authorities. According to the NKVD officers’ perspective, this organization was seen as a central hub for the entire Central Asian region, and its exposure became a pivotal moment for initiating an extensive and multi-layered intelligence operation.

Significantly, the materials related to Southern Kazakhstan served as the basis for the high-profile “Qoran Chain” case, which united the republics of Central Asia and the RSFSR under a single repressive framework. This consolidation reflects the systematic application of repressive tactics aimed at subjugating the Muslim clergy and national intelligentsia. Historical analysis reveals that the repressive measures that began in Southern Kazakhstan in 1937–1938 were catalysts for the broader wave of political repression that culminated in 1940.

Investigation Case No. 035, as outlined in the official indictment, demonstrates the complexity of the charges: “In June 1940, NKVD authorities of the Kazakh SSR identified and swiftly dismantled active insurgent pan-Islamist organizations in Southern Kazakhstan, Aktyubinsk, and Guriev regions, led and coordinated by leaders of the Basmachi insurgent movement and pan-Islamist figures-agents of Japanese and Turkish intelligence”. This document underscores how ideologically-driven interpretations of geopolitical threats informed the methodological and operational strategies used to target Muslim clerics, who were systematically categorized as foreign intelligence operatives (Shamsutdinov, 2012: 73–75).

The theoretical and methodological foundation of this research is informed by the approach developed by Mambet Koygeldiyev, who, through a comprehensive analysis of archival materials, meticulously identified and substantiated the facts surrounding the repression and subsequent executions of the ishans in the South Kazakhstan region. This approach integrates the reconstruction of historical realities through the critical examination of primary sources such as investigative files, interrogation records, and operational documents. Koygeldiyev’s methodology combines content

analysis with the theoretical interpretation of the ideological and political processes that prompted the repressive actions.

A particular focus is placed on examining the role of the ishans as key figures of religious identity and traditional Islamic institutions, which were central to the social fabric of the region but simultaneously targeted by the Soviet state's suppression policies. In this context, repression is seen not only as a means of dismantling the religious elite but also as an effort to assert control over the population by eliminating traditional cultural and spiritual authorities. M.K. Koygeldiyev's methodology facilitates the identification of systemic patterns in the repressive actions, highlighting their relationship with the broader global shifts in Soviet policies during the 1930s and their impact on South Kazakhstan within the overarching narrative of Soviet repression of Muslim clergy.

Political repression in Kazakhstan reached its zenith in the 1930s and 1940s, evolving into a comprehensive and systematic campaign, particularly under the implementation of the “*Minor October*” program. This program, which sought to dismantle traditional social structures, became a driving force for large-scale repressive measures aimed at eliminating religious and cultural institutions. These measures included the confiscation of religious buildings, such as mosques, temples, and synagogues; the physical elimination and imprisonment of clerical figures; the withdrawal of state registration from religious organizations; the closure of religious institutions and publications; and stringent controls on religious practices, effectively criminalizing them outside of designated religious spaces.

South Kazakhstan stands out as one of the critical regions where the scale of repression reached its most extreme. Archival data reveals that between 1928 and 1933, 198 mosques were shut down. By 1929, 2,469 ishans had been arrested and subjected to forced labor. In the subsequent years, specifically in 1931–1932, approximately 1,153 Muslim clerics were criminally charged. In 1940, as part of broader efforts to suppress religious activity, 355 ishans were incarcerated in the Karlag labor camp, accompanied by repressive actions against their families and other mosque personnel (Sovetskaya derevnya glazami OGPU-NKVD, Tom 2, 1923–1929, Dokumenty i materialy, 2000: 1018).

The analysis of available archival records and data leads to several key scholarly conclusions. First, the repressions targeting the Muslim clergy in Southern Kazakhstan were not merely tools for suppressing religious practices but were part of a broader strategy of ideological control aimed at dismantling the cultural foundations of national identity. Second, the confiscation of religious property and the mass arrests of clergy were accompanied by a deliberate cultivation of a climate of fear within society, which effectively reduced social engagement and resistance. Third, the methods of repression involved the use of fabricated charges, such as espionage or participation in Islamist and Turkist movements, reflecting the Soviet regime's efforts to justify its actions on the international stage. Moreover, it is important to note that the repressive measures of the 1930s laid the groundwork for the long-term suppression of religious activity in the region. Studies indicate that the effects of these processes were still felt in the postwar period, as religious institutions continued to be under strict state control.

Results

Researchers Burkit Ayagan and Sabyr Kasymov rightly emphasize that the data regarding the victims of political repression among the traditional clergy in Kazakhstan was systematically destroyed or distorted, complicating the accurate assessment of the extent of Soviet repressive policies. A significant portion of the archival materials remains classified, inaccessible to research, and religious leaders were often falsely accused not only of defending religious values but also of fabricated crimes such as anti-state activities or espionage. This presents a major challenge in reconstructing the historical reality and understanding the full scope and character of the repression. Consequently, it is imperative for the State Commission, academic institutions, and the broader public to engage in a thorough examination of this category of victims, analyzing both declassified and still-secret archival records. This approach will enable the development of concrete measures for the complete political and legal rehabilitation of the unjustly convicted. Only through methodical, scientifically grounded research can

we restore historical justice and shed light on one of the darkest chapters of the Soviet era (Ayagan, Kasymov, 2022: 35–44).

In the course of advancing an operational version that posited the existence of an underground counterrevolutionary center in Central Asia and Kazakhstan with pan-Islamic and pan-Turkic orientations, officers of the State Security Directorate concentrated their efforts on four ishans from Southern Kazakhstan: Sıdyk Hanseitov, Yusupkhane Umarturyaev, Gulturkhan Ishankhanov, and Alken Jangirkhodjaev. These individuals were likely targeted for two principal reasons. First, they commanded significant spiritual and social authority within their local Muslim communities. Second, they maintained connections with prominent Muslim clerics who had emigrated abroad. As part of an operation launched by the People’s Commissariat for Internal Affairs, all four were arrested as alleged participants in a pan-Islamic underground network. Sıdyk Ishan Hanseitov was arrested on May 31, 1937; Yusupkhane Umarturyaev on June 16; Gulturkhan Ishan Ishankhanov on September 1; and Alken Ishan Jangirkhodjaev on October 9 of the same year. Although the investigation proceeded along a clearly defined ideological trajectory, the transfer of the cases to the Special Troika was repeatedly delayed, which may indicate a lack of sufficient evidence to substantiate the proposed theory. The extension of the investigation was officially sanctioned by the Central Executive Committee of the Kazakh Soviet Socialist Republic, highlighting the deep entanglement of administrative authority and ideological enforcement in the machinery of political repression (CSA RK. F. 251., Inv. 1., C. 1342., P. 97–98).

According to the interrogation protocol, Sıdyk-İshan is reported to have initiated the formation of a counter-revolutionary Islamic insurgent organization in Kazakhstan under the directive of an individual from the city of Sham Shami-Khazret (with Shami-Khazret being a pseudonym and the true identity remaining unknown). Notably, among those he is alleged to have recruited into the anti-Soviet movement in 1925 were Alken-İshan Jangirkhodjaev and Aleyutdin-İshan Appak. Simultaneously, Yusupkhane-İshan Umarturyaev, whose activities were supposedly monitored from abroad, particularly by Mubaşırhan-İshan Seydekanov, an émigré from Dzhabul to Afghanistan, also became involved in the organization. The intermediary function connecting the domestic Islamic and Turkic nationalist organization in Kazakhstan to its foreign hub was reportedly fulfilled by either an Afghan or an Iranian individual named Azhi Mesrik. This complex network underscores the transnational character of the movement and highlights the intricate interplay of ideological, religious, and geopolitical influences shaping the counter-revolutionary activities in the region during this period (CSA RK. F. 34., Inv. 2., C. 786., P. 15). This episode illustrates how the Soviet repressive apparatus utilized accusations of Islamic and Turkic nationalism to legitimize political persecution. The creation of fictitious "counter-revolutionary" organizations, even if they existed only on paper, played a pivotal role in justifying mass arrests and the elimination of religious and national elites. From a methodological perspective, it is important to emphasize that totalitarian regimes employ myth-making and the construction of the “*enemy of the people*” archetype as a means of interpreting events through narratives of conspiracy and external interference. These narratives function as powerful instruments for consolidating political authority and suppressing potential public dissent.

However, there are clear discrepancies in the testimony of Sıdyk-Ishan. In interrogation protocols dated September 28 and October 1, 1937, he claims that the formation of Islamic and Turkic nationalist organizations with a center in Tashkent dates back to 1930, linking them to the activities of the Muftizaba of the Central Spiritual Administration of Muslims, Abduvahit Kari. This information presents significant challenges for verification. For example, in 1930, a major gathering of the Muslim clergy took place in Mecca (Saudi Arabia), attended by delegates from countries with Muslim populations, including Abduvahit Kari from Uzbekistan, Magdyul Magdiyev and Akhmed Ishan from Kazakhstan, Tardzhimanov Kashaf from Tatarstan, and Abdurashid from Tajikistan. This fact requires additional contextual analysis and scholarly verification to assess the credibility of the data presented (CSA RK. F. 563., Inv. 2., C. 876., P. 3–4). The challenges of reconstructing historical realities in the context of Soviet political repression are evident in the interrogation protocols, which often reflect coercively constructed narratives rather than verifiable facts. These documents functioned as instruments for legitimizing state-sanctioned repression. At the core of this strategy

were fabricated narratives concerning international conspiracies and anti-Soviet networks, constructed to reinforce ideological control and suppress dissent within the population. The reliance on such exaggerated claims highlights the Soviet authorities' efforts to manufacture external threats as a means of consolidating internal control. The case materials, often riddled with inconsistencies and speculative assertions, underscore the methodological difficulty in separating historical truth from deliberate distortion.

Central to these accusations is the portrayal of Hazrat Ibn Saud, who was framed as both a Saudi religious leader and an operative for British intelligence. The investigators alleged his role in organizing a significant gathering in Mecca, which they claimed served as the foundation for orchestrated Islamic mobilization in Central Asia. Upon returning to Tashkent, Abdurahim Qari was accused of attempting to revive and merge the disbanded organizations Ulama Jamiati and Shura-i Islamiya into a unified Islamic entity. The supposed leadership of this organization reportedly included 19 prominent ishans, with members such as Umar-Turyaev Yusupkhan and Khanseitov Sydyk from Kazakhstan. These claims, however, lack credible corroboration and seem to be a product of investigative manipulation, with alleged connections to foreign actors designed to fabricate a cohesive narrative of subversion.

The contradictions in Sydyk Ishan's testimony, including inconsistencies in the timeline of the organization's foundation, point to the investigative authorities' propensity to invent details to support their narrative. Claims about the involvement of figures like Hazrat Ibn Saud and Shami-Hazrat were likely fictitious constructs aimed at bolstering accusations. The indictment further alleged that the Central Spiritual Administration of Muslims engaged in intelligence activities for foreign powers and sought to overthrow Soviet governance to establish a unified Muslim state. The supposed dependence on military support from Turkey and other Islamic nations was another element of this propagandistic narrative. Such claims, while intended to justify the repression of Muslim clergy, reveal the extent of ideological fabrication employed to maintain the state's dominance and suppress dissent (Baberovski, 2007: 48–49). This passage underscores the significant methodological flaws in the investigative practices of Soviet repressive institutions, which frequently relied on speculative interpretations and fabricated narratives to substantiate their accusations. A key insight is that the charges levied against Muslim clergy were often grounded in tenuous and unsubstantiated claims of alleged international conspiracies and external threats. Such tactics served as instrumental mechanisms for legitimizing state persecution and consolidating ideological control over diverse populations.

The individuals implicated in this case, including Sydyk Hanseitov, Yusupkhan Umar Turyaev, Gulturekhan Ishanhanov, and Alken Dzhangirkhodzhayev, were accused of engaging in anti-Soviet activities across Kazakhstan and Central Asia. Specific allegations included organizing the Adai Uprising, conducting espionage on behalf of Turkish intelligence, and orchestrating an armed rebellion to establish an independent Muslim state. According to the investigative records, these initiatives were allegedly orchestrated under the direction of the Tashkent Muftiate and leaders such as Shami Khazret and Hazret Ibn Saud. However, a critical examination of the evidence reveals that the collaborative efforts among regional religious leaders were likely aimed at sustaining religious networks rather than pursuing subversive political objectives. Numerous inconsistencies and contradictions in the investigative records further indicate deliberate fabrications designed to construct the narrative of an internal enemy, a cornerstone of Soviet ideological policy.

The characterization of the Central Spiritual Administration of Muslims during the 1920s as engaged in Islamic revivalist and Turkic nationalist activities illustrates the broader attempts to delegitimize religious and cultural institutions. An analysis of archival documents from the Central Archive of the Republic of Kazakhstan reveals the absence of coherent definitions for these terms within Soviet counterintelligence materials. A 1944 memorandum by the People's Commissariat of Internal Affairs titled "Islamic Revivalist and Turkic Nationalist Movements in Central Asia and Kazakhstan" presents a heavily biased interpretation. The document portrays Islamic revivalism as an aspiration to unify all Muslims under the defense of Islam, ostensibly with Turkey as the leading force in this effort. Such ideological constructs not only served as justification for state-led repression

but also reflected broader efforts to reshape historical narratives in alignment with Soviet political objectives (Sovetskaya derevnya glazami OGPU-NKVD, Tom 3, 1930–1931, Dokumenty i materia, 2000: 203–204). The portrayal of Pan-Islamism and Pan-Turkism in NKVD documentation exemplifies a calculated deployment of ideologically loaded narratives aimed at legitimizing state repression against religious and sociopolitical movements. The framing of a so-called “Pan-Islamic menace” was less about addressing tangible threats and more about discrediting any forms of religious engagement or cross-regional connections perceived as undermining Soviet ideological dominance. The absence of precise definitions in official records underscores the nebulous and manipulative nature of these accusations, revealing them as instruments of control rather than evidence of actual subversion. This methodological vagueness erodes the credibility of investigative conclusions and casts significant doubt on the impartiality of the judicial processes that followed.

The orchestration of legal proceedings against alleged conspirators further illustrates the extensive and deliberate character of Soviet repression. A directive issued in September 1940 initiated the detention of 51 individuals, predominantly members of the Muslim clergy from southern Kazakhstan. Most detainees confessed under coercion, while plans were made to apprehend additional suspects. These proceedings, marked by sweeping arrests and fabricated evidence, were mechanisms for dismantling potential nodes of influence while manufacturing an external enemy narrative. By eliminating spaces for religious and cultural expression, this strategy consolidated state power, suppressing any capacity for collective resistance and reinforcing the central authority’s grip over societal structures (CSA RK. F. 141., Inv. 1., C. 1572., P. 4). The effort to gather materials for constructing a narrative about the existence of Pan-Islamic and Pan-Turkic organizations essentially began with the establishment of Soviet rule in Central Asia and Kazakhstan, a period marked by the creation of local intelligence and counterintelligence agencies. According to archival records, between the 1920s and 1940s, numerous organizations in Kazakhstan and surrounding regions of Central Asia were actively oriented towards Pan-Islamism and Pan-Turkism, aiming to establish a unified Muslim state in opposition to Soviet governance. These groups were perceived as counterrevolutionary forces, posing a significant threat to the political stability of the republic. Documents from the People’s Commissariat of Internal Affairs suggest that these organizations comprised organized factions that actively resisted the processes of socialist modernization and collectivization, actions the authorities viewed as destabilizing to the region.

Additionally, a 1926 memorandum from the NKVD of the Kazakh SSR notes the clergy's agitational activities, which utilized religious unity to mobilize the peasantry around Pan-Islamic and Pan-Turkic ideals. The authorities underscored that the local Muslim clergy’s resistance to Soviet power was bolstered by nationalist and anti-Soviet organizations, which exploited the religious sentiments of the population for political ends. According to the documents, these organizations sought to consolidate the Muslim masses in opposition to Soviet control, presenting a threat to both internal stability and the socio-political cohesion of the state. In response, Soviet security agencies intensified efforts to detect and neutralize these perceived threats, deploying intelligence and counterintelligence tactics to closely monitor the activities of religious leaders and representatives of national minorities (Grigoryev, 1984: 81). It is evident that analysts constructed all resistance phenomena to Soviet modernization within a unified framework of local elite opposition, thereby categorizing them as part of a broader global counterrevolutionary activity. This conceptualization allowed local movements to be framed as integral components of a wider anti-Soviet resistance context. In this regard, the situation of the accused was further complicated by their backgrounds, with four of the so-called organizers being bayis, or by their ties to prominent ishan families, which became influential factors in their inclusion in the circle of suspects. Among the so-called activists, there were not only two ishans but also six mullahs, which further heightened suspicions about their involvement in counterrevolutionary activities. As a result, all pan-Islamist cadres, the so-called murids, were automatically placed within the first circle of suspects, highlighting the rigidity and systemic nature of the approach used in identifying perceived threats.

When analyzing the fundamental perspectives of state security personnel on the Eastern question, one must recognize the presence of a differentiated approach to Muslims from various

regions of the country. A key factor considered in evaluating these categories of people was their willingness to undergo secularization, as well as their connections to relatively more modernized Muslim territories, such as Southern Kazakhstan and Tashkent, which were regarded as ideological and organizational centers of Soviet Islam. These circumstances played a pivotal role in shaping decisions regarding the perceived level of threat posed by individual religious figures and their respective organizations (Bakytoraev, 2022: 307).

A key question arises: What was the purpose behind the People’s Commissariat for Internal Affairs (NKVD) in the South Kazakhstan region initiating the narrative of a counterrevolutionary pan-Islamist and pan-Turkist insurgent organization in the area? The answer to this question is multifaceted. First, it allowed the expansion of the scope of repression, involving ever more social groups and strata, aligning with the strategy of intensifying total political repression. Second, the creation and maintenance of such a narrative were crucial for simulating active efforts by the NKVD to identify counterrevolutionary elements, which not only served internal political mobilization but also bolstered the repressive apparatus as the central institution of power. The significance of the second aspect cannot be overstated, as it was during this period that the NKVD gained the status of an autonomous, all-powerful structure, suppressing any form of social activity, while the entire country effectively became a hostage to its unchecked authority.

Consequently, within the framework of the investigative case under review, the NKVD pursued a clearly defined objective to prove the existence of an organized counterrevolutionary core of a pan-Islamist and pan-Turkist organization with a center in Tashkent. However, as subsequent investigations revealed, the existence of such a center was not substantiated by any credible facts or documents. Nevertheless, the South Kazakhstan NKVD department did not halt its efforts. Without completing the investigation into the supposed leaders of this organization, four ishans, in August and September of the same year, it was decided to expand the investigation to include 15 counterrevolutionary cells allegedly discovered in districts of South Kazakhstan, which, according to the investigation, were established with the involvement of the same ishans and contained over 230 individuals (Teplyakov, 2013: 117).

Thus, this document, in alignment with the strategy formulated by the South Kazakhstan division of the People’s Commissariat for Internal Affairs, was intended to substantiate the claim of the existence of a counterrevolutionary pan-Islamist organization centered in Tashkent. In addition to its core structure, this organization was said to include a widespread network of insurgent cells operating in various districts, with ongoing expansion. It is noteworthy that nearly all individuals arrested in connection with this case were innocent. For example, Atybaev Babakul, detained as one of the alleged leaders of a counterrevolutionary cell in Suzak, stated in his testimony: “I, Atybaev, am not affiliated with any counterrevolutionary organization and have no knowledge of its existence. I have never engaged in anti-Soviet propaganda. I admit that I am a mulla and served as the imam of the Jailma mosque in the Sarysu district for several years, which indeed bears my name. I received my religious education at the Chayansky mosque under Appak-Ishan and studied for several years at the Baba-Ata mosque under Djangirkhodzhaev Alken-Ishan. I currently reside at the mosque, which is no longer operational” (CSA RK. F. 141., Inv. 1., C. 1567., P. 19).

Based on the analysis of the presented documents, it is evident that the methods employed by the NKVD to expand the scale of repression in South Kazakhstan were underpinned by weak evidence supporting accusations of counterrevolutionary activities. The primary tool of suppression was the concept of pan-Islamist and pan-Turkist organizations, which, according to official reports, were perceived as a widespread threat to Soviet power. However, the existence of such organizations, allegedly centrally managed from Tashkent, was never substantiated by reliable sources, indicating a strategy of manipulation and the creation of “fabricated” threats to justify repression. Arrests based on these versions often lacked factual grounding, revealing the absurdity of the charges and the insufficiency of evidence. Furthermore, the involvement of local religious leaders in these processes was often linked to their connections with prominent ishan families, which added a political dimension to the accusations. It is important to emphasize that the numerous confessions obtained from the accused were, in most cases, the result of coercion, as confirmed by the testimony of Babakul

Atybaev, who asserted his innocence. As a result, the actions of the NKVD not only led to unlawful repression but also deepened the socio-political rift between the state and local religious communities.

Conclusion

Political repression in the Soviet Union, an intrinsic feature of the Stalinist era, spanned from the 1920s to the early 1950s. However, the mechanisms of repression extended beyond Stalin's personal rule, continuing both before his ascent to power and after his death. The repressive legal framework of 1937–1938 emerged in a climate of widespread fear, fueled by the search for “enemies of the people” which became the pretext for mass repressions. The term “enemy of the people” was formally introduced by Stalin during a joint plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on January 7, 1933, marking a pivotal shift in Soviet political rhetoric. Alongside this, a new lexicon emerged within the punitive apparatus, with the term “coloring” being employed to categorize counterrevolutionary offenses within anti-Soviet activities. These offenses were classified into distinct categories such as nationalist, subversive, diversionary, and pan-Islamist crimes, reflecting the ideological priorities of the state. Political prisoners, including members of the Alash Orda, the Social Revolutionaries, and the Mensheviks, were subjected to a system of classification based on their political affiliations and perceived ideological loyalties.

The secret decrees and directives issued by the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), most notably Orders No. 00447 (July 30, 1937) and No. 00486 (August 15, 1937), were instrumental in facilitating and institutionalizing mass repressions. These orders outlined a rigid classification system for the individuals targeted for repression, thereby enabling state authorities to manipulate the outcomes of investigative processes and execute mass arrests and executions with impunity. Order No. 00447 specifically called for the immediate arrest and execution of individuals deemed most “hostile” while those considered less active were subjected to prolonged imprisonment in forced labor camps. The subsequent expansion of the scope of repression through Order No. 00486 widened the category of targeted individuals, extending to not only members of nationalist and subversive organizations but also their families, reinforcing the totalitarian reach of the state apparatus. In the context of South Kazakhstan, a region rich in Muslim cultural heritage, these political purges played a significant role in the ideological and cultural reordering of society, leaving an enduring imprint on the historical trajectory of the region and its people. This process of repression was not merely a tool of political control but also a means of erasing or co-opting cultural and religious identities that were perceived as incompatible with the Soviet state's ideological vision.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Мұрағат материалдары

ҚР ОММ — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты

References

Ayagan, Kasymov, 2022 — *Ayagan B.G., Kasymov S.A.* К вопросу об основах идеологии массовых политических репрессии [To the question of the foundations of the ideology of mass political repressions], *Vestnik Arhiva. Nauchno-populyarnyi, informatsionno-metodicheskiy zhurnal*, 2022. No. 2. Pp. 124–132 (In Russ.).

Baberovski, 2007 — *Baberovski Y.* Krasnyi Teror. İstoriya Stalinizma [Red Terror. History of Stalinism]. M., 2007. 278 p. (In Russ.).

Bakytoraev, 2022 — *Bakytoraev S.U.* Qazaqstannyn Ontustik onirinde zhurgizilgen sayasi kugyn-surgin (1917–1939) [The Political Repressions Conducted in Southern Kazakhstan (1917–1939)]. Almaty: Daryn, 2022. 307 p. (In Russ.).

Erdem, 2018 — *Erdem H.* “Islamic Identity and the Soviet State: Religious Repressions in Kazakhstan”. *Turkish Journal of Historical Sociology*, 2018. No. 9(3). Pp. 214–223.

Grigoryev, 1984 — *Grigoryev V.K.* Razgrom melkoburjuaznoy kontrrevolyutsii v Kazahstane [Defeat of petty-bourgeois counterrevolution in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1984. 176 p. (In Russ.).

Hristoforov, 2010 — *Hristoforov V.S.* Dokumenty Tsentralnogo Arhiva FSB Rossii po istorii Afganistana 1920–1930 gody [Documents of the Central Archive of the Federal Security Service of Russia on the history of Afghanistan in 1920-1930s]. *Vostochniy Arhiv*, 2010. No. 1(21). Pp. 69–75. (In Russ.).

- Karamyev, 2010 — *Karamyev A.* “Pan-Islamism and Soviet Repressions in Central Asia”. *Journal of Central Asian Studies*, 2010. No. 12(2). Pp. 122–130.
- Koygeldiyev, 2009 — *Koygeldiyev M.K.* Stalinizm i represii v Kazahstane 1920–1940 godah [Stalinism and Repression in Kazakhstan in the 1920s–1940s]. Almaty, 2009. 448 p. (In Russ.).
- Koygeldiyev, Polulyah, Tleubayev, 2013 — *Koygeldiyev M.K., Polulyah V.I., Tleubayev Sh.B.* Krasny terror: iz istorii politicheskikh represii v Kazahstane (Sbornik dokumentalnih materialov 20–50-h godov XX veka) [Red Terror: from the History of Political Repressions in Kazakhstan (Collection of Documentary Materials of the 20–50s of the XX century)]. Almaty: Alash Baspasy, 2013. 443 p. (In Russ.).
- Levchenko, 2014 — *Levchenko I.* Sekulyarizatsiya v sovetskoy Tsentral'noy Azii: Analiz repressiy 1930-kh godov [Secularization in Soviet Central Asia: An Analysis of the Repressions of the 1930s]. Moscow: Nauchnyy mir, 2014. Pp. 113–121. (In Russ.).
- Lewis, 1991 — *Lewis J.* The Politics of Repression. Cambridge: Cambridge University Press. 247 p.
- Mukhamezhanov, 2013 — *Mukhamezhanov S.* Istoriya politicheskikh repressiy v Kazahstane 1920–1940-kh godov [The History of Political Repressions in Kazakhstan in the 1920s–1940s]. Almaty: Zhasuśy, 2013. Pp. 198–207. (In Russ.).
- Politicheskie repressii, 1998 — *Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937–1938 gg.* Sbornik dokumentov [Political Repressions in Kazakhstan in 1937–1938: A Collection of Documents] / Otvetstvennyy redaktor L.D. Degitaeva. Almaty: Qazaqstan. (Arkhiv Prezidenta RK), 1998. 336 p. (In Russ.).
- Reifer, 2003 — *Reifer D.* Soviet Repressions and the Politics of Memory. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 186 p.
- Romanenko, 2005 — *Romanenko V.S.* Sotrudnichestvo Sovetskoy diplomatii i musulmanskogo duhovenstva SSSR v 20 gody XX veka [Cooperation between Soviet diplomacy and the Muslim clergy of the USSR in the 20s of the XX century]. Nizhniy Novgorod, 2005. 144 p. (In Russ.).
- Scott, 1994 — *Scott M.* Repressive Ideologies and Nationalism. New York: Routledge, 1994. 96 p.
- Shahin, 2015 — *Shahin M.* “Religious Movements and Ideologies in Central Asia: The Impact of Soviet Policies”. *Middle Eastern History and Politics Review*, 2015. No. 21(4). Pp. 185–196.
- Smith, 1991 — *Smith A.* National Identity and the Politics of History. Oxford: Oxford University Press, 1991. 108 p.
- Shamsutdinov, 2012 — *Shamsutdinov R.T.* Repressivnaya politika Sovetskoy vlasti v Uzbekistane i yeyo posledstviya, Kniga 1 [Repressive policy of Soviet power in Uzbekistan and its consequences. Book 1]. Tashkent, 2012. 342 p. (In Russ.).
- Sovetskaya derevnya glazami OGPU-NKVD, Tom 2, 2000 — *Sovetskaya derevnya glazami OGPU-NKVD, Tom 2, 1923–1929, Dokumenty i materialy* [Soviet village through the eyes of the OGPU-NKVD. Vol. 2. 1923–1929. Documents and materials], 2000. Moscow: ROSSPEN. 1168 p. (In Russ.).
- Sovetskaya derevnya glazami OGPU-NKVD, Tom 3, 2000 — *Sovetskaya derevnya glazami OGPU-NKVD, Tom 3, 1930–1931, Dokumenty i materialy* [Soviet village through the eyes of the OGPU-NKVD. Vol. 2. 1923–1929. Documents and materials]. Moscow: ROSSPEN. 864 p. (In Russ.).
- Tepliyakov, 2013 — *Tepliyakov A.G.* “Otrabotanniy material”: massovaya likvidatsiya sekretnoi agentury sovetskikh spetslujb v 1920–1930 gody [“Used Material”: The Mass Liquidation of Secret Agents of the Soviet Security Services in the 1920s–1930s]. *Rossiyskaya istoriya*, 2013. No. 4. Pp. 101–115. (In Russ.).

Әдебиеттер

- Аяған, Қасымов, 2022 — *Аяған Б.Г., Қасымов С.А.* К вопросу об основах идеологии массовых политических репрессий. *Вестник Архива. Научно-популярный, информационно-методический журнал*, 2022. № 2. С. 124–132.
- Баберовский, 2007 — *Баберовский И.* Красный террор. История сталинизма. Москва, 2007. 278 с.
- Бакыторазов, 2022 — *Бакыторазов С.У.* Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін (1917–1939). Алматы: Дарын, 2022. 307 б.
- Григорьев, 1984 — *Григорьев В.К.* Разгром мелкобуржуазной контрреволюции в Казахстане. Алма-Ата, 1984. 176 с.
- Христофоров, 2010 — *Христофоров В.С.* Документы Центрального Архива ФСБ России по истории Афганистана 1920–1930 годы. *Восточный Архив*, 2010. № 1(21). С. 69–75.
- Қойгельдиев, 2009 — *Қойгельдиев М.К.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годах. Алматы, 2009. 448 с.
- Қойгельдиев, т.д., 2013 — *Қойгельдиев М.К., Полудях В.И., Тілеубаев Ш.Б.* Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане (Сборник документальных материалов 20–50-х годов XX века). Алматы: «Алаш Баспасы», 2013. 443 с.
- Левченко, 2014 — *Левченко И.* Секуляризация в советской Центральной Азии: Анализ репрессий 1930-х годов. Москва: Научный мир, 2014. С. 113–121.
- Мухамежанов, 2013 — *Мухамежанов С.* История политических репрессий в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы: «Жазушы», 2013. С. 198–207.

- Политические репрессии, 1998 — *Политические репрессии* в Казахстане в 1937–1938 гг. Сборник документов / Ответственный редактор Л.Д. Дегитаева. Алматы: Қазақстан. (Архив Президента РК), 1998. С 336.
- Романенко, 2005 — *Романенко В.С.* Сотрудничество Советской дипломатии и мусульманского духовенства СССР в 20-е годы XX века. Нижний Новгород, 2005. 144 с.
- Шамсутдинов, 2012 — *Шамсутдинов Р.Т.* Репрессивная политика Советской власти в Узбекистане и её последствия. Книга 1. Ташкент, 2012. 342 с.
- Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД. Том 2, 2000 — *Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД. Том 2.* 1923–1929. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 2000. 1168 с.
- Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД. Том 3,* 2000 — *Советская деревня глазами ОГПУ-НКВД. Том 3.* 1930–1931. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 2000. 864 с.
- Тепляков, 2013 — *Тепляков А.Г.* “Отработанный материал”: массовая ликвидация секретной агентуры советских спецслужб в 1920–1930 годы. Российская история, № 4. С. 101–115.
- Erdem, 2018 — *Erdem H.* “Islamic Identity and the Soviet State: Religious Repressions in Kazakhstan”. *Turkish Journal of Historical Sociology*, 2018. No. 9(3). Pp. 214–223. (In Russ.).
- Karamyev, 2010 — *Karamyev A.* “Pan-Islamism and Soviet Repressions in Central Asia”. *Journal of Central Asian Studies*, 2010. 12(2). Pp. 122–130.
- Lewis, 1991 — *Lewis J.* *The Politics of Repression.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 247 p.
- Reifer, 2003 — *Reifer D.* *Soviet Repressions and the Politics of Memory.* Chicago: University of Chicago Press, 2003. 186 p.
- Scott, 1994 — *Scott M.* *Repressive Ideologies and Nationalism.* New York: Routledge, 1994. 96 p.
- Shahin, 2015 — *Shahin M.* “Religious Movements and Ideologies in Central Asia: The Impact of Soviet Policies”. *Middle Eastern History and Politics Review*, 2015. No. 21(4). Pp. 185–196.
- Smith, 1991 — *Smith A.* *National Identity and the Politics of History.* Oxford: Oxford University Press, 1991. 108 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 803-822, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_803-822

THE STATE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION FOR HOMELESS CHILDREN (1920s–1930s)

Kaipbayeva A.¹, Belyalova A.^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Al-Farabi Kazakh National University
(95, Karasay Str., 050012 Almaty, Republic of Kazakhstan)
PhD., Doctor of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Kaipbayeva A.T., Belyalova A., 2025

Abstract. *Introduction.* Amid the social and political upheavals triggered by the 1917 revolution and the ensuing civil conflict of the early 1920s, the Soviet Union was confronted by a large population of abandoned children, compelling the creation of a state welfare apparatus. *Goals and objectives.* The study aims to critically assess the evolution and limitations of state structures designed for the protection and rehabilitation of homeless children throughout the 1920s-1930s. Objectives center on evaluating institutional arrangements, such as orphanages and labor colonies, implemented for shelter and socialization of so-called “state children.” Particular attention is paid to the roles of financing, educational strategies, and the mechanisms by which Soviet authorities attempted to centralize oversight and discipline within these institutions. *Results.* Investigation highlights that, although the Soviet government rapidly built a broad institutional network, significant obstacles, including chronic underfunding, insufficient provision of basic needs, and lack of consistent educator training, undermined the success of these interventions. Ideological promises of re-education and uplift often failed to materialize amid these operational shortcomings. *Conclusions.* The Soviet experience in the 1920s and 1930s illustrated that the integration of state power and party oversight did more to cement state authority than to resolve the fundamental problems of child homelessness and neglect. This period serves as a cautionary case for the challenges inherent in translating broad social ideals into effective care.

Key words: Homeless children, Soviet welfare system, orphanages and labor colonies, state control and party oversight, institutional shortcomings

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «The problem of child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930s». Registration number: AP23488331).

For citation: Kaipbayeva A.T., Belyalova A. The State System of Social Protection for Homeless Children (1920–1930) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 803–822. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_803-822

ПАНАСЫЗ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖҮЙЕСІ (1920–1930 жж.)

Қаипбаева Айнагуль Толғанбаевна¹, Белялова Айгерим^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(95-үй, Қарасай көш., 050012 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD., педагогика ғылымдарының докторы, доцент м.а
 <https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қаипбаева А.Т., Белялова А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1917 жылғы революция мен азаматтық соғыстың әлеуметтік-саяси салдары жағдайында Кеңес Одағы тастанды балалардың күрт өсуімен бетпе-бет келіп, бұл мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін құруды қажет етті. *Зерттеу мақсаты.* Бұл зерттеу 1920–1930 жылдар аралығындағы үйсіз балаларды қорғау мен қайта әлеуметтендіруге арналған мемлекеттік құрылымдардың дамуын және олардың шектеулерін сын тұрғысынан талдауға бағытталған. *Міндеттері.* Зерттеуде балалар үйі мен еңбек колониялары сияқты мекемелердің жұмысын, сондай-ақ «мемлекеттік балаларды» орналастыру мен әлеуметтендіруге бағытталған құрылымдарды бағалау басты назарда. Сонымен қатар, қаржыландыру, білім беру стратегиялары және кеңестік билік тарапынан бақылау мен тәртіпті орталықтандыруға бағытталған механизмдерге ерекше көңіл бөлінеді. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде 1920–1930 жылдардағы мұрағат құжаттарын, мекемелік есептерді және сол кезеңдегі жарияланымдарды жан-жақты талдауға негізделген тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылады. Бұл тәсіл балаларды әлеуметтік қорғау саласындағы пәнаралық және халықаралық зерттеулерге сыни талдаумен толықтырылады. Методологиялық нақтылық деректерді үш жақты тексеру (триангуляция) және кеңестік жүйедегі қараусыз қалған балаларға арналған әлеуметтік қорғау институттарының идеологиялық және практикалық қырларына назар аудару арқылы қамтамасыз етіледі. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында кеңестік үкіметтің ауқымды институционалдық желі құрғанына қарамастан, созылмалы қаржыландыру тапшылығы, негізгі қажеттіліктердің жеткіліксіздігі және мұғалімдерді жүйелі даярлаудың болмауы сияқты елеулі кедергілер бұл шаралардың тиімділігін төмендеткені анықталды. Идеологиялық қайта тәрбиелеу мен әлеуметтік көтерілуге деген уәделер көбіне нақты іс жүзінде жүзеге аспай қалды. *Қорытынды.* 1920–1930 жылдардағы кеңестік тәжірибе мемлекеттік билік пен партиялық қадағалаудың интеграциясы балалардың үйсіздігі мен қараусыз қалуы мәселелерін шешуден гөрі, билік құрылымын нығайтуға көбірек бағытталғанын көрсетті. Бұл кезең кең ауқымды әлеуметтік идеяларды нақты, тиімді қамқорлық жүйесіне айналдырудың күрделілігін айқын көрсетеді.

Түйін сөздер: Панасыз балалар, кеңестік әлеуметтік қорғау жүйесі, балалар үйлері мен еңбек колониялары, мемлекеттік бақылау мен партиялық қадағалау, институционалды мәселелер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920–1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 23488331).

Дәйексөз үшін: Қаипбаева А.Т., Белялова А. Панасыз балаларды әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік жүйесі (1920–1930 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 803–822 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_803-822

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ (1920–1930 гг.)

Қаипбаева Айнагуль Толғанбаевна¹, Белялова Айгерім^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0002-3387-624X>. E-mail: aina__78@mail.ru

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(д. 95, ул. Карасай, 050012 Алматы, Республика Казахстан)
PhD., доктор педагогических наук, и.о. доцента

 <https://orcid.org/0000-0003-4353-4101>. E-mail: aigerim.belyalova@kaznu.edu.kz

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Қаипбаева А.Т., Белялова А., 2025

Аннотация. *Введение.* На фоне социальных и политических катаклизмов, связанных с революцией 1917 года и гражданским конфликтом начала 1920-х годов, Советский Союз столкнулся с резким ростом числа беспризорных детей, что потребовало создания государственной системы социальной защиты. *Цель и задачи.* Работа направлена на критическую оценку эволюции и ограничений государственных структур, созданных для защиты и реабилитации беспризорных детей в 1920–1930-е годы. Основное внимание уделено анализу институциональных форм, таких как детские дома и трудовые колонии, предназначенных для размещения и социализации так называемых «государственных детей». Особый акцент сделан на вопросах финансирования, образовательных стратегиях и механизмах, с помощью которых советские власти стремились централизовать контроль и дисциплину в этих учреждениях. *Результаты.* Исследование показало, что, несмотря на быстрое развертывание широкой сети учреждений, серьезные проблемы – такие как хроническое недофинансирование, нехватка базовых ресурсов и отсутствие системной подготовки педагогов – подрывали эффективность этих усилий. Идеологические обещания перевоспитания и поддержки нередко оставались нереализованными из-за практических ограничений. *Выводы.* Опыт Советского Союза в 1920–1930-е годы показал, что интеграция государственной власти и партийного контроля скорее укрепляла государственный аппарат, чем решала коренные проблемы детской беспризорности и пренебрежения. Этот период служит предостережением о трудностях реализации широких социальных идеалов в практической системе ухода.

Ключевые слова: Беспризорные дети, советская система социальной защиты, детские дома и трудовые колонии, государственный контроль и партийный надзор, институциональные проблемы

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920–1930 годы» (регистрационный номер: АР 23488331).

Для цитирования: Каипбаева А.Т., Беялова А. Государственная система социальной защиты беспризорных детей (1920–1930 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 803–822. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_803-822

Introduction

The Soviet Union of the 1920s and 1930s witnessed turbulent transformation, marked by revolution, civil war, famine, and the immense pressures of industrialization. In the wake of this upheaval, the phenomenon of child homelessness emerged as a critical social crisis. According to estimates, by 1922 the number of homeless children – referred to as *bepriзорniki* – exceeded 7 million, a direct consequence of war, famine, and the collapse of familial structures (Ball, 1994; Goldman, 2007). Many wandered across regions in search of food, shelter, or informal work, often falling into crime or being exploited by adult networks (Kassymbekova, 2021; Cașu, 2020). This situation, unprecedented in its scope and visibility, posed a direct challenge to the state's proclaimed vision of social justice and collective welfare.

While children are universally recognized as being acutely vulnerable to homelessness, their plight in contexts of radical state transformation assumes particular urgency, for the well-being of children often serves as a barometer of national health and future prospects (Masten et al., 1993; Weitzman et al., 1996). The Soviet authorities, recognizing both the moral imperative and political risk posed by mass child homelessness, declared the issue one of “state importance” as early as the First All-Russian Congress on the Protection of Children in 1918 (Ball, 1994). However, real solutions lagged behind rhetoric, as institutional capacity was often overwhelmed, and approaches varied widely between regions.

The state system of social protection for homeless children in the early Soviet period thus arose at a historical crossroads: on the one hand, the Soviet leadership proclaimed children as integral to the socialist future, worthy of special protection; on the other, the sheer scope of child homelessness threatened to undermine the legitimacy of the new regime and exposed deep contradictions within its developmental and ideological ambitions (Cașu, 2020; Kassymbekova, 2021). Previous studies of child homelessness in modern contexts highlight a multitude of adverse effects, including disruptions to education, mental and physical health problems, cognitive deficits, exposure to violence, and heightened risk of exploitation and criminalization (Masten et al., 1993; Parks et al., 2007; Vostanis et al., 2001). Although these works primarily focus on contemporary or Western societies, their insights into the complex interplay of individual, familial, and structural causes of homelessness echo the realities faced by homeless children in the Soviet Union decades earlier.

Yet, what sets the Soviet experience apart is the extent to which the crisis was both a byproduct of and a challenge to a revolutionary project intent on reshaping society at its core. Soviet policies toward homeless children combined elements of humanitarian concern, ideological molding, and state control, as authorities experimented with a diverse spectrum of responses – from sheltering in orphanages and foster care, to labor communes, juvenile colonies, and harsh punitive regulations (Kassymbekova, 2021). The contradictory nature of these interventions – fluctuating between care and surveillance, benevolence and coercion – raises fundamental questions about the meaning and limits of state responsibility for society's most vulnerable.

The objective of this article is to critically examine how the Soviet state formulated and implemented systems of social protection for homeless children between the 1920s and 1930s. This investigation reconstructs not only the architecture of institutional responses, but also situates them within the shifting political priorities and ideological commitments of the era. By drawing upon recent scholarship on homeless children's health, cognitive development, and psychosocial outcomes (Masten et al., 1993; Parks et al., 2007; Kassymbekova, 2021), the article emphasizes both the lived

realities of the children themselves and the broader socio-political stakes of state intervention. Unlike much of the existing literature, which often treats child homelessness as a subordinate facet of education or social welfare policy, this study foregrounds it as an autonomous and dynamic field of governance with distinct institutional logics and moral dilemmas. The study is grounded in a historical-institutional approach, informed by theories of state formation, social control, and child welfare, and draws methodologically on historical-comparative analysis and critical discourse interpretation.

The relevance of this inquiry extends beyond historical recovery. As numerous studies illustrate, homelessness continues to devastate the health, development, and future trajectories of children worldwide, underscoring the perennial challenge of translating social ideals and policy blueprints into effective, compassionate practice (Parks et al., 2007; Masten et al., 1993; Kassymbekova, 2021). By dissecting the origins, ambitions, and contradictions of the Soviet experiment, this research sheds new light on the tensions inherent in constructing systems of protection for children marginalized by crisis and upheaval. It thus contributes not only to a more nuanced understanding of Soviet social policy, but also to ongoing debates about the role of the state in safeguarding vulnerable populations amid adversity. Through such historical reflection, this article seeks to deepen scholarly understanding of both the possibilities and limits of social protection as a tool for social transformation.

Materials and Research Methods

The present study employs a comprehensive historical–comparative methodology to examine the formation and functioning of the Soviet state system of social protection for homeless children between the 1920s and 1930s. The research design is grounded in rigorous analysis of both primary archival materials and contemporaneous publications, integrated with critical engagement with relevant secondary literature and scholarship on child homelessness and welfare systems, thereby situating Soviet policies in an international and interdisciplinary context.

The core empirical foundation of this research consists of an extensive survey of archival collections drawn from major central and regional repositories in the Russian Federation, notably the State Archive of the Russian Federation (GARF), the Russian State Archive of Socio-Political History (RGASPI), and various provincial archives. The document corpus includes decrees issued by central organs such as the People’s Commissariat for Education (Narkompros) and the Commissariat of Internal Affairs (NKVD), statistical reports, correspondence between party and government officials, and detailed records produced by organizations such as the Department for the Protection of Childhood and the Division for the Elimination of Child Homelessness. In addition, institutional documentation such as case files, intake records, pedagogical plans, and disciplinary registers from orphanages (*detskie doma*), reception centers (*priuty*), labor communes, and reeducation colonies have been systematically analyzed to capture the diversity of institutional responses and the lived experiences of homeless children within these bureaucratic frameworks.

To provide further perspective on contemporary ideologies and debates, the study examines a range of interwar pedagogical and professional journals, including *Narodnoe obrazovanie* (*Public Education*), *Deti ulitsy* (*Children of the Street*), and *Vestnik prosveshcheniia* (*Bulletin of Enlightenment*). These publications offer valuable primary insight into evolving practices, organizational challenges, and the rhetorical codification of social protection strategies. Where available, children’s letters, personal testimonies, and institutional behavior reports have been extracted to illuminate the perspectives of homeless youths themselves, acknowledging the inherent methodological difficulties in recovering subaltern voices from highly mediated Soviet sources.

The research adopts a critical historiographical approach by systematically reviewing both pioneering and recent scholarship on the subject of Soviet child welfare and comparative child-protection regimes (Masten et al., 1993; Parks et al., 2007). Foundational works on Soviet-era homelessness and the *besprizornik* (homeless child) phenomenon are complemented with broader literature on social policy, institutional management of deviance, and transnational experiments in child welfare during the interwar period. Parallel to this, the project draws upon contemporary

psychological, medical, and educational studies of homeless children, whose findings on cognitive, psychosocial, and developmental harms are vital for interpreting the documented Soviet experience and comparing the efficacy and limitations of social protection models globally (Weitzman et al., 1996; Simms, 1998).

Methodological rigor has been maintained through extensive triangulation of data types: official decrees, reports, contemporaneous professional commentary, and (where possible) personal testimony have been cross-compared to identify consistencies, contradictions, and silences in the historical record. Aware of the limitations associated with archival gaps and the ideological filtering of Soviet sources, the study takes care to foreground both the ambitions of policy and the practical obstacles – resource constraints, societal attitudes, and bureaucratic inertia – that structured the lived experiences of homeless children. In conclusion, by weaving together documentary analysis, interdisciplinary perspectives on the impacts of child homelessness, and critical engagement with the evolving historiography, this research aims to provide a robust and nuanced understanding of the Soviet state system of social protection for homeless children in the 1920s and 1930s, with relevance for both historical scholarship and the ongoing development of child welfare policy frameworks in contexts of social dislocation and crisis.

Discussion

The 1920s and 1930s marked a defining era in the development of state mechanisms for the social protection of homeless children in Soviet Russia, shaped profoundly by the socio-political upheavals of the Revolution, Civil War, and the sweeping reforms of early Soviet statehood. Following the devastation wrought by war, famine, and widespread social dislocation, the phenomenon of mass child homelessness (*besprizornost*) emerged as a key challenge for both societal stability and socialist reconstruction (Smirnova, 2009). The scale of the crisis was unprecedented: estimates suggest that in the early 1920s, millions of children across the former Russian Empire were left orphaned or without adequate parental care due to mortality, poverty, displacement, and the fraying of family structures. In the Kazakh SSR alone, archival records show that the number of homeless children surged from 128,000 in December 1921 to over 408,000 by March 1922, revealing the scale of the crisis outside central Russia (Kaipbayeva, Abikey, 2024).

Research on the problem of child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries covers three main historiographical stages: The Soviet, the post-Soviet (domestic), and the international. Each stage is characterized by its own approaches to the causes, scope, and mechanisms of addressing homelessness. Soviet historiography (1920s–1980s) largely reflected the ideological priorities of the state. Works by N.V. Manannikova (1938), A.B. Bisenova (1960), and F. Bazanova (1979, 1987) focused on the positive aspects of state care, often citing statistical data while omitting institutional shortcomings and the moral-psychological impact on children. Homelessness was typically portrayed as a temporary phenomenon to be overcome within the framework of socialist development. A critical shift began in the late 1980s during the perestroika period. Scholars such as L.A. Gordon, E.V. Klopov, as well as Kazakhstani historians Zh.B. Abylkhozhin and A.N. Alekseenko, highlighted the contradictions between official rhetoric and the lived reality. Their studies paid particular attention to the consequences of collectivization, the famine of 1931–1933, and child demographic losses. Post-Soviet historiography in Kazakhstan expanded both the thematic and source base. Research by M.K. Kozybayev, T.O. Omarbekov, M.Kh. Asylbekova, and M. Tatimov demonstrated the significant impact of political repression, deportations, and mass famine on the growth of child homelessness. A 2017 article by Z.G. Saktaganova and G.B. Karsakova examined epidemic outbreaks, sanitary conditions, and emergency child assistance in the Akmolinsk region in detail. G.K. Kemelzhanova (2020) investigated the institutional operation of orphanages, highlighting issues such as social vulnerability, chronic understaffing, and inadequate material support.

Contemporary interdisciplinary studies – such as the collective monograph *“Famine and Its Consequences in Kazakhstan in the Early 1920s”* (2023) – utilize archival sources from the Kazakh ASSR and the Russian Federation, including records from the Central Children's Commission. These works document the scale of child evacuations, the role of Pomgol (the Famine

Relief Committee), disease outbreaks, and mortality levels in shelters. For the first time, they question the systemic inefficiency of child care institutions and the substitution of genuine social assistance with ideological intervention. Thus, modern literature reveals growing scholarly interest in child homelessness as a critical indicator of the failures of Soviet social policy. However, a comprehensive reconstruction of the lived experience of homeless children and the institutional everyday life in regional contexts – especially in Kazakhstan, where the problem was particularly severe – remains an open area for future research.

Responding to these acute challenges, the Soviet state sought to systematically incorporate homeless and neglected children into its vision of socialist society. The People’s Commissariat for Education (*Narkompros*), along with health and interior agencies, spearheaded an ambitious campaign, organizing a broad network of children’s homes (*detskie doma*), orphanages, and so-called *trudkoloniyas* (labor colonies), with the latter aimed at “re-educating” young offenders and “morally defective” children through labor and collective discipline (Smirnova, Mikhailovna, 2012). These institutions differed in their mandate and clientele: while orphanages focused on general care and education, *trudkoloniyas* employed a more punitive, corrective logic, reflecting both the Bolshevik pedagogical optimism and the anxieties around juvenile deviance in a transformative society (Kaipbayeva, Abikey, 2024). In regions like Kazakhstan, these institutions were further strained by waves of displaced children, famine refugees, and victims of political repression, which shaped the localized character of child welfare.

From the outset, the Soviet state envisioned child welfare as a shared public responsibility. Early efforts included campaigns like the “Week of the Homeless Child,” as well as initiatives involving local organizations, labor unions, and industrial enterprises, which were encouraged to provide patronage and resources for children’s institutions (Smirnova, 2009). However, by the late 1920s, these ventures were increasingly absorbed into vertical state structures, with the party exerting strict control over both policy formulation and implementation. The resultant system was a hybrid – incorporating elements of civic engagement but subordinated to state objectives of socialization, ideological formation, and economic self-reliance. Notably, in the Soviet historiographical tradition, these efforts were presented in a highly idealized manner, while critical issues such as overcrowding (Kaipbayeva, Abikey, 2024), food shortages, and mortality in orphanages were systematically silenced or omitted.

Financing and provisioning of children’s institutions were a persistent concern, complicated by the shifting jurisdictional lines between different ministries and the chronic shortages characteristic of the early Soviet economy (Smirnova, Mikhailovna, 2012). Nevertheless, the state prioritized the construction of a comprehensive care infrastructure, which, by the 1930s, encompassed millions of children. Educational reforms, influenced by the “New School” movement and emerging psychological pedagogies, also played a role, shaping curricula and approaches to the moral and intellectual development of children in state care. Yet, the rhetoric of pedagogical innovation often masked harsh realities, as resource constraints, underqualified staff, and ideological rigidity curtailed the effectiveness and humane character of institutional life. According to Kaipbayeva and Abikey (2024), high mortality rates in orphanages in Kazakhstan during the early 1920s were often caused not only by disease outbreaks such as typhus and dysentery, but also by extreme starvation and lack of clothing, especially in regions like Kostanay and Orenburg.

At the same time, the Soviet regime developed a distinctive “defectological” approach to children with disabilities or deemed “abnormal” by prevailing standards. Under Stalin, defectology promoted the idea of corrective education, aiming to transform “mentally retarded” children into productive socialist citizens. In practice, however, the gap between this aspirational narrative and the often-repressive realities of institutional life remained substantial. Material deprivation, overcrowding, and the punitive application of labor as a corrective tool reflected deeper tensions within the Soviet project of social welfare (Galmarini-Kabala, 2019). In the Kazakh context, these ideological imperatives clashed with logistical challenges and cultural mismatches in care, especially among children from nomadic or non-Russian backgrounds.

Despite these limitations, the 1930s witnessed the expansion and increasing sophistication of the state system for child welfare – including the proliferation of “national schools” which extended care and education to a diverse, multi-ethnic population (Ewing, 2006). The regime's efforts to transcend ethnic divisions, while simultaneously maintaining ideological and institutional uniformity, highlighted the dual role of children's institutions: both as sites of integration and as instruments of state control. As noted by Kaipbayeva and Abikey (2024), the attempt to unify diverse populations under a centralized Soviet identity often led to the erasure of local customs, languages, and traditional caregiving practices, particularly in peripheral republics such as Kazakhstan.

By the late 1930s, the state-led model of social protection for homeless children was a fully integrated component of the Soviet welfare apparatus, characterized by mass institutionalization, ideologically-inflected educational methods, and tight party oversight. While these reforms succeeded in removing large numbers of children from the streets and providing basic needs, they did so at the cost of suppressing alternative forms of care and civic initiative, and often at the expense of children's emotional and developmental well-being (Smirnova, 2009; Smirnova, Mikhailovna, 2012). This system would go on to shape Soviet approaches to child welfare for decades to come, forming a unique chapter in the global history of child protection. As emphasized by recent historiography, a fuller understanding of these institutions requires not only political analysis but also attention to lived experiences, including emotional trauma, cultural alienation, and resistance within the system itself.

Results

Formation and Ideological Foundations of the Soviet Child Welfare System

The emergence and evolution of the Soviet state system for the social protection of homeless children in the 1920s and 1930s represents a pivotal chapter in the history of child welfare, marked by a profound interplay between ideology, crisis management, and social engineering. The Bolshevik Revolution, ensuing civil strife, sweeping famines, and rapid structural reforms rendered millions of children homeless, collectively known as *besprizorniki*. These children embodied both the human cost of revolutionary upheaval and the litmus test for the ambitions of the nascent socialist state.

From the earliest years of Soviet rule, the plight of *besprizorniki* was cast not only as a humanitarian emergency but also as a threat to the legitimacy of socialism itself. The All-Russian Central Executive Committee's 1919 decrees laid the groundwork for an unprecedented state-led intervention, spearheaded by the People's Commissariat for Education (Narkompros) and supported by the Commissariat of Health. The guiding vision extended beyond mere custodial care: abandoned children were to be “re-forged” as socialist citizens, embodying the values of collective effort and industrial discipline. This aspiration, strongly underpinned by Marxist-Leninist doctrine, shaped an elaborate and multilayered system of children's homes, boarding schools, reception centers, and, eventually, labor communes.

The formation of the Soviet system for homeless and at-risk children in the 1920s–1930s represented both a practical and ideological response to the deep social dislocation caused by revolution, civil war, and the onset of collectivization in the USSR, especially acute in regions like Kazakhstan. Central to this system was the establishment and regulation of children's homes, which were governed by the 1920 instruction laying out principal pedagogical and ideological tenets. These included labor education, self-governance, “open doors” to foster links with the broader world, and the integration of productive work with intellectual and aesthetic development – all reflecting the progressive vision of the “Great Labor School” as conceived by socialist educators. This approach aimed to mold children into collective, industrious, and ideologically conscious members of Soviet society (CSA RK. F. 81., Inv. 1., C. 37., P. 2).

A distinctive feature of this model was its reliance on children's self-governance. Following the 1920 regulations, residential institutions established structures such as general assemblies, elected children's committees, and standing commissions responsible for labor, health, and cultural-educational issues. These mechanisms not only distributed daily responsibilities among the children but also served as practical laboratories for the inculcation of socialist values – promoting collective

responsibility, discipline, and participatory citizenship (CSA RK. F. 81., L. 1., C. 37., P. 16–17). This practice can be seen as part of a broader Soviet ideological trend, where the school and child welfare system doubled as engines for producing the “new Soviet person,” a project that, although ambitious, often diverged in implementation from the high ideals articulated in defectological and pedagogical discourses (Galmarini-Kabala, 2019).

The consolidation of state oversight in child protection further materialized with the creation, within the People’s Commissariat for Education, of the Department of Legal Protection for Minors. This body integrated a range of elements: an inspection for child homelessness, intake and distribution centers, commissions on juvenile affairs, institutional facilities for compulsory education, and access to legal counsel and guardianship (CSA RK. F. 81., L. 1., C. 37., P. 23–29). The aim was to establish a unified bureaucratic and legal infrastructure to combat child exploitation, neglect, delinquency, and abuse – signaling a shift from piecemeal charity to a full-scale, centralized system of protective intervention. Such formalization of welfare structures mirrored the larger patterns of Soviet planning in other domains, which often projected rationality and efficiency through universalizing and centralized bureaucratic procedures, albeit with fluctuating success at the level of practical realization.

By the late 1920s, a discernible legal and administrative pivot was evident as the state moved from primarily protective measures to those involving elements of compulsion and sanction. The 1928 circular from the prosecutor's office mandated legal accountability for parents and guardians evading their responsibilities, highlighting an increasing tendency to treat child neglect not only as a social problem but as an offense subject to penal consequences (CSA RK. F. 147., L. 1., C. 2379., P. 34–35). This tightening of state control reflects a gradual drift towards a more repressive apparatus in response to persistent social challenges, paralleling similar dynamics in economic and social planning across the Soviet realm.

It is crucial to situate these developments against the broader backdrop of the period's turmoil – especially the catastrophic effects of forced collectivization and widespread famine in Kazakhstan, which massively increased the number of orphans and street children and placed unprecedented strain on the protective institutions of the state. The massive administrative apparatus for child welfare thus both embodied the Soviet commitment to social engineering and exposed its systemic tensions – between grand ideological projects and the limitations imposed by resource constraints, contradictory policies, and the sheer magnitude of crisis.

By the early 1920s, however, the Soviet welfare apparatus was quickly outmatched by scale: at the peak of the crisis, as many as 7 million children roamed Soviet cities and countryside without shelter or guardianship. The state’s punitive and pedagogical responses – ranging from “cleansing” urban spaces of vagrant children to constructing corrective labor colonies – demonstrated the unique overlap between criminal justice and welfare characteristic of the Soviet approach. These institutions were charged with imposing order, inculcating socialist discipline, and providing material and psychological rehabilitation (McGuinness, Pallansch, 2000; Albers et al., 1997), yet archival records and later medical follow-ups suggest the actual experience of institutionalization was deeply ambivalent for many children, with lasting consequences for development and mental health.

Specifics of Policy Implementation in Kazakhstan

Kazakhstan, first as an autonomous republic and later as a full union republic, provides a uniquely instructive lens through which to assess the reach and limitations of Soviet child welfare. Traditionally, Kazakh society was built around nomadic patterns, clan-based support systems, and collective child-rearing. The drive for sedentarization and forced collectivization, particularly in the early 1930s, triggered acute economic dislocation, culminating in the Kazakh famine – one of the century’s most devastating demographic shocks, which orphaned or displaced vast numbers of children (Kaşıkçı, 2023; Kozybayeva et al., 2023).

Archival evidence from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan reveals how local institutions struggled to implement Moscow's vision under acute material and human constraints. In a 1933 report submitted by the regional department of social protection, authorities in Semipalatinsk described overcrowded orphanages, shortages of staff trained in pedagogy, and

inadequate nutrition – often consisting solely of bread and tea. Efforts to provide children with vocational education were frequently hampered by the lack of tools, teachers, and even heating in classrooms during the winter months (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., Inv. 19., P. 12).

To illustrate the specific mechanisms of the state system of social protection for homeless children in the early 1920s, the excerpt concerning the “allocation” (*razverstka*) of funds provided by the Central Committee for Famine Relief (*CK Pomgol*) on October 16, 1922, for combating child homelessness across the provinces of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic serves as a unique and valuable primary source (CSA RK. F. 1215., L. 1., C. 19., P. 12). This document testifies not only to the state’s recognition of the severity of the homelessness crisis but also to the development of centralized approaches to the allocation of targeted resources for addressing this issue. For example, the sum of 2,500,000 rubles was deliberately distributed across various regions of Kazakhstan – from the Orenburg to the Turgay province – highlighting both the scale of the problem and the integration of national peripheries into the Soviet system of social protection.

Table 1 – Allocation of 2,500,000 Rubles (1922 currency) by the Central Committee of Pomgol for Combating Child Homelessness in the Provinces of the Kazakh ASSR

№	Region	Amount (rubles)
1.	Orenburg Province	420,000
2.	Ural Province	385,000
3.	Aktobe Province	395,000
4.	Kostanay Province	190,000
5.	Akmolinsk Province	280,000
6.	Semipalatinsk Province	270,000
7.	Bukey Province	200,000
8.	Adaevsky Uyezd	130,000
9.	Ilek District	130,000
10.	Turgay Province	100,000
Total		2,500,000

Source: CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 16., P. 1.

The inclusion of this excerpt substantiates arguments regarding the presence of rational planning and bureaucratic coordination, which were characteristic of the Soviet system of state assistance, even despite the frequent gap between declared intentions and their actual implementation. As contemporary studies of historical processes in Kazakhstan emphasize, Soviet governance actively employed methods of centralization, financial planning (*razverstka*), and ideological control, promoting standardized models of social protection regardless of local specificities or real needs on the ground. The document demonstrates that as early as the beginning of the 1920s, there was an organized and meticulously structured approach to the allocation of financial resources aimed at solving social problems. This correlates with the broader logic of "rational planning" implemented by Soviet authorities in critical areas of public life. At the same time, such allocation records help reconstruct the scale of disasters affecting children – the consequences of mass homelessness resulting from social catastrophes, as described in historical works on Soviet Kazakhstan. Therefore, the integration of factual data on resource distribution can be used in the article not only as an example of document circulation and planning tools, but also as evidence of elements of a centralized social protection system already in place in the 1920s, despite the known challenges in its implementation at the provincial level and the difficulties in center-periphery coordination.

The available archival records provide valuable insights into the challenges faced by the central organs of Soviet child welfare during the early 1920s in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic. On October 11, 1922, a sanitary train (No. 1020) arrived at Orenburg station, transporting 700 children repatriated from the Turkestan Republic. Of these, 200 were native to Orenburg province and were to be disembarked there, while the remainder were slated for transfer to other central provinces. It is noteworthy that the children arrived in destitute condition – many lacked adequate clothing and a significant number were in poor health. Critically, there had been no prior notification

or arrangements for their reception; no suitable accommodation was prepared, and the train’s authorization extended only as far as Orenburg station. Further transfer required additional approval from the Tashkent Railway Administration. In reporting these circumstances to the Central Executive Committee, officials emphasized the detrimental effects of such uncoordinated actions, noting that they undermined the functioning of the Central Commission for the Protection of Children.

Table 2 – Number of Homeless Children by Region (as of October 15, 1922)

№	Region	Number of Children
1.	Orenburg Province	37,400
2.	Uralsk Province	56,100
3.	Kostanay Province	25,960
4.	Semipalatinsk Province	7,040
5.	Akmolinsk Province	6,105
6.	Bukey Province	28,193
7.	Aktiubinsk Province	22,440
8.	Adaevsky District	1,870
9.	Turgai Region	4,620
Total		189,233

Source: CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 16., P. 26.

Further statistical data compiled on October 15, 1922, reveal the magnitude of the crisis facing orphaned and homeless children in the region. Moreover, the infrastructure for support services (such as nutritional centers and supply depots) was deeply insufficient. Except for minimal assistance from international organizations, no supplementary feeding stations functioned, and inventories were so depleted that, for example, only about one-third of children had access to any form of warm clothing or proper footwear. This documentary evidence starkly illustrates not only the immense scale of child homelessness in early Soviet Kazakhstan, but also the chronic deficiencies in material resources, logistics, and administrative foresight that frustrated the state’s attempts at rational social protection. While Soviet ideology promoted the image of centralized planning and universal social welfare, these records underscore the persistent disconnect between official rhetoric and practical realities. The failures of coordination within and between state agencies, combined with an acute shortage of resources, often rendered ambitious plans ineffective, particularly when implemented in peripheral regions such as Kazakhstan. These tensions, between utopian planning ideals and material constraints, have been identified by scholars as central features of Soviet governance in both social welfare and broader administrative practice, highlighting the complexity and contradiction of efforts to implement a ‘universalist’ approach amid profound local and systemic limitations.

Another file from 1934 offers a vivid glimpse into the cultural dislocation experienced by Kazakh children. Letters written by staff at a children’s home near Alma-Ata noted that many of the children, particularly those from nomadic backgrounds, could not understand Russian and showed signs of deep anxiety and withdrawal. Attempts to impose Russian-language education and collectivist norms often clashed with the children’s lived experience and cultural memory. One inspector’s marginal note, scribbled beside a page of complaints, simply reads: “The steppe cannot be turned into a factory overnight” (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 42., P. 27).

The Soviet state exported its system of children’s homes and labor communes to Kazakhstan, establishing facilities in centers such as Alma-Ata and Semipalatinsk. However, local adaptation was fraught with contradictions. Many orphanages were understaffed, linguistically Russian-oriented, and poorly equipped to respond to trauma rooted in both famine and cultural rupture. Children from nomadic backgrounds often found themselves alienated from their language and customs, their experiences indicative of a deeper process of cultural assimilation – if not erasure (McGuinness, Pallansch, 2000). Reports from later decades about the health and competence of children adopted from the former Soviet Union, many of whom spent formative years in such orphanages, reveal significant deficits in physical growth, cognitive skills, and social-emotional development traceable directly to prolonged institutionalization, deprivation, and cultural uprooting (Albers et al., 1997;

Parks, Stevens, Spence, 2007). These findings mirror international research that associates homelessness and poor-quality institutional care with heightened risks of psychological, cognitive, and educational impairment (Parks et al., 2007; Weitzman et al., 1996; Murphy, 2011).

While initial Soviet policies favored rehabilitation, schooling, and vocational training – including in Kazakhstan’s agricultural schools and vocational workshops – the 1930s brought a hardening of attitudes. Political priorities shifted from integration to surveillance and control. The notorious 1935 decree lowering the age of criminal responsibility for select offenses to twelve marked the criminalization of homelessness and juvenile deviance. In Kazakhstan as elsewhere, the locus of authority over child protection migrated increasingly from educators to the security apparatus (NKVD), whose facilities often doubled as instruments of re-education and social discipline.

Amid this transition, the dominant narrative emphasized the state’s capacity to “rescue” and integrate most homeless children; indeed, official figures indicate a steep decline in street homelessness by 1940. Yet this statistical improvement came with significant costs: children not only lost familial and communal bonds, but were frequently exposed to environments that compromised health, emotional security, and cognitive development. Research on subsequent adoptees from the Soviet Union reveals persistent challenges even decades after institutionalization, including reduced growth, developmental delays, and elevated rates of psychiatric disorder (McGuinness, Pallansch, 2000; Albers et al., 1997). These outcomes are echoed by studies in other contexts, which document how the trauma of homelessness and family separation manifests long after initial displacement, compounding risks of psychiatric distress, learning difficulties, and social isolation (Masten et al., 1993; Vostanis et al., 2001; Weitzman et al., 1996; Parker et al., 1991; Anooshian, 2003; Murphy, 2011).

The story of Soviet social protection for homeless children – especially as seen in Kazakhstan – thus illustrates the tension between progressive welfare intentions and the coercive imperatives of state-building. While the expansion of institutional care saved countless children from immediate peril, it also inflicted enduring wounds, many of which are only now fully appreciated in light of contemporary research linking early adversity, homelessness, and institutionalization to adverse health, psychosocial, and educational outcomes across the life span (Masten et al., 1993; Parks et al., 2007; Weitzman et al., 1996; Parker et al., 1991; Murphy, 2011; McGuinness, Pallansch, 2000). The experience of Kazakhstan, with its distinct cultural and historical trajectory, further underlines the importance of cultural sensitivity and the limitations of imposing uniform solutions amid profound crisis. The legacy of this period continues to inform debates about state responsibility, child protection, and the societal costs of trauma and displacement.

The archival examination of the state system of social protection for homeless children in the Soviet Union during the 1920s–1930s, with a specific focus on Kazakhstan, reveals both the ambitious breadth of early Soviet child welfare policy and its persistent structural shortcomings. Drawing on primary sources from the State Archive of the Russian Federation (SARF), Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), and Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH), we find that the Soviet approach combined emergency relief, institutional expansion, labor-oriented re-education, and, eventually, punitive discipline. These interventions were shaped not only by official ideology but also by the extreme material deprivation, geographic remoteness, and cultural complexity found in Kazakhstan.

In the immediate aftermath of the 1921–1922 famines, the scale of child homelessness in the Kazakh territories became evident in Soviet statistical reports. By official estimates from June 1922, over 4.5 million children were homeless across the USSR, including more than 100,000 in Kazakhstan (GARF. F. 2306., Inv. 74., C. 11., P. 98).

Table 3 – Estimated Number of Homeless Children

Year	Estimated Number of Homeless Children	Source
1921	4–6 million	Great Soviet Encyclopedia (1970), BSK (2024)
1922	7 million	A. Yu. Rozhkov (2000)
1923	2.5–4 million	Great Soviet Encyclopedia (1970)
1924	280,000 (in orphanages)	A.N. Krivonosov (2003)
1926	250,000 (in orphanages)	A.N. Krivonosov (2003)
1927–1928	159,000 (in orphanages)	A.N. Krivonosov (2003)
early 1930s	Over 2 million	N.K. Krupskaya (1978–1980)

Institutional responses began with the opening of shelters and temporary reception centers in urban hubs such as Verny (now Almaty). However, archival data reveal stark inadequacies. A 1922 CSA RK report described profound deficits: “Of the 158 children registered in the facility, 74 display symptoms of vitamin deficiency, 28 suffer from chronic diseases, and lice infestation is near-total. Education is absent” (CSA RK. F. 141., Inv. 3., C. 27., P. 45). This supports findings from international studies that enumerate health, developmental, and psychosocial risks faced by homeless children and the inadequacy of temporary shelter settings for their long-term well-being (Weitzman et al., 1996; Parker et al., 1991).

By the late 1920s, the policy emphasis shifted toward the construction of permanent *detskie doma* (children’s homes) and agricultural communes oriented toward socialist education. RGASPI archives indicate central guidelines that framed labor as a rehabilitative tool: “homeless children must be guided through labor into the collective spirit of the new economy. There is no socialism without the socialist child” (RSASPH. F. 17., Inv. 114., C. 190., P. 12). Yet implementation in Kazakhstan confronted unforeseen obstacles, including language barriers and the dislocation of nomadic populations. A 1928 Kostanay district inspection found Russian-speaking staff unable to communicate with Kazakh children, leading to alienation and discipline problems (CSA RK. F. 112, L. 1., C. 146., P. 28). These repeated disruptions contributed to the kind of social isolation and educational underachievement now known to follow children who experience repeated homelessness and are separated from familiar cultural contexts (Anooshian, 2003; Murphy, 2011).

During the 1920s and 1930s, the Soviet state developed an extensive and multi-tiered system of social protection aimed at addressing the issue of child homelessness in Kazakhstan. By the early 1930s, this system encompassed 141 orphanages, 22 labor communes, 26 vocational schools (FZU), and 12 colony schools and boarding schools, demonstrating the breadth and specialization of institutions dedicated to the resocialization of homeless children (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 16., P. 1). The structural diversity of these institutions reflects the Soviet commitment to not only safeguarding children but also to integrating them into the collective, labor-oriented ideals of socialist society.

Statistically, these measures yielded notable results in the reduction of child homelessness. By 1934, there were 39,048 homeless children documented in Kazakhstan, with 35,627 (over 91%) benefiting from various forms of state social support, including placement in orphanages, boarding schools, and vocational education structures (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 29., P. 72). The prioritization of institutional care and labor training aligns with broader Soviet patterns of economic planning, where resources and social programs were mobilized in a manner analogous to military campaigns and industrialization drives.

One hallmark of the Kazakh SSR’s approach was the professional and labor adaptation of homeless children. Over 13,000 were placed directly into factory schools and labor colonies, where they were equipped with occupational skills and introduced to productive work environments (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 25., P. 18). This emphasis on vocational training not only addressed the immediate risks associated with youth homelessness – such as poverty and social exclusion – but also functioned as a mechanism for building the socialist workforce, thereby contributing to the objectives of state economic planning and industrial development.

The early Soviet period in Kazakhstan witnessed the establishment of a multi-layered and adaptive system for the social protection of homeless and at-risk children. One pivotal element was the creation of specialized reception centers, mandated by the People’s Commissariat for Education in March 1920, to serve as the first point of contact and rapid social assistance for minors found in challenging circumstances (CSA RK. F. 81., Inv. 1., C. 37., P. 5–10). Unlike the previous model reliant on police units, these reception centers operated around the clock and emphasized differentiation by gender, age, and reasons for admission, coupled with mandatory medical examinations, interviews, and the provision of a nurturing, albeit temporary, environment. This approach was an early manifestation of the Soviet drive for bureaucratic rationalization and standardization of social responses – an approach comparable to contemporary trends in welfare and child protection systems, where the goal is to create immediate, structured support that also serves as a gateway to longer-term services. In this respect, Kazakhstan’s system prefigured later developments seen in other welfare regimes, where an emphasis on structured intake processes and primary health screenings is now considered a best practice in child welfare intervention.

A notable feature of Kazakhstan’s response to the homelessness crisis was the prominent involvement of civic associations, particularly the Society “Friends of Children” (ODD). By the late 1920s, over 60 ODD cells were actively working across the territory, leading campaigns to collect donations, establish vocational workshops, and organize patronage for street children (CSA RK. F. 141., Inv. 1., C. 1570., P. 41–42.; C. 998., P. 450–452.; F. 147., Inv. 1., C. 2379., P. 133–137). Initiatives such as the inspection of 78 dwellings for homeless children and the founding of a caramel factory in Semipalatinsk for vocational training underscore both the scale and the directness of civic engagement. This hybrid model – uniting state planning and grassroots activism – anticipates the “welfare mix” identified by contemporary scholars as essential for innovative and effective social work, especially in transitional or crisis-ridden societies. Such models are pivotal in contexts where state capacity may be uneven or stretched thin and highlight the value of community-embedded responses as a complement to formal structures.

Social, Cultural, and Long-Term Consequences of Institutional Upbringing

However, the unique patterns of homelessness in rural Kazakh auls presented challenges that were not easily addressed by such institutional and civic initiatives. Hidden homelessness manifested through the customary transfer of orphaned children to local elites (bais) or kin, often blurring the line between caregiving and exploitation (CSA RK. F. 141., Inv. 1., C. 998., P. 450–452). The persistence of exploitative arrangements and the underdevelopment of state anti-homelessness agencies in rural regions by the mid-1920s reveal a disconnect between the universalist, rationalizing ambitions of state planning and the realities of local practice – an enduring tension recognized in scholarship on Soviet-era and post-Soviet service provision. These findings are especially salient given Kazakhstan’s broader historical context of collectivization and rapid socioeconomic upheaval, which intensified the precarity of rural populations and exposed the limitations of top-down solutions in the face of embedded local customs and social hierarchies.

Cumulatively, the research highlights both the achievements and structural constraints of Kazakhstan’s early social protection system for homeless children. The development of round-the-clock reception centers, the mobilization of community organizations, and efforts at professional and vocational reintegration reflect an innovative, if fragmented, approach to child welfare. Yet, gaps in coverage – particularly in rural areas plagued by hidden homelessness – underscore the need for sustained, context-sensitive policies that incorporate both formal and informal networks. This complex interplay between centralized rational planning and adaptive, community-based responses provides a critical lens for re-evaluating child welfare reforms both within the Soviet legacy and in the era of global deinstitutionalization policy.

The role of FZU schools and labor colonies was especially significant: these institutions became principal sites for the labor-based socialization of adolescents, preparing them for life and work within the framework of Soviet society (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 32., P. 54). The Soviet ideology positioned productive labor as both a means of personal transformation and social integration,

drawing on contemporary defectological narratives that framed corrective and inclusive education as essential ingredients in addressing deviance and homelessness. However, as documented in historical studies, the ideological rhetoric surrounding these policies frequently contrasted with the practical realities within institutions – resource scarcity, material deprivation, and administrative challenges often compromised the realization of these lofty objectives.

Methods of resocialization within these institutions privileged collective upbringing, mandatory labor participation, and intensive ideological education. Group-based educational programs and work brigades were intended to foster solidarity, discipline, and a sense of socialist purpose among children, simultaneously seeking to “re-educate” them into the idealized mold of the new Soviet citizen (CSA RK. F. 1215., Inv. 1., C. 17., P. 47). Despite the stated aims, these collective methods sometimes resulted in social isolation or rejection, particularly for children with extensive or repeated experiences of homelessness – a pattern that recent scholarship has shown to be associated with adverse emotional outcomes and lower educational achievement.

The distinctive agrarian context of Kazakhstan dictated additional regional adaptations in the social protection system. Labor communes and colony schools in rural areas assumed special importance, as their structure and programs were tailored to local economic realities, reflecting the broader dynamics of Soviet collectivization and its harsh impact on Kazakh society during this era. The upheaval caused by collectivization, famine, and migration compounded vulnerability among children, reinforcing the need for a responsive and robust institutional safety net. Nevertheless, the scale and ambition of the Soviet approach – framing homeless children not only as subjects in need of rescue, but as future builders of socialism – marked a profound break with earlier models of child welfare in the region.

The catastrophic Kazakh famine of 1930–1933 generated a massive secondary crisis. In 1932, the Akmolinsk province alone recorded some 12,500 unsupervised children “roaming the steppe,” with institutional mortality rates exceeding 30% in certain rural orphanages (CSA RK. F. R-199., Inv. 2., C. 64., P. 81). Reports of chronic overcrowding, malnutrition, and epidemics appeared repeatedly in official correspondence. This aligns with recent research on internationally adopted children from the former Soviet Union, which attributes widespread growth stunting and developmental delays to prolonged institutional deprivation and early-life malnutrition (Albers et al., 1997; McGuinness, Pallansch, 2000). A 1936 report from the Republican Children’s Sanatorium in Alma-Ata noted that among 112 former orphanage residents, almost half showed speech and cognitive delays, and one-third had congenital conditions worsened by poor nutrition and neglect (CSA RK. F. 167., Inv. 3., C. 89., P. 67). These findings are corroborated by systematic reviews showing that homeless and institutionalized children are at higher risk for cognitive impairments and lower academic achievement when compared with domiciled peers (Parks et al., 2007; Vostanis et al., 2001).

The archival record additionally highlights an important cultural dimension: the Russification of child welfare in Kazakhstan frequently marginalized local language and custom. Efforts by the Kazakh Commissariat of Education to introduce curriculum elements in the Kazakh language, including folk art and ethical traditions, were largely ignored (CSA RK. F. 123., Inv. 2., C. 143., P. 6). The erosion of cultural and social ties exacerbated the experiences of isolation and psychological distress, paralleling findings from contemporary research that stress the importance of social support and familiar community in moderating the adverse effects of childhood homelessness (Vostanis et al., 2001; Anooshian, 2003).

By the end of the 1930s, Soviet authorities reported significant reductions in the number of “street children.” A GARF document from 1939 claimed a 72% decrease since 1933 in Kazakhstan, citing “the social maturity of collective farm upbringing and the successful re-socialization of children through labor-training communes” (GARF. F. 3316., Inv. 4., C. 217., P. 94). However, a classified NKVD circular from Almaty warned in 1938 that local institutions reported lower numbers “as a matter of political alignment,” projecting that true declines would not be seen until the early 1940s (CSA RK. F. R-163., Inv. 6., C. 198., P. 34). This discrepancy between official narratives and on-the-ground realities mirrors contemporary concerns over the reliability of child welfare statistics and

highlights the perennial challenge of transforming ambitious policy into effective protection (Fitzpatrick, 2015; Alexander, 2007).

Synthesizing the archival evidence and contemporary research, it becomes clear that while the Soviet system succeeded in directing extraordinary resources toward the care and “rehabilitation” of homeless children, particularly in crisis regions like Kazakhstan, its capacity was consistently outstripped by the scale of need. The centralized, ideological nature of the intervention often led to the neglect of cultural identity, language, and the need for social connectedness – factors now recognized as key determinants of long-term child development and well-being (Masten et al., 1993; Diener, 2009). The burdens of premature displacement, institutionalization, and inadequate support within the system engendered patterns of trauma, developmental delay, and social marginalization – outcomes that would influence not only the affected children but the broader trajectory of Kazakh society in the years to follow.

Conclusion

The historical trajectory of the Soviet state system for the social protection of homeless children in the 1920s–1930s, with a particular lens on Kazakhstan as both a geographical and cultural frontier, highlights the paradoxes and legacies of early socialist welfare policy. The system’s rapid formation responded to unprecedented social upheaval and mass child displacement; yet, while its institutional reach was impressive, archival and medical evidence confirm that ambitious state measures frequently fell short of ensuring children’s holistic development or long-term well-being.

The archival findings underscore the chronic mismatch between ideological intent and practical capacity. Shelters, children’s homes, and labor communes proliferated in the aftermath of war and famine, but overcrowding, material scarcity, inadequate health care, and culturally alienating practices remained persistent issues. In Kazakhstan, forced collectivization and the trauma of famine intensified these shortcomings, compounding the deprivation and social fragmentation experienced by children. Institutional environments, which prioritized ideological conformity over individualized care and community integration, often left children vulnerable to social isolation, health deterioration, and significant developmental delays. This aligns with a large body of research showing that prolonged exposure to institutional care contributes to cognitive impairments, emotional disorders, and long-term educational and social difficulties, both in the Soviet context and elsewhere.

Furthermore, the Soviet shift in the late 1930s toward punitive responses and greater involvement of security agencies deepened the vulnerability of already traumatized children, replacing rehabilitation with discipline and further undermining psychological resilience. As later assessments of children raised in Soviet institutional settings demonstrate, such approaches failed to mitigate – and in some cases exacerbated – adverse outcomes including growth suppression, psychiatric disorders, and poor adaptive functioning in adulthood.

The enduring lesson from this history is that while state intervention on a grand scale can mobilize resources quickly in response to mass child vulnerability, the efficacy and humanity of such systems depend on their ability to adapt to local context, prioritize relational and developmental needs over rigid social engineering, and maintain rigorous oversight. The experiences of homeless children in Kazakhstan during this period starkly illustrate the risks of neglecting cultural specificity, psycho-social support, and community ties in favor of standardized, institutional solutions.

Drawing on historical evidence and contemporary research, it is clear that effective child welfare policy must be grounded in a nuanced understanding of local realities, cultural contexts, and the long-term developmental needs of children. Programs that account for linguistic, familial, and regional differences – particularly in multiethnic or indigenous settings – are more likely to foster belonging and reduce the alienation that often accompanies standardized institutional care. Community-based solutions and respect for traditional caregiving structures enhance the sustainability and cultural legitimacy of interventions. At the same time, durable improvements in child welfare depend on early and family-centered responses. Supporting at-risk families before crises deepen, and favoring kinship or foster care over prolonged institutionalization, has consistently shown better outcomes in children’s mental health, education, and social integration. These

interventions must be holistic and trauma-informed, addressing not only immediate needs such as shelter and food, but also ensuring access to mental health care, consistent education, and stable social networks. Evidence from both historical and present-day contexts shows that neglecting these dimensions results in long-term developmental harm.

Oversight and accountability are equally vital. The gap between official reports and actual conditions, as documented in archival materials from the Soviet Union, highlights the importance of independent data collection and critical evaluation mechanisms. Reliable, transparent systems are necessary to ensure that policy remains responsive to the real needs of children, rather than political agendas or administrative targets. Finally, there is a continuing need to preserve and study the experiences of children affected by displacement and institutionalization, particularly in marginalized regions. Historical memory, informed by archival research, not only deepens our understanding of past failures but also contributes to the ethical development of future interventions. The case of Kazakhstan during the interwar period illustrates how large-scale state initiatives, when detached from local contexts and cultural sensitivity, can fall short despite significant resource investment. It also demonstrates the enduring relevance of child-centered, inclusive, and accountable approaches to welfare policy – principles that remain essential for ensuring that every child, regardless of background, has the opportunity to thrive.

Sources

BSK — Siberian Regional Library. Unwanted Children of Russia
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 GARF — State Archive of the Russian Federation
 RGASPI — Russian State Archive of Social and Political History

Источники

БСК — Сибирская региональная библиотека. Нежеланные дети России
 ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан
 ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
 РГАСПИ — Российский государственный архив социально-политической истории

References

- Albers, 1997 — *Albers L. H., Johnson D. E., Hostetter M., Iverson S., Miller L.* Health of Children Adopted from the Former Soviet Union and Eastern Europe. Comparison with Preadoptive Medical Records. *JAMA*, 1997. Vol. 278(11). Pp. 922–924.
- Alexander, 2007 — *Alexander C.* Soviet and Post-Soviet Planning in Almaty, Kazakhstan. *Critique of Anthropology*, 2007. Vol. 27. Pp. 165–181.
- Anooshian, 2003 — *Anooshian L.* Social Isolation and Rejection of Homeless Children. *Journal of Children and Poverty*, 2003. Vol. 9. Pp. 115–134.
- Ball, 1994 — *Ball A.M.* And Now My Soul Is Hardened: Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930. University of California Press, 1994.
- Bazanova, 1987 — *Bazanova F.N.* Formirovanie i razvitie struktury naseleniya Kazakhskoi SSR: natsional'nyi aspekt [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR: a national aspect]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. 154 p. (In Russ.).
- Bazanova, 1979 — *Bazanova F.N.* Formirovanie natsional'nogo sostava naseleniya Kazakhstana v gody Grazhdanskoi voyny i vosstanovlenie narodnogo khozyaistva [Formation of the national composition of the population of Kazakhstan during the Civil War and restoration of the national economy] *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 1979. No. 1. 59 p. (In Russ.).
- Bisenova, 1960 — *Bisenova A.B.* Materinstvo i umstvennyi trud / Per. s nem. M. Kuchinskogo. ... Zdorov'e zhenshchiny i materinstvo [Motherhood and mental labor / Translated from German by M. Kuchinsky. ... Women's health and motherhood]. Moscow: Znanie, 1960. 48 p.; Bisenova A.B. Ocherki razvitiya okhrany materinstva i detstva v Kazakhstane [Essays on the development of maternal and child health in Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1965. 208 p. (In Russ.).
- Caşu, 2020 — *Caşu I.* The Benefits of Comparison: Famine in Kazakhstan in the Early 1930s in Soviet Context. *Journal of Genocide Research*, 2020. Vol. 23. Pp. 606–610.
- Ewing, 2006 — *Ewing E.* Ethnicity at School: ‘Non-Russian’ Education in the Soviet Union during the 1930s. *History of Education*, 2006. Vol. 35(4–5), Pp. 499–519.
- Fitzpatrick, 2015 — *Fitzpatrick S.* Impact of the Opening of Soviet Archives on Western Scholarship on Soviet Social History. *The Russian Review*, 2015. Vol. 74. Pp. 377–400.

- Galmarini-Kabala, 2019 — *Galmarini-Kabala M.C.* Between Defectological Narratives and Institutional Realities: The “Mentally Retarded” Child in the Soviet Union of the 1930s. *Bulletin of the History of Medicine*, 2019. Vol. 93. Pp. 180–206.
- Goldman, 1993 — *Goldman W.Z.* Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge University Press, 1993. Vol. 90.
- Great Soviet Encyclopedia, 1970 — *Great Soviet Encyclopedia*. 3rd ed. Vol. 3. Moscow: Sovetskaya Entsiklopediya, 1970.
- Kaipbayeva, 2024 — *Kaipbayeva A. T., Abikey A. M.* Historiographical review of the problem of child homelessness on the territory of Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930 years. *Otan tarihy*, 2024, 3, 665–679. // DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_665-679 (In Kaz.)
- Kassymbekova, 2021 — *Kassymbekova B.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 2021. Vol. 40. Pp. 284–286.
- Kaşıkçı, 2023 — *Kaşıkçı M. V.* Making Sense of Catastrophe: Experiencing and Remembering the Kazakh Famine in a Comparative Context. *Journal of Contemporary History*, 2023. Vol. 58. Pp. 223–246.
- Kemelzhanova, 2020 — *Kemelzhanova G.K.* Stanovlenie i razvitie detskikh domov v 1920–40-e gody v Kazakhstane [The formation and development of orphanages in the 1920s and 40s in Kazakhstan] *Molodoi uchenyi*, 2020. No. 23(313). Pp. 616–620. // URL: <https://moluch.ru/archive/313/71445/> (access date: 30.05.2023). (In Russ.).
- Kozybayev, et al., 1999 — *Kozybayev M. K., Omarbekov T.O., Asylbekova M.Kh., Tatimov M.* Istoriia i problemy repressii v Kazakhstane. Almaty: Qazaq universiteti, 1999. 10 p. (In Russ.).
- Kozybayeva, et al., 2023 — *Kozybayeva M.M., Kapaeva A.T., Kudaibergenova A.I., Asanova S.A., Grivennaya L.A., Baidaly R.Zh., Murzakhodzhaev K.M., Bekenova A.A.* *Famine in Kazakhstan in the Early 1920s and Its Consequences (Based on New Archival and Written Sources): Collective Monograph* / Ed. by Kozybayeva M.M. Almaty: IP “Madiyar”, 2023. 264 p. (In Kaz., Russ.).
- Krivososov, 2003 — *Krivososov A. N.* Historical Experience of Combating Child Homelessness. *Gosudarstvo i pravo*, 2003. No. 7. Pp. 92–98.
- Krupskaya, 1978–1980 — *Krupskaya N.K.* *Pedagogical Works: In 6 Volumes*. Moscow: Pedagogy, 1978–1980. Vol. 6. Edited by A.M. Arsenyev and others.
- Manannikova, 1938 — *Manannikova N.V.* Okhrana materinstva i mladenchestva v Kazakhstane. Okhrana materinstva i mladenchestva v Soyuze SSR. 1918–1938 [Protection of motherhood and infancy in Kazakhstan. Protection of motherhood and infancy in the USSR. 1918–1938]. Moscow, 1938. 276 p. (In Russ.).
- Masten, 1993 — *Masten A., Miliotis D., Graham-Bermann S. A., Ramirez M., Neemann J.* Children in Homeless Families: Risks to Mental Health and Development. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1993. Vol. 61(2). Pp. 335–343.
- McGuinness, 2000 — *McGuinness T., Pallansch L.* Competence of Children Adopted from the Former Soviet Union. *Family Relations*, 2000. Vol. 49. Pp. 457–464.
- Murphy, 2011 — *Murphy J. F.* Homeless Children and Youth at Risk: The Educational Impact of Displacement. *Journal of Education for Students Placed at Risk (JESPAR)*, 2011. Vol. 16. Pp. 38–55.
- Parker, et al., 1991 — *Parker R., Rescorla L., Finkelstein J., Barnes N., Holmes J., Stolley P.* A Survey of the Health of Homeless Children in Philadelphia Shelters. *American Journal of Diseases of Children*, 1991. Vol. 145(5). Pp. 520–526.
- Parks, et al., 2007 — *Parks R., Stevens R., Spence S.* A Systematic Review of Cognition in Homeless Children and Adolescents. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 2007. Vol. 100(1). Pp. 46–50.
- Rozhkov, 2000 — *Rozhkov A. Yu.* Combating Child Homelessness in the First Soviet Decade. *Voprosy istorii*, 2000. No. 11. 134 p.
- Saktaganova, 2017 — *Saktaganova Z. G., Karsakova G. B.* Sanitary conditions and child care in Akmolinsk region during the famine years. *KazNU Bulletin. “History” Series*, 2017. Vol. 65(4). Pp. 113–120.
- Simms, 1998 — *Simms M.* Medical Care of Children Who Are Homeless or in Foster Care. *Current Opinion in Pediatrics*, 1998. Vol. 10(5). Pp. 486–490.
- Smirnova, 2009 — *Smirnova T.* Children's Welfare in Soviet Russia: Society and the State, 1917–1930s. *The Soviet and Post-Soviet Review*, 2009. Vol. 36(2), Pp. 169–181.
- Smirnova, Mikhailovna, 2012 — *Smirnova T., Mikhailovna S. T.* Orphanages and “Trudkoloniyas” (Work-houses): “State Children” Life in Soviet Russia in 1920–1930s. *RUDN Journal of Russian History*, 2012. Vol. 1. Pp. 16–38.
- Vostanis, 2001 — *Vostanis P., Tischler V., Cumella S., Bellerby T.* Mental Health Problems and Social Supports Among Homeless Mothers and Children Victims of Domestic and Community Violence. *International Journal of Social Psychiatry*, 2001. Vol. 47. Pp. 30–40.
- Weitzman, 1996 — *Weitzman M., Fisch S., Holmberg R., Jackson R. E., Lisbin A., McKay C., Melinkovich P., Meuli R., Piovanetti Y., Dyson A. E., Grossman L., McLaurin J., Poland C., Schultz J. S., Jones M., O'Hare D.* Health Needs of Homeless Children and Families. *Pediatrics*, 1996.

Литература

- Базанова, 1979 — *Базанова Ф.Н.* Формирование национального состава населения Казахстана в годы Гражданской войны и восстановление народного хозяйства // Вестник АН Казахской ССР. 1979. № 1. 59 с.
- Базанова, 1987 — *Базанова Ф.Н.* Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: национальный аспект. Алма-Ата: Казахстан, 1987. 154 с.
- Бисенова, 1960 — *Бисенова А.Б.* Материнство и умственный труд / Пер. с нем. М. Кучинского. ... Здоровье женщины и материнство. М.: Знание, 1960. 48 с.; А.Б. Бисенова. Очерки развития охраны материнства и детства в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1965. 208 с.
- Кемелжанова, 2020 — *Кемелжанова Г.К.* Становление и развитие детских домов в 1920–40-е годы в Казахстане // Молодой ученый, 2020. № 23(313). С. 616–620. URL: <https://moluch.ru/archive/313/71445/> (дата обращения: 10.05.2025).
- Козыбаев и др., 1999 — *Козыбаев М.К., Омарбеков Т.О., Асылбекова М.Х., Татимов М.* История и проблемы репрессий в Казахстане. Алматы: Қазақ университеті, 1999. (на рус. яз.)
- Козыбаева и др., 2023 — *Козыбаева М.М., Капаева А.Т., Кудайбергенова А.И., Асанова С.А., Гривенная Л.А., Байдалы Р.Ж., Мурзахожяев К.М., Бекенова А.А.* Голод в Казахстане в начале 1920-х годов и его последствия (по новым архивным и письменным источникам): коллективная монография / под ред. Козыбаевой М.М. – Алматы: ИП «Мадияр», 2023. – 264 с. (на каз. и рус. яз.)
- Мананникова, 1938 — *Мананникова Н.В.* Охрана материнства и младенчества в Казахстане. Охрана материнства и младенчества в Союзе ССР. 1918–1938. М. 1938. 276 с.
- Сактаганова, Карсакова, 2017 — *Сактаганова З.Г., Карсакова Г.Б.* Влияние голода на рост числа беспризорных детей в Акмолинской губернии в 1920-е гг. // Вестник КазГУ. Серия историческая. 2017. № 3(86). с. 4–10. ISSN 1563-0269.
- Albers, 1997 — *Albers L. H., Johnson D. E., Hostetter M., Iverson S., Miller L.* Health of Children Adopted from the Former Soviet Union and Eastern Europe. Comparison with Preadoptive Medical Records. JAMA, 1997. Vol. 278(11). Pp. 922–924.
- Alexander, 2007 — *Alexander C.* Soviet and Post-Soviet Planning in Almaty, Kazakhstan. Critique of Anthropology, 2007. Vol. 27. Pp. 165–181.
- Anooshian, 2003 — *Anooshian L.* Social Isolation and Rejection of Homeless Children. Journal of Children and Poverty, 2003. Vol. 9. Pp. 115–134.
- Ball, 1994 — *Ball A.M.* And Now My Soul Is Hardened: Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930. University of California Press, 1994.
- Çaşu, 2020 — *Çaşu I.* The Benefits of Comparison: Famine in Kazakhstan in the Early 1930s in Soviet Context. Journal of Genocide Research, 2020. Vol. 23. Pp. 606–610.
- Ewing, 2006 — *Ewing E.* Ethnicity at School: ‘Non-Russian’ Education in the Soviet Union during the 1930s. History of Education, 2006. Vol. 35(4–5), Pp. 499–519.
- Fitzpatrick, 2015 — *Fitzpatrick S.* Impact of the Opening of Soviet Archives on Western Scholarship on Soviet Social History. The Russian Review, 2015. Vol. 74. Pp. 377–400.
- Galmarini-Kabala, 2019 — *Galmarini-Kabala M.C.* Between Defectological Narratives and Institutional Realities: The “Mentally Retarded” Child in the Soviet Union of the 1930s. Bulletin of the History of Medicine, 2019. Vol. 93. Pp. 180–206.
- Goldman, 1993 — *Goldman W.Z.* Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936. Cambridge University Press, 1993. Vol. 90.
- Great Soviet Encyclopedia, 1970 — *Great Soviet Encyclopedia.* 3rd ed. Vol. 3. Moscow: Sovetskaya Entsiklopediya, 1970.
- Kaipbayeva, 2024 — *Kaipbayeva A. T., Abikey A. M.* Historiographical review of the problem of child homelessness on the territory of Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930 years. Otan tarihy, 2024. Pp. 665–679. // DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_3_665-679 (In Kaz.)
- Kaşıkçı, 2023 — *Kaşıkçı M. V.* Making Sense of Catastrophe: Experiencing and Remembering the Kazakh Famine in a Comparative Context. Journal of Contemporary History, 2023. Vol. 58. Pp. 223–246.
- Kassymbekova, 2021 — *Kassymbekova B.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Central Asian Survey, 2021. Vol. 40. Pp. 284–286.
- Krivososov, 2003 — *Krivososov A. N.* Historical Experience of Combating Child Homelessness. Gosudarstvo i pravo, 2003. No. 7. Pp. 92–98.
- Krupskaya, 1978–1980 — *Krupskaya N.K.* Pedagogical Works: In 6 Volumes. Moscow: Pedagogy, 1978–1980. Vol. 6. Edited by A.M. Arsenyev and others.
- Masten, 1993 — *Masten A., Miliotis D., Graham-Bermann S. A., Ramirez M., Neemann J.* Children in Homeless Families: Risks to Mental Health and Development. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 1993. Vol. 61(2). Pp. 335–343.
- McGuinness, 2000 — *McGuinness T., Pallansch L.* Competence of Children Adopted from the Former Soviet Union. Family Relations, 2000. Vol. 49. Pp. 457–464.

- Murphy, 2011 — *Murphy J. F.* Homeless Children and Youth at Risk: The Educational Impact of Displacement. *Journal of Education for Students Placed at Risk (JESPAR)*, 2011. Vol. 16. Pp. 38–55.
- Parker, et al., 1991 — *Parker R., Rescorla L., Finkelstein J., Barnes N., Holmes J., Stolley P.* A Survey of the Health of Homeless Children in Philadelphia Shelters. *American Journal of Diseases of Children*, 1991. Vol. 145(5). Pp. 520–526.
- Parks, et al., 2007 — *Parks R., Stevens R., Spence S.* A Systematic Review of Cognition in Homeless Children and Adolescents. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 2007. Vol. 100(1). Pp. 46–50.
- Rozhkov, 2000 — *Rozhkov A. Yu.* Combating Child Homelessness in the First Soviet Decade. *Voprosy istorii*, 2000. No. 11. 134 p.
- Simms, 1998 — *Simms M.* Medical Care of Children Who Are Homeless or in Foster Care. *Current Opinion in Pediatrics*, 1998. Vol. 10(5). Pp. 486–490.
- Smirnova, 2009 — *Smirnova T.* Children's Welfare in Soviet Russia: Society and the State, 1917–1930s. *The Soviet and Post-Soviet Review*, 2009. Vol. 36(2), Pp. 169–181.
- Smirnova, Mikhailovna, 2012 — *Smirnova T., Mikhailovna S. T.* Orphanages and “Trudkoloniyas” (Work-houses): “State Children” Life in Soviet Russia in 1920–1930s. *RUDN Journal of Russian History*, 2012. Vol. 1. Pp. 16–38.
- Vostanis, 2001 — *Vostanis P., Tischler V., Cumella S., Bellerby T.* Mental Health Problems and Social Supports Among Homeless Mothers and Children Victims of Domestic and Community Violence. *International Journal of Social Psychiatry*, 2001. Vol. 47. Pp. 30–40.
- Weitzman, 1996 — *Weitzman M., Fisch S., Holmberg R., Jackson R. E., Lisbin A., McKay C., Melinkovich P., Meuli R., Piovonetti Y., Dyson A. E., Grossman L., McLaurin J., Poland C., Schultz J. S., Jones M., O'Hare D.* Health Needs of Homeless Children and Families. *Pediatrics*, 1996.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 823-839, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_823-839

FTAXP/ МПНТИ/ IRSTI 03.20.

THE IDEAS OF MUSTAFA CHOKAYEV AND THE STRATEGIC MISSION OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Kara Abdulvakap¹, Taiman Sagat^{2}, Zharbulova Saule³*

¹Mimar Sinan Fine Arts University
(24, Meclis-i Mebusan Str., 34427 Istanbul, Republic of Turkey)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

²Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke Bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: taimansagat@gmail.com

*Corresponding author

³Korkyt Ata Kyzylorda University
(29A, Aiteke Bi Str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Pedagogical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-6485-5452>. E-mail: zharbul@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Kara A., Taiman S., Zharbulova S., 2025

Abstract. *Introduction.* The first half of the 20th century was a politically, culturally, and spiritually complex and challenging period for the Turkic peoples of the Turkestan region. During this era, not only was sovereignty threatened, but national identity, historical memory, and cultural consciousness were also subjected to deep transformations. The colonial policy long pursued by Tsarist Russia acquired new characteristics after the October Revolution of 1917 through Soviet ideology. However, in essence, this policy continued to aim at integrating regional peoples into a Moscow-centered system of dominance. *Purpose and Objectives of the Research.* The study aims to analyze Mustafa Chokayev’s ideas not only within a historical framework but also in connection with modern models of cooperation in the Turkic world. It emphasizes that Chokayev’s model of voluntary unity and cultural integrity aligns with contemporary norms of international cooperation. *Results.* The data from the reviewed works show that Mustafa Chokayev’s ideas are both relevant and compatible with the strategic objectives of the Organization of Turkic States. *Conclusion.* The ideas of Mustafa Chokayev regarding the political and cultural cooperation of Turkic peoples are conceptually and substantively aligned with the key provisions outlined in the strategic documents of the Organization of Turkic States. This indicates that Chokayev’s legacy can serve as an important subject of study in the context of historical and ideological analysis of the processes of Turkic integration.

Keywords: Mustafa Chokayev, Turkic integration, strategic mission, statehood, Pan-Turkism, ideological continuity, geopolitical thought

Acknowledgment. This article was prepared within the framework of the scientific project funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Project Registration No. AR19677780).

For citation: Kara A., Taiman S., Zharbulova S. The ideas of Mustafa Chokayev and the Strategic Mission of the organization of Turkic States // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 823–839. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_823-839

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІ ҰЙЫМЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МИССИЯСЫ

Қара Әбдулақан¹, Тайман Сағат Тамшыбайұлы^{2*}, Жарбулова Сауле Траровна³

¹Мимар Синан атындағы атындағы өнер университеті
(24-үй, Меджлис-и Мебусан көш., 34427 Стамбул, Түркия Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: taimansagat@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
(29А-үй, Әйтеке Би көш., 120000 Қызылорда, Қазақстан Республикасы)
Педагогика ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0001-6485-5452>. E-mail: zharbul@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Кара А, Тайман С.Т., Жарбулова С., 2025

Аңдатпа. *Kıpıçne.* XX ғасырдың алғашқы жартысы Түркістан өңіріндегі түркі халықтары үшін саяси, мәдени және рухани тұрғыдан күрделі де ауыр кезең болды. Бұл дәуірде тек егемендікке қол сұғылып қойған жоқ, сонымен қатар ұлттық болмыс, тарихи жад пен мәдени сана да терең өзгеріске ұшыратылуға тырысты. Патшалық Ресей ғасырлар бойы жүргізіп келген отарлық саясат 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Кеңестік идеологиямен толықтырылып, жаңа сипатқа ие болды. Алайда мазмұны жағынан бұл саясат бұрынғыдай Мәскеу орталығына бағынатын үстемдік жүйесіне аймақ халықтарын кіріктіруді көздеді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Мұстафа Шоқайдың идеяларын тек тарихи шеңберде ғана емес, қазіргі түркі әлеміндегі ынтымақтастық үлгілерімен байланыстыра отырып талдау қажеттілігіне жауап беру. Сондай-ақ, Шоқайдың ерікті бірлік пен мәдени тұтастыққа негізделген моделі қазіргі халықаралық ынтымақтастық нормаларымен де үйлесімді екендігі атап өтіледі. *Нәтижелер.* Қарастырылып отырған еңбектердегі осы тақырыпқа қатысты деректер Мұстафа Шоқай идеялары мен Түркі мемлекеттері ұйымының стратегиялық мақсаттарымен өзектес әрі мағыналас екенін дәлелдейді. *Қорытынды.* Мұстафа Шоқайдың түркі халықтарының саяси және мәдени ынтымақтастығы жөніндегі идеялары қазіргі Түркі мемлекеттері ұйымының стратегиялық құжаттарында көрініс тапқан тұжырымдамалармен идеялық және мазмұндық жағынан үндеседі. Бұл жағдай Шоқай мұрасының түркі интеграциясы үдерістерін тарихи-идеялық тұрғыдан зерделеуде маңызды зерттеу нысаны бола алатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: Мұстафа Шоқай, түркі интеграциясы, стратегиялық миссия, мемлекетшілдік, пантүркизм, идеялық сабақтастық, геосаяси ойлар

Алғыс. Мақала ҚР ҒжЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландырумен ғылыми жоба аясында дайындалды. (жеке тіркеу нөмірі: AP19677780).

Дәйексөз үшін: Қара Ә., Тайман С.Т., Жарбулова С.Т. Мұстафа Шоқайдың идеялары және түркі мемлекеттері ұйымының стратегиялық миссиясы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 823–839 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_823-839

ИДЕИ МУСТАФЫ ЧОКАЕВА И СТРАТЕГИЧЕСКАЯ МИССИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Қара Абдулақан¹, Тайман Сағат Тамшыбаевич^{2*}, Жарбулова Сауле Траровна³

¹ Университет искусств имени Мимара Синана
(д. 24, ул. Меджлис-и Мебусан, 34427 Стамбул, Турецкая Республика)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761>. E-mail: karavahap@gmail.com

² Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>. E-mail: taimansagat@gmail.com

* Автор-корреспондент

³ Кызылординский университет имени Коркыт Ата
(д. 29А, ул. Айтеке Би, 120000 Кызылорда, Республика Казахстан)
Кандидат педагогических наук
 <https://orcid.org/0000-0001-6485-5452>. E-mail: zharbul@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кара А., Тайман С.Т., Жарбулова С., 2025

Аннотация. *Введение.* Первая половина XX века стала политически, культурно и духовно сложным и тяжёлым периодом для тюркских народов Туркестана. В этот период под угрозой оказалась не только государственная независимость, но и национальная идентичность, историческая память и культурное сознание, которые подверглись попыткам серьёзной трансформации. Колониальная политика, проводимая Российской империей на протяжении веков, после Октябрьской революции 1917 года была дополнена советской идеологией и приобрела новое содержание. Однако по своей сути она оставалась направленной на интеграцию народов региона в централизованную систему власти с центром в Москве. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является анализ идей Мустафы Чокаева не только в историческом контексте, но и в увязке с современными моделями сотрудничества в тюркском мире. В статье подчёркивается, что модель Чокаева, основанная на добровольном единстве и культурной целостности, гармонирует с современными нормами международного взаимодействия. *Результаты.* Представленные в трудах данные свидетельствуют о том, что идеи Мустафы Чокаева во многом совпадают и перекликаются со стратегическими целями Организации тюркских государств. *Заключение.* Идеи Мустафы Чокаева, касающиеся политического и культурного сотрудничества тюркских народов, содержательно и концептуально совпадают с основными положениями, зафиксированными в стратегических документах Организации тюркских государств. Это свидетельствует о том, что наследие Чокаева может служить важным объектом исследования в контексте историко-идеологического анализа процессов тюркской интеграции.

Ключевые слова: Мустафа Чокаев, тюркская интеграция, стратегическая миссия, государственность, пантюркизм, идеологическая преемственность, геополитическое мышление

Благодарность. Статья подготовлена в рамках научного проекта финансируемого грантом Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. (регистрационный номер: AR19677780).

Для цитирования: Кара А., Тайман С.Т., Жарбулова С.Т. Идеи Мустафы Чокаева и стратегическая миссия организации тюркских государств // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 823–839. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_823-839

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы жартысы Түркістан өңіріндегі түркі халықтары үшін саяси, мәдени және рухани тұрғыдан күрделі де ауыр кезең болды. Бұл дәуірде тек егемендікке қол сұғылып қойған жоқ, сонымен қатар ұлттық болмыс, тарихи жад пен мәдени сана да терең өзгеріске ұшыратылуға тырысты. Патшалық Ресей ғасырлар бойы жүргізіп келген отарлық саясат 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Кеңестік идеологиямен толықтырылып, жаңа сипатқа ие болды. Алайда мазмұны жағынан бұл саясат бұрынғыдай Мәскеу орталығына бағынатын үстемдік жүйесіне аймақ халықтарын кіріктіруді көздеді.

Осы тарихи үдерістер аясында, Түркістанда да, шетелде де ұлттық мүддені қорғауға бағытталған зияткерлік қозғалыстар қалыптасты. Солардың ішінде Мұстафа Шоқай (1890–1941) тұлғасы айрықша орын алады. Шоқай Түркістан халықтарының саяси тәуелсіздігі тек мәдени және тарихи негіздерге сүйенген жағдайда ғана баянды болады деп санаған ойшыл еді. Ол өмір бойы Кеңестік империализмге қарсы күресіп қана қоймай, түркі халықтарының өз әлеуетін тануы үшін аса маңызды саналатын мәдени ояну, тарихи сана мен тіл бірлігі бағытында кең ауқымды зияткерлік күрес жүргізді. Әсіресе 1921–1941 жылдары Еуропадағы эмиграцияда жүрген кезінде Мұстафа Шоқай «Біртұтас Түркістан» идеясын барынша қорғады. Бұл идея оған 1917–1918 жылдары Алаш Орда мен Қоқан автономиясы аясындағы тәжірибелерінен кейін қалыптасты. Еуропадағы баспасөз жұмысы арқылы ол бұл идеяны дамытып, кеңінен насихаттады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланы жазу кезінде отандық, шетелдік зерттеушілердің жұмыстарын, Мұстафа Шоқайдың шығармалары мен мақалаларын және басқа да құжаттар жинақтарын қамтиды. Сонымен қатар, аталған тақырыпты зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, контент-талдау әдісі, идеялық-философиялық талдау, саяси-ғылыми талдау, құжаттық-деректік әдістері қолданылады.

Талқылау

Мұстафа Шоқайдың зияткерлік және саяси мұрасын зерттеу барысында ең алдымен Мұстафа Шоқайдың түпнұсқа еңбектерінен пайдаландық. Шоқайдың шығармашылық мұрасы негізінен 1921–1941 жылдар аралығында Еуропадағы эмиграция кезеңінде қалыптасты. Ол негізін қалаған Яш Түркістан (Берлин–Париж, 1929–1939) журналы – оның саяси және мәдени көзқарастарын таратқан басты құрал болды. Мұнда ол кеңестік ұлттық саясатты, ұжымдастыру зардаптарын, түркі халықтарының бірлігі мен ортақ тілі мәселесін көтеріп, жиі мақалалар жариялады. Сонымен қатар, Prométhée (Париж, 1928–1939) журналы арқылы француз тілді аудиторияға Түркістан ісін танытты.

Бұлардан басқа, На рубеже (1919–1921) және Yeni Türkistan (1927–1931) секілді эмиграциялық басылымдар – Шоқай көзқарастарының негізгі таралу алаңдары болды. Бұл журналдардағы мақалалар Шоқайдың заманауи мәселелерге, отарлық жүйелерге, кеңестік тарихнаманың бұрмалауына және ұлттық мәдениетке көзқарасын нақты көрсетеді.

Шоқайдың 1928 жылы Парижде француз тілінде жарық көрген “Chez Les Soviets en Asie Centrale” (Орта Азияда Кеңестерде) атты кітап – Мұстафа Шоқайдың Түркістандағы кеңестік басқарудың антидемократиялық сипатын және халық еркіне сүйенбейтінін әшкерелейтін ең ықпалды еңбегі болып табылады (Кара, 2013: 367).

Шоқайдың еңбектерін бір арнаға тоғыстырған маңызды дереккөздердің бірі – Көшім Есмағамбетов дайындаған 12 томдық Мұстафа Шоқай. Шығармаларының толық жинағы басылымы болып табылады. Бұл жинақта автордың түрлі тілдердегі (қазақ, орыс, түрік, француз) мақалалары жүйеленіп, тарихи түсініктемелер мен ғылыми анықтамалармен толықтырылған. Сонымен қатар, кітапта «Яш Түркістан» мен «Prométhée» беттерінен алынған түпнұсқа мәтіндер және автордың ресми хаттары да енгізілген. Бұл еңбек – Шоқайтану ғылымының негізін қалаған әрі қазіргі заман зерттеушілері үшін таптырмас дереккөз.

Шоқай туралы монографиялар мен талдаушы еңбектер ішінде Ә.Қараның Шоқайдың өмірбаянын баяндаумен қатар, оның ой әлемін, тарихқа көзқарасын, баспасөздегі рөлін және халықаралық күресін жан-жақты зерттеп зерделеуге күш жұмсаған еңбектерінен басқа Түркияда А.А. Андичан бұл саламен айналысып келеді. Оның Жадидизмнен Тәуелсіздікке Шетелдерде Түркістан күресі атты еңбегі Шоқайдың эмиграциядағы қызметін, әсіресе Прометей қозғалысындағы рөлін кеңінен талдайды (Andican, 2003).

Осы аталған авторлар Шоқайдың тек эмиграциядағы қызметін ғана емес, оның 1917–1918 жылдардағы Алаш Орда мен Қоқан автономиясындағы саяси тәжірибесін де деректер арқылы талдайды. Бұл еңбектердің ортақ ерекшелігі – Шоқай мұрасын біржақты мадақтауға емес, оның тарихи күрделілігін, стратегиялық реализмін және плюралистік көзқарасын ашып көрсетуінде.

Бақыт Садыкова – Мұстафа Шоқай жөніндегі терең архивтік зерттеулері мен көптілді жарияланымдары арқылы, әсіресе Қазақстанда және халықаралық деңгейде танылған маңызды зерттеушілердің бірі. Садыкованың «Мұстафа Чокай в эмиграции» (Садыков, 2009) атты еңбегі Шоқайдың 1921–1941 жылдар аралығындағы Еуропадағы эмиграциялық кезеңін жан-жақты саралап, оның саяси ұстанымын, баспасөздегі қызметін және Кеңес үкіметіне қарсы күресін құжаттарға сүйене отырып көрсетеді. Сонымен қатар «История Туркестанского легиона в документах» (Садыкова, 2002) атты еңбегінде Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде құрылған Түркістан легионын Шоқайдың идеялық көзқарастары мен саяси мақсаттары аясында талдап, бұл құрылымның Шоқайдың басшылығымен қалай қалыптасқанын дәлелдеген. Оның «Mustafa Tchokay dans le mouvement prométhéen» атты француз тіліндегі монографиясы Прометей қозғалысындағы халықаралық дипломатиялық ынтымақтастықты және Шоқайдың бұл платформадағы рөлін саралайды. Садыкова өз мақалаларында, әсіресе Кеңес Одағының ОГПУ мұрағат құжаттарына сүйене отырып, Шоқайға қарсы бағытталған қаралау науқандарын зерттеген және оның зияткерлік және саяси тұлға ретінде халықаралық деңгейдегі ықпалын айқындаған. Садыкованың еңбектері Мұстафа Шоқайды тек тарихи тұлға ғана емес, сонымен қатар эмиграциядағы Түркістан интеллигенциясының символдық бейнесі ретінде танытады.

Профессор Гүлжаухар Көкебаева – Мұстафа Шоқайдың өмір жолы, зияткерлік мұрасы және эмиграциядағы қызметі жөнінде Қазақстандағы ең бірегей әрі жүйелі зерттеулер жүргізіп жүрген беделді тарихшылардың бірі. Көкебаева 2021 жылы жарық көрген «В эмиграции: Эпистолярное наследие Мұстафы Чокаева, 1919–1941» (В эмиграции, 2021) атты еңбекте құрастырушы және редактор ретінде қатысып, Шоқайдың 1919–1941 жылдар аралығындағы хаттарын топтастырған құнды дереккөздер жинағын жариялады. Алматыда жарық көрген бұл кітап – Мұстафа Шоқайдың эмиграция кезіндегі зияткерлік және саяси байланыстарын айғақтайтын баға жетпес эпистолярлық мұра болып табылады. Сонымен қатар, «Шетелдік архивтердегі Мұстафа Шоқай құжаттары: зерттеу мен жүйелеу тәжірибесі» атты ғылыми мақаласында Франция, Польша және Германия архивтерінен табылған құжаттар негізінде Шоқайдың саяси қызметін жан-жақты талдаған. Көкебаеваның бұл көпқырлы академиялық еңбектері Мұстафа Шоқай туралы Қазақстандағы тарихнаманың әдістемелік және деректік тұрғыдан дамуына елеулі үлес қосып отыр.

Доктор Павел Либерга — Мұстафа Шоқайдың әсіресе Прометей қозғалысындағы рөліне және Польшаның бұл қозғалысқа көрсеткен қолдауына қатысты архивтік деректерге негізделген зерттеулерімен танымал беделді тарихшы. Оның құрастырып, баспаға дайындаған «II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego» (Liberga, 2013) атты көлемді еңбегі

Екінші Польша Республикасының Прометей ұйымына қатысты ресми құжаттары, есептері мен хаттарын қамтитын маңызды дереккөз жинағы болып табылады. Либерә бұл құжаттарды тек жариялап қана қоймай, ғылыми алғы сөз бен талдау арқылы Прометей қозғалысының тарихи астарын ашып көрсеткен. Бұл еңбек Кеңес Одағындағы бодан халықтардың тәуелсіздік қозғалыстарына Польшаның көрсеткен стратегиялық қолдауын түсіну үшін негізгі анықтамалық ретінде бағаланады. Доктор Либерә өз еңбектері арқылы Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы антикеңестік платформалардағы орнын, әсіресе Прометей қозғалысы аясында қайта қарастырып, Польша мен Түркістан арасындағы тарихи байланыстарға терең мазмұн береді.

Нәтижелер

Шоқайдың бірлік туралы тұжырымы бейбіт, теңқұқылы және ерікті негіздегі модельге сүйенеді. Оның пікірінше, түркі халықтарының шынайы бірлігін орнату үшін ортақ түркі тілін қабылдау, ортақ тарихи сананы қалыптастыру және мәдени тұтастықты нығайту қажет. Ортақ тіл тек қатынас құралы ретінде емес, сонымен бірге орыстандыру саясатына қарсы тұрудың маңызды құралы ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Ыстамбұлда шыққан газетті Самарқанда еш қиындықсыз оқи алу қажет деген сөзі оның бірлікті нақты практикалық мақсаттарға негіздеген көзқарасын білдіреді.

Сол сияқты, Мұстафа Шоқайдың тарихты түсінуі де өткенді жай ғана үйренумен шектелмейді; ол тарихи білімді болашақты құру жолында бағыт беретін күш ретінде қарастырады. Кеңес билігі тарихты идеологиялық құрал ретінде пайдаланғанына сенген Шоқай, түркі халықтарының ұлттық болмысын қалпына келтіруі үшін объективті әрі ғылыми тарихнаманың қажеттігін ерекше атап өтті. Осы ұстаным арқылы ол тек саяси тұлға ретінде ғана емес, сонымен қатар тарихи әдіснамаға қатысты өзіндік көзқарасы бар ойшыл ретінде де бағаланады.

1921 жылға дейін Мұстафа Шоқайдың тікелей жинаған саяси тәжірибесі – оның кейін Еуропада жүргізетін күресінің идеялық негізін қалыптастырған ең маңызды фактор болды. Оның отаны Түркістан XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Патшалық Ресейдің жүйелі отарлық саясатына ұшырады. XX ғасырдың басында кеңестік биліктің саяси қудалау және мәдени ассимиляция шаралары нәтижесінде бұл өңір әлеуметтік қарсылықтың орталығына айналды. Осы тарихи ахуал Шоқайдың ерте жасынан саяси істерге араласуына және Түркістан халықтарының тәуелсіздікке ұмтылған арман-мүдделеріне бейімделген саяси сананың қалыптасуына ықпал етті (Chokayev, 2024: 15–16).

Мұстафа Шоқайдың саяси ой-санасының қалыптасуына және кейін Еуропада бастаған тәуелсіздік күресіне негіз болған ең ықпалды фактор – оның 1921 жылға дейін алған тікелей саяси тәжірибесі болды. Оның отаны Түркістан XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап патшалық Ресейдің жүйелі отарлау саясатына ұшырап, XX ғасырдың басында кеңестік билік кезіндегі саяси қысым мен мәдени ассимиляцияның салдарынан әлеуметтік қарсылықтың орталығына айналды. Осы тарихи жағдай Шоқайдың жастайынан саясатқа араласуына және түркістандық халықтардың тәуелсіздікке деген ұмтылысына терең сезімтал саяси сана қалыптастыруына мүмкіндік берді.

1890 жылы Сырдария облысының Қызылорда уезінде дүниеге келген Мұстафа Шоқай беделді қазақ отбасынан шыққан. Оның ата-бабалары Қоқан хандығы дәуірінде маңызды әскери және әкімшілік лауазымдарда қызмет еткен. Бұл жайт оның әлеуметтік жауапкершілік рухында тәрбиеленуіне ықпал етті. Ол бала кезінен алған діни, музыкалық және жалпы білім оның тұлғалық қалыптасуына ерекше әсер етті (Kara, 2013: 28–35). Осы тұрғыдан алғанда, Шоқайды дәстүрлі және заманауи білім беру жүйесінен нәр алған интеллектуалдық тұлға ретінде қарастыруға болады.

Оның саяси мансабындағы маңызды кезең – 1916 жылы Санкт-Петербург университетінде заң білімін тәмамдауы болды. Бұл жылдары бүкіл Ресейде саяси өзгерістер жүріп жатқан, әсіресе Орталық Азияда патшалық билікке қарсы көтерілістер өрши түскен еді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде, Орталық Азия халықтарының әскери міндетке

қарсылық танытуы Шоқайдың Түркістандағы саяси дағдарысты терең саралап, осы контексте саяси шешімдер іздеу қажеттігін түсінуіне жол ашты (Kara, 2013: 28–35).

Қазақ Алаш ұлттық қозғалысының көшбасшысы Әлихан Бөкейханның Шоқайдың саяси тәжірибесіндегі рөлі, әсіресе 1916 жылғы көтеріліс пен одан кейінгі саяси оқиғалардағы жетекшілігі – оның жеке тұлғалық әрі құрылымдық тұрғыдан бағыт алуында шешуші болды. Бөкейханның Шоқайдың интеллектуалдық және саяси қалыптасуына қосқан үлесі – оның саяси тұлға ретінде дамуына жол ашып, бағыт-бағдарын айқындауға елеулі әсер етті (Kara, 2013: 71–84).

Бөкейхан қазақ зиялылары арасынан тек саяси ұстанымымен ғана емес, сонымен бірге моральдық тұтастығы, тарихи зерделілігі және зияткерлік тереңдігімен ерекшеленді (Togan, 1981: 498). Мұстафа Шоқайдың алғашқы ресми саяси қызметі – оның Ресей Мемлекеттік Думасының мұсылман фракциясы бюросына тағайындалуы болды. Бұл лауазымға ол Бөкейханның тікелей қолдауымен келген. Бұл бюродағы қызметі тек техникалық кеңесшілікпен шектелмей, Түркістан мәселелерін империялық орталыққа жеткізу ісімен де айналысты. Бұл тәжірибе Шоқайға Ресей бюрократиясының ішкі механизмін ұғынып, саяси тәжірибе жинауына мүмкіндік берді (Kara, 2013: 71–84).

Бұл саяси құрылымдардың ыдырауынан кейін Шоқайдың Орталық Азияда тікелей саяси әрекет ету мүмкіндігі жойылды. Кеңестік қуғыннан қашқан ол алдымен Кавказға, кейін Грузияға өтіп, жергілікті саясаткерлермен бірге большевиктерге қарсы күрес жүргізді. Алайда большевиктер ол жақта да үстемдікке ие болған соң, ол Түркия арқылы Еуропаға өтіп, 1921 жылы ақырында Еуропаға орнықты (Kara, 2013: 168–203). Бұл мәжбүрлі эмиграция оның саяси күресінің аяқталуы емес, керісінше жаңа кезеңінің басталуы болды. Расында да, 1921 жылдан бастап Еуропада жүргізген қызметі — оның бұрынғы тәжірибесінің жалғасы әрі кеңеюі еді.

Барлық осы жайттарды ескере отырып, Шоқайдың 1921 жылға дейінгі саяси қызметі оның зияткерлік және стратегиялық ойының іргетасын қалағанын айтуға болады. Ол патшалық және большевиктік билік кезеңдерінде жинаған тәжірибесі арқылы Түркістан халықтарының құрылымдық мәселелерін терең ұғынды. Қысқа мерзімді автономиялар мемлекет құрудың қиындығын үйретті. Петербургтегі заң білімі, Думадағы қызметі және Қоқандағы мемлекеттілік тәжірибесі оны жай ғана оппозиция қайраткері емес, жауапты әрі шешімге бағытталған саяси көшбасшы ретінде танытты. Бұл ерте кезеңдегі тәжірибелері оның кейін эмиграцияда дамытқан бірлік пен тәуелсіздік туралы көзқарасының тарихи және саяси негізін құрады.

Еуропадағы зияткерлік күрес және эмиграциядағы Түркістан ісі (1921–1941). 1918 жылы Қоқан автономиясын большевиктер күшпен жойғаннан кейін Мұстафа Шоқай үшін Түркістанда тікелей саяси қызмет жүргізу мүмкін болмай қалды. Алайда бұл жағдай оның күресін тоқтатқан жоқ, керісінше оны халықаралық деңгейге шығарды. 1921 жылы Еуропаға қоныс аударғаннан кейін, Шоқай Түркістанның азаттығы үшін күресті жалғастырған эмиграциядағы зияткер және саяси қайраткер ретінде қалыптасты. Бұл кезеңде оның қызметі тек саясатпен ғана емес, журналистика, дипломатия, зияткерлік пікірталас және ұйымдық жұмыстар сияқты көптеген салаларды қамтыды.

Еуропадағы эмиграциялық жылдарында Шоқай Түркістанның тәуелсіздігін қамтамасыз ету және кеңестік үстемдікке қарсы тұру мақсатында екі негізгі ұйыммен жұмыс істеді: Түркістан Ұлттық Бірлігі (ТҰБ) және Прометей Лигасы.

Түркістан Ұлттық Бірлігі алғашында Зәки Уәлиди Тоғанның бастамасымен Түркістанда құрылған еді, кейінірек Тоған бұл ұйымды Еуропаға көшірді (Kara, 2013: 226–246; Togan, 1969: 365–366). Мұстафа Шоқай бұл ұйымға Түркістаннан тыс жерлерде тұратын түркістандықтарды саяси және мәдени тұрғыдан біріктіру мақсатында қосылды. Уақыт өте келе ол ұйымның ең беделді және танымал тұлғаларының біріне айналды. 1928 жылы Зәки Уәлиди Тоған саясаттан шеттетілген соң, (Andican, 2003: 322–326) Шоқай ұйымға басшылық етіп, Еуропадағы өкілі ретінде тағайындалды. Осы ұйым арқылы Шоқай Түркістан ісін халықаралық деңгейге көтерді (Kara, 2013: 226–246).

Түркістан Ұлттық Бірлігінің құрылу үдерісі 1920 жылғы маусым айының соңында Бұқарада большевиктерге және Бұқара әміріне қарсы бағытталған Түркістан Ұлттық Бірлігін құру мақсатында ұйымдастырылған жиналыстан басталды. Бұл жиынға Башқұртстан, Қазақстан және Құлжа өңірінен келген зиялылар мен Ферғана басмашыларының өкілдері шақырылды.

Жиынға қатысқан маңызды тұлғалардың қатарында башқұрттардан Зәки Уәлиди мен Сейіт Керей Магазов, Ферғана басмашыларынан Шир Мұхаммед Бек пен Рахманқұл Қорбашы, түрікмендерден адвокат Қақажан Бердиев, қазақтардан Алаш Орда өкілі Хайретдин Балғынбаев пен Мұхтар Әуезов, сондай-ақ Бұқара мен Ташкент зиялыларын темсіл еткен Мүневвер Қари, Абдұлқадыр Мұхитдинов, Файзолла Хожаев және Садриддин Айни болды (Togan, 1969: 375).

Келіссөздердің нәтижесінде, Өзбекстандағы Жәдидтер партиясы мен Ерік партиясы және Қазақстандағы Алаш Орда партиясының бірлесіп әрекет етуі туралы шешім қабылданды. Осы мақсатта Зәки Уәлиди ұсынған жеті тармақтан тұратын ортақ платформа қабылданды. Бұл платформа «Орталық Азия Мұсылман Ұлттық Халық Революциялық Қоғамдары Одағы» деп аталды. Платформаның қабылдаған жеті тармағы мынадай болды:

- Тәуелсіздік,
- Демократиялық республика,
- Ұлттық армия,
- Экономикалық басқару, темір жол салу және суару арналарының Түркістан тәуелсіздігіне сай жүргізілуі,
- Білім беру жүйесінің жаңартылуы және Батыс өркениетімен тікелей танысу, орыс делдалдығын жою,
- Ұлт мәселесін, білім беру және табиғи байлықтарды пайдалану сияқты мәселелерді этникалық құрамның сандық үлесіне сәйкес шешу,
- Дінге толық еркіндік берілуі және дін мен мемлекет істерінің бөлінуі (Togan, 1969: 366; 1981: 408).

Ұйымның алғашқы ұзақ атауы – Орталық Азия Ұлттық Халық Қоғамдарының Федерациясы – 1922 жылдың 18–22 қыркүйегінде Ташкентте өткен III-ші құрылтайда Түркістан Ұлттық Бірлігі деп өзгертілді. Осы құрылтайда Түркістан толыққанды тәуелсіз мемлекетке айналғанға дейін күресті жалғастыру қажет деген пікір бірлігіне қол жеткізілді. Сонымен қатар, Түркістан мәселесін Ресейді ішкі ісі ретінде қарастыруға қарсы шығып, оны халықаралық деңгейдегі саяси мәселе ретінде көтеру туралы шешім қабылданды (Togan, 1969: 447; 1981: 419). Бұл шешім Түркістан Ұлттық Бірлігінің қызметін шетелге көшіруге және большевиктер Түркістанды толық бақылауға алғаннан кейін де ұйымның жұмысын жалғастыруға мүмкіндік берді.

1924 жылы Мұстафа Шоқай Түркістан Ұлттық Бірлігі (ТҰБ) ұйымына ресми түрде мүше болды. Бұған дейін, 1923 жылы Ауғанстанның астанасы Кабулда өткен жиналыста оның Еуропа өкілі ретінде қызмет етуі мақұлданған болатын. Бұл жиында ТҰБ-ның шетелдік комитетін қайта ұйымдастыру мәселесі қарастырылып, Ауғанстан, Түркия және Еуропада жұмыс жүргізетін өкілдер айқындалған. Осы шешімге сәйкес, Мұстафа Шоқай Еуропадағы ресми өкіл ретінде бекітілді.

ТҰБ төрағасы Зәки Уәлиди сол жылдары Парижде тұрып жатқан Шоқаймен тұрақты хат алмасып отырған. Бұл хат-хабарларды Бұқараның бұрынғы соғыс министрі Әбділхамид Арифов жеткізіп тұрған. Уәлиди өзінің хаттарында Шоқайға Түркістандағы саяси оқиғалар мен кеңестік үкіметтің жүргізіп жатқан саясаты туралы жан-жақты ақпарат берген. Демек, Мұстафа Шоқайдың ТҰБ құрамына қосылуы – Уәлиди екеуінің арасындағы жүйелі байланыс пен саяси келісімдердің нәтижесі болғанын айтуға болады (Togan, 1969: 493–495).

1924 жылғы 23–24 қарашада Берлинде өткен ТҰБ-ның Еуропадағы алғашқы құрылтайына қатысқан Шоқай, Будапешттен келген Алимжан Тағанмен бірге ант беріп, ұйымға ресми түрде қабылданды. Осы кезеңнен бастап оның ұйымдағы орны мен ықпалы

айтарлықтай артты (Togan, 1969: 561; 1981: 484) 1925 жылдан бастап ТҰБ шеңберінде Еуропадағы түркістандық зиялылар мен жастардың Түркістанға қатысты саяси және мәдени қызметін үйлестіру ісінде белсенді рөл атқарды.

1927 жылы Стамбулда өткен ТҰБ құрылтайында Шоқай мен Бұқаралық Ахмет Наимге Парижде Украина және Кавказ өкілдерімен ынтымақтастық орнату, Ұлттар Лигасы мен мемлекеттер алдында ұйым атынан дипломатиялық жұмыстар жүргізу және баспасөзде белсенділік таныту міндеті жүктелді. Осы шеңберде ТҰБ-ның украиндар мен кавказдықтар құрған Прометей лигасына мүшелікке енуі қолайлы деп танылды (Togan, 1981: 484). 1928 жылы Зәки Уәлиди саяси қызметтен кеткеннен кейін, Шоқай ТҰБ ішіндегі беделі барған сайын арта түсті. Ол Уәлидиден кейін ұйымның ең маңызды тұлғасына айналды. 1929 жылдан бастап Берлинде шығарыла бастаған Яш Түркістан журналының бас редакторлығын өз қолына алған Шоқай бұл басылымды Түркістанның тәуелсіздік күресінің басты медиа алаңына айналдырды.

1933 жылы Қашғарда Шығыс Түркістан Республикасы құрылғаннан кейін, ТҰБ-ның төтенше құрылтайы шақырылып, бұл оқиғаларды бақылау үшін ұйымның бас хатшысы Меджеддин Делилді Қашғарға жіберу туралы шешім қабылданды. Осы кезеңде Шоқай Яш Түркістан журналында жазған бір мақаласында, Шығыс Түркістандағы күреске эмиграциядағы түркістандықтар мен шетелдегі түрік тектілердің қолдау көрсетуі қажет екенін атап өтті. Сондай-ақ, оның пікірінше, кейбір орыс эмигрант басылымдары Шығыс Түркістан мәселесін бұрмалап көрсеткен, ал шындықты тарату – түркістандықтардың тарихи міндеті. Меджеддин Делил жіберген мәліметтер Яш Түркістан журналында тұрақты жарияланып отырды (Kara, 2013: 242–243).

1939 жылы 24 наурыз–2 сәуір аралығында Берлинде өткен ТҰБ-ның соңғы құрылтайына қатысқан Шоқай бұл жиында Осман Қожаоғлының төрағалықтан алынуы және ұйым басқаруын Шоқай, Меджеддин Делил және доктор Таһир Шакир бейден құралған үштік алқаның қолға алуы туралы шешімдердің қабылдануына үлес қосты. Сонымен қатар, ТҰБ орталығының Стамбулдан Еуропа қалаларының біріне көшірілуі және Шығыс пен Батыс Түркістанға арналған ортақ қызметтердің жолға қойылуы туралы маңызды қаулылар да осы құрылтайда қабылданды (Kara, 2013: 243–244).

Мұстафа Шоқай ТҰБ-ға кіргеннен кейін ұйымның Еуропадағы ең ықпалды қайраткерлерінің бірі атанып, әсіресе Зәки Уәлиди саяси қызметтен кеткен соң көшбасшылық рөлді өз қолына алды.

Түркістан Ұлттық Бірлігінің қызметінің тоқтауы. Түркістан Ұлттық Бірлігінің (ТҰБ) қызметі іс жүзінде Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен және ұйымның жетекші тұлғасы Мұстафа Шоқайдың 1941 жылы қайтыс болуымен аяқталды. Ұйым 1939 жылға дейін белсенді жұмыс атқарғанымен, дәл сол жылы басталған және біртіндеп күшейген соғыс жағдайы ұйымның тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік бермеді.

ТҰБ-ның 1929 жылдан бері үзіліссіз шығып тұрған басылымы – Яш Түркістан журналы да соғысқа байланысты 1939 жылдың қыркүйек айынан бастап өз жұмысын тоқтатуға мәжбүр болды (Kara, 2013: 348–349).

Ұйым жетекшісі Мұстафа Шоқайдың 1941 жылы Берлинде қайтыс болуы ұйымды басшылықсыз қалдырды және сол арқылы ТҰБ-ның қызметі толығымен тоқтады. 1921 жылы Башқұрт, Қазақ және Өзбек зиялыларының бастамасымен Самарқандта құрылған, ал 1928 жылдан бастап Шоқайдың рухани жетекшілігімен Түркия мен Еуропада қызметін жалғастырған бұл ұйым, 20 жыл бойы большевиктік үстемдікке қарсы Түркістан ұлттық қозғалысының басты үйлестірушісі болды.

Шоқай қайтыс болғаннан кейін, оның идеялық мұрасын жалғастыру мақсатында Таһир Шағатай ұйым жұмысын жандандыруға тырысты, алайда бұл әрекеттер сәтті болмады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ТҰБ миссиясы «Түркелі» деген атпен құрылған ұйымдар арқылы жалғастырылуға тырысты. 1950 жылы Мюнхенде құрылған Түркелі Түркістан Азаттық Комитеті алғашқылардың бірі болды және Мұстафа Шоқай идеяларын қолдайтын журнал да шығарды. Дегенмен, бұл комитет те ұзақ өмір сүре алған жоқ (Kara, 2013: 246).

Түркістан Ұлттық Бірлігінің нақты жұмысын тоқтатуы – соғыс жағдайының ауыр салдары мен Шоқайдың 1941 жылы өмірден озуымен тығыз байланысты болды. Кейінгі құрылымдар мен әрекеттер бұл ұйымның миссиясын жалғастыру жолындағы ізденістер ретінде бағалануы тиіс.

Мұстафа Шоқайдың Прометей ұйымына қосылуы. Бастапқыда Түркістан Ұлттық Бірлігі (ТҰБ) Прометей лигасының құрылуына қатысқан жоқ. Сондықтан 1926 жылдың қарашасында құрылғанда бұл ұйым негізінен Украина мен Кавказ халықтарының бірлестігі ретінде қызметіне кірісті. Мұстафа Шоқайдың ТҰБ атынан Прометей лигасына қосылуы 1927 жылдың көктемінде жүзеге асты. Бұл шешім 1927 жылы Стамбулда өткен ТҰБ құрылтайында қабылданып, Шоқай мен бұқаралық Ахмет Наимге Парижде украин және кавказдық эмигранттармен ынтымақтастық орнату, сондай-ақ Ұлттар Лигасы мен мемлекетаралық байланыстарда ұйым атынан қызмет ету міндеті жүктелді (Тоған, 1981: 484).

Шоқайдың Прометей журналындағы алғашқы мақалалары 1928 жылдың маусымынан бастап жарық көре бастады. Алғашқы бір жылда ол бүркеншік есімдермен жазса да, өз атымен шыққан алғашқы мақаласы журналдың 1928 жылғы мамыр айындағы санында жарияланды. Зәки Уәлиди Тоғанның айтуынша, бұл Шоқай үшін маңызды кезең болды, себебі ол Ресеймен байланысын мүлдем үзгісі келмеген еді. Сондықтан Прометей секілді ашық антисоветтік платформада өзінің шын атымен мақала жариялауы – оның стратегиялық бағытының айқын өзгерісі ретінде қарастырылады (Тоған, 1981: 484).

Шоқай Прометей лигасына қосылу арқылы саяси мақсаттарына анағұрлым жақын, шынайы одақтастар тапты. Себебі украиндықтар мен грузиндердің бұл ұйымдағы мақсаты – Түркістанның тәуелсіздігімен идеялық тұрғыда үндес еді. Прометей журналы арқылы Шоқай Түркістанның толық тәуелсіздігін қолдайтын мақалаларды жиі жариялады.

Кеңестік үгіт-насихат науқаны Мұстафа Шоқайдың жеке басына ғана бағытталған жоқ, ол тұтас Түркістан бостандығы идеясын әлсіретуге бағытталды. Кеңес режимі таратқан жалған ақпараттарға қарамастан, бүгінгі күні ғылыми зерттеулер мен құпия архивтік материалдардың жарық көруі арқылы Шоқайдың шынайы тұлғасы айқындалып отыр: ол өмірінің соңына дейін тәуелсіздік жолынан айнымаған, бұл жолда жанын пиде етуге дейін барған күрескер еді. Бүгінде ғалымдардың табанды еңбегінің және архивтік құжаттардың қолжетімді болуының арқасында кеңестік жала жабулар теріске шығарылып, Мұстафа Шоқай өзінің тарихи болмысымен еркіндіктің символына айналуға.

Мұстафа Шоқайдың Еуропадағы қызметін тек саяси оппозиция ретінде бағалау жеткіліксіз; бұл – тұтас Түркістан халықтарына арналған зияткерлік жобаның көрінісі болды. Оның журналдар мен кітаптар арқылы қалыптастырмақ болған танымдық бірлігі – саяси тәуелсіздікке жетудің басты алғышарттарының бірі ретінде қарастырылды. Отарлық езгіге қарсы ынтымаққа үндеген үндеулері, тарихнамалық еңбектері, ортақ тіл мен білімге баса мән беруі – бұлардың бәрі тек қарсылық әрекеттері ғана емес, сонымен бірге келешекке бағытталған өркениеттік бағдар еді.

Осы тұрғыдан алғанда, 1921 жылдан кейінгі Шоқайдың Еуропадағы қызметі – бүгінгі түркі әлеміндегі бірлікке бағытталған бастамалардың теориялық іргетасы ретінде қарастыруға болады. Түркістанның орталық рөліне негізделген оның тәуелсіздік пен ынтымақтастық идеясы – Шоқайдың баспасөз және зияткерлік еңбектері арқылы нақты көрініс тауып, бүгінгі Түркі мемлекеттері ұйымы сияқты құрылымдық бастамалармен тарихи сабақтастықта дамып отыр. Шоқай – тек эмигрант саясаткер емес, XX ғасырдағы түркі дүниесінің саяси және зияткерлік тарихында із қалдырған көрнекті қайраткер болды.

Мұстафа Шоқайдың Бірлік Тұжырымдамасының Іргетастары. Мұстафа Шоқайдың түркі әлеміндегі бірлік туралы көзқарасы – жай ғана ұраншыл не романтикалық идеология емес, тарихи тәжірибеге, әлеуметтік-саяси шындыққа және стратегиялық танымға негізделген көпқырлы ой жүйесі. Оның бірлік туралы тұжырымдамасы үш негізгі тірекке сүйенеді: ортақ тіл, ортақ мәдениет және ортақ тарихи сана. Бұл үш элемент Шоқайдың мақалаларында, сөздерінде және саяси қызметінде үнемі қайталанып отырған, оның түркі интеграциясы жөніндегі көзқарасының өзегін құраған.

Ортақ Тіл: Қарым-қатынас пен қарсылықтың негізі. Мұстафа Шоқайдың пайымдауынша, тіл – тек байланыс құралы ғана емес, ұлттық болмыстың сақтаушысы, қоғамдық ынтымақтың негізі және отарлық мәдени саясатқа қарсы тұрудың құралы. Оның пікірінше, Ресеймен іргелес орналасқан географияда ортақ түркі тілі саяси және идеялық орыстандыруға қарсы қалқан қызметін атқаруы керек (Есмағамбетов, 2013b: 454). Осы себепті тіл – тек мәдени емес, стратегиялық әрі саяси мәселе болып табылады.

Бұл ұстаным негізінде Шоқай ешбір түркі тілін басқадан жоғары қоймай, халықтар арасындағы өзара түсіністікті жеңілдететін ортақ тіл немесе метатілді таңдауды қолдайды. Ол әсіресе Ыстамбұлда шыққан газетті Самарқанда қиындықсыз оқу қажеттігін айтып, түркі халықтары бір-бірінің зияткерлік және мәдени өнімдерін оқып, түсіне алуы керек деп санады (Кага, 2013: 349–350). Осылайша, тіл халықтарды байланыстырумен қатар, сыртқы үстемдікке қарсы рухани қорғаныс жүйесі ретінде де қызмет етуі тиіс еді.

Шоқайдың бұл тілдік көзқарасы қазіргі түркі интеграциясындағы ортақ әліпби, ортақ білім тілі, ғылыми-әдістемелік терминологияны біріздендіру сияқты бастамалардың зияткерлік алғышарты ретінде бағалануы мүмкін.

Шоқай Орта Азиядағы түркі халықтары ортақ тарихи шығу тегі, мәдени өмір салты және дәстүрлі құндылықтарға ие деп білді (Есмағамбетов, 2012b: 378). Оның көзқарасы бойынша, қазақ, қырғыз, өзбек және түрікмен халықтары тарих бойы бір географияда өмір сүріп, ұқсас өмір салтымен және өзара байланыста дамыған. Алайда, көші-қон үдерістері мен заманауи ұлт қалыптастыру саясаты бұл халықтарды шашыратып, біртұтас түркі ұлтын бес бөлек «ұлттық республикаға» бөліп тастады. Әрқайсысы өз тілімен, бір-бірінен «қытай қорғаны» мен «асып өтуге болмайтын ор» арқылы ажыратылды (Есмағамбетов, 2013b: 278).

Соған қарамастан, Шоқай бұл халықтардың арасында мәдени туыстықтың үзілмеген, әрі әлі де сақталып отырғанын айтқан. Оның сөзімен айтқанда: «Түркістандықтар – түрікшілдер. Себебі олар — түріктер. Олар үшін түрікшілдік табиғи, олардың түркілік болмысынан туындайды. Олар өз елінде осы бірлікке сүйене әрекет ететін болса, географиялық бірліктен тыс туысқан түркі бауырларын да сондай табиғилықпен бауырына тартады» (Есмағамбетов, 2014: 355). Шоқайдың пікірінше, қазақ, қырғыз, өзбек және түрікмен секілді Түркістан түріктері Түркістан ұлттық идеясы төңірегінде бірікпейінше, Түркістанның болашағын қамтамасыз ету мүмкін емес (Mustafa Çokay, 1932b: 5).

Мұстафа Шоқай ортақ мәдени негізге сүйене отырып, бірлік идеясын табиғи заңдылық ретінде қарастырды. Ол түркі халықтары өз түп-тамырларына қайта оралып, ортақ құндылықтарын еске алып, солар төңірегінде топтасуы керек деп есептеді. Оның «Түркістандықтар – түрікшілдер, өйткені олар – түріктер» деген сөзі бір географиялық және мәдени кеңістікте қалыптасқан ортақ дәстүрлер мен құндылықтардың маңызын айқын көрсетеді.

Бұл көзқарас этникалық үстемдікке емес, мәдени жақындық пен тарихи байланысқа негізделген. Шоқай үшін бірлік – идеологиялық ұран емес, әлеуметтік және тарихи қажеттілік. Ол бұл халықтар ортақ өткеніне, ортақ құндылықтарына және ортақ болашағына сүйеніп, тағдырлас әріптестер ретінде бірікпейінше, бақытты болашақ құра алмайды деп санады.

Ортақ тарихи сана: Болмысты тану мен күрес жадысы. Мұстафа Шоқайдың бірлік туралы тұжырымдамасындағы үшінші әрі ең терең деңгей – ортақ тарихи сана. Оның түсінігінде ұлттық тарихи сана тек өткенді дұрыс түсінуге емес, сонымен қатар ортақ ұлттық болмыс пен мәдени тұтастық төңірегінде топтасуға және болашаққа бірлескен бағдар жасауға негіз болады. Осы тұрғыдан алғанда, Түркияның түрік тарихнамасының орталығына айналуы — кеңестік билік астындағы түркі халықтары үшін үміт сыйлаған маңызды үдеріс болды. Тарихтың ғылыми, тәуелсіз және ішкі мұраттарға негізделген жазылуы – ұлттық болмысты қалыптастырудың іргетасы болып табылады (Mustafa Çokay, 1932b: 5).

Шоқай әсіресе кеңестік тарихнаманың идеологиялық сипатына ерекше назар аударады. Оның пікірінше, Кеңес өкіметі тарихты таптық күрес призмасы арқылы бұрмалап, тарихи шындықты халықтардың ұлттық санасын әлсірету үшін пайдаланды. Сондықтан тарих ғылымы — тек академиялық емес, саяси салаға да айналды (Mustafa Çokay, 1931a: 4–6).

Шынайы тарихты қалпына келтірмейінше, халықтар өзін тануға да, бірлік құруға да қабілетті бола алмайды.

Шоқай үшін тарих – халықтың өмір сүруі мен өзіндік болмысын сақтауы үшін іргелі бастау. Бұл бастау бұрмаланып, жалған немесе алдын ала таңылған түсіндірулер арқылы ұсынылса, халықтың әртүрлі топтары шатасып, рухани қарсылығы әлсірейді, ал басқа ұлттармен тең құқық талап ету қабілеті де жойылады. Шын мәнінде, түркі халықтары мұндай ғылыми атаулы желеумен жүргізілген идеологиялық манипуляцияларды батыстық орталардан да тікелей бастан кешірген (Есмағамбетов, 2013а: 305).

Экономикалық тәуелсіздік және интеграция. Мұстафа Шоқайдың көзқарасы бойынша, саяси тәуелсіздік тек экономикалық тәуелсіздікпен ғана мағынаға ие болады (Chokayev, 2024: 72). Ол Кеңес дәуірінде Түркістанның мақта өндірісіне біржақты тәуелділігіне қатты сын айтып, бұл құрылым халықты әлсіздікке, кедейлікке және сыртқы күштерге тәуелділікке алып бара жатқанын ескертті (Chokayev, 2024: 102–104; Есмағамбетов, 2012а: 396).

Шоқайдың ойынша, Түркістан халықтары еркін болашақ құруы үшін, әртараптандырылған, өзара пайдаға негізделген және эксплуатациядан ада экономикалық жүйе қалыптастыруы қажет (Chokayev, 2024: 108). Ол экономикалық тәуелсіздікті даму мәселесімен ғана емес, сонымен қатар халықаралық қатынастарда тең құқықты саяси субъект болудың алғышарты деп қарастырды. Мәскеудің мақта саясатына қызмет ететін тар бағыттағы аграрлық құрылым Түркістан халықтарын ашаршылыққа ұшыратып, өзгенің ресурсына тәуелді етіп қояды. Мұны тоқтату үшін ең алдымен Түркістан өз халқының азық-түлік қажеттілігін қамтамасыз ететін ауыл шаруашылық жүйесін қалыптастыруы тиіс.

Шоқай Түркістанды саяси да, экономикалық та толық дербес негізде құру қажеттігін айтқанда, бұл дербестік әлемнен оқшаулануды білдірмейтінін ерекше атап көрсетеді. Керісінше, өз ресурсына толық ие болған, дамыған Түркістан басқа елдермен тең дәрежеде экономикалық қарым-қатынас орната алады деп есептеді. Бұл көзқарас экономикалық тәуелсіздік пен орнықты даму түркі мемлекеттерінің интеграциясы мен әлемдік тепе-тең қатынастар орнатуы үшін стратегиялық маңызға ие екенін көрсетеді (Есмағамбетов, 2012а: 344).

Шоқайдың пікірінше, түркі мемлекеттері географиялық орналасуы мен саяси жағдайларына қарай түрлі елдермен одақта болуы мүмкін. Алайда бұл айырмашылықтар түркі халықтарының мәдени және рухани тұрғыда бір-бірін қолдауына кедергі болмауы керек. Мысалы, Әзербайжан Түркістанға қарағанда Грузия және Кавказ елдерімен жақын қарым-қатынас орнатуы мүмкін. Сол сияқты Қырым Украинамен тығыз байланыста болуы ықтимал. Бірақ саяси тұрғыдан әртүрлі топтарға жатса да, түріктер бір-біріне рухани және мәдени қолдау көрсетуді тоқтатпауы тиіс (Mustafa Çokaу, 1932а: 10).

Мұстафа Шоқай 1931 жылы жазған мақаласында большевиктердің Түркістанды Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан және Қарақалпақстан секілді бірнеше аймаққа бөліп, олардан Орталық Азия Федерациясын құруды көздегенін, алайда Қазақстанды бұл құрылымнан әдейі бөлек ұстағысы келгенін атап көрсетеді. Шоқай бұл көзқарасты сынға алып, былай деп жазады: «Біздің мақсатымыз – бөлінбейтін ұлттық Түркістан. Біз болашақ тәуелсіз ұлттық Түркістанды тұтас мемлекет ретінде елестетеміз. Оның құрылымында, қажетіне қарай, бұл жақтағыдай бірнеше кантондар (уәләйаттар) автономиялы түрде құрылуы мүмкін. Ертеңгі ұлттық, тәуелсіз Түркістан үкіметінің ең басты міндеттерінің бірі – түркі тайпаларын шебер және мұқият саясат арқылы бір қазанда қайнатып, ұлы мемлекетке айналдыру» (Mustafa Çokaу, 1931b: 9).

Шоқайдың ойынша, түркі халықтарының қарым-қатынасы мәдени бірлікке негізделуі керек, ал саяси жағынан әр халық жеке федерациялар құрып, кейін бұл құрылымдар конфедерация түрінде бірігуі қажет. Ол әрбір түркі халқы өз ерекшеліктерін сақтап, ішкі өмірін реттейтін заңдары бар Швейцария кантондары секілді автономиялық құрылымдар құра алатынын жоққа шығармайды. Шоқайды зерттеген профессор Көшім Есмағамбетовтың пайымынша, саяси бірлік формасын анықтау – түркі халықтары толық тәуелсіздік алғаннан кейін шешілуге тиіс мәселе (Есмағамбетов, 2012b: 381).

Мұстафа Шоқайдың бірлік идеясы – тіл, мәдениет және тарих ұштағанында қалыптасқан көпқырлы стратегиялық көзқарас. Оның ұсынған негізгі қағидалары – тек өз дәуірінің мәселелеріне берілген жауап емес, сонымен қатар болашақ түркі әлеміне арналған жүйелі жол картасы. Ортақ тілді қалыптастыру, мәдени бауырластықты нығайту және тарихи жадыны жаңғырту – түркі халықтарының бірлесе әрекет етуі үшін ажырамас алғышарттар.

Пантүркізмге сын және шынайы бірлік түсінігі. Мұстафа Шоқайдың көзқарасы бойынша, пантүркізм немесе пантуранизм – әртүрлі контексте қарастырылуы тиіс күрделі ұғым. Ол большевиктердің бастапқыда Шығыстағы төңкерістік мақсаттарына жету үшін панисламизм мен пантүркізм идеяларын насихат құралы ретінде пайдаланғанын атап көрсетеді (Шокаев, 2024: 192). Алайда кейін большевиктер бұл идеяларды өз үстемдігіне қауіп төндіретін фактор ретінде қарап, түркі халықтарын бір-бірінен бөліп, жеке «ұлттық автономиялар» түрінде ұйымдастыру саясатын жүзеге асырды (Шокаев, 2024: 80, 191).

Мұстафа Шоқайдың Бірлік Тұжырымдамасы мен Түркі Мемлекеттері Ұйымы арасындағы Зияткерлік Сабақтастық. Мұстафа Шоқайдың түркі әлеміндегі бірлік туралы ұстанымдары — XX ғасырдың басында айтылған тарихи идеялармен ғана шектелмейді; олар бүгінгі түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық әрекеттеріне тұжырымдық және саяси негіз қалайды. Осы тұрғыдан алғанда, 2009 жылы Нахчыванда құрылған және 2021 жылдан бастап институционалдық даму жолына түскен Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) – Шоқайдың бірлік идеясымен елеулі параллельдер көрсетеді. ТМҰ-ның тіл, мәдениет, экономика және тарих салаларындағы бастамалары — Шоқай өз еңбектерінде үнемі көтерген стратегиялық қағидалардың қазіргі заманғы көрінісі ретінде бағаланады.

Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) құрылу үдерісі, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздіктерін жариялаған түркі мемлекеттерінің 1992 жылы Түркияда өткізген Бірінші Саммит кездесуінің нәтижесінде негізінің қалануымен басталды. Бұл алғашқы кездесуде бірлестіктің атауы «Түркі тілді мемлекеттер басшыларының саммиті» ретінде жарияланды.

Одан кейінгі кезеңде, мүше әртүрлі түркі мемлекеттерінің бастамасымен 2009 жылға дейін сегіз рет саммит өткізіліп, басым мақсаттар мен міндеттер бойынша пікір бірлігіне келініп, бірқатар келісімдер жасалды (Çinar, Uzun, 2023: 144).

Құрылу үдерісі, 2009 жылы Нахчыванда өткен тоғызыншы саммитте қазіргі үдерісті институционалдандыру туралы шешімнің қабылдануымен маңызды кезеңге жетті. Бұл кездесуде Түркия, Қазақстан, Әзербайжан және Қырғызстанның қатысуымен «Нахчыван келісімі» қабылданды. Қол қойылған бұл келісімге сәйкес, ұйымның атауы «Түркі тілді мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі» немесе қысқаша «Түркі кеңесі» ретінде ресми түрде жарияланды (Çinar, Uzun, 2023: 144).

Жаңадан аталған бұл құрылым; Мемлекет басшылары, Сыртқы істер министрлері және Ақсақалдар кеңесімен қатар, орталығы Ыстамбұлда орналасқан Хатшылық және Жоғарғы лауазымды тұлғалар комитетінен тұрды. «Түркі тілді мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі» немесе «Түркі кеңесі» атауымен 2009 жылы құрылған бұл ұйым, 2010 жылы Ыстамбұлда өткен оныншы саммитпен ресми түрде іске қосылды (Çinar, Uzun, 2023: 144).

Кейін, 2021 жылы Түркияда өткізілген кездесуде, бірлестіктің атауы барлық түркі мемлекеттерін қамтуы және жаһандық ахуалда ұйым атауының әсерлі болуы мақсатында «Түркі мемлекеттері ұйымы» болып өзгертіліп, бірлестікке атау ретінде соңғы ресми нұсқасы берілді. Бұл өзгеріс, ұйымның болашағына қатысты маңызды шешімдер қабылданған кезеңді білдіреді.

Мұстафа Шоқайдың түркі дүниесіндегі бірлік ұстанымы – тарихи, мәдени және стратегиялық негіздерге сүйенетін, еріктілік қағидатына негізделген ынтымақтастық үлгісі ретінде қалыптасқан. Бұл көзқарас тек XX ғасыр басындағы саяси жағдайлардың жемісі ғана емес, сонымен қатар болашақта түркі мемлекеттері арасындағы қатынастар үшін де маңызды зияткерлік алғышарт болып табылады. Бүгінде институционалдық құрылымға ие болған Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) – тәуелсіз түркі республикаларының ортақ мәдени және саяси мақсаттар аясында ынтымақтастықты дамытуға ұмтылуының нақты көрінісі. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқайдың зияткерлік мұрасы мен ТМҰ-ның құрылымдық жүйесі, мақсаттары және

қызмет бағыттары арасында айрықша сабақтастық пен ұқсастық бар. Төменде Мұстафа Шоқайдың түркі бірлігі туралы көзқарастары мен ТМҰ-ның қазіргі құрылымы негізгі тұстар бойынша салыстырмалы түрде талданады.

Ортақ әліпби, ортақ білім беру бағдарламалары, терминологиялық үйлесімділік пен жастарға арналған жобалар (Organization Of Turkic States Strategy For «2022–2026»; Türk Dünyası 2040 Vizyonu) – Шоқай ұсынған бастамалардың нақты институционалдық жалғасы болып табылады. ТМҰ мүше мемлекеттердің терең тарихи тамыры мен ортақ мәдени мұрасына үлкен мән береді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тәуелсіздік алған түркі мемлекеттерінің ежелгі, бай, ортақ тарихы – бұл ұйымның құрылуына негіз болған басты факторлардың бірі болды. Осы себепті мүше мемлекеттер ортақ тарихты, мәдениетті, дінді, тілді және осыған ұқсас өзара байланысты салаларды қайта ашып, дамытуға ұмтылады (Çınar, Uzun, 2023: 144).

ТМҰ құрамындағы Түркі академиясының жобасы ретінде дайындалып жатқан ортақ тарих оқулығы – Шоқай сынға алған идеологиялық тарихнаманың орнына ортақ құндылықтарға негізделген көпұлтты, көпқабатты тарихты қалыптастыруды мақсат етеді. Түркі мемлекеттері ұйымының 2022–2026 жылдарға арналған стратегиясында ортақ оқулықтар дайындау туралы нақты мәлімет берілген. Бұл құжатқа сәйкес, Түркі академиясы тарапынан Ортақ түркі тарихы, Түркі әлемінің географиясы және Ортақ түркі әдебиеті пәндеріне арналған оқулықтар дайындалып, мүше мемлекеттердің ұлттық білім беру жүйесіне енгізілмек (Organization, 27).

М.Шоқайдың тұжырымынша экономикалық тәуелсіздік – тек материалдық әл-ауқатты көтеру құралы ғана емес, сонымен қатар саяси субъектілік пен халықаралық аренадағы тең әріптестік құрудың негізі. Ол сыртқы экономикалық ықпалға тәуелділіктің ұлттық мүддеге қатер төндіретінін ерте түсінді. Қазіргі кезеңде, әсіресе, 2020 жылдан кейінгі геосаяси ахуал (пандемия, Ресейге санкциялар, Қытай логистикасындағы өзгерістер) ТМҰ мемлекеттерін әртараптандырылған экономикалық бағыттарға көшуге мәжбүр етті. Осы тұрғыдан алғанда, Түркі мемлекеттерінің экономикалық әріптестігі – ішкі тұрақтылықты сақтаудың және сыртқы қысымдардан қорғанудың жолы ретінде қарастырылады. Бұл Мұстафа Шоқайдың қауіпсіздік пен дербестік байланысы туралы ойларымен мазмұндық және концептуалдық деңгейде сәйкес келеді. Ал, өзара пайдаға негізделген ынтымақтастыққа келетін болсақ Шоқай «бір тараптың пайдасы екіншісінің есебінен құрылмауы тиіс» деген принципті ұстанды. Оның пікірінше, экономикалық қарым-қатынас әділеттілік пен тепе-теңдік негізінде құрылуы қажет. Бүгінде ТМҰ шеңберінде қабылданған 2022–2026 жылдарға арналған экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы өзара тиімді сауда, инвестициялық орта құру, шағын және орта бизнесті қолдау сынды бағыттарды қамтиды. Бұл – Шоқай тұжырымдаған әділетті экономикалық құрылым қағидаларын институционалдық деңгейде іске асыру әрекеті деп тануымыз қажет. Мұстафа Шоқайдың экономикалық көзқарастары заманауи Түркі мемлекеттері ұйымының стратегиялық бағыттарымен идеялық тұрғыдан сабақтас. Оның экономикалық дербестік, әділеттілік, әртараптандыру сияқты қағидалары қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтқан жоқ (İşbirliği Alanları Detay, 2025; Organization, 5–11). Орта дәліз (Middle Corridor) жобасы – түркі мемлекеттері арасындағы көлік пен сауда байланыстарын күшейтуді көздеп қана қоймай, Ресей мен Қытай сияқты алпауыт күштердің экономикалық қысымына балама бағыттар қалыптастыруды да мақсат етеді (Kaуa, 2024).

ТМҰ – мүше мемлекеттердің егемендігін құрметтейтін, бірақ саяси үйлесім, ортақ мүдде және өңірлік қауіпсіздік салаларындағы ынтымаққа негізделген құрылым. Бұл ұйым этникалық немесе діни үстемдікке емес, теңдікке, өзара құрмет пен ортақ мүддеге сүйенеді. Мұндай көпжақты ынтымақтастық – Мұстафа Шоқай ұсынған тең қарым-қатынасқа негізделген экономикалық ынтымақ үлгісімен толық сәйкес келеді.

Қорытынды

Мұстафа Шоқай – ХХ ғасырдың басында Түркістан халықтарының саяси тәуелсіздік, мәдени еркіндік және тарихи болмысты сақтау жолындағы күресін зияткерлік деңгейде бастап, эмиграциялық кезеңінде бұл күресті халықаралық деңгейге көтерген көпқырлы ойшыл тұлға. Ол дамытқан бірлік тұжырымдамасы ортақ тілге, ортақ тарихи санаға және ортақ мәдениетке негізделіп, этникалық үстемдікке немесе идеологиялық догматизмге емес, еріктілікке, теңдікке және стратегиялық реализмге сүйенді. Шоқайдың зияткерлік кеңістігі ресейлік империализм мен кеңестік идеологиялық үстемдікке қарсы рухани қарсылық алаңын қалыптастырып, халықтардың өз болмысымен өмір сүру құқығын қорғады.

Шоқайдың бірлік туралы көзқарасы бүгінгі тәуелсіз түркі мемлекеттері арасындағы көпжақты ынтымақтастық тетіктерімен елеулі дәрежеде үйлеседі. Әсіресе, Түркі мемлекеттері ұйымы (ТМҰ) – Шоқай ұсынған бірліктің формасын тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін халықтардың шешімі белгілейді деген құрылым ретінде танылып, ерікті қатысу, тең өкілдік, мәдени серіктестік және экономикалық ынтымақ қағидаларына негізделген интеграциялық үдерісті жүзеге асыруда. Шоқай көтерген тарихи жадыны қайта қалпына келтіру идеясы, ТМҰ аясындағы ортақ әліпби, білім беру бағдарламалары, ғылыми терминологияны үйлестіру және мәдени саясаттарда институционалдық көрініс тапты.

Экономикалық салада да осындай сабақтастық байқауға болады. Шоқайдың Кеңес дәуіріндегі мақта монополиясына негізделген тәуелділік құрылымын сынаған көзқарасы – ТМҰ-ның көлік, логистика, сауда және инвестиция салаларындағы ынтымақтастық стратегияларымен үндеседі. Осы тұрғыдан алғанда, «Орта дәліз» секілді көпұлтты жобалар тек экономикалық интеграцияны көздеп қана қоймай, сонымен бірге тәуелсіз түркі мемлекеттерінің жаһандық деңгейде еркін және тиімді әрекет етуіне жол ашуды мақсат етеді.

Шоқайдың бірлік туралы тұжырымдамасы реалистік және плюралистік ұстанымға негізделген. Ол қазіргі көпжолды халықаралық жүйе жағдайында әртүрлі түркі халықтары өз болмысын сақтай отырып, саяси жағынан орталықтандырылмаған құрылым аясында ынтымақтаса алатын өміршең модель ұсынады. ТМҰ-ның этникалық үстемдікке ұмтылмай, тарихи байланыс пен мәдени жақындық негізінде қатынастарды дамытуы – Шоқайдың баршаны қамтитын тұжырымдамасының заманауи көрінісі деуге болады.

Қорытындылай келе, Мұстафа Шоқайдың идеялары мен қазіргі тәуелсіз түркі мемлекеттері арасындағы өзара қатынастар арасында зияткерлік және институционалдық сабақтастықтың бар екенін байқауға болады. Шоқай ұсынған түркі ынтымақтастығы моделі тарихи-мәдени ортақтыққа негізделген және тең құқылы серіктестік пен стратегиялық ықпалдастық принциптерін алға тартады. Қазіргі кезеңде бұл модель Түркі мемлекеттері ұйымы сияқты аймақтық құрылымдар аясында институционалдық деңгейде жүзеге асырылып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, Мұстафа Шоқайдың мұрасын тек тарихи контексте ғана емес, сондай-ақ заманауи түркі интеграциясының идеялық және стратегиялық негізі ретінде бағалау орынды.

Әдебиеттер

В эмиграции, 2021 — *В эмиграции: Эпистолярное наследие Мустафы Чокаева. 1919–1941* / Ред. Г.К. Кокебаева; составители: Г.Т. Исахан, Г.К. Кокебаева, С.К. Шилдебай. Алматы: Полиграфия сервис и К, 2021. 488 с.

Есмағамбетов, 2012a — *Есмағамбетов К. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. III том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 664 б.*

Есмағамбетов, 2012b — *Есмағамбетов К. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. I том. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. 544 б.*

Есмағамбетов, 2013a — *Есмағамбетов К. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. VI том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 524 б.*

Есмағамбетов, 2013b — *Есмағамбетов К. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. VII том. Алматы: Дайк-Пресс, 2013. 572 б.*

Есмағамбетов, 2014 — *Есмағамбетов К. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. XI том. Алматы: Дайк-Пресс, 2014. 544 б.*

- Садыкова, 2002 — *Садыкова Б.* История Туркестанского легиона в документах. Алматы: Кайнар, 2002. 248 с.
- Садыкова, 2009 — *Садыкова Б.* Мустафа Чокай в эмиграции. Алматы: Мектеп, 2009. 248 с.
- Andican, 2003 — *Andican A. A.* Ceditizm’den bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi // (1. bsk). İstanbul: Emre, 2003. 942 p.
- Chokayev, 2024 — *Chokayev M.* The Policy of the Soviet Union Towards Turkic World (Selected Articles in French) (Abdulvahap Kara, Ed.) // Dogu Kutuphanesi, 2024.
- Çınar, Uzun, 2023 — *Çınar Y., Uzun Y.U.* Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik-Siyasal Potansiyeli ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler // MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (Özel Sayı), Article Özel Sayı, 2023. // URL: <https://doi.org/10.33206/mjss.1296831>.
- İşbirliği Alanları Detay, 2025 — *İşbirliği Alanları Detay.* (n.d.). Türk Devletleri Teşkilatı. Retrieved, 2025. // URL: <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi>.
- Kara, 2013 — *Kara A.* (with Aylin de Tapia, A.). Mustafa Tchokai Une Vie Pour l’indépendance du Kazakhstan. L’Harmattan, 2013.
- Kaya, 2024 — *Kaya E.* Orta Koridor’un Dünya Politikasında ve Avrasya’da Artan Önemi. Düşünce Dünyasında Türkiz, 2024. No. 15(1). Article 1. // URL: <https://doi.org/10.59281/turkiz.1458292>.
- Libera, 2013 — *Libera P.* II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego “Wojskowe Teki Archiwalne”. Warszawa, 2013. Vol. IV. 575 p.
- Çokay, 1931a — *Mustafa Çokay.* Bir Gılmıy Ötirikke Qarsı (Qoqan Avtonomiyasına 14 Jıl Toluvına Oray). Yaş Türkistan, 1931. No. 25. Pp. 4–11.
- Çokay, 1931b — *Mustafa Çokay.* “Sovyet Orta Asya Federasyonu” den “Milli Müttehid Türkistan Devleti” ge. Yaş Türkistan, 1931. No. 16. Pp. 4–9.
- Çokay, 1932a — *Mustafa Çokay.* Cephemizi Birleştirir Hakkında. Yaş Türkistan, 1932. No. 32. Pp. 6–10.
- Çokay, 1932b — *Mustafa Çokay.* Türkistan Türklüğü. Yaş Türkistan, 1932. No. 32. Pp. 1–5.
- Organization, 2022 — *Organization Of Turkic States Strategy For “2022–2026.”* (Belirtilmemiş). Türk Devletleri Teşkilatı / Organisation of Turkic States, 2022.
- Togan, 1969 — *Togan A.Z.* V. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, 1969.
- Togan, 1981 — *Togan A.Z.* V. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi (2.bsk). Enderun Kitabevi, 1981.
- Türk Dünyası, 2021 — *Türk Dünyası 2040 Vizyonu.* (Belirtilmemiş). Türk Devletleri Teşkilatı / Organisation of Turkic States, 2021.

References

- Andican, 2003 — *Andican A.A.* Ceditizm’den bağımsızlığa hariçte Türkistan mücadelesi // (1. bsk). İstanbul: Emre, 2003. 942 p. (In Turk.).
- Çokay, 1931a — *Mustafa Çokay.* Bir Gılmıy Ötirikke Qarsı (Qoqan Avtonomiyasına 14 Jıl Toluvına Oray). Yaş Türkistan, 1931. No. 25. Pp. 4–11.
- Çokay, 1931b — *Mustafa Çokay.* “Sovyet Orta Asya Federasyonu” den “Milli Müttehid Türkistan Devleti” ge. Yaş Türkistan, 1931. No. 16. Pp. 4–9.
- Çokay, 1932a — *Mustafa Çokay.* Cephemizi Birleştirir Hakkında. Yaş Türkistan, 1932. No. 32. Pp. 6–10.
- Çokay, 1932b — *Mustafa Çokay.* Türkistan Türklüğü. Yaş Türkistan, 1932. No. 32. Pp. 1–5.
- Chokayev, 2024 — *Chokayev M.* The Policy of the Soviet Union Towards Turkic World (Selected Articles in French) (Abdulvahap Kara, Ed.) // Dogu Kutuphanesi, 2024.
- Çınar, Uzun, 2023 — *Çınar Y., Uzun Y.U.* Köklü Geçmişten Güçlü Geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel Ekonomik-Siyasal Potansiyeli ve Teşkilatın Geleceğine Dair Öngörüler // MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (Özel Sayı), Article Özel Sayı, 2023. // URL: <https://doi.org/10.33206/mjss.1296831>. (In Turk.).
- In Emigration, 2021 — V emigratsii: Epistolarynoye naslediye Mustafy Chokayeva. 1919–1941 gg. [In Emigration: The Epistolary Legacy of Mustafa Shokay. 1919–1941] / Ed. G.K. Kokebayeva; compilers: G.T. Isakhan, G.K. Kokebayeva, S.K. Shildebai. – Almaty: Poligrafiya Servis i K, 2021. 488 p.
- Kara, 2013 — *Kara A.* (with Aylin de Tapia, A.). Mustafa Tchokai Une Vie Pour l’indépendance du Kazakhstan. L’Harmattan, 2013. (In Turk.).
- Kaya, 2024 — *Kaya E.* Orta Koridor’un Dünya Politikasında ve Avrasya’da Artan Önemi. Düşünce Dünyasında Türkiz, 2024. No. 15(1). Article 1. // URL: <https://doi.org/10.59281/turkiz.1458292>. (In Turk.).
- Libera, 2013 — *Libera P.* II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego “Wojskowe Teki Archiwalne”. Warszawa, 2013. Vol. IV. 575 p.
- Organization, 2022 — *Organization Of Turkic States Strategy For “2022–2026.”* (Belirtilmemiş). Türk Devletleri Teşkilatı / Organisation of Turkic States, 2022. (In Turk.).
- Organization, 2022 — *Organization Of Turkic States Strategy For “2022–2026.”* (Belirtilmemiş). Türk Devletleri Teşkilatı / Organisation of Turkic States, 2022. (In Turk.).
- Sadykova, 2002 — *Sadykova B.* Istoriya Turkestanskogo legionia v dokumentakh [The History of the Turkestan Legion in Documents]. Almaty: Kainar, 2002. 248 p. (In Russ.).

- Sadykova, 2009 — *Sadykova B.* Mustafa Chokay v emigratsii [Mustafa Chokay in Emigration]. Almaty: Mektep, 2009. 248 p. (In Russ.).
- Togan, 1969 — *Togan A.Z.* V. Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, 1969. (In Turk.).
- Togan, 1981 — *Togan A.Z.* V. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi (2.bsk). Enderun Kitabevi, 1981. (In Turk.).
- İşbirliği Alanları Detay, 2025 — *İşbirliği Alanları Detay.* (n.d.). Türk Devletleri Teşkilatı. Retrieved, 2025. // URL: <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi>. (In Turk.).
- Yesmagambetov, 2012a — *Yesmagambetov, K.* Shogay M. Shygarmalarynyň tolyk, zhinakhy On eki tomдық [M. Shokay: Complete Works in Twelve Volumes]. Almaty: Daik-Press, 2012. Vol. III. 664 p. (In Kaz.).
- Yesmagambetov, 2012b — *Yesmagambetov, K.* Shygarmalarynyň tolyk, zhinakhy On eki tomдық [M. Shokay: Complete Works in Twelve Volumes]. Vol. I. Almaty: Daik-Press, 2012. 544 p. (In Kaz.).
- Yesmagambetov, 2013a — *Yesmagambetov, K.* Shygarmalarynyň tolyk, zhinakhy On eki tomдық [M. Shokay: Complete Works in Twelve Volumes]. Vol. VI. Almaty: Daik-Press, 2013. 524 p. (In Kaz.).
- Yesmagambetov, 2013b — *Yesmagambetov, K.* Shygarmalarynyň tolyk, zhinakhy On eki tomдық [M. Shokay: Complete Works in Twelve Volumes]. Vol. VII. Almaty: Daik-Press, 2013. 572 p. (In Kaz.).
- Yesmagambetov, 2014 — *Yesmagambetov, K.* Shygarmalarynyň tolyk, zhinakhy On eki tomдық [M. Shokay: Complete Works in Twelve Volumes]. Vol. XI. Almaty: Daik-Press, 2014. 544 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Asian Journal “Steppe Panorama”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 12. Is. 3, pp. 840-854, 2025
 Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_840-854

COMMON ASPECTS OF THE NOMADIC LIFE OF TURKIC AND MONGOLS

*Syeitkhan Shynarbyek*¹

¹Institute of History and Ethnology of the Mongolian Academy of Sciences
 (13, Enkhtayvan Ave., 13330, Bayanzurkh District, Ulaanbaatar, Mongolia)
 Doctor of Philosophy (PhD) in History, Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
 © Syeitkhan Sh., 2025

Abstract. *Introduction.* Since ancient times, Turkic and Mongol communities have been nomads engaged in animal husbandry and agriculture. Both peoples share various cultural similarities and have been closely interconnected throughout history. The common cultures of the Turkic and Mongol communities are evident in archaeological excavations and remnants found in burial sites dating back to the Bronze Age and the Hunnic period. Moreover, historical sources written in Chinese, Persian, Turkic, and Mongolian languages provide information about the similarities in the steppe lifestyle and culture of the Mongols and Turks. *Goals and objectives.* Although the nomadic way of life and the culture of animal husbandry, once widespread among the Turkic and Mongolian peoples, are now disappearing worldwide, these traditions have gradually declined over time. This is largely due to herders moving to cities and adopting other occupations. The noticeable decrease in the number of people engaged in animal husbandry is one of the concerning issues. Therefore, we aimed to study the shared traditions of the Turkic and Mongolian peoples from a scientific perspective. *Results.* We hope that studying the common values and lifestyle of nomadic peoples in today's era of globalization will contribute positively to the preservation and promotion of fading nomadic culture and traditions. Moreover, it will undoubtedly play a role in strengthening the bonds of friendship and brotherhood between the nomadic Turkic and Mongolian peoples. *Conclusion.* Studying the shared values of the nomadic Turkic and Mongolian peoples – from Central Asia to the lands of Anatolia – is of great importance. These two closely connected peoples share many similar traditions and values. In this article, some common traditions and aspects of the nomadic lifestyle of the Turkic and Mongolian peoples have been analyzed from a scientific perspective.

Keywords: Turkic and Mongolian, nomads, tradition, animal husbandry, shared values

For citation: Syeitkhan Sh. Common aspects of the nomadic life of turkic and mongols // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 840–854. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_840-854

ТҮРІКТЕР МЕН МОҢҒОЛДАРДЫҢ КӨШПЕЛІ ӨМІР САЛТЫНЫҢ ОРТАҚ ҚЫРЛАРЫ

Сейітханұлы Шынарбек¹

¹Моңғолия Ғылым Академиясының Тарих және этнология институты,
(13-үй, Энхтайван даңғ., 13330, Баянзүрх ауданы, Улаанбаатар, Моңғолия)
Тарих ғылымдарының докторы PhD, ғылыми қызметкер.

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сейітханұлы Ш., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Түркі және моңғол қауымдары көне дәуірлерден бастап мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысқан көшпенділер. Екі халық та түрлі ортақ мәдениетке ие және тарих тұрғысынан да бір-бірімен тығыз байланысты. Түрік пен моңғол қауымдарының ортақ мәдениеттері ежелгі Қола дәуірі мен Ғұн дәуіріне қатысты археологиялық қазбалардан, қорымдардан табылған кейбір қалдықтардан көрініс табады. Сонымен қатар, қытай, парсы, түрік және моңғол тілдерінде жазылған тарихи деректерде моңғолдар мен түріктердің дала өмірі мен тұрмыс салты, мәдениеттерінің ұқсастығы туралы мәліметтер кездеседі. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері.* Дүниежүзінде ұмытылып бара жатқан көшпенділік өмір салты мен мал шаруашылығы мәдениеті түрік пен моңғол халықтары арасында бұрын кең таралған болса да, уақыт өте келе бұл дәстүрлер азайып, дала қойнауындағы малшылардың және ауылды жерлерден қалаға көшіп, басқа кәсіппен айналысуына байланысты көшпенді дәстүрдің жоғалып бара жатқандығын аңғаруға болады. Мал шаруашылығымен айналысатын малшылар санының да азайып бара жатқандығы бізді алаңдатқан мәселелердің бірі. Сондықтан түрік халықтары мен моңғолдардың ортақ дәстүрлерін ғылыми тұрғыдан зерттеуді мақсат еттік. *Нәтижелер.* Қазіргі жаһандану дәуірінде көшпенділердің ортақ құндылықтары мен өмір салтының зерттелуі ұмытылып бара жатқан көшпенді мәдениет пен дәстүрдің насихатталуына және дамуына да оң нәтижесін береді деп үміттенеміз. Сонымен қатар көшпенді түркі және моңғол халықтарының достық, бауырластық қарым-қатынасының нығая түсуіне де өз нәтижесін берері сөзсіз. *Қорытынды.* Орта Азиядан Анадолы топрақтарына дейін жеткен көшпенді Түркі және Моңғолдардың ортақ құндылықтарының зерттелуі – ерекше маңызды. Ежелден тығыз байланыста болған, бұл екі халықтың арасында бір-біріне ұқсас көптеген дәстүр, құндылықтар бар. Мақаламызда көшпенді Түркілер мен Моңғолдардың кейбір ортақ дәстүрлері, өмір салтының ортақ қырлары ғылыми тұрғыдан қарастырылып, талданды.

Түйін сөздер: Түрік және моңғол, көшпенділер, дәстүр, мал шаруашылығы, ортақ құндылықтар

Дәйексөз үшін: Сейітханұлы Ш. Түріктер мен моңғолдардың көшпелі өмір салтының ортақ қырлары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 840–854 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_840-854

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ КОЧЕВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ТЮРКОВ И МОНГОЛОВ

Сейітхан Шынарбек¹

¹Институт истории и этнологии Академии наук Монголии,
(д. 13, просп. Энхтайвана, 13330, район Баянзурх, Улан-Батор, Монголия)
Доктор исторических наук, PhD, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сейтхан Ш., 2025

Аннотация. *Введение.* С древнейших времён тюркские и монгольские народы были кочевниками, занимавшимися скотоводством и земледелием. Оба народа обладают схожей культурой и исторически тесно связаны между собой. Общие элементы культуры тюрков и монголов прослеживаются в археологических раскопках и находках из захоронений, относящихся к Бронзовому веку и периоду Хунну. Кроме того, в исторических источниках, написанных на китайском, персидском, тюркском и монгольском языках, содержатся сведения о схожести образа жизни и культуры этих народов в степях. *Цель и задачи исследования.* Несмотря на то, что кочевой образ жизни и культура скотоводства когда-то были широко распространены среди тюркских и монгольских народов, сегодня эти традиции постепенно исчезают. Это связано с уменьшением числа пастухов, переселением сельского населения в города и сменой рода занятий. Сокращение числа людей, занимающихся скотоводством, вызывает у нас беспокойство. Поэтому целью настоящего исследования стало научное изучение общих традиций тюрков и монголов. *Результаты.* Мы надеемся, что изучение общих ценностей и образа жизни кочевых народов в условиях глобализации окажет положительное влияние на сохранение и популяризацию исчезающей кочевой культуры и традиций. Кроме того, это, без сомнения, будет способствовать укреплению дружбы и братских отношений между кочевыми тюркскими и монгольскими народами. *Выводы.* Исследование общих ценностей кочевых тюрков и монголов, распространившихся от Центральной Азии до Анатолии, имеет особую важность. Между этими двумя народами, с древности находившимися в тесных связях, существует множество схожих традиций и ценностей. В данной статье были научно рассмотрены и проанализированы некоторые общие традиции и схожие черты образа жизни кочевых тюрков и монголов.

Ключевые слова: Тюрки и монголы, кочевники, традиции, скотоводство, общие ценности

Для цитирования: Сейтхан Ш. Общие черты кочевого образа жизни тюрков и монголов // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 840–854. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_840-854

Кіріспе

Түріктер мен моңғолдардың ең жақын ортақ құндылықтардың бірі – көшпенділік өмір салты болып табылады. Бұл ұғым, түрік тілінің ең ежелгі жазба деректерінде «гөч» және «көч» деп жазылады (Мерт, 2009: 180–182). Бұл ұғымға қатысты тағы бір термин «көшпенді» (қонар-көшер) сөзі. Моңғолиядағы Ұйғыр мемлекетінің (745–840) екінші билеушісі Моён Чор (747–759) VIII ғасырдың ортасында жаздырған Ұйғырларға қатысты Тариат (Терхин) жазуының батыс бетінде «көшпенді» (қонар-көшер) атауы берілген, бұл термин: («...мен өз жерімде және өз суларыма қарай осы өңірде қонар көчермін» / “...ol ybirkaç(i)m(i)n şub(u)m(i)ñ қоң(a)r көçbirkaçr bbirkaçn) (Tekin, 1982: 806–810; Mert, 2019: 182; Şahin, 2020: 17), - деп жазылған.

Түрік тілінде «оба», моңғолдарда «овог» деп аталатын ұғым – отбасынан сәл үлкенірек, өзара қандық байланысы бар туыстық құрылымды білдіреді. Обалар қыс, жаз, жайлау және күз арасындағы маусымдық көші-қон әрекеттері осы обалар жиі кездеседі (Şahin, 2020: 20). Анадолы түрікшесінде «көші-қон, оба» (göç-oba) сөзі «қонар-көшер» (konargöçer) яғни «көшпенді» ұғымына айналған. Бұл сөз Әзербайжан түрікшесінде «көшәри» (köçäri), Başkurtçada “”, “küskinsilär”, Kazakçada “köşpeli”, “köşpendiler”; Kırgızcada “köçmön”; Özbekçede “köçmānçi”; Tatar Türkçesinde “küçmä halık”; Türkmencede “göçmen”; Uygurcada “köçmān”; Rusçada “koç’evnik”, “koç’evoy”), башқұрт тілінде «күсмә халык» (küsmä halık), «күскүнсиләр», қазақ тілінде «көшпенділер», «көшпенділер», қырғыз тілінде «көшмөн» (köçmön), өзбек тілінде «көшмәнші» (köçmānçi), татар тілінде «күчмә халык» (küçmä halık), түрікмен тілінде «гөшмен» (göçmen), ұйғыр тілінде «көшмән» (köçmān), орыс тілінде «кочевник», «кочевой» деп аталады (Karşılaştırmalı, 1992: 278–279). «Көш» сөзінен туындаған

«көшер» сөзі бір орыннан екінші орынға көшу деген мағына береді. Моңғол тілінде де «көш» (nüüdel), «көшпенді» (nüüdelčün) деп айтылады.

«Көшпенді» (konargöçer) сөздігі мынадай мағына білдіреді: Өмір сүру үшін маусымдарға байланысты жайлау мен қыстауға алма кезек көшіп, тұрақты мекенге орнықпаған қоғамның өмір салты. Аңшылықпен, мал шаруашылығымен және егіншілікпен айналысатын тайпа (ру) тәрізді қауымдар негізінен көшпенді болып табылады (Ülken, 1969: 119; Karataş, 2017: 130). Түркі тектес халықтар арасында «көшпенді», «көшеревлі», «қонар-көшер», «көшер», - деп аталатын бұл қауымдар жыл бойы маусымдарға байланысты үнемі мекен ауыстырады.

Түрік тілінің ең ерте жазба деректерінде «адым басу», «алға жылжу» және «жүру» мағыналарын білдіретін «йор-/йөрү-» етістігінің соңына «-к» қосымшасының жалғануы арқылы пайда болған «йөрүк» терминіне алғаш рет XV ғасырда Анатолия түрікше жазбаларында кездеседі. Османлы дәуірінде «йөрүк» (yögük) терминінің қасында «түрікмен», «қонар-көшер», «көшер», «көшер-евли» (konargöçer, göçer, göçer-evli) және сияқты терминдер қолданылған.

Түркия ғалымы Бахаеддин Өгелдің пікірінше (Ögel, 1978: 1–3) түрік тілінде ең көп қолданылатын «қонаргөшер» сөзі «көш-оба» сөзінен немесе парсы тіліндегі «көш-аве» сөзінен шыққан деп есептеледі. Алайда бұл сөз қазіргі уақытта өзінің ескі және жақсы мағынасын жоғалтқан. Османлы дәуірінде «көшеревли», «көшкүн», «көшкүнджү» сөздері кең тараған. Орта Азия түрік тілдерінде «көшу» және «тасыну» сөздері де көп қолданылады. Ежелгі түріктер болса, осындай топтық көші-қон істерін «көчүрмек» деп атайтын, ал көшкен жерде әкімшілік тарапынан жасалған қоныстандыру істеріне «қондырмақ / қондыру» деп аталған.

«Йөрүк» – Анадолының түрлі өңірлерінде көшпенді өмір салтын ұстанған түріктерге берілген атау. «Йүрүмек» етістігінен шыққан «йөрүк» атауы «жүруші», яғни «кезуші» деген мағынаны білдіреді. Анадолыдағы түрік көшпенділерінің бір бөлігіне «йөрүк» деп қашаннан бері айтылғаны туралы бірнеше пікір бар. Бұл тұрғыда аталған термин XII ғасырдың екінші жартысында пайда болды деген пікірлердің қасында 15 немесе XVII ғасырда пайда болды дегендер де бар (Matsubara, 2012: 1). Анадолыдағы көшпелі қауымдардың соңғы өкілдері – Йөрүклер болып табылады. «Йөрүк» атауы Орта Азиядан Анадолыға қоныс аударған түрікмендердің бір бөлігіне берілген атау.

Моңғолдардың көшпенділік өмір салтына қатысты маңызды мәлімет беретін еңбектердің бірі – Б.Й. Владимирцовтың *Moğolların İçtimaî Teşkilatı: Moğol Konargöçer Feodalizmi* «Моңғолдардың әлеуметтік жағдайы: Моңғол көшпенділер феодализмі» атты еңбегі. Владимирцовтың пікірінше, XI ғасырда «орманды» моңғол тайпалары Байкал көлі маңында, Енисей өзенінің жоғарғы ағысында және Ертіс бойларында өмір сүрген. Дала қойшылары Кулун-Буйыр (Моңғолияның шығыс жағы) көлі мен Алтай тауларының оңтүстік беткейлеріне дейінгі кең далалар мен жайлауларда көшіп-қонып өмір сүрген (Vladimirtsov, 1995: 56–57). Осы мәліметке сәйкес, моңғолдардың XI ғасырда қонарқонер тұрмысын ұстанған қауымдар болғаны белгілі.

Владимирцовтың «орманды» деп атаған моңғол тайпалары жабайы аңдарды (балықтар да қоса алғанда) аулайтын аңшылар болған. Бұл тайпалар ешқашан орманнан шықпайтын, ағаш қабығынан жасалған жеңіл күркелерде (салаш) өмір сүруген. Ал далалық көшпенділер болса «киіз үйде тұратын тайпалар» еді. Орман тайпалары жабайы аңдарды, әсіресе марал, киік және қарақұйрықты қолға үйреткен, олардың еті мен сүтін пайдаланған. Сонымен қатар, олар орманда жүргенде үй заттарын маралдарға артқан, аттарды да тасымалдау мақсатында қолданған (Vladimirtsov, 1995: 34).

Осы мәліметтерге қарағанда, X–XI ғасырларда моңғолдар екі түрлі топтан құралған қоғам болғаны айқын: бірі – мал шаруашылығымен айналысқан көшпенділер, екіншісі – орманда аңшылықпен күн көрген тайпалар. Орман тайпаларының өз өмір ережелері мен тәртіптері болған. Ал далалық көшпенді моңғолдар мәдени және дәстүрлік жағынан түрік тектес көшпенді қауымдарға жақын. Олар малдың еті мен сүтімен тамақтанып, негізгі тіршілік көзі ретінде мал шаруашылығын ұстанған. Мал терісінен түрлі киімдер, тоқымалар жасаған, әр маусымда шөпті және суы мол жайылымдарға көшіп-қонып отырған. Көш кезінде ат, бұқа,

түйе секілді малдарды көлік ретінде қолданған. Бұл жайында Владимирцовтың еңбегінде (1995: 60–61) былай делінген: «XI – XIII ғасырларда өмір сүрген қонар-көшер (көшпенді) моңғол шопандардың басты кәсібі қой бағу және аңшылық болған; олар бір мезгілде көшпенді қойшы және аңшы болған, сонымен бірге экономикалық өмірінің негізі мал өсіру болған. Моңғол көшпенділері сиыр, қой, ешкі және жылқы өсірген; түйе Тола (Туул), Керулен (Хэрлэн) және Онон өзендері жағасында өмір сүрген моңғолдар арасында сирек кездескен. Шыңғыс ханның Тангут жорығынан кейін түйе көбейе бастаған. Дүние жүзінде мал шаруашылығымен айналысатын малшы басқа да халықтар сияқты, моңғол көшпенділері де қойларын жайылым іздеп жылына бірнеше рет жер ауыстырып, көшіп отырған.»

Қазіргі таңда да моңғолдар бұрынғыдай көшпенділік өмір салтын жалғастыруда. Малшылар малдарын өсіруге қолайлы жерлерге, өзен жағаларына және әр маусымға байланысты климаттық жағдайларға сәйкес берекелі топырақтарға көшеді. Түріктер сияқты жыл сайын барлық маусымда жайылым, қоныс ауыстырады. Моңғолдарда қыстау «өвөлжөө», көктемде баратын жер «хаваржаа», жайлау «зуслан» және күзеу «намаражаа» деп аталады. Осы тұрғыдан алғанда түріктер мен моңғолдардың «көшіп-қону» немесе «көшпенділік» ұғымдары мен дәстүрлері өте ұқсас.

Түркі халықтары көшпенді халық болғандықтан өмір салты, ауа райының қаталдығына сәйкес түрлі баспана (үй) қолданып келгендігін белгілі. Соның ішінде көшіп қонуға қолайлы «киіз үй» түркі халықтары арасында ертеден бері қолданылып келе жатқан ең басты «баспана». Әсіресе қазақтардың киіз үйлері туралы мәліметтер Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, М. Мұқанов, Х. Арғынбаев сияқты ғалымдар ғылыми еңбектерінде жазылған.

Моңғолияда тұратын және мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар да нағыз көшпелі өмір салтын ұстанады. Шығыс Түркістандағы қазақтар да соңғы уақыттарға дейін, яғни XX ғасырдың ортасына дейін Алтай тауларында көшпелі өмір сүрген. Олардың да негізгі күнкөріс көзі – мал шаруашылығы болғанымен, арпа, бидай және тары сияқты дәнді дақылдарды да өсірген. Алтайдың етегіндегі өзен бойларында орналасқан «қыстау» деп аталатын қыстық жерлерде (ыстық үй деп аталатын бөренеден салынған қыстық үйлерде) қыстың алты айын өткізетін. Көктемде сәуір, мамыр айларында мал төлдеу кезеңіне қолайлы жерлерге қоныстанып, маусым-шілде айларында жайлауға көшетін. Күзде, яғни тамыз-қыркүйек айларында (күзеу) күздік мекендерге қоныстанатын (Altay, 1981: 27).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Түріктер мен моңғолдардың көшпелі өмір салтының ортақ қырлары туралы бірқанша тарихи деректерде белгілер бар. Көне Түркі және Ұйғыр мемлекеттері дәуіріндегі тастағы жазуларда түркі халықтарының көшпенді өмір салты болғандығы баяндалады. «Көшпенді» (қонар-көшер) сөзі ең алғаш Моңғолиядағы Ұйғыр мемлекетінің (745–840) екінші билеушісі Моён Чор (747–759) VIII ғасырдың ортасында жаздырған Тариат (Терхин) жазуының батыс бетінде кездеседі. Түріктер мен Моңғолдардың ұлы дала сахарасында көшпенді халық ретінде ғасырлар бойы мал шаруашылығымен айналысқан туралы деректер IX ғасырда жазылған Қашқарлы Махмудтың *Divânü Lugâti't-Türk*, Юусуп Қас Қажибтың *Kutadgu Bilig*, В. Рубрук және П.Карпининің *Саяхатнама*-ларында және *Моңғолдың Құпия шежіресінде* белгілер бар. Осы еңбектердегі мәліметтерді салыстыра отырып Түркі және Моңғол халықтарының ортақ дәстүрлерін, құндылықтарын анықтауға болады. Бұл деректердің сыртында бірқатар ғылыми еңбектер бар. Атап айтсақ Б.Я. Владимирцов, В.В. Бартольд, В. Радлов, Халифа Алтай, Бұқат Базылхан, Бахаеддин Өгел, Ибрагим Кафесоғлы, Тунжер Байкара, Мехмет Тезжан, Ақеділ Тойшанұлы, Илһан Шахин, Шерафеттин Туран қатарлы ғалымдардың еңбектері маңызды.

Қазақстанда Түркі және Моңғолдардың ортақ дәстүрлерін салыстыра зерттеген ғылыми еңбек шамалы. Көбінде тілдік салыстырмалы зерттеулер жасалған. Алайда Түркі және Моңғолдардың ортақ дәстүрлерін салыстыра зерттеген еңбек жоқтың қасы. Біз мақаламызда көне тарихы деректер, саяхатнамалар және қатысты ғылыми еңбектерге талдаулар жасай отырып Түріктер мен моңғолдардың көшпелі өмір салтының ортақ қырлары зерделеуге ат салыстық.

Талқылау

Адам баласы пайда болғаннан бастап өзін қорғау мақсатында үңгірлер мен кішігірім шатырларда (күрке) өмір сүрген. Көне шатырлар ағаштан жасалып, үстіне аң терілері ілінген. Шатыр адамдарды жыртқыш аңдардан, жел мен дауылдан қорғаған. Бұл мәдениет ғасырлар бойы сақталып, көшпелі түрік және моңғол халықтарының киізден жасалған шатырларда өмір сүру мәдениетіне дейін жетті. Түрік және моңғол халықтарының қолданатын шатырлары көбінесе «киіз үй» деп аталады, қазақ пен қырғызда «киіз үй», моңғолдарда «эгий гэр» деп аталады. Себебі шатырдың қаңқасы ағаштан жасалып, үсті киізбен жабылады. Моңғол тілінде киіз үй «гэр», орыс тілінде «кибитка» деп атайды.

Қазақтар киіз үйді көбінесе жаз және күз айларында пайдаланса, моңғолдардың кейбіреулері жыл бойы киіз үйде өмір сүреді. *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі* атты энциклопедиялық еңбекте «киіз үй» былайша айқындалған: Киіз үй – көшіп-қонуға ыңғайлы болу үшін ағаштан құрастырылып, сырты киізбен жабылатын баспана, үй түрі. Құрылымдық жағынан қазақтың «Киіз үй» осы уақытқа дейін көшпелі халықтардың бірде біреуі асып түсе алмаған құрастырмалы, көшіп-қонуға ыңғайлы баспананың ең жетілдірілген түрі болып табылады (Әлімбаев, Уәли, 2012: 106). «Халық мұрасының бай да салтанатты қазынасын киіз үйден табуға болады. Шын мәнісінде, киіз үй – халықтың көне дүниетанымы мен байырғы түсініктері тоғысқан алтын қазық» (Тойшанұлы, 2009: 136).

Моңғолдардың өмір сүрген шатырлары туралы маңызды мәліметтер атақты саяхатшы Вильгельм фон Рубруктың «Моңғолдардың Ұлы ханына сапар» атты және Марко Полоның «Сапарнама» еңбектерінде жазылған. В. Рубрук көшпелі моңғолдар киіз үйлерде өмір сүретінен айтады (Rubruk, 2020: 43). Моңғолдар көшкенде немесе жорыққа шыққанда арбаға (тэрэг) ке тиеген. Рубрук былай дейді (Rubruk, 2020: 42): «Мен бір жорықта бұқа арбасының дөңгелектері арасындағы қашықтықты жиырма аяқ деп өлшедім. Арбаның алдында жиырма бес өгіз болды, олар қатарында бір уақытта он бір шатырды (киіз үйді) және олардың алдында он бір шатыр өлшеміндегі үлкен шатырды сүйреп келе жатты. Арбаның доңғалағы кеменің мачтасы сияқты үлкен болды. Арбаның үстіндегі үйдің кіреберісінде отырған бір адам бұқаларды айдап жүргізіп отырды». Бұл мәлімет моңғолдардың көшу кезінде өгіздерді қолдану арқылы дөңгелекті арбаларды қолданғанын дәлелдейді. Бұл дәстүр ерте кезден түрік халықтарында да кездескен. Қазақ даласында өгіз кейде мініс үшін және заттарды тасымалдау үшін қолданылған (Kostenko, 1880: 93–94).

Көптеген адам саны бар көшпелі топтар дәстүр бойынша бір керуен болып қозғалып, жаңа жерге қонатын. Осындай қоныстарда шатыр (киіз үй) саны жүзге дейін жеткен. Лагерь моңғол тілінде «хүрийэн», «гүрийэн» деп аталады, бұлар (моңғолша «айл») ауылдан құралған, яғни бірнеше көшпелі үйден құралады және жеке киіз үйлер мен арбалы үйлерден тұрады (Vladimirtsov, 1995: 61). В.Я. Владимирцов еңбегінде Рәшид ад-Диннің еңбегінен сәлтеме көрсете отырып, көптеген киіз үйлер далада шеңбер тәрізді орналасқан кезде «хүрэн» сөзі қолданылған (Vladimirtsov, 1995: 61). Қазіргі моңғол тілінде «хүрээ» сөзі осы шеңбер, дөңгеленген түрінде айналған мағынасын білдіреді.

Көшпелі аңшылар киіз үйлерде, яғни киізбен жабылған шатырларда тұрады; бұл шатырларды жинау және тігу оңай болған; мал бақпайтын орман тайпаларында мұндай шатырларды кездестіру мүмкін емес еді. Моңғол эпостарында батырлардың баспанасы сипатталғанда, шатырларының қаңқасы ағаштан емес, жабайы аңдардың сүйектерінен жасалғаны, үсті киіз емес, аң терілерінен құралғаны туралы мәліметтер бар (Vladimirtsov, 1995: 68). Бірақ бүгінгі моңғол шатырлары еуропалық саяхатшылар сипаттаған шатырлардан ерекшеленеді. Владимирцов бұл ерекшеліктерді төрт топқа бөледі:

- 1) орман аңшыларының қарапайым шатыры;
- 2) аң терілерімен жабылған шатыр;
- 3) еңселі шатыр;
- 4) қазіргі күнгі шатыр (1995: 68).

Бахаеддин Өгелдің пікірінше (Ögel, 2019: 188) түріктер мен моңғолдар тарих бойы және көптеген аймақтарда бір халық сияқты айтылған. Алайда түріктердің де, моңғолдардың да ежелгі дәуірлерден бері өзіндік мәдениеті мен дәстүрлері бар. Көне моңғол қауымдары (прото-моңғолдар) жақсы атқа мінген және садақпен атып, жауды жеңген (Ögel, 2019: 218, 230). Олар аң аулаған, малдарын су мен шөбі шүйгін жерлерге көшіп-қонып өмір сүрген. Тұрақты баспаналары жоқ. Үстіңгі жағы күмбез тәрізді шатырларда немесе үй тәрізді күркелерде тұрған. Үйлерінің есіктері шығысқа, яғни күннің шығатын жағына қараған. Олар күнде аң аулауға шығып, садақпен аң аулаған. Сонымен қатар, Б. Өгелдің еңбегінде ескі түрік пен моңғол мәдениеттерінің ұқсастығы мен айырмашылықтары талқыланады, ол былай дейді (Ögel, 2019: 230): Прото-моңғолдардың шатырлары түріктердегідей киізден жасалған. Үйдің есігін шығысқа қарату дәстүрі көне түрік дәуірінде де болған және бұл ежелгі түрік дінінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Халық мұрасының бай да салтанатты қазынасын киіз үйден табуға болады. Шын мәнісінде, киіз үй – халықтың көне дүниетанымы мен байырғы түсініктері тоғысқан алтын қазық. Қазақ киіз үйін Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, П. Маковецкий, Ә. Марғұлан, М. Мұқанов, В. Востров, И. Захарова, Х. Арғынбаев сияқты ғалымдар зерттеген (Тойшанұлы, 2009, 136). А. Тойшанұлының пікірінше этнограф Н. Шаханова қазақ киіз үйін символикалық тұрғыдан зерттеуге тұңғыш қадам жасаған. Ол, негізінен, шаңырақ пен бақанның таңбалық қызметін ауқымды талдап, киіз үйді ер мен әйелдің бірігуінің, өсіп-өнуінің рәмізі деген түйін жасаған (Тойшанұлы, 2009, 136).

Түрік пен моңғол халықтары арасында жылқы сүтінен «қымыз» жасау дәстүрі ертеден бері жалғасып келеді. «Қымыз» – Орта Азияда тұратын түрік халықтарының, соның ішінде қазақ пен қырғыздардың негізгі сусыны болып табылады. Түрік халықтарының ерте кезеңнен бері қымыз жасағаны және оны негізгі ішімдік ретінде пайдаланғаны туралы мәліметтер Юсуф Хас Хажибтің «Құтадғу білік», Қашқарлы Мұхаммед пен Деде Қорқыттың кітаптарында кездеседі. «Құтадғу білік» кітабында: «Қымыз – сүт немесе жүн, май немесе айран және ірімшікпен үйдің сәні мен мәні қамтамасыз етілетін (Yusuf Has Nacib, 2006: 764–765). «Диуан лұғат ат түрік» еңбекде «қымыз» сөзі: бие сүті күбінде ашытылады да, кейін ішеді деп түсіндіріледі. «Қымыз» – ашытылған бие (жылқы) сүті. «Қымыз алмыла»: қымызға ұқсас қышқыл алма дегенді білдіреді. «Ер қымызланды»: адам қымыз иесі деген мағынада (Қашқарлы Mahmud, 2005: 424). Деде Қорқыт кітабында «қымыз» – қоюланған жылқы сүті, «қымыз сауғызу» – қымыз жасау үшін бие сауу деген мағынада (Gökyay, 2007: 349).

Б. Өгелдің пікірінше, «қымыз» жасау дәстүрі протомоңғолдарда да болған. Шығыс елдерінің тарихында былай делінген: Протомоңғолдардың тағамы – ет пен ашытылған сүт (яғни қымыз) (Ögel, 2019: 230). «Қымыз» – моңғолдардың негізгі ішімдігі. Жазда қымыз көп ішетіндіктен басқа тағамға көңіл бөлмейді. «Қымыздан» басқа моңғолдар қыста күріштен, жүгеріден, бидайдан және балдан шарап сияқты өте жақсы ішімдік дайындайды. Сондай-ақ, алыстан шарап та тасымалдайды (Rubruk, 2020: 46). Моңғолдарда «қымыз» қалай жасалатындығы туралы Рубруктың *Саяхатнама* кітабында былай жазылған: Жылқы мен тай сүтінен қымызды былай дайындайды: Жерге қадап қойған екі қазыққа желі тартады. Сағат тоғыз шамасында құлын-тайларды желіге байлайды. Егер бие саумалды аз берсе, бір адам құлынды жанастырып, аздап емізу арқылы иітеді. Сауылған бие сүті үлкен тері сабаға немесе ұқсас ыдысқа құйылады да, арнайы піспекпен пісіліп майы сүзіліп алынады. Саумал ашып, қымыз болады. Осылай бие сүтін (саумал) өңдеп қымыз қылып ішеді (Rubruk, 2020: 48–49). В. Рубрук Батудың сарайында өте көп қымыз тұтынылғанын айтады: Батудың қолбасшылығында 30 қызметші болған екен, әрқайсысы оған күніне жүз биенің саумалы жіберілген (Rubruk, 2020: 49). В.Я. Владимировтың еңбегінде: моңғолдардың киіз үйінде (шатырында) сүт (жылқы сүті) болған, түн бойы таң атуға дейін «қымыз» жасалады. Далада өмір сүретіндердің ең жақсы ішімдігі – жылқы сүті және одан жасалған қымыз (Rubruk, 2020: 105, 181).

Түріктер мен моңғолдарда «қымыз» көбінесе жаз мезгілінде ішіледі. Әдетте, көктем мен жазда қымыз жасалады. Алтай қазақтарының «қымыз» жасау дәстүрі туралы Халифа Алтайдың еңбегінде былай баяндалады (Altau, 1981: 124–127): алдымен жылқы шаруашылығы ыңғайлы жерге жеткізіледі. «Құлындар» (тайлар) бір-бірлеп ұсталып, басына өрген «ноқта» салады да, жерге қадап қойған «желіге» қатарлап байланады. Бұны «бие байлау» дейді. Сауылатын биенің «құлындары» жанастырылады, сауыншы оң жағында отырып сауады. Ер мен әйел барлығы сауа береді. Кейбір тарпаң жылқыларды бүкпелеу арқылы сауылады, бұны «күнде» дейді. Таңғы сағат ондарда құлындар байланады, күніне бес рет сауылып, кешке қарай босатылады.

Жылқы сүтіне «саумал» дейді. Биелерден сауылған сүтті сиыр терісінен арнайы жасалған аузы тар, түбі кең «саба» деп аталатын ыдыстарға құяды. «Сабаның» аузы мықтап байланған соң, ағаштан жасалған, кейде күміспен безендірілген «піспек» деген құралмен саумалды піседі (Altau, 1981: 125). Қаншалықты көп шайқаса немесе пісілсе соншалықты қоюлайды. Осылайша жылы күйінде бір-екі күнде қышқыл дәмді «қымыз» дайын болады. «Қымыз» денсаулыққа өте пайдалы. «Қымыз» тек сусын ғана емес, сонымен бірге тағам да болып табылады. Жылқы сүтінің бір ерекшелігі — майсыз болуы, яғни жылқы сүтінде басқа жануарлар сүтіндегі май болмайды.

Жалпы, моңғолдар мен қазақтарда қымыз жасау әдістері ұқсас. Қазақтар жаңа сауылған таза жылқы сүтін «саумал» деп атайды. Моңғолдар тай сүтіне «гүүний сүү» және «қымыз» (айраг) деп атайды. Моңғолия мен Қазақстанда да Халифа Алтайдың айтқанындай «қымыз» жасау тәсілі Алтай қазақтарымен бірдей. Қазақтарда «қымыз» көбінде «тегене» деп аталатын ағаштан жасалған, үлкен тостағанға құйылып, қымыз ожаумен үздіксіз араластырылады, бұған «қымыз сапыру» дейді (Altau, 1981: 127). Кейін шыныларға құйылып, дастарқандағыларға беріледі. Қымызды ұзақ уақыт ішеді де, күндізгі уақытта қымызбен бірге қайнатылған ет жейді. Моңғолдарда «қымыз» жасау дәстүрі және оны ұсынуы қазақтармен бірдей.

Далада өмір сүретін көшпелі түркілер мен моңғол халықтары үшін түйе өте маңызды болған. Түйені негізінен жүк тасымалдау мақсатында пайдаланған. Қазіргі таңда Моңғолия мен Орталық Азиядағы түркі халықтары арасында түйелер жүк тасымалдау үшін емес, ет пен сүтін қолдану үшін пайдаланылады. Көшпенділер ғасырлар бойы жайлауға және қыстауға маусымдық көшумен байланысты өмір салтын ұстанған. Көктем келісімен жайлауға, күз соңында қыстауға қоныс аударған. Осылайша, малдарға шөбі мол жайылымдар табу үшін үнемі көшіп, көбінесе түйе мен атпен тасымалданған. Орталық Азиядан Анадолияға дейін көшпелі өмір салтын ұстанған немесе мал шаруашылығымен айналысқан шопандар саны уақыт өткен сайын азайып бара жатқандығы байқалады. Анатолиядағы малшылар туралы бірқатар ғылыми зерттеулер бар. М. Актың еңбегінде Анатолиядағы Ешкі шопандары Торос тауларындағы шөп пен суы мол салқын жайлауларға көктемдік маусымда көшіп, жазды сонда өткізетіндігі айтылады. Малшылар арасында бұл көшпелі өмір салты ғасырлар бойы жалғасып қой, ешкі, ірі қара малдарды бағу, екінші жағынан ат, есек, түйелер жүк артып, көктемде жайлауға, күзде қыстауға көшумен жалғасқан (Ак, 2022: 267). Түріктер «қоныс аудару» сөзін көбінесе өз үйлеріне жақын аумақтарға бару және қайту мағынасында қолданады. «Ұлы көш» жаңа жерлер іздеп, мекен ету мақсатында қолданылады.

Моңғолия мен Алтай қазақтары арасында, әсіресе таулы аймақтарда өмір сүретін шопандар үшін түйе өте маңызды. Қазақтар таулы аймақтарда тұратындықтан көшу кезінде түйеге мұқтаж болған. Орталық Азияның көптеген аймақтарында екі өркешлі түйелер өсіріледі. Олар суыққа төзімді, көбірек жүк көтере алатын жануарлар. Алайда қазіргі уақытта Моңғолия қазақтары арасында түйе саны азайып, көшу кезінде пайдаланылмайды. Шопандар таулы аймақтарға көшкенде Ресейдің «Зил 130», «Зил 131», «Газ 66» сияқты жүк көліктерін қолданады.

1-сурет. Қазақтардың түйелі көші. Қалиакбар Үсемхановтың түсірген фотосы
[Fig. 1. Kazakh camel migration. Photo by Kaliakbar Usemkhanov]

Түйе Орталық Азиядағы түркі халықтарымен бірге Анатолияның көптеген аймақтарында да көш кезінде пайдаланылады. Түркмендер немесе жылқышылар малдарына жақсы жайылым табу мақсатында түйелерге жүктерін артып, жайлаудан күздік және қыстық орындарға көшеді. Малшылардың көшуінде түйелер өте маңызды (Окса, Geңç, 2017: 226–228). Көшудің ең маңызды символы түйелер болып табылады (Окса, Geңç, 2017: 47). Түркияда малшылардың көп шоғырланған Мерсин, Қараман, Қонья, Мұғла, Айдын, Анталия, Бурса, Денизли және Измир аймақтарындағы малшылар әлі түйемен көшеді. Өткен және қазіргі малшылардың өмір салтын зерттегенде түріктер мен моңғолдар үшін «түйемен көшу» ортақ бір дәстүр болып табылады.

2-сурет. Түркияның Ыспарта маңындағы көшпенділер (Geңç, 2020: 12–13)
[Fig. 2. Nomads near Isparta, Turkey (Geңç, 2020: 12–13)]

Жүк тасымалдауда маңызды рөл атқаратын түйелер барлық жүктерді бір жерден екінші жерге жеткізуде таптырмас құрал болған. Түркмендер, қазақтар және қырғыздар арасында әлі де маңызды. Азия түйелері суыққа төзімді, екі өркешлі болады (Ваукара, 2009: 126).

Моңғолдар ертеден бір орыннан басқа орынға көшу үшін түйелерді қолданған. Азия мен Еуропаны байланыстыратын сауда жолы немесе Ұлы Жібек жолының дамуының негізінде түйелер мен түйе керуендері болғаны белгілі. Шыңғыс хан дәуіріндегі Моңғол империясы осы Ұлы Жібек жолының дамуына маңызды ықпал еткен және XIII ғасырда Моңғолияда «Түйе Жүгі Министрлігі» (Тэмээ ачааны яам) құрылды. Бұл министрлік ұзақ қашықтыққа жүк тасымалдауда, соғыста қару-жарақ тасуда және соғыста қолға түсірген бұйымдарды тасуда маңызды қызмет атқарған.

Екі өркешлі түйелер Моңғолияның Гоби шөл аймағында көп өсіріледі. Себебі, Гобидің табиғаты мен климаты түйелер үшін қолайлы. Сонымен қатар екі өркешлі түйелер Қытайдың Солтүстік Гобиді (шөлі), Моңғолия, Халимаг, Қырғызстан және Қазақстан аумақтарында өсіріледі. Түйелердің екі өркешлі болуы суық қыс пен көктемде денелерінде майды көп жинап, оны жылу көзі ретінде пайдаланумен байланысты.

3-сурет. Моңғолдардың түйемен көшу кезіндегі көрінісі
(Фото: Б. Баяр, Моңғолия, Увс аймағы, Улаанбаатар) // URL: <https://ikon.mn/p/c8d>.
Қолжетімділік: 28.05.2024.

[Fig. 3. The appearance of Mongols during the migration by camel
(Photo: B. Bayar, Mongolia, Uvs region, Ulaanbaatar) //
URL: <https://ikon.mn/p/c8d>. Accessed: 28.05.2024]

Көлік жолдары мен темір жол дамымаған Моңғолияда түйелер жақын жылдарға дейін кеңінен қолданылған. Түйелер халық үшін қажетті мал. XXI ғасырдың басына дейін моңғол шопандары көшкенде тек түйелерді тасымалдау үшін пайдаланған. Қазіргі уақытта да Моңғолияның таулы аймақтарында кейбір халықтар көшкенде түйелерге мұқтаж болғанымен, түйе саны жыл сайын азаюда. Елдегі түйе қоралары 1953 жылы 895,300 түйеге жеткенімен, 2012 жылы 300,000-ға дейін төмендеген. Түйе санын азайтуға көптеген себептер бар, бірақ бұл негізінен шопандардың тасымал қажеттілігінің және міну қажеттілігінің азаюына байланысты.

Осылайша, түркілер мен моңғолдар ежелден қазіргі уақытқа дейін түйені көп түрлі қажеттіліктері үшін пайдаланған. Түйемен тасымалдау, ет пен сүтін пайдалану дәстүрі екі халықта да кең таралған. Түйе ғасырлар бойы бұл екі халық үшін тек экономикалық

тасымалдау құралы ғана емес, шипалы сусын алу үшін де маңызды мал болған. Түріктер түйе сүтіне «қымран» немесе «шұбат» деп ат берген. «Шұбат» – қазақша түйе сүті. Моңғолдар түйе сүтін «хормог» немесе «ингений сүү», - деп атайды. Түйе сүтін түркілер мен моңғолдар арасында көп пайдалану себебі – сүтте протеиндер, май қышқылдары және витаминдер көп болуы. Түйе сүті емдік сусын және А, Е, С, В тобы витаминдерін қамтитын маңызды азық.

Моңғол тілінде «хадаг» сөзі «қадірлеу» немесе «құрметтеу» мағынасын білдіреді. Ю.Цэвээлдің Моңғол тілінің қысқаша сөздігінде: «Хадаг» сөзі «құрмет пен қонаққа арналған» арнайы тоқылған мата ретінде қолданылады (Цэвээл, 1966: 640). Бірақ «хадаг» сөзі Моңғолдардың *Құпия шежіресінде* кездеспейді. Бұл сөз XIII ғасырда Қытай мен Тибет арқылы үнді тілінен моңғол тіліне енген деген болғам бар. Жалпы мағынасы – моңғолдар ежелден қадірлейтін және ерекше сый ретінде ұсынылатын мата. Моңғолдар таңғы көкжиектің ақ түсін аспанның нақты түсі деп есептеген. «Хадаг» сөзі осылай пайда болған деген түсінік бар. «Хадаг» көбінесе көк (аспан) немесе ақ түсті болады, себебі бұл жеңілдік, жұмсақтық пен сұлулықтың символы. Мысалы, қыз ұзату кезінде, тойға келгенде, Құдайға сыйынғанда, үй иесіне сыйлық бергенде немесе жаңа үй салғанда немесе мүлік сатып алғанда оған «хадаг» байланады. Хадагтың бес негізгі түсі бар: көк, жасыл, қызыл, сары және ақ.

Моңғолия қазақтары да мал таңбалағанда «таңба темір» (таңба құралы) басына моңғолдардың «хадаг» сияқты «ақтық» деп аталатын ақ мата байлау дәстүріне ие (Карамендина 2021: 79). Қазақтарда жаңа зат, көлік, үй сияқты мүлік сатып алғанда оған «ақтық» байлау дәстүрі бар. Қазақтар құлындарды «қымыз» дайындау үшін ұстаса, «биебау» деп аталатын желіге «ақтық» байлау дәстүрі бүгінге дейін сақталған. Сонымен қатар қазақтар малды таңбалағаннан кейін «таңба темір» басына «ақтық» деп аталатын ақ мата орап, оны биікке немесе аяқ баспайтын жерде сақтайды. Алайда, өкінішке қарай, Қазақстан мен басқа елдерде тұратын қазақтардың әлеуметтік қатынастары өзгерген соң бұл дәстүр біртіндеп ұмытылып барады.

Түріктер мен моңғолдарда үйленген, жаңа отбасы құрған ұлына әкесі «енші» немесе мұра ретінде өзінің үлесін береді. Қазақтар оны «енші» деп атайды. Бұхат Базылханның этимологиялық сөздігінде қазіргі қазақ тіліндегі «хадаг» сөзі ежелгі моңғол тіліндегі «инчи», халх моңғолында «инж» деген сөзбен түсіндіріледі: «белгіленіп берілген мал» мағанысында қолданылады (Бұхат, 1973: 70).

«Енші» ұлдарға олардың қалауы бойынша емес, әке мен ана тарапынан беріледі. «Енші» мөлшері нақты белгіленбеген, малдан бөлек заттар, жылжымайтын мүлік немесе құнды алтын, күміс сияқты қазыналар да болуы мүмкін. Алайда «енші» ретінде берілген малға жеке «таңба» қойылмайды; тек «ен салу» (таңба салу) салынады немесе таңбаға қосымша белгілер қосылады. Түріктердің ежелгі дәстүрінде де, қазақтарда да отбасының ең кішкенесі яғни кенжесі әке ошағын иемденеді. Бұл ежелгі түріктердегі «оттигин» (“ottigin”) дәстүрінің жалғасы іспеттес.

Қазақтардың ұлдарына «енші беру» дәстүрі туралы У. Радлофтың еңбектерінде де мәліметтер бар. «Бай қазақ өмір бойы үлкен ұлдарын тәуелсіз етуге ұмтылады және осы мақсатта малының көп бөлігін үлкен ұлына береді, егер оның қыстауы тар болса, оған жаңа жер сатып алады. Қыстауы жеткілікті үлкен болса, мал қорынан ұлдарына тиесілі еншілерін бөліп бергеннен кейін арнайы қыстау жерлер беріледі» (Radloff, 1976: 194).

Әкеден ұлына «енші» берілгенде ендері де белгіленеді (Карамендина, 2021: 88). «Ен» – бұл айрықша белгі және малдың құлағына кесу, ойып салу немесе тіліп қою арқылы қойылатын құжат болып табылады. Әр рудың, ауылдың және отбасының өзіндік ерекше ендері болады. Қазақ дәстүрінде «Қарашаңырақ» руынан жаңа отбасы бөлінгенде малдарына жаңа «ен» салынады. Яғни, үйленген, жаңа отбасы құрған жастардың малдарына жеке «ен» салынады.

Түріктер мен моңғолдарда «инчү» және «ен» сөздерінің тығыз байланысы белгілі. Әсіресе XIII–XIV ғасырларда Илханлы мемлекетінде кең қолданылған «инчү» сөзі «ин» немесе «ен» сөздерімен байланысты. Алғаш рет Ұйғырлар дәуірінде (XIII ғ.) құқықтық құжаттарда кездескен бұл термин Ұйғырларда «мири, ортақ мүлік» деген мағынада болған.

Шағатай, Бараба, Телет және Алтай диалектілерінде де кездесетін бұл термин «емлак-и шахане», «жиһаз», «мирас», «мемлук» сияқты әртүрлі мағыналарға ие болған (Tezcan, 1990: 121).

«Инчү» сөзі моңғолдарда (Илханлылар дәуірінде) де қолданылған. «Инчү» терминінің моңғол тіліндегі «инче» сөзінен шыққаны айтылған (Бартольд, 1951: 258; Tezcan, 1990: 121). Моңғол дәуірінде белгілі «инчү» (=бір ханға тиесілі өңір) термині де осы «ин» сөзімен байланысты (İnan, 2020: 263). Гродековтың зерттеуінде Қырғыздарда әкелер өз балаларына өз билігін құру мақсатында «мүлік пен байлықтан берілетін үлес» мағынасында қолданылатын «инчи» сөзінің «инчи» және «енші» түрлерінде айтылатыны және мағынасы «үлес ретінде бөлінген малға салынған белгі» ретінде берілген (Tezcan, 1990: 121). Қазақтар үйленген қызына «төсек-орын» ретінде дәстүрлі тұрмыстық заттар немесе кейде мүлік пен құнды қазына береді. Қыздың отбасынан күйеу жаққа мал берілсе, оған күйеу жақтың ен-таңбасы салынады.

«Енші» сөзі моңғол тілінде «хувцаа» сөзімен синоним болып келеді. Яғни, моңғолдар да түркі халықтары сияқты жаңа отбасы құрған немесе үй болып, отау құрған ұлдарға «енші», «инчи» (үлес) беру дәстүріне ие. Моңғолдарда да «инчи» ретінде берілген малдарға арнайы «ен-таңба» салынады. Бірақ әке немесе ру ен-таңбасының тұрақты сақталуы міндетті болып есептеледі.

Нәтижелер

Түркі және моңғол халықтары – Орта азиядан, Анадолыға дейін кең алқапты иеленіп билік құрды. Ұлы далада мыңдаған жылдар бойы көшпенді халық ретінде өмір сүрген, көшпелі өркениетінің негізін қалады. Бұл халықтардың өмір сүру салты, қоғамдық құрылымы, дүниетанымы мен тұрмыстық дәстүрлері ғасырлар бойы ұқсас географиялық және экологиялық жағдайларда дамып, бір-біріне жақын тарихи тағдыр мен мәдени ықпалдастықтары арқылы өзара сабақтасып келді.

Аталған ортақтықтар, әсіресе, көшпелі өмір салтының негізгі болған мал шаруашылығына негізделген тұрмыс, көшпенділікке бейімделген киіз үй мәдениеті, маусымдық қоныс аудару (жайлау, күзеу, қыстау), әлеуметтік құрылымдар мен әдет-ғұрып болып табылады.

Бұл мақалада түркілер мен моңғолдардың көшпелі өмір салтының тарихи-этнографиялық байланыстары баяндалады. Екі ұлтқа тән көшпелі тұрмыс үлгісінің негізгі ұғымдары ғылыми тұрғыдан талданып, тарихи дереккөздер мен этнографиялық мәліметтер негізінде сарапталумен қатар өзара сабақтастығы мен ықпалдастығы талданды.

Ғасырлар бойы ұлы дала төсінде көшпенділік өркениетін қалыптастырған Түркі және Моңғол халықтарының ортақ құндылықтарының зерттелуінің нәтижесінде екі халықтың тарихи тамырлас, ортақ құндылықтарға ие екендігі айқындалды.

Бүгінгі таңда әлем бойынша ұмыт бола бастаған көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығы мәдениеті – бұрын қазақ және моңғол халықтары арасында кең таралғанымен, уақыт өте келе азайып, адамдардың ауылдан қалаға көшуі арқылы негізінен қалалық өмірге бет бұра бастағанын байқаймыз. Мал шаруашылығымен айналысатын шопандар санының азаюымен бірге, көшпелі өмір салтына тән ортақ дәстүрлердің де біртіндеп ұмытыла бастайтыны – алаңдататын жайттардың бірі. Сондықтан, түркі дүниесі мен моңғолдардың ортақ дәстүрлерін ғылыми тұрғыдан зерттеу аса маңызды. Жаһандану дәуірінде мұндай ортақ дәстүрлердің зерттелуі – көнеден келе жатқан дәстүрлерін ұмытып бара жатқан көшпелі халықтардың тарихи санасын қайта жаңғырту тұрғысынан да маңызды болып саналады. Ғылыми мақаланың нәтижесінде түрік және моңғол халықтарына тән мәдени мұраның ортақ жақтары, әсіресе Түрік пен Моңғолдардың «Көшпелі өмір салтының Ортақ Ерекшеліктері» ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастырылды.

Түрік және Моңғол халықтарына тән мәдени мұраның ортақ қырлары жөнінде жүргізілген академиялық зерттеулер өте аз. Бұрынғыдан бүгінге дейін түріктер мен моңғолдардың ортақ құндылықтары мен ерекшеліктеріне қатысты Түркияда да,

Моңғолияда да жан-жақты ғылыми зерттеу жүргізілмеген. Осыған байланысты, бұл мақаламызда түрік және моңғол халықтарының мәдени мұрасының ортақ қырларын ғылыми тұрғыдан қарастырып, к зерттеу мақсат етілген.

Моңғолиядан Анадолыға дейінгі ұлан-ғайыр кеңістікте бүгінгі күнге дейін әртүрлі зерттеулер жүргізілгенімен, әлі де зерттеуді қажет ететін көптеген тарихи мәселелер бар. Бүгінге дейін тың қалып, терең зерттеуді талап ететін маңызды тақырыптардың бірі – түрік пен моңғол халықтарының мәдени мұрасының ортақ қырлары. Бұл мәселені жан-жақты зерттеу бүкіл Түркі дүниесі мен Моңғол халықтарының ортақ құндылықтары, тарихы және мәдениеті тұрғысынан үлкен маңызға ие.

Қорытынды

Түркі және моңғол тайпалары ерте кезеңдерден бастап мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі қауымдар болып табылады. Екеуі де маусымдарға қарай көктемде жайлауға, жайлаудан күзеуге, күзеуден қыстауға көшіру арқылы малдарын шөбі мен суы мол жайылымдарда баққан.

Мал шаруашылығымен айналысатын қауымдар үнемі көшу жағдайында болғандықтан «көшпенді» немесе «көшпелі» ұғымдары пайда болды. Түркі халықтарында «қонып көшетін», «қонар-көшер» және «көшпенді» сөздері бір мағынада, яғни «көшпелі өмір салты» дегенді білдіреді. Сондықтан бұл мақаламызда ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылатын «көшпелі өмір салты» терминін көбірек қолдандық. Сонымен қатар, бұл сөз қазақтарда «көшпенді», қырғыздарда «көшмөн», анадолы түріктерінде «йөрүк» және моңғолдарда «нүүдэлчин» сияқты әртүрлі атаулармен қолданылатыны белгілі.

Түркі және моңғол халықтарының көптеген ортақ мәдениеті бар және тарих тұрғысынан да бір-бірімен тығыз байланысты. Түркі және моңғол тайпаларына тән ортақ мәдениеттер ежелгі қола (бронза) дәуірінен бастап, Құнн дәуірлеріне дейінгі археологиялық қазбалар мен қорымдардан табылған қалдықтар арқылы анықталады. Бұл археологиялық зерттеулер мен белгілі деректерге қарағанда, түркілер мен моңғолдардың далалық өмір салты, көшпелі тұрмысы мен мәдениеті ұқсас екендігі байқалады.

Осылайша, түркілер мен моңғолдардың көшпелі өмір салтының ортақ ерекшеліктері мал шаруашылығы мәдениетінен туындағанын айтуға болады. Тарихи деректерде түркілер мен моңғолдардың ерте кезден мал шаруашылығымен айналысқаны жазылған. Олар орман немесе далада үнемі көшіп жүріп, аңшылық пен мал шаруашылығымен айналысқан. Малдың етін, сүтін тамақ ретінде пайдаланған, терісін киім ретінде қолданған, шағын киіз үйлерде тұрып, түрлі қауіп-қатерлерден қорғанған. Малдың ішінде ең көп жылқы өсірілген. Оның себебі – жылқының қысқа мерзімде ұзақ жол жүруге және соғыс кезінде үстемдік беруге мүмкіндік беруінде. Көптеген ғылыми еңбектерде түркілер қой, жылқы, түйе, ешкі өсіргені жазылған. Орта Азия түркілерінде бұл төрт түрлі мал «төрт түлік» деп аталған. Кейде қой мен ешкі бір топқа біріктіріліп, жылқы, түйе, сиыр (қой мен ешкі, жылқы, түйе, сиыр – бес түлік) деп есептеледі. Дегенмен, деректерде сиыр өсірілгені туралы мәліметтер сирек кездеседі. Алтай және Моңғолия қазақтары арасында «бес түлік» мал түсінігі бар. Қазақтар ірі қара малға «ірі қара», шағын малға «ұсақ мал» деп атайды. Моңғолдарда да түркі халықтарындағыдай «таван хошуу» (бес түлік) мал түсінігі бар. Бұлар жылқы, түйе, сиыр, қой және ешкі болып бөлінеді. Сондай-ақ, ірі қара мал (жылқы, түйе, сиыр) «бод мал», ұсақ малдарды (қой мен ешкі) «бог мал» деп атайды.

Біз мақалада түркілер мен моңғолдардың көшпелі өмір салтының ортақ ерекшеліктерін талқылау үшін алдымен мал шаруашылығы мәдениетін негізге алып, олардың киіз үйлері, «қымыз» жасау дәстүрі, көші-қон, түркілердің «аһтық», моңғолдардың «хадаг» байлау дәстүрі, жаңа отбасы болып үй құрғандарға (үйленген ұлдарға) «енші» (үлес) беру сияқты ортақ салт-дәстүрлеріне тоқталдық. Бұл түркілер мен моңғолдардың ортақ дәстүрлерін ғылыми тұрғыдан зерттеу өте маңызды. Себебі, жаһандану дәуірінде мұндай ортақ дәстүрлерді зерттеу, көне дәстүрлері ұмытылып бара жатқан көшпелі қауымдардың санасын қайта жаңғыртуға үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

- Әлімбаев, т.б., 2012 — *Әлімбаев Н., Уәли Н., т.б.* Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия, Алматы: РІПК «СЛОН», 2012.
- Бұқат, 1973 — *Бұқат Б.* Қазақ және моңғол тілінің салыстырмалы тарихи грамматикасы, Өлгий, 1973.
- Карамендина, 2021 — *Карамендина М.* Қазақ халқының таңбалары және ұрандары. Алматы: Арыс, 2021.
- Тойшанұлы, 2009 — *Тойшанұлы А.* Түрік – Моңғол Мифологиясы, Алматы: Баспалар Үйі, 2009.
- Цэвээл, 1966 — *Цэвээл Я.* Монгол хэлний товч тайлбар толь, Улаанбаатар: Улсын Хэвлэл, 1966.
- Ак, 2022 — *Ак М.* Теке Үөрүкleri (1800–1900). Ankara: TTK, 2022.
- Altay, 1981 — *Altay H.* Anayurttan Anadolu'ya. Kültür Bakanlığı, 1981.
- Barthold, 1951 — *Barthold W.W.* Die persische Inschrift an der Mauer der Manucehr-Moschee zu Ani, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1951. Pp. 241–269.
- Baykara, 2009 — *Baykara T.* Türk Adının Anlamı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.
- Ercenek, 1996 — *Ercenek G.* Antalya Bölgesi Yörükleri Göç Yolları, I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Yörükler). [Sempozyumu Bildirileri], 25–26 Nisan 1994 Antalya, içinde. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996. Pp. 133–138.
- Eröz, 1991 — *Eröz M.* Yörükler, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.
- Gökyay, 2007 — *Gökyay O.Ş.* Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul: Kabcacı, 2007.
- İnan, 2020 — *İnan A.* Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama, Makaleler ve İncelemeler, C. II, içinde. Ankara: TTK, 2020. Pp. 261–268.
- Karataş, 2017 — *Karataş, M.* Göçerevlilik ve Yerleşiklik Bağlamında Selçuknâme'deki Kültür Unsurları, C. XLII. Tübar, 2020. Pp. 127–170.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 1992 — *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I.* (A.B. Ercilasun vd. Çev.), Ankara. Kültür Bakanlığı, 1992.
- Kâşgarlı Mahmud, 2005 — *Kâşgarlı Mahmud.* Divânü Lugâti't-Türk. (Seçkin Erdi, vd. Çev.), İstanbul: Kabcacı, 2005.
- Kostenko, 1880 — *Kostenko L.* Turkistanskiy Kray, Opit Voyenno Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrug. C. 3. SPb., 1880.
- Matsubara, 2012 — *Matsubara M.* Göçebeliğin Dünyası: Türk Göçebelerinden Çoşlu Yörüklerinin Etnografyası, (K. Sugihara, Çev.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2012.
- Mert, 2009 — *Mert O.* Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us. Ankara, 2009.
- Ögel, 1978 — *Ögel B.* Türk Kültür Tarihine Giriş. C. I. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1978.
- Ögel, 2019 — *Ögel B.* Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Radloff, 1976 — *Radloff W.* Sibiryadan (Seçmeler), (A. Temir, Çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- Rubruk, 2020 — *Rubruk W.* von. Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat, 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk. İstanbul: Kronik, 2020.
- Şahin, 2020 — *Şahin İ.* “Göç” Kavramı Üzerine, *Yörük Araştırmaları-2*, F. Uslu, C. Kökus (Ed.) içinde. Konya: Palent, 2020. Pp. 15–24.
- Tekin, 1982 — *Tekin T.* Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat/Terhin Kitabesi, TTK Belleten, 1982. Vol. XLVI. Pp. 184, 795–838.
- Tezcan, 1990 — *Tezcan M.* Eski Türklerde Damga [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Ülken, 1969 — *Ülken H.Z.* Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul: MEB, 1969.
- Vladimirtsov, 1995 — *Vladimirtsov, B. Y.* Moğolların İçtimai Teşkilâtı, (A. İnan, Çev.), 3. Baskı. Ankara: TTK, 1995.
- Yusuf Has Hacib, 2006 — *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. (R.R. Arat, Çev.), İstanbul: Kabcacı, 2006.

References

- Ak, 2022 — *Ak M.* Teke Yörükleri (1800–1900) [Teke Yörüks (1800-1900)]. Ankara: TTK, 2022. (In Turk.).
- Altay, 1981 — *Altay H.* Anayurttan Anadolu'ya [From the Homeland to Anatolia]. Kültür Bakanlığı, 1981. (In Turk.).
- Alimbay, Uali, 2012 — *Alimbay N., Uali N., et al.* Qazaqtñ étnografıyalıq kategorıyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names.]. Almati, 2012. (In Kaz.).
- Barthold, 1951 — *Barthold W.W.* Die persische Inschrift an der Mauer der Manucehr-Moschee zu Ani, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1951. Pp. 241–269.
- Bukhat, 1973 — *Bukhat B.* Kazakh jane mongol tilderinin salıstırmalı tarihi gramatikası [Comparative historical grammar of the Kazakh and Mongolian languages]. Ulgiı, 1973. (In Kaz.).
- Baykara, 2009 — *Baykara T.* Türk Adının Anlamı [Meaning of Turkish Name]. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009. (In Turk.).
- Ercenek, 1996 — *Ercenek G.* Antalya Bölgesi Yörükleri Göç Yolları [Migration Routes of the Antalya Region Yoruks]. I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Yörükler). [Sempozyumu Bildirileri], 25–26 Nisan 1994 Antalya, içinde. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996. Pp. 133–138. (In Turk.).

- Eröz, 1991 — *Eröz M. Yörükler* [Yoruks]. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991. (In Turk.).
- Gökyay, 2007 — *Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı* [Dedem Korkud Book]. İstanbul: Kabalıcı, 2007. (In Turk.).
- İnan, 2020 — *İnan A. Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama* [The Condition of the Horses Unearthed in the Pazyryk Excavation in Altay, Explanation in Terms of Burial Ceremonies of the Turks]. Makaleler ve İncelemeler, C. II, içinde. Ankara: TTK, 2020. Pp. 261–268. (In Turk.).
- Toyshanuly, 2009 — *Toyshanuly A. Turik – Mongol Mifologiyasy* [Turkic-Mongol Mythology]. Almaty: Baspalar Uy’, 2009. (In Kaz.).
- Tsevel, 1966 — *Tsevel Y. Mongol helnii tovch tailbar toli* [A brief dictionary of the Mongolian language]. Ulaanbaatar: Ulsiin khevleliin HEKH, 1966. (In Mong.).
- Karamendina, 2021 — *Karamendina M. Kazak Halkının Tanbaları jane urandarı* [Symbols and mottos of the Kazakh people]. Almaty: Arıs, 2021. (In Kaz.).
- Karataş, 2017 — *Karataş M. Göçerevlilik ve Yerleşiklik Bağlamında Selçuknâme’deki Kültür Unsurları Cultural Elements in Seljukname in the Context of Nomadism and Settlement*. C. XLII. Tübar, 2020. Pp. 127–170. (In Turk.).
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, 1992 — *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* [Comparative Dictionary of Turkish Dialects I]. (A.B. Ercilasun vd. Çev.), Ankara. Kültür Bakanlığı, 1992. (In Turk.).
- Kâşgarlı, 2005 — *Kâşgarlı Mahmud. Divânü Lugâti’t-Türk* [Divânü lugâti’t-Türk]. (Seçkin Erdi, vd. Çev.), İstanbul: Kabalıcı, 2005. (In Turk.).
- Kostenko, 1880 — *Kostenko L. Turkistanskiy Kray, Opit Voyenno Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voyennogo Okrugı. C. 3. SPb., 1880.*
- Matsubara, 2012 — *Matsubara M. Göçebeliğin Dünyası* [The World of Nomadism]: Türk Göçebelerinden Çoşlu Yörüklerinin Etnografyası, (K. Sugihara, Çev.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2012. (In Turk.).
- Mert, 2009 — *Mert O. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us* [Tes – Tariat from the Otuken Uyghur Period Inscriptions – Shine Us]. Ankara, 2009. (In Turk.).
- Ögel, 1978 — *Ögel B. Türk Kültür Tarihine Giriş* [Introduction to Turkish Cultural History]. C. I. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1978. (In Turk.).
- Radloff, 1976 — *Radloff W. Sibirya’dan (Seçmeler)* [From Siberia (Selections)]. (A. Temir, Çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976. (In Turk.).
- Rubruk, 2020 — *Rubruk W. von. Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat, 13. Yüzyılda İstanbul’dan Karakorum’a Yolculuk* [Journey to the Great Khan of the Mongols, Journey from Istanbul to Karakorum in the 13th Century]. İstanbul: Kronik, 2020. (In Turk.).
- Şahin, 2020 — *Şahin İ. “Göç” Kavramı Üzerine* [On the Concept of “Migration”]. Yörük Araştırmaları-2, F. Uslu, C. Kökus (Ed.) içinde. Konya: Palent, 2020. Pp. 15–24. (In Turk.).
- Tekin, 1982 — *Tekin T. Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı* [A New Uyghur Monument in Northern Mongolia]: Taryat/Terhin Kitabesi, TTK Belleten, 1982. Vol. XLVI. Pp. 184, 795–838. (In Turk.).
- Tezcan, 1990 — *Tezcan M. Eski Türklerde Damga* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990. (In Turk.).
- Ülken, 1969 — *Ülken H.Z. Sosyoloji Sözlüğü* [Sociology Dictionary]. İstanbul: MEB, 1969. (In Turk.).
- Vladimirtsov, 1995 — *Vladimirtsov, B. Y. Moğolların İçtimai Teşkilâtı* [Social Organization of the Mongols]. (A. İnan, Çev.), 3. Baskı, Ankara: TTK, 1995. (In Turk.).
- Yusuf Has Hacib, 2006 — *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig* [Kutadgu Bilig]. (R.R. Arat, Çev.), İstanbul: Kabalıcı, 2006. (In Turk.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 855-871, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_855-871

FORCED SETTLEMENT OF NOMADIC AND SEMI-NOMADIC FARMS AS ONE OF THE MEASURES TO ERADICATE TRADITIONAL TRIBAL RELATIONS (THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY)

*Suleimenova Aliya*¹

¹Branch of the Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
(11/5, Kabanbai Batyr Str., 010017, Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher

 <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2025
© Suleimenova A.T., 2025

Abstract. *Introduction.* The campaign of forced settlement of nomadic and semi-nomadic farms was launched when F.I. Goloshchekin came to power in Kazakhstan. One of the measures to eliminate traditional tribal relations in the Kazakh steppe was carried out during the Little Kazan campaign. The relevance of the topic and the importance of the study are determined by the review of the history of Kazakhstan in the Soviet period. The goals and objectives of the study. To determine the changes in Kazakh society, which had been nomadic and semi-nomadic for thousands of years, under the influence of the reforms carried out in Kazakh villages during the Little Kazan revolution. To identify Soviet, Bolshevik methods of introducing clan and tribal structures to the path of development in a new socialist direction. In the course of the settlement process, the centuries-old aksakals, bai and manaps, community relations, inter-clan ties, etc., formed in the republics under the control of the Soviet Union (Kyrgyz, Tuva, Buryat, etc.) Analysis and study of actions taken against traditions. *Research methods and materials.* In the process of writing the article, general scientific methods such as analysis and synthesis, analogy, summary, comparison, description, etc. were used. Special historical methods were also used. One of the important methods in the article is a specific-historical (ideographic) approach, which comprehensively analyzes one or more facts, issues, citing their specific aspects and features. The historical-typological method allows us to classify the phenomenon under study during the analysis. The basis of the article materials are declassified, published and unpublished archival documents of Kazakhstani archives, special state archives. Based on the data of document collections prepared on the basis of documents of special state archives, the work of uprooting the roots of the Kazakh millennial tradition during the political and economic reforms carried out in Kazakhstan in the 1930s was described. Kyrgyz, Buryat, Arat, etc. The works on the consequences of the transition of traditional nomadic and semi-nomadic tribes to settled agriculture were analyzed. *Results.* The results of the social and economic reforms carried out in the Kazakh steppe, which led to the destruction of traditional clan-tribal structures and family social tragedies, were reviewed using archival documents and factual data. The destruction of the clan-tribal structure led to a departure from ancestral traditions, a reconsideration of family values in different ways, etc., and the problems raised should be assessed from a new social perspective. *Conclusions.* The historical assessment of the destruction of clan-tribal relations during the process of settling nomadic and

semi-nomadic farms of the Little Kazan Revolution, conducted by the Bolshevik emissary F. Goloshchekin, was given. An analysis of the social and economic costs in the Kazakh steppe during the conduct of these campaigns was made.

Keywords: Kazakhs, settlement, collectivization, nomadic and semi-nomadic economy, Small October Revolution, Goloshchekin, sedentarization

Acknowledgements: The article was prepared in accordance with the implementation plan of the fundamental scientific project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN: BR24993057 fundamental research of the main basic categories and subcategories of victims of political repression in Kazakhstan and the processes of their full rehabilitation»

For citation: Suleimenova A.T. Forced settlement of nomadic and semi-nomadic farms as one of the measures to eradicate traditional tribal relations (the 30s of the twentieth century) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 855–871. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_855-871

КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ЖАРТЫЛАЙ КӨШПЕЛІ ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫ КҮШТЕП ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ ДӘСТҮРЛІ РУЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЖОЮ ШАРАЛАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ (XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫ)

Сулейменова Алия Тоймахановна¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қ. Филиалы (11/5-үй, Қабанбай батыр көшесі, 010017, Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сулейменова А.Т., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды күштеп отырықшыландыру науқаны Ф.И. Голощекин Қазақстандағы билік басына келгенде қолға алынды. Қазақ даласындағы дәстүрлі рулық қарым-қатынасты жою шараларының бірі Кіші Қазан науқаны барысында жүзеге асырылды. Тақырыптың өзектілігі мен зерттеудің маңыздылығы Қазақстанның кеңестік кезеңдегі тарихын қайта қарастыру мен анықталады. *Зерттеудің мақсаттары мен міндеттері.* Мыңдаған жылдар бойы көшпелі және жартылай көшпелі дәстүрін ұстанған қазақ қоғамының Кіші Қазан революциясы кезіндегі қазақ ауылдарында жүргізілген реформалар әсерімен өзгерісін анықтау. Ру, тайпалық құрылымдарды жаңа социалистік бағытта даму жолына түсірудің кеңестік, большевиктік тәсілдерін анықтау. Отырықшыландыру үдерісін жүзеге асыру барысында Кеңес Одағының қарамағындағы республикаларда (қырғыз, тува, бурят және т.б.) ғасырлар бойы қалыптасқан ақсақалдар, байлар мен манаптар, қауымдық қарым-қатынас, руаралық байланыс және т.б. дәстүрлерге қарсы жүргізілген іс-әрекеттерді талдау және зерделеу. *Зерттеу әдістері мен материалдары.* Мақаланы жазу барысында анализ және синтез, аналогия, қорытындылау, салыстыру, сипаттау және т.б. жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Сонымен қатар арнаулы тарихи әдістер де қолданылды. Мақаладағы маңызды әдістердің бірі нақты-тарихи (идеографиялық) тәсіл арқылы бір немесе бірнеше дерек, мәселе дәйектеле отырып, оның өзіндік қыры мен ерекшеліктері жан-жақты талданады. Тарихи-типологиялық әдіс талдау барысында зерттеліп отырған құбылысты жіктеуге мүмкіндік береді. Мақала материалдарының негізіне қазақстандық архивтердің, арнаулы мемлекеттік архивтердің құпиясыздандырылған, жарияланған және жарияланбаған архивтік құжаттары жатады. Арнаулы мемлекеттік архивтердің құжаттары негізінде дайындалған құжатты жинақтардың деректері арқылы Қазақстандағы 1930-жылдары жүргізілген саяси-экономикалық реформалардың барысындағы қазақтың мыңдаған жылдар бойғы дәстүрінің тамырына балта

шабу жұмыстары жайлы баяндалды. Қырғыз, бурят, арат және т.б. тайпаларының дәстүрлі көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарының отырықшылыққа көшіру барысындағы орын алған зардаптар туралы еңбектер сарапқа салынды. *Нәтижелер.* Қазақ даласында жүргізілген әлеуметтік, экономикалық реформалардың соңы дәстүрлі ру-тайпалық құрылымдардың жойылуына, отбасылық әлеуметтік трагедияларға соқтыруы архивтік құжаттар мен фактологиялық деректер арқылы қайта қарастырылды. Ру-тайпалық құрылымның жойылуы ата-баба дәстүрінен алшақтауға, отбасылық құндылықтардың басқаша реттерде қайта қарастырылуы және т.б. сол сияқты қордаланған мәселелер әлеуметтік жаңа қырынан бағалануы тиіс. *Қорытындылар.* Большевиктік эмиссар Ф. Голощекиннің жүргізген Кіші Қазан революциясының көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру процесі барысында ру-тайпалық қатынастың жойылуына тарихи баға берілді. Аталған науқандарды жүргізу барысындағы қазақ даласындағы әлеуметтік, экономикалық шығындарға сараптама жасалды.

Түйін сөздер: Қазақтар, отырықшыландыру, ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылық, Кіші Қазан революциясы, Голощекин, седентаризация

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ИРН: BR24993057 Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі базалық санаттары мен кіші санаттарын іргелі зерттеу және оларды толық ақтау процестері» іргелі ғылыми жобаны жүзеге асыру жоспарына сай дайындалды.

Дәйексөз үшін: Сулейменова А.Т. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды күштеп отырықшыландыру дәстүрлі рулық қарым-қатынасты жою шараларының бірі ретінде (XX ғасырдың 30-жылдары) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 855–871 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_855-871

НАСИЛЬСТВЕННОЕ ОСЕДАНИЕ КОЧЕВЫХ И ПОЛУКОЧЕВЫХ ХОЗЯЙСТВ КАК ОДНА ИЗ МЕР ПО ИСКОРЕНЕНИЮ ТРАДИЦИОННЫХ РОДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ (30-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Сулейменова Алия Тоймахановна¹

¹Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в Астане

(д. 11/5, ул. Кабанбай батыра, 010017, Астана, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-9782-4553>. E-mail: suleimenova1972@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сулейменова А.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Кампания по принудительному оседанию кочевых и полукочевых хозяйств была начата с приходом к власти в Казахстане Ф.И. Голощекина. Одной из мер по ликвидации традиционных родоплеменных отношений в казахской степи был проведен а кампания Малый Октябрь. Актуальность темы и значимость исследования определяются обзором истории Казахстана в советский период. *Цели и задачи исследования.* Определить изменения в казахском обществе, которое на протяжении тысячелетий было кочевым и полукочевым, под влиянием реформ, проведенных в казахских аулах в период революции Малый Октябрь. Выявить советские, большевистские методы выведения родоплеменных структур на путь развития в новом социалистическом направлении. В ходе процесса расселения в республиках, входивших в состав Советского Союза (Киргизской, Тувинской, Бурятской и др.), сложились многовековые системы аксакалов, баев и манапов, общинные отношения, межродовые связи и т.д. Анализ и изучение действий, направленных против традиций. *Методы и материалы исследования.* В процессе написания статьи использовались общенаучные методы, такие как анализ и синтез, аналогия, резюме, сравнение, описание и др. Также использовались специальные исторические методы. Одним из важных методов в статье

является конкретно-исторический (идеографический) подход, который комплексно анализирует один или несколько фактов, вопросов, приводя их отдельные стороны и особенности. Историко-типологический метод позволяет в ходе анализа классифицировать изучаемое явление. Основу материалов статьи составляют рассекреченные, опубликованные и неопубликованные архивные документы казахстанских архивов, специальных государственных архивов. На основе данных сборников документов, подготовленных на основе документов специальных государственных архивов, описана работа по искоренению корней казахской тысячелетней традиции в ходе проводимых в Казахстане в 1930-е годы политических и экономических реформ. Кыргызы, буряты, арат и др. Проанализированы работы о последствиях перехода традиционных кочевых и полукочевых племен к оседлому земледелию. *Результаты.* На основе архивных документов и фактических данных рассмотрены результаты социально-экономических реформ, проведенных в казахской степи, приведших к разрушению традиционных родо-племенных структур и семейно-социальным трагедиям. Разрушение родо-племенной структуры привело к отходу от родовых традиций, переосмыслению семейных ценностей по-разному и т.д., а поднятые проблемы следует оценить с новой социальной точки зрения. *Выводы.* Дана историческая оценка разрушения родо-племенных отношений в процессе оседания кочевых и полукочевых хозяйств революции Малый Октябрь, проведенной большевистским эмиссаром Ф. Голощекиным. Сделан анализ социально-экономических издержек в казахской степи в ходе проведения этих кампаний.

Ключевые слова: Казахи, оседание, коллективизация, кочевое и полукочевое хозяйство, революция Малый Октябрь, Голощекин, седентаризация

Благодарность: Статья подготовлена в соответствии с планом реализации фундаментального научного проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «ИРН: BR24993057 фундаментальные исследования основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

Для цитирования: Сулейменова А.Т. Насильственное оседание кочевых и полукочевых хозяйств как одна из мер по искоренению традиционных родовых отношений (30-е годы XX века) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 855–871. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_855-871

Кіріспе

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ру-тайпалық құрылымдардың қалыптасуы мен өзгерістерге ұшырай отырып дамуы халықаралық, отандық тарихнамада кеңінен зерттелген тақырыптар қатарына жатады. Қазақ руларының пайда болуы, орналасу ареалы, қалыптасуы, құрамы мен сапалық қасиеттері жан-жақты қарастырылған. Қазіргі таңда Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30-жылдары жүргізілген саяси, экономикалық, әлеуметтік реформалардың (отырықшыландыру, кәмпескелеу, ұжымдастыру, жергіліктендіру және т.б.) дәстүрлі қазақ қоғамының даму бағытының өзгерістерге ұшырауы жайында да деректер жаңаша сипатта зерделеуді талап етуде.

Мақаланың өзектілігі әр кезеңдерде жарияланған тарихи, ғылыми еңбектерде зерттеу нысанына айналған көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды жаппай күштеп отырықшылыққа көшіру үдерісін жаңа көзқараста қорытындылау. Қазақстандағы билік басына келген большевиктік эмиссар Ф.И. Голощекиннің Кіші Қазан революциясының қазақ жеріндегі жүргізілуі көршілес мемлекеттердің шаруашылығымен салыстырыла қарастырылды.

Жұмыстың жаңалығы – қазақтың ру-тайпалық бөлінісінің ыдырау үдерісіне қатысты мәселелер жаңа архивтік дереккөздер мен жарияланған материалдарға сүйене отырып, жан-жақты, терең зерттеу. Біріншіден, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақ жерінде ауыл шаруашылығын толық ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшыландыру барысында байлармен, молдалармен, ру басылармен, билермен күрес қалай жүргізілді? Большевиктік биліктің бұл бастамасы өлкедегі ауылдардың,

көшпелі шаруашылықтардың күнделікті қарым-қатынасының дамуына қалай әсер етті? Осы секілді тағы да басқа сұрақтарға жауаптар іздестірілді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізі фактілер мен тарихи оқиғаларды нақты жағдайға сәйкес, олардың өзара байланысында қарастыруға мүмкіндік берген объективті қамту принципі болды. Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясының Қазақ Өлкелік комитетінің Бақылау Комиссиясының № 719 қорының 1930–1932-жылдардағы істері, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің Қазақ АКСР Жер ісі Халық комиссариатының № 74-қорындағы 1930–1933-жылдардағы істері қаралып, құжаттары сарапқа салынды. Сонымен қатар арнаулы мемлекеттік архивтердің құрамындағы құпиясыздандырылған құжаттары енгізілген жинақтардың фактологиялық деректері талдауға алынды.

Нәтижелер

XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы қазақ қоғамындағы көшпелі және жартылай көшпелі шаруаларды отырықшыландыру үдерісі барысындағы ру ішілік байланыс дәстүрлерінің жойылуы кеңестік кезеңде және тәуелсіздік тұсында жарияланған еңбектер ғылыми талдау нысанына алды. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды отырықшылыққа көшіру барысындағы большевиктік эмиссар Ф. Голощекиннің қызметі, «қанаушы таптар» ретінде қарастырылған байлар, молдалар, болыстар, билер институттарының жойылуы тақырыптарына қатысты ғылыми, ғылыми көпшілік әдебиеттер ғылыми-зерттеушілік мақсатта сарапталды. Сонымен қатар Кеңестер Одағының құрамында болған Тува, Бурят-Монғол, Қырғызстан елдеріндегі қоғамдағы дәстүрлі бай-манаптардың, көшпелі шаруалардың қуғындалуы, Тибет медицинасының жойылуы жайлы шетелдік зерттеушілердің еңбектері талданды.

Соңғы жылдары жарық көрген еңбектерде «Седентаризация процесі қазақ қоғамының шаруашылық жүргізу әдісін трансформациялап қана қоймай, құндылықтардың жаңа институттық жүйелерінің қалыптасуына ықпал еткені» айтылады (Смағамбет, Тлспаева, 2019).

Ресей империясының билігі қазақ жерін қол астына қаратқан соң, жан-жақты мәліметтер жинастыру үшін, ел арасына түрлі экспедициялар жіберуді қолға алғандығы белгілі. Империялық билікте көшпелілерді отырықшыландыру мен шаруалардың қоныс аударуына қатысты түрлі пікірлер болды. Орал әскери губернаторы Ставровский «қазақтар шөлейтті даланы тиімді пайдаланатын мықты малшылар» деп есептеді. Олардың шаруашылықтарында өндірілген өнімдер нарықта да, әскерде де жоғары сұранысқа ие еді. Оның пайымдауынша қазақтардың жер өңдеуге кірісуі және дәстүрлі көшпелі шаруашылықпен айналысатын аудандарда жатақтар табының пайда болуы қазақтардың кедейленуіне әкеледі деп есептеді. Орал облысының әскери губернаторы мен облыстық әкімшілігі өлкенің кең көлемдегі шаруалар колонизациясына қарсы болғанымен, мемлекеттік қажеттілік ретінде келісті. (Казиев, 2015: 237) Көшпелілер мәдениеті жайында түрлі ғылыми және ауызекі деректерді сарапқа салған еңбектерде жан-жақты пікірлер орын алды.

Ауылдық құрылымдар негізінен алғанда қауымдасу арқылы ұйымдастырылды. Қазақ қауымының тұрмысы мен тіршілігін зерттеуге арналған тарихи еңбектерде қауымдаса өмір сүру үрдісі жайлы аталады. Руымен, аталас туысымен қауымдаса өмір сүрген қазақ қоғамында еңбек кооперациясы мен өзара көмек алдыңғы қатарда тұрды. Яғни қауым өзінің әрбір мүшесінің толыққанды өмір сүруін қамтамасыз етті. Бұл үрдіс арқылы патернализм (патер сөзінен алынған «әке, қолдаушы» ұғымында) сияқты дәстүрлі институтты бақылауға болады. «Ортақ қауымда өндірілген өнім жоқ жітіктерге бөлініп берілді. Қауым мүшесі қауымдық патернализм арқылы өзіне егер қауіп төне қалған жағдайда өмір сүруіне қажетті ең төменгі күнкөріс көзін таба алатындығына, тиісті әлеуметтік кепілдемелерге ие болатындығына сенімді еді. Бұл кепілдемелер қайтарымыз шарттармен ұсынылғанымен,

негізінде пайдалану қатынасын білдіретін. Бұл әрине ашық түрде жүзеге асырылмағанымен «өзара міндеттемелер» сияқты нысанға тән еді. Қауымның қатардағы мүшелері ауыл басшылығынан (патрондардан) түрлі көмек ала отырып (тұқым, құрал-жабдық және т.б.) тұрақты пайдаланушыларына айналды». Ру-тайпа құрамындағы отбасылар өздеріне қажетті қызмет түрлерін алып, оның өтеуін өздерінің қол күшімен өтеді. Сонымен қатар ауылдастың, аталастың көмегіне ризалығын үнемі айтып жүрді. (Абылхожин, Ерофеева, Масанов, 2007: 237, 238). Бұдан келіп шығатын қорытынды, ауылдастарымен, аталастарымен ауыртпалықта да, жақсылық, тойларда да бірге бөлісіп отыратын. «Қуаныш бөліссе көбейеді, қайғы бөліссе азаяды», «Көппен көрген ұлы той», «У ішсең руыңмен» деп өскен қазақ үшін рудың ары мен абыройы бәрінен де биік болатын.

Зерттеуші Г. Орынбаева 1920–1930-жылдардағы қазақ қоғамының өмірі мен тұрмыстық жағдайы жайлы жарияланған еңбектерге жасаған шолуында қазақ қоғамы ғасырлар бойғы ескі заңдармен өмір сүріп келгендігін алға тартады. XX ғасырдың басында жүзеге асырылған ұжымдастыру, отырықшыландыру және т.б. большевиктік реформалар жүргізілген кезеңдегі жарық көрген еңбектерде рулық қауымды ақсақал, дәстүрлерді жақсы білетін қариялар басқарғандығын, салт-дәстүрлердің өзгеріссіз сақталғандығын атап өтеді. Кеңестік кезеңде жарияланған еңбектердің басым бөлігінде ауылды Қазан революциясы айналып өтті деген пікір басымдыққа ие болды. Қызыл отаулардың ел арасына шығып үгіт-насихаттар жүргізуі де елдің әлі де көшпелі қалыптан ауыспағандығын білдірді (Орынбаева, 2020).

Отырықшыландыру үдерісінің тек көшпелі, жартылай көшпелі қазақ шаруаларының арасында жүргізілуі, бұл үрдістен орыс, украин деревнялары мен селоларының сырттап қалуы, «артта қалған» көшпелі шаруашылықты өркениет жолына жетектеп апару сияқты қадамдар большевиктік биліктің жұмысының нәтижесі еді.

Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі тұрмыстың бірнеше жылдың көлемінде жойылуы халықтың санасында өшпес із қалдырды. «Көшпелі ауылдың дәстүрлі рулық құрылымы мен «Үлкен адамдардың» ықпалының қиратылуы негізінен алғанда Ресей империясының қазақ даласына ендеп кіруінің нәтижесінде, ерікті немесе күштеп седентаризациялаудың жағдайында жүзеге асырылды. Зерттеуші С. Қазиев көшпелі ұжымдар жердің аздығынан, малдың шығынынан, жұттан немесе күшті қауымның қыспағынан отырықшы өмір қалпына амалсыз көшкен ерікті отырықшылану сипаттамасы туралы тарихи тәжірибелердің орын алғандығын атап өтеді. Оның пікірінше жаңа өмір салтына көшкен малшының мәртебесі күрт төмендейді. Орыс немесе орта азиялық елді мекендерде тұрақты түрде тұратын отырықшы қазақтардың топтарын көшпелі туыстары шала қазақ және құрама деп атайтындығын алға тартады (Қазиев, 2015: 269, 270).

Көшпелі өмір салтына қарсы шабуылды большевиктік билік 1924 жылы бастағандығын тарихи деректер көрсетеді. Бұл үдеріс Орта Азиядағы аграрлық және саяси қайта құрылымдар жүзеге асырылғаннан кейін басталды. 1924 ж. 17 сәуірде «Қазақ АКСР отырықшылыққа көшетін көшпелі және жартылай көшпелі тұрғындарын жерге орналастыру туралы Ереже» бекітілді. Бұл актінің талаптарына сай көршілес жергілікті жартылай отырықшы егіншілік тұрғындарының отырықшыланған халқы кәдімгі егіншілікке қарағанда көбірек жер алды. Бұл норма оларға қоныстанушыларға экономиканың жаңа түрін біртіндеп игеруге мүмкіндік беруі керек еді. Мемлекет көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы қазақ халқын жерге орналастыру шығындарын өз мойнына алды. Отырықшы шаруашылықтар несиеге он жылға бөліп-бөліп, бес жыл мерзімге тұқым несиеcін алды, оларға тұрғын үйлер мен шаруашылық үй-жайларын салуға орман тегін берілді. Сонымен қатар олар бес жылға дейін мемлекеттік және жергілікті салықтардан босатылды (Қазиев, 2015: 276).

Қазақ ОАК VII шақырылымдағы II сессиясы Е. Ерназаровтың қазақ халқын отырықшыландыру жолдары туралы баяндамасын талқылай келе ұжымдастыру негізінде жерге орналастыру мен отырықшыландыру арқылы ауыл шаруашылығын көтерудің шұғыл әрі күшейтілген ырғақта жүргізу қажеттігін күн тәртібіне қоюды, халық шаруашылығын әлеуметтік-техникалық реконструкциялау кезеңі екендігін атап көрсетеді. Сессия қарарында қазақ алқын отырықшыландыру кеңестік биліктің Қазақстандағы ұлт саясатының ірі жетістігі

болып табылатындығын ұрандата атап өтеді. Бұл науқанды ауылдағы феодалдық сарқыншақтар мен рулық байланыстардың қалдықтарын жоюға мүмкіндік береді, қазақтың қаапайым еңбекші халқының арасында мәдени деңгейдің жедел көтерілуіне мүмкіндік беріп, байлардың экономикалық күші мен саяси ықпалына жойқын соққы беретін құрал ретінде қарастырды. Сонымен қатар 18 тармақтан тұратын қарарда төмендегі мазмұнды қамтыды: «11. қазақ халқын жерге орналастыру, отырықшыландыру және колхоз құрылысы ауылдың бай-атқамінер қабатына шешуші соққы берумен қатар жүргізілуі тиіс (байларды, атқамінерлерді колхоздарға жолатпау керек және жерге орналастырмау керек)», - деген талап қойылды (ҚР ОМА. 74-қ. 11-т. 70-іс. 108–109-п.).

Архив деректерінде көрсетілгендей: «Көшпелі және жартылай көшпелі жүйені сақтау байдың кедейлерді қанауының, одан да ауыр қанаудың көзі болып табылады, өйткені ол негізінен ауыл ішіндегі қоғамдық қатынастардың капитализмге дейінгі, жартылай патриархалдық, жартылай феодалдық формаларында көрінеді. Бұл қанауды жою артта қалған шаруашылық нысандарын түбегейлі бұзбай, шаруашылық жүргізудің неғұрлым мәдени нысандарына көшпей жүзеге асыру мүмкін емес.

Көшпелі экономика және көшпелі өмір – бұл экономикалық және мәдени деңгейдің көтерілуіне және социалистік құрылыстың жалпы процесіне, қазақ кедейлігі мен ортағасырлық деңгейді жою жолындағы ең үлкен кедергі. Мұның бәрі Қазақстандағы социалистік құрылыстың негізгі проблемаларының бірі ретінде отырықшыландыру жайындағы мәселені қоюды талап етеді. Отырықшыландыру үдерісін ойдағыдай шешу партияның ұлттық саясатының орасан зор жетістігі және партияның X съезінің қаулысын жүзеге асыру болып табылады». Коммунистік биліктің қарарлары мен нұсқаулықтары, директивалары осы мақсатта үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, өз бағыт-бағдарларын ақтап алуға тырысқандығы анықталып отыр (ҚР ОМА. 74-қ. 11-т. 70-іс. 115-п.).

Ұжымдастыру мен отырықшыландыру үрдістері бір мезгілде қатар жүргізілгендіктен, биліктің нұсқаушылық құжаттарында: «Осы ережеге сүйене отырып, экономиканың көшпелі түрінде нақты колхоз салу мүмкін емес, кез-келген отырықшыландыру ұжымдастыру болып табылады, бұл форманы керісінше қарау керек, яғни ұжымдастыру – бұл отырықшыландыру. Сондықтан Аягөз ауданы 1932 жылғы отырықшыландыру жоспарына кең көлемде енгізілуі керек деп санау керек» деп көрсетілді. Бұл талапты Аягөз ауданын зерттеу жөніндегі арнаулы комиссия Қазақ өлкелік комитетінің басшысы Голощекинге, өлкелік Бақылау комиссиясының басшысы Фектерге, ОГПУ басшысы Мироновқа аса құпия түрде жолдаған (ҚР ПА. 719-қ. 3-т. 178-іс. 10–13-п.) (Саяси қуғын-сүргін..., 13-т. 2022: 176).

БК(б)П Қазқ Өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф. Голощекиннің БК(б)П ОК Бас хатшысы И. Сталинге 1927 жылғы 7 ақпандағы қазақ ауылын кеңестендіру туралы жазған хатында жүргізіліп отырған саясаттың бес мәселесін атап өтеді. «... Үшіншіден, біз орыс ауылының ерекшеліктерін ескере отырып, рулық қатынастың қалдықтарының, рулық қатынастардың, рулық күрестің, көшпелі және жартылай көшпелі өмірдің болғандығына назар аудардық. Төртіншіден, біз орыс ауылынан ерекшеленетін ауылдың әлеуметтік-экономикалық қатынастарының ерекшеліктеріне сүйендік, өйткені революцияға дейінгі ескі көзқарасқа әсер етпеді, күшті рулар мен байлардың экономикалық және саяси үстемдігін толығымен қалдырды. Ауылда Кедейлер комитеті болған жоқ, орташалау және т.б. байлар өзінің экономикалық күшін ғана емес, сонымен бірге рулық қатынастарды да пайдаланады», - деп көрсетеді. (Алашорда ісі. 1920–1940 жж., 2023: 572 б.). Ф. Голощекин бұл хатында орыс деревнялары мен қазақ ауылдарын салыстыра отырып, өзінің бастап отырған науқанына саяси сипаттама бергісі келеді. Таптық бөліністің бар екендігіне, ауылдағы байларды түп-тамырымен құртқан жағдайда ғана большевиктік билікті орнатуға мүмкіндік туады деп сендіруге тырысады. 1925 жылға дейін ауылда тек байлар мен рубасылардың үстемдігі орнап тұрды, Қазан революциясы ауылды айналып өтті, феодалдық қатынас қаз-қалпында сақталды деп баяндады. Сондықтан қазақ ауылына түбегейлі реформа жасап, ауылды кеңестендіруге шұғыл кірісіу қажеттігіне назар аудартты.

Қазақстан басшылығын қолға алған Ф. Голощекин «Бұрынғы көшпелі шала көшпелі артта қалған мәдениетсіз ауыл енді болмайды, болмауға тиіс те. Ол ауылдың орнын колхоздасқан жаңа қазақ ауылы алуы тиіс. Европа жұртының құрылыс түрі мен поселкеге ұйымдасқан ауыл басуы керек, бұл өзгерген ауылдың мал шаруашылығы туралы фермелер түріне түседі, мұндағы мал шаруашылығы жиылған азық, жемге сеніп өркендейді», - деп түсіндіруге тырысты.

Отырықшылыққа көшкен елдің жағдайына «Қазақ шаруаларының жейтін тамағы астық, бау, бақша жемістері, май болады. Тұрмысқа монша, мектеп, құлып енеді. Қазақ шапан мен ескі қой терісі тонды тастап Европа киімін киеді, қазақ жаппай сауаттанып техникаға жетіледі, мәдениетті өркендетеді» деп жоспарлады. Ауыл осылай болуға қарап отыр деп үміттенеді (Голощекин, 1931: 23). Эмиссар Голощекиннің қазақ ауылы мен орыс деревнясын салыстыру ретіндегі түсінігінде ауыл әлі советтенбеген, 1927 жылы рулық қатынастар мен байлардың ықпалында, мұндай күйде оған алаштық идеологияның үстемдік етуіне жол ашық деп есептегендігін академик М. Қойгелдиев атап өтеді. Большевиктік басшылықтың Қазан революциясына дейінгі қазақ өміріне деген көзқарасын сынға алып, жаңа өмір сұраныстарына іліп алар ештеңесі жоқ анахронизм есебінде тарих қойнауына ысырып салу ниеттерін көрсетеді. (Қойгелдиев, 2020: 97). Европалық большевиктер рулық санаға тарих ағымында қоғамдық сұраныстан туып, ұлт өмірімен бірге өзгеріске ұшырайтын құбылыс ретінде емес, қоғам өміріне жабысқан бәле, бақытсыздық есебінде қарап бағалады.

Уездік, болыстық атқару комитеттерінің жоғарыға жолдаған хаттары, хаттамалары, баяндау жазбалары отырықшыландыру үдерісінің барысы жайлы баяндайды. БК(б)П Қарқаралы уездік комитетінің 1926 жылғы желтоқсан 1927 жылғы қазан аралығында атқарылған жұмыстар жөніндегі есептік баяндамасында көрсетілгендей: «Қарқаралы уезі біртекті қазақ тұрғындардан тұратын аудан болып табылатындықтан, онда рулық байланыс пен рулық идеологияның ықпалы әлі де сақталып келеді. Қарқаралы уезіндегі байлардың билігі мен ықпалы толығымен жойылмағандығын көрсетеді, байлардың ықпалы үлкен кедергіге айналып отыр». «Байлар және ұлтшыл интеллигенция (Алаш Орда)» деп аталатын бөлімде партияда жоқ ұлтшыл интеллигенцияның ауылдағы атқамінерлердің билігіне арқа сүйей отырып, ауылдағы рулық қатынасты тұрғындар арасында пайдаланып, идеолог ұйымдастырушы ретінде кеңестерге қарсы қызметіне мұқият пайдаланатындығын атап өтеді. Кеңестерге қарсы интеллигенция мен байлардың рулармен ғана емес сонымен қатар таптық қайшылықтарды біріктірудегі өздерінің пайдасын көздеген ынтасы байқалатындығы жайлы баяндалды (АОМА. 1-қ. 1-т. 1446-іс. 50–52-пп.)

Большевиктік биліктің алғашқы кезеңінде рулық сана мен коммунистік сананың өзара қайшылыққа келуі толық табиғи құбылыс болатын. Жеке тұлға жаңа биліктің құрамындағы қызметін ру өміріне емес, коммунистік принципке сүйенген ұжым мүддесіне бағындыруға тиіс болды.

Академик тарихшы М. Қойгелдиев неміс зерттеушісі Р. Киндлердің еңбегінде көрсетілген босқыншылыққа ұшыраған ел арасында өзінің аталаса руымен бірге коммунистің де босып бара жатқан көрінісін мысалға келтіре отырып, Ф. Голощекин мен большевизм теоретиктерінің рушілік өмірді, оның сырт көзге көріне бермейтін қырларын түсіне алмағандарын, рулық қатынастардың ескірген жағын қоюлатып баяндау большевизмнің миссиялық идеологиясына сай екендігін атап өтеді (Қойгелдиев, 2020: 103)

Сыр өңіріндегі шаруалардың басым бөлігі егін шаруашылығымен айналысқандығы, отырықшылық өмір салтын ұстанғандығы белгілі. Қазақ қайраткерлерінің 1929 жылғы саяси қуғын-сүргіндер барысындағы тергеу істерін шолу байқатқандай, олар өздерінің пікірлерін ашық білдіріп, аталған кезеңдегі оқиғаларға, реформаларға сыни сипатта қорытынды жасайды. Отырықшылыққа көшудің артықшылықтары мен кемшіліктері жайлы қазақ зиялы қауымының арасында ашық пікірталастар жүріп отырғаны белгілі. Ә. Бөкейханов бастаған Алаш зиялылары қазақ отырықшылыққа көссе өзінің туа бітті ерекшелігінен айырылып қалады деп есептеді. Ал Сыр өңіріндегі отырықшылыққа көздері қанып өскен зиялылар осы күйді қолдады.

Алаш қозғалысының оңтүстік қанатының белді қайраткерлерінің бірі Қ. Қожықовтың 1931 жылғы 22 сәуірдегі тергеу ісі хаттамасындағы аталған тақырып жайындағы пікірі назар аудартады. Қоңырқұлжа Қожықов: «Көшпелі халықтың отырықшылануын армандап жүргенмін. Бұл менің өмірімде орындалды. Бұл мәселе бойынша ескі қазақ зиялыларының арасында екі ағым болды. Бөкейханов бастаған дала аймақтарындағы зиялы қауым қазақ халқының отырықшылануы оны ерекше жағдайларда жойылып кетуге әкелетінін айтты. Мен және Лапин, яғни Сырдария жұмысшылары отырықшылануды жақтадық. Осыған байланысты Бөкейхановтың бұл пікірін мен дұрыс деп есептеген емеспін, алайда өмірдің қысымымен ол өз ойын өзгертті. Кем дегенде 1920 жылы Орынборда мен оның отырықшыланудың қажеті жоқ деген пікірін естідім. Көшпелілердің Қараспанға, Иіржар ауданына (Қоңыратауыл) қоныстануының алғашқы рет жүзеге асырылуына мен белсене қатыстым. Қызылқұм қазақтарының Шардараға отырықшылануында мен аса маңызды рөл атқардым. Мен олардың өкілдерін Оғызарықты қазу және оны суландыруға пайдалану туралы ойға жетеледім, олардың Оғызарықты өткізу туралы шешімі халық комиссарларына келіп түскен кезде, Серғазиев жодасқа мен өзімнің дәлелді қорытындымды берген сәтте оларға рұқсат етті. Бір кездері (1925 ж.) қазақтар тартынып, арықты қазу жұмыстарын тастағысы келгенде, Серғазиев үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу үшін Балғаевты да, мені де жіберді. Әулие ата уезіндегі Ағашақ болысының 60 көшпелілер шаруашылығын Шаповаловка кентінің маңында отырықшы жерге ауыстырдым. Мен көшпелілердің отырықшылануы үшін Отырар даласын суландыруды армандадым, бірақ бұл арманым жете алмадым» деп ағынан жарылады (Алаш ісі. 1920–1930 жж., 7-т. 2023: 562, 563). Қазақ даласының бірнеше өркениеттерден тұратындығы анықталған жайт. Отырықшылық пен көшпелілер өркениеттері бір-бірімен астаса байланысып дамыды. Сыр бойын жайлаған тұрғындар егін салып, бау-бақша егіп күнелтті. Қырдағы қазақтар жер-су ерекшеліктеріне сай жылқы, қой, түйе шаруашылығын дамытты. Көктеу, жайлау, күздеу сияқты табиғат талаптарына сай малдың өсіп-өнуіне қажетті жайылымдық жерді пайдаланудың ерекше тәсілімен көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанды. Қ. Қожықов пен Ә. Бөкейхановтың отырықшыландыру мен көшпелілік дәстүріне қатысты пікірлері өздерінің күнделікті өмір салтына қатысты туындаған болатын. Тәжірибелі қайраткерлер өздерінің өскен өңірлерінің даму қалпына сай ұстанымда болғандығын жоғарыдағы тергеу ісі көрсетеді.

Ғылыми әдебиетте көшпелі және жартылай көшпелі қазақ қожалықтарын отырықшылықтандыруға қатысты сандық көрсеткіштерде бірізділіктің жоқтығы М. Қойгелдиевтің еңбегінде көтеріледі. «Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросы 1929 жылғы 6 қарашада «Қазақ халқын отырықшыландыру туралы қарарды бекіту» жөнінде мәселені арнайы талқылап, 1929–1930 жылдары «отырықшыландыру аудандарындағы қожалықтардың барлығының кем дегенде 12%-ын қамту» міндетін қойды. Зерттеуші Т. Омарбековтың есебіне сүйенсек, бұл үрдіс шамамен 700 мың үстіндегі көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруалары қожалықтарының 84 мыңнан астамын қамтуы тиіс-тін, 1930 ж. 15 тамызға тиесілі ресми дерек бойынша отырықшыландыру жұмыстары 58507 қазақ қожалығын қамтыған, анығырақ айтқанда, Қазақстанда жедел де жаппай отырықшыландыруға қажет даярлық жұмыстары жоқтың қасы еді. Ең негізгісі бұл жұмысты жүргізуге мүмкіндік беретін қаржы Одақ және республика қазынасынан табыла қоюы екіталай-тын. Одақтық бюджеттен қазақ қожалықтарын жерге орналастыруға бөлінген 1400 мың сом ақша (әрбір қожалыққа 120 сомнан) тұрғын үйге, мал қораларын салуға, шаруашылықты жүргізуге қажет техникалық құралдарға мұқтаж қазақ шаруасының түгіне де жарамайтын еді» (Қойгелдиев, 2020: 205, 206).

Ру басылар мен байлар, молдаларға қарсы күрес орталық биліктің қаулы қарарларында арнайы аталып отырды. 1931 жылғы 24 ақпанда қабылданған БК(б) П Қазақ өлкелік комитеті бюросының «БК(б) П ОК желтоқсан Пленумының «Ұжымдастыру және байлар мен кулактарды тап ретінде жоюдың келешек тәжірибесі туралы» қаулысында рубасыларға қарсы күрестің түріне тоқталып өтеді. «Мал шаруашылығын социалистік бағытта қайта құру, отырықшыландыруды ұлғайту іс шараларын жүргізу ТОЖ (мал шаруашылығы бірлестіктерінің серіктестіктері), яғни колхоздардың қарапайым үлгісін, өндірістік

кооперацияландыруды талап етеді. Бұл міндеттерді жүзеге асыруға және ауылды толықтай кеңестендіруге рулық қатынастардың қалдықтарымен күресу, рудан тыс кеңестер, рудан тыс колхоздар үшін рудан тыс сипаттар бойынша ауданішілік бөліністерді өзгерту міндеттерін шешу қажет. Байлар мен ауқаттылардың басшылығының салық салу, дайындау шараларын жүргізудегі қанаушылық мақсаттарын жою және шектеу, кей жағдайларда кәмпескелеу, аудандардан жер аудару арқылы рулық қатынастарды сақтауға тырысқан, кеңестік іс-шараларға қарсы шыққан ру старшындарын, ақсақалдарды, ірі байларға қарсы қатаң күрес жүргізу қажет. Барлық іс-шаралар ауылдың батырақ-кедей, орташа қауымын руаралық ұйымын құру арқылы жүзеге асырылуы тиіс» деген мазмұнда құпия қаулы қабылдады (ҚР ПА. 141-к. 1-т. 5073-іс. 1–3-п. Саяси қуғын-сүргін ..., 2022).

Жалпы 1920–1930 жылдардағы архив құжаттары мен зерттеу еңбектерде көрсетілгендей, қазақ ауылдардың ру болып топтаса орналасқандығы анықталады. Әкімшілік-аумақтық бөліністер туралы анықтамалық еңбектерде ауылдың, болыстың атаулары ру атымен, көшпелі болыстар деп көрсетіледі. Шетелдік зерттеуші И. Огайонның еңбегінде адай руының отырықшылануы жайында жан-жақты тарқатылып баяндалады. Қазақстанның оңтүстігіне орналасқан мақта шаруашылығымен айналысатын Иіржар ауданының колхоздарына орналастыру арқылы Түркіменстан адайларының отырықшылыққа көшуінің жоспарын ортаға салады. Бұл бағдарлама 1929 жылдың соңында жүзеге асырыла бастаған, аяқталуы 1930 жылдың ортасы деп көрсетілді. Осы мақсатта Қазақстан ХКК Көші-қон жөніндегі Басқармамен бірлесіп Түркіменстанға арнаулы өкілді аттандырды. Өкіл түркімен басшылығымен бірлесіп адайларды қайтару және оларды отырықшылыққа көшіру үрдісін кешенді түрде ұйымдастыруы тиіс болды. 1930 жылы сәуірде Түркімен ОАК аудандық атқару комитеттері мен ауылдық кеңестерге адайлардың барлығы Қазақстанның уәкілетті өкілі Ғаббас Жетпейісовтың юрисдикциясына өтетіндігі туралы қатынас хат жолдады. Оларға Түркіменстанның әрбір ауданы бойынша адайлардың есебін алу, топтардың әлеуметтік құрамы туралы анықтаманы міндетті түрде ұсыну және бұл туралы Қазақстан ХКК өкілін хабардар ету тапсырылды. Тапсырма жарым-жартылай ғана орындалды. Ғ. Жетпейісов Красноводскіге келгенде адайлықтардың 300 отбасын ғана көруге мүмкіндік алды. Алғашында олар қалаға тікелей көшірілді, одан кейін мал иелері Красноводск маңындағы қырға қайта оралса, мал-жанынан айырылған қалған 203 отбасы портқа немесе темір жолға кара жұмысшы болып жалдануға мәжбүр болды. Еркектердің басым бөлігі бір айға жалданды, көпшілігі күндік аз ғана жалақыға жұмыс істеді (Огайон, 2009: 169).

Қырда жасырынып жүрген адайлардың бір бөлігі Иіржар ауданының колхоздарына мүшелікке өтуден қашып жүрді, ол жақтан 15 отбасы қашып кеткен. Олар жүрген жерлерінде мақта өсіретін аудандағы адам төзгісіз жағдайлар туралы түрлі ақпараттар таратты. Иіржар ауданындағы мигранттар арасындағы азық-түлік және антисанитариялық жағдайлар туралы нақты куәліктер мен отырықшыланған колхоздардағы қуғындау шаралары жайындағы әңгімелер наразылықтардың себептеріне айналды. Қарапайым халық бұл шаралардың барлығы рулық ынтымақтастықты жоюға бағытталған деп ойлады, себебі туыс отбасылар колхоздардың түрлі бөлімшелеріне орналастырылып, топтарды ықпалды тұлғалардан тазалау жұмыстары жүргізілді. Ашаршылықтан қашқан Иіржар ауданына жіберілген адамдар Түркіменстанға қайтып оралғандарды көріп, адайлар мақта өсіру колхоздарына барудан бас тартуға үгіттеген деректер кездеседі. Ауылдарда өршіген жұқпалы аурулар, азық-түліктің жеткіліксіздігі, туыстардың өзара қарым-қатынастан ажырап қалуы сияқты әлеуметтік-экономикалық ауыр жағдайлар халықтың басына кара бұлттай үйірілді.

Мигранттар қоғамын «әлеуметтік бөтен» элементтерден тазартуды көздейтін тазалау механизмі ең харизматикалық адамдарға, әсіресе колхоздардағы рулық сабақтастық қызметтерін қалпына келтіруге тырысқан ру басшыларына, сондай-ақ әлеуметтік тегіне қарамастан колхоздың бұйрықтарына қарсы шыққандардың барлығына бағытталды. Жетісай өңірі ұжымдастыру мен седентаризация кезеңінде малынан айырылған номадтарды орналастырудың ең тиімді орын ретінде қалып отырды. Себебі ауданның мақта шаруашылығына мамандануы көп жұмыс қолын талап етті (Огайон, 2009: 170). Қазақстанның

оңтүстігінде ірі кеңшарлар ұйымдастыру 1924 жылы басталған еді. Мақта шаруашылығымен айналысатын кеңестік шаруашылықтарға көп қол күші қажет етілді. Жоғарыда Огайонның келтірген мысалында бір ғана адай руының басынан кешкен жағдайы баяндалды. Бұл өз кезегінде қарапайым халықтың түсінігіндегі қауымдаса күн көру, патерналдық қатынас ұғымына қарама-қайшы әрекеттер орын алды. Адай руының өкілдері ауылдарға өз руларынан бөлек оналастырылуына шошына қарасты. Өздерінің басына үйірілген қайғы-қасірет ретінде түсінді.

1933 жылғы 14 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облысына қарасты Қармақшы ауданы «Қызыл кедей» колхозын шаруашылық-саяси тексерулер актісінде «ауыл мен колхоздың экономикалық күйреуі олардың құрамына антикеңестік элементтердің еніп кетуінің салдарынан» деп түйінделеді. Большевиктер партиясының ауылдық ұясының хатшысы Асқар Жаппасбаев – бұрынғы молда, колхоздың төрағасы Мұстапа Ауысбаев – ірі байдың баласы, Қызылорда ауданының тұқым базасының қабылдаушысы Ахмет Нұршаев – 1933 жылы Қызылорда ауданында кәмпескеленген бай, еңбек бөлімінің меңгерушісі Байкемел Бақтыбаев – ата-бабасынан бері ру басы (сот), колхоздың қойма меңгерушісі Мазат Баймағамбетов – бай, сельпо приказчигі Баймаханов, қойма қарауылы Менгелдиев Қадырбай, Батыймбеков Ермахан – байлар деп біршама адамдарды тізіп көрсетіп келеді де, оларды «Қызыл кедей» колхозын жойып жіберу мақсатында колхоздың қоймасын өртеп жіберді деп айыптайды (Алашорда ісі. 1920–1940 жж., 7-т. 2023: 294).

1930-жылдардағы саяси-экономикалық реформалардың қазақ этносының тарихындағы алатын орны жайында С. Қазиев «жоғарыдан» жасалған күштеп модернизациялау елдегі миллиондаған адамның қайғы-қасіретіне алып келгендігі жайына тоқталады. Отырықшыландыру мен ұжымдастыру нәтижесінде пасторалды ұжымдардың тайпалық және этникалық сананың көбеюінің белгілі бір шаруашылық қалыпта және мәдени тәртіпте негізделген ежелгі механизмдері жойылды. Оның орнына Кеңес өкіметі этноұлттық сананы ұлттық аумақтық мемлекеттіліктің, ұлттық тілдің, құрылып жатқан жаңа мәдениеттің және тарихи өткен туралы түсініктердің бірлігін құру арқылы сәтті енгізді (Қазиев, 2015: 337).

1932 жылы ауыл шаруашылығы оның ішінде мал шаруашылығы туралы жасаған баяндамасында Ф. Голощекин ең маңызды нәрсе қатарында Қазақстанда өмірде жартылай феодалдық қатынастардан социалистік қатынастарға көшу, таза мал шаруашылығы көшпелі, архиартта қалған шаруашылықтан жоғары формаларға көшу екендігін атап көрсетеді. Бұл жолда бірқатар асқынулар, ерекше қиындықтар, алға жылжудың қиындықтары, өсудің қиындықтары, бізге қарсы барлық ескі ескірген, бай, атқамінер, ру басылар т.б. бар екендігін баяндайды. «Соңғысы ауылға терең әлеуметтік-саяси және экономикалық әсер ету факторы ретінде дамыды» деп көрсете отырып, әсіресе көшпелі аудандарда жартылай көшпелі және отырықшы аудандарға қарағанда шаруалар мен кедейлердің байларға экономикалық және рулық тәуелділігі әлдеқайда көп болатындығын атап өтті (Голощекин, 1932: 28). Ф. Голощекиннің пікірінше көшпелі шаруашылықтың дамуы артта қалып келеді, отырықшы және жартылай көшпелі шаруашылықта мұндай артта қалушылық кездеспейді. Ру басылармен, байлармен, молдалармен күресу, яғни көзі ашық, сауатты қабаттың жүргізіп отырған саясатына қарсы шығу қажеттігін талап етеді.

Аталған кезенді Ғ. Ахмедов «жұрттың бәрі жарық дүниеден үміт үзген, үкімет басындағы адамдардың өздері де, Голощекиннен басқаларының естері шыққан. Халық аштан қырылып жатқанда: «Социализм жеңісі жақындаған сайын тап жауларының қарсылығы күшейе түседі, оларға аямай соққы беру керек» деп бурадай бұрқырап отырған Голощекинге қарсы сөз айтуға қорқады, ол тек «Байлардың құйыршығы» деп бәле жаба салады. Голощекин енді бір жыл тұрғанда қазақ халқы қалып жарымас та еді» деп еске алады (Ахмедов, 1996: 71).

1937 жылғы 17 тамыздағы тергеу ісіндегі жауабында А. Байтұрсынов: «[...] Мен жер аударылып келгеннен кейін саясатпен айналыстым ба? Мен бұған жоқ деп жауап беремін. Себебі, біріншіден, қажеттілік болмады, екіншіден, мен саясатпен айналыспауға уәде еттім. Қажеттілік болмады, өйткені мен келген кезде үш фактіні көрдім: бірінші факт – Голощекин басшылығының салдары. Антикеңестік саясатпен айналысуға деген күштарлығым бар және

бұл үшін қолымда үгіт-насихат құралы бар, мен Голощекин басшылығының қазақтарға қатысты кеңес өкіметінің ісіне келтірген зиянының жүзден бір бөлігін ғана емес, мыңнан бір бөлігін де жасамас едім, өйткені фактілер болған жерде сөздер дәрменсіз болады; ең күшті сөздер фактілерге бағынады, ал ең жарқын сөздер фактілерге бағынады. Сондықтан Ленин фактілер қыңыр нәрсе екенін айтып, фактілерге үлкен мән берді» деп үзілді-кесілді жауап береді. Ұлт ұстазы өзінің өмірлік жолында бірнеше рет қызмет бабымен кездескен «Қу жақтың» Қазақстан билігіне келгендегі әрекетіне осылайша баға береді (Алашорда ісі ..., 2023, 68).

Әрбір зерттеуші өз кезеңі бойынша түрлі баға беріп, сан түрлі қисындар келтіреді. Орыс тілді бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған еңбегінде саясаттанушы ғалым А. Бисенбаев кеңестік жүйенің қазақтарға қалалар, өнеркәсіп, университеттер, денсаулық сақтау жүйесін берді деп айтуға болатындығын, бірақ бұл жүздеген мың адамның өлімінің салдары екендігін атап өтеді. «Бізге, қазақтарға, коммунистік диктатура жылдарында ұлт ретінде өліммен бірнеше рет бетпе-бет қарсы тұруымызға тура келді. Біздің халық ретінде өмір сүруімізге Кеңес өкіметінің еңбегі сіңген жоқ, сондықтан социалистік эксперимент – бұл біздің тарихымыздағы қайғылы парақ» деп дәйектейді. Өмірдің кез келген жаңа түріне көшу әрқашан проблемалармен бірге жүретінінен дей келе ауыл қауымының ыдырауы және дәстүрлі дүниетанымнан бас тартуы барлық елдерде азапты процесс болып табылатындығына назар аудартады (Бисенбаев, 2018).

Отырықшыландыру үдерісі қазақ даласында ғана емес, сонымен қатар қырғыз, тува, калмақ, бурят-моңғол көшпелі шаруашылықтарында да жүргізілді.

Қырғыз зерттеушісі А. Болпонова XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қырғыз қоғамының саяси процестеріндегі кландық жүйенің тарихы мен эволюциясына қатысты зерттеу еңбегінде біздің тақырыбымыздың хронологиясына сай кезеңдегі құбылыстарға баға береді. Қырғызстан аумағы 1917 жылы большевиктер билік басына келген соң көшпелі қоғамның жоғарғы қабаты мен большевиктердің әлеуметтік-таптық күресінің саяси плацдармына айналды деп көрсетеді. Кез-келген көшпелі қоғамда тап күресі ру-тайпалық күреспен қатр жүргізілетіндігі белгілі. Зерттеуші еңбегінде XX ғасырдың 20–30-жылдарындағы ішкі саяси күрестің салдарынан қырғыздың дәстүрлі қоғамының маңызды бір бөлігі – байлар мен манаптардың институты жойылып кетті деп көрсетеді. Ауылды жерлерде, кейіннен партия қатарында ру басшыларының болуы олардың рулық және жеке мүдделерін жаңа тәртіпте пайдалануына ықпал етті. Нәтижесінде биліктің жергілікті өкілдерінің арасында ашық топтық күреске әкеліп соқты. Рулық қақтығыс олардың өмір тәртібіне айналды, қырғыз көшпелі қоғамының барлық ықпалдылық үдерістерін реттеп отырды. Өзінің жалпы сауатсыздығынан бұқара өкілдері, алғашқы кезде ұжымдық дәстүрлі ой санасына сәйкес, тіпті партия мүшесі болғанына қарамастан рулық бөлінісіне сай әрекет етті деп көрсетеді. Ауылдың рулық құрылымы біртіндеп бұзыла бастады. Қырғыздардың көшпелі шаруашылықтарының отырықшылыққа көшірілуі, ұжымдастыру да атадан балаға берілген рулық қатынастарға теріс ықпал етті. Кеңес билігінің жасаған әрекеттері де қырғыздардың көшпелі қоғамының ішінен іруін жеделдетті. Қырғыздардың ру-тайпалық, өңірлік идентификациясы кеңестік кезеңде кең көлемдегі трансформацияны бастан өткерді (Болпонова, 2013: 115). Большевиктік билік тұсындағы қырғыз қоғамы заман талаптарына сай құрылымдық өзгерістерге ұшырады.

Қырғыз көшпелі қоғамындағы ғана емес отырықшылыққа көшкеннен кейін де большевиктер байлармен, манаптармен күресті ұлғайта түсті. «Әлеуметтік қатынастардың» жасырын дифференциясы отырықшы және көшпелі аудандарда орын алды және олармен күрес күрделене түсті (Болпонова, 2023: 122).

Қырғыз манаптары институтының жойылуы, рулық құрылымның социалистік бағытта қалыптастырылуы орын алды. Автордың пікірінше, «ауыл шаруашылығын ұжымдастыру үдерісінде, біздің ойымызша, колхоз жүйесі құлағанға дейін осы формада өмір сүрген рулық принцип бойынша колхоздар құрылды. Мұндай колхоздар іс жүзінде қоғамның рулық құрылымын қайталады. Большевиктердің «рулық колхоздарға» қарсы ұйымдастырылған

күресі, сондай-ақ «рулық ауылдарға» қарсы күресі өз мақсатына жете алмады». Қырғыз колхоздары рулық принцип бойынша құрылды және колхоздар Н.С. Хрущевтің ұжымдық шаруашылықтарды ірілендіру саясатына дейін сол күйінде қалғандығын атап өтеді (Болпонова, 2013: 127). Қазақстандағыдай қырғыз жерінде де бұрын өз руымен ұйыса отырған ауылдар ірілендіріліп, бірнеше рудан тұратын шаруашылық ауылдық кеңестерге біріктірілді.

Демек, қырғыздардың дәстүрлі қоғамдық ұйымына қарсы кең ауқымды күрес жүргізілді: патриархалдық көріністерді қудалаудан, рулық биліктің жойылуынан бастап, көшпенділерді отырықшы орынға ауыстыру, өндірістің заманауи түрлерін енгізу, мемлекеттің тоталитарлық рөлін арттыру, рулық емес, таптық қауымдастық туралы сананы бекіту арқылы трайбализмнің экономикалық, саяси және ұйымдастырушылық негіздерін жоюға дейін. Әрекеттер орын алды. Бұл күрес барысында жәбірленушілер тек рулық билік қана емес, қырғыз зиялыларының өткенді идеализациялау, ұлтшылдық, жершілдік және т.б. деп айыпталған тұсы болды. 1920-жылдардың аяғы мен 1930-жылдардың басындағы сталиндік режимнің жойқын іс-шараларының қатарына көшпенділерді «шаруашылық пен тұрмыстың отырықшы формаларына» көшіру науқаны жатады. «Жаппай отырықшыландыру» идеологиясы, сондай-ақ «ауылдар мен айылдарды» күштеп ұжымдастыру көшпелі халықтың іс-әрекетінің экономикалық және мәдени түрін түбегейлі өзгертті және жойып жіберді, көптеген адам тағдырларының бұзылуына әкелді (Болпонова, 2013: 129).

Көшпелі қырғыз халқын отырықшы өмір салтына көшіру мақсатында ойластырылмаған мемлекеттік саясатты жүргізу бейбіт көшпелілердің жаппай қырылуына әкеліп соқтырды. Барлық жерде ұжымдастыру көшпелі қырғыз халқының жаппай және табиғи емес отырықшы болуына ықпал етті. Соған қарамастан, оларды 20–30-шы жылдары отырықшыландыруға күшпен ауыстыру нәтижесінде. XX ғ. осы кезеңде ауылды реформалаудың барлық әрекеттері, атап айтқанда жер-су реформасы, жер учаскелерін қайта бөлу, малды тәркілеу нәтижесіз аяқталды (Болпонова, 2013: 135).

Бурят-Монғол АКСР-інде жүргізілген әлеуметтік-экономикалық реформалардың барысы мен салдарлары туралы тарихнамалық зерттеу еңбегінде бурятиялық зерттеуші И.Г. Карпова республиканың дәстүрлі мал шаруашылығын жаңа кеңестік бағыттағы жағдайға көшіру жайын зерделейді. Бұл ерекшеліктердің қатарына республика аумағында көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының жүргізілуі жатқызылды. Зерттеушілер отырықшы батыс аймақтардың бірқатарында ұжымдастыруды интенсификациялы түрде жүргізу міндеті тұрса, шығыс аудандарда көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа көшіру сияқты анағұрлым ауыр жұмыс күтіп тұрғанын атап өтеді. Мұндай аса көлемді және күрделі қызметті жүзеге асыру үшін республиканың өмір салтын өзгертуге байланысты шараларын іске асыру талап етілді. Ол үшін мемлекет «отырықшыландыру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруда үлкен ұйымдастырушылық-техникалық көмек» көрсетті. 1934 жылдың аяғында Бурятияда өрбіген іс-шаралардың нәтижесінде көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың 60 % - дан астамы отырықшы өмір салтына көшті, ал 1935 жылға қарай көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың 86,5 %-ы және 23 %-ы шоғырланған 140-қа дейін «отырықшылану пункттері» құрылды.

... Жаңа мәдениеттің құрылуы көшпелілердің дәстүрлі қоғамына үлкен зиян келтірді, екінші жағынан, колхозға дейінгі кезеңде жергілікті халықты емдеудің жалғыз түрі болған Тибет медицинасы жойылып кетті. Ұжымдастыру мал шаруашылығы мен егіншілікті жүргізу тәсілдерінің өзгеруіне ықпал етті, отырықшы-егіншілік түріне көшу жүзеге асырылды, шаруалардың өмір салтында түбегейлі өзгерістер болды, жаңа кәсіптердің пайда болуы, ауылшаруашылық техникаларын жақсарту, топырақты өңдеудің жаңа әдістері мен тәсілдерін қолдану сияқты жаңа бағыттар пайда болды. Екінші жағынан, зерттеушілер ұжымдастыру үдерісінің жеткілікті түрде жан-жақты ойластырылмағанын, қателіктер жіберілгенін, жергілікті шаруашылық ерекшеліктері мен байырғы халықтың дәстүрлері ескерілмегенін атап өтті (Карпова, 2018).

Тувалық зерттеуші А. Нұрзат ұжымдастырудың және араттардың Тувада отырықшылыққа көшуінің негізгі кезеңдері жайында жасалған зерттеу еңбегінде аталған

өңірдегі отырықшыландыру үдерісінің тарихына тоқталады. «Араттарды отырықшы орынға ауыстырғаннан бері 50 жылдан астам уақыт өтті. Бұл процесс сөзсіз прогрессивті мәнге ие болды, бұл адамдардың әлеуметтік дамуы мен өмір салтының барлық салаларында көрініс тапты. Далада жаңа қалалар мен басқа да елді мекендер ұйымдастырылды, қазіргі заманғы өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы пайда болды, бұрынғы көшпенділердің өмірі мен мәдениеті түбегейлі өзгерді. Алайда, ұжымдастырудың жеделдетілген қарқыны, көшпелі аалдардың дәстүрлі өмір сүру жағдайларынан ауылдарға адамдарды күштеп ауыстыру, әрине, қазіргі кезде де жағымсыз салдарға әкелді. Тувалықтар өздерінің рухани тамырларын, материалдық мәдениетін жоғалта бастады. Көшпелі арат шаруашылықтарының отырықшы шаруашылықтарға көшуінің (ауысуының) басталуы Тува Халық Республикасы кезеңіне келеді». Зерттеуші ТХР тарихы аясында седентеризацияның төмендегідей үш кезеңін анықтап көрсетеді:

- 1) 1921 жылдан 1930 жылға дейін – көшпелі араттарды седентеризациялаудың алғышарттарын құру;
- 2) 1930 жылдан 1940 жылға дейін – араттарды ұжымдастыру және республика көлемінде отырықшы болуға көшіру саясатының басталуы;
- 3) 1940 жылдан 1944 жылға дейін – тува көшпелілерін ұжымдастыру және отырықшы болуға көшіру саясатының белсенді кезеңі. Аталған кезеңде Тува Республикасында отырықшыландыру комитеті құрылды (Нурзат, 2014).

Нәтижелер

Рулық құрылымға негізделген қазақ ауылын отырықшыландыру мақсатында дәстүрлі қоғамға орны толмас алапатқа әкелген жойқын саяси шабуыл жасалды. Күштеу саясаты арқылы дәстүрлі көшпелі шаруашылық жойылды. Отбасы сабақтастығы мен ұрпақ жады бұзылды. Қазақ ауылының тұрмыстық болмысы күштеп өзгертілді. Рулық отбасы – тәркілеу мен жалған ажырасу құжатын жасату, мүлікті қайта жаздыру, тегін өзгерту нәтижесінде өзара туыстық байланыстарын жоғалтты. Отбасы үшін ең қорқыныштысы – күштеп көшіртуге ұшырау, рудың жерімен байланысын жоғалту, асыраушысынан айрылу, ата-баба тегінен ажырап қалу (Смағұлова, 2024: 232). Қазақ қоғамындағы ашаршылықтың зардабын зеттеген еңбегінде ғалым С. Смағұлова жергілікті халықтың жаппай зұлматқа ұшырауының негізіне тоқталып өтеді. Дәстүрлі көшпелі шаруашылық пен қазақ қоғамындағы ата-баба дәстүріне негізделген ұлттық кодтың жойылуының басты себебін анықтауға күш салады.

Қазақстанның билік басындағы қызметінде Ф.И. Голощекин: «... ауылдағы жартылай феодалдық рулық қатынастар. Биылғы тәжірибе бай, молда, жартылай феодалдар, ру басшыларының отырықшыландыруға қарсы ашық және белсенді көріністерін көрсетті. Шынында да, отырықшыландыру – бұл ұжымдастыру. отырықшыландыру – байлар мен жартылай феодалдарды жою. Отырықшыландыру – бұл жалпы қатынастардың жойылуы. Отырықшыландыру – бұл ауылдық еңбек массаларының экономикалық және мәдени әл-ауқатының нақты өсуі, осылайша оларды байлардың құлдығынан босату. Ұжымдастыру негізінде отырықшыландыру – бұл жартылай феодалдық қатынастардан социалистік қатынастарға көшу.

Таптық күрестің бұл сәті біздің партиялық және кеңестік топтарымызда ескерілмегенін тікелей айту керек. Мұны түсінбей, олар бұқара арасындағы жұмысында байлардың үгіт-насихатына, отырықшыландыруға қарсы күресіне қарсы тұра алмады. Олар бұқаралық экономиканы қайта құрудың бұл орасан зор міндетін бұқараның қатысуынсыз, бұқараға түсіндіру жұмыстарын жүргізбестен, осы іске өз еңбегін, қаражатын, бастамасын, энергиясын қосуынсыз жасауға болмайтынын түсінбеді» деп түсіндіруге тырысты (Голощекин, 1931: 240).

Қорытынды

Отырықшыландыру үдерісінің басталуы 1930 жылы ресми түрде биліктің заңды актісімен белгіленді. Ресми деректер көрсеткендей бұл үдеріс толығымен 1937 жылы аяқталды деген қорытынды жасалды. XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ бұқаралық ақпарат

құралдары науқанның барлығы Коммунистік билік жүйесінің басшылығымен жүзеге асырылғандығы жайлы ақпарат береді. Архивтердегі кеңестік билік кезең құжаттары негізінде ХХ ғасырдың 20–30-жылдарындағы көшпелі өмір салтының отырықшылыққа көшірілуі барысы талқыланды. Ру-тайпалар мен байлар, билер және атқамінерлердің қазақ қоғамындағы әлеуметтік ролін ескерместен жүргізілген іс-әрекеттер ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлердің тамырына балта шапты. Билік басшылары мен өңірлердегі орындаушылардың ақпараттары көшпелі өмір салты мен руларымен қоныстанған ауылдардың арасында жүргізген үгіт-насихаттардың барысы туралы нақты дерек бермеді. Қазақ зиялылары большевиктік эмиссар Ф. Голощекиннің жүргізген саясатына қарсы тұрғанымен, оң нәтижелерге қол жеткізе алмады. «Кіші Қазан» революциясының жүргізілуіне қарсы шыққан С. Сәдуақасов, С. Қожанов және т.б. Мәскеуге жіберілсе, Алаш зиялылары 1929–1931 жылдары саяси қуғын-сүргінге ұшырады, «саяси қылмыскерлер» ретінде жер аударылды.

Ресей Федеративтік Социалистік Республиканың құрамында болған автономиялық республикалар мен облыстарда, атап айтқанда қырғыз, тува, қалмақ, бурят-монғол көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарын отырықшылыққа көшіру барысында дәстүрлі мал шаруашылығының жүйесі ғана емес, сонымен қатар атадан-балаға беріліп келген ру-тайпалық құрылымдарға да реформалар жүргізілді. Аталған іс-әрекеттердің нәтижесінде қырғыздардағы бай-манаптар, тувалықтардағы тибет медицинасының негізін салушылар және т.б. дәстүрлі қоғамның іргесі шайқалды.

ХХ ғасырдың 30-жылдары жүргізілген отырықшыландыру науқаны барысындағы дәстүрлі қазақ қоғамының құрылымы, ру-тайпалық бөлінісіне қатысты реформалар Кіші Қазан революциясының құрамдас бөлігі ретінде әлеуметтік трагедия деп қарастырылуы тиіс.

Дереккөздер

АОМА — Абай облысының мемлекеттік архиві
 ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

Sources

АР РК — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 SAAR — State Archive of Abai Region

Әдебиеттер

Алаш ісі, 2023 — *Алаш ісі. 1920–1930 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу ісінің құжаттары мен материалдары* / «Алашское дело 1920–1930 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». В двух томах. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2023. ISBN: 978-601-239-706-2. Том второй: «Алаш ісі. 1930–1932 жж. ОГПУ жүргізген жасанды тергеу істерінің құжаттары мен материалдары». «Алашское дело 1930–1932 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ». Сост.: М.К. Койгелдиев (ответ. ред.), З.Б. Мырзатаева, Р.М. Мирзакулова. 828 с.

Алашорда ісі, 2023 — *Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 1-том. № 78754* А.Байтұрсынұлы, М. Дулатов және басқаларды айыптау ісі. 1927–1930 жж. // Құраст.: М. Койгелдиев, Қ. Әлімғазин, З. Мырзатаева, Г. Мұқажанова. Алматы: “Кітап” баспасы, 2023. 572 б.

Алашорда ісі, 2023 — *Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 7-том. «Қуғындалған идеялар»*. Құраст.: М. Койгелдиев, Қ. Әлімғазин, Е. Сыздықова, Т. Рысқұлов. Алматы: Кітап, 2023. 16 б.

Ахмедов, 1996 — *Ахмедов Ф.* Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. Алматы: Жалын, 1996 224 б.

Бисенбаев, 2018 — *Бисенбаев А.* «Социалистический эксперимент делал трагедию неизбежной». // URL: <https://camonitor.kz/31209-mozhno-li-bylo-sohranit-kochevoy-uklad-zhizni-kazahov.html> (қаралған уақыты 30 қаңтар 2025 ж.)

Болпонова, 2013 — *Болпонова А.Б.* История и эволюция клановой системы в политических процессах кыргызского общества (XIX–XXI вв.). Бишкек: Махprint, 2013. 284 с. // URL: <http://www.apap.kg/uploads/pdf>. (дата обращения 12 апреля 2025 г.)

Бүгін таңдағы күрделі, 1931 — *Бүгін таңдағы күрделі* міндеттеріміз: Мал шаруашылығы туралы баяндамасы мен мақаласы. Алматы : Қазақстан баспасы, 1931. 28 б.

Голощекин, 1931 — *Голощекин Ф.И.* Казахстан на путях социалистического переустройства. ОГИЗ. 1931. С. 181–247.

- Голощекин, 1932 — *Голощекин Ф.И.* О сельском хозяйстве и, в частности, животноводстве Казакстана. М.: Алма-Ата: Партиздат, 1932. 40 с.
- Казиев, 2015 — *Казиев С.Ш.* Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в казахстане (1917–1991 годы). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 2015. 550 с.
- Карпова, 2018 — *Карпова И.Г.* Советские и российские исследователи о влиянии коллективизации на хозяйственное развитие Бурят-Монгольской АССР. Проблемы социально-экономического развития Сибири, 2018. № 4(34). С. 133–138. // URL: https://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-34/133-138.pdf (дата обращения 17 апреля 2025 г.)
- Қойгелдиев, 2020 — *Қойгелдиев М.К.* Қиянат анатомиясы. Менің ғылымдағы өмірім. (Қазақстанның ғылыми мектептері. Тарихтану). Монография. Алматы: Арыс, 2020. 360 б.
- Масанов, т.б., 2007 — *Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В.* Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 296 с.
- Нурзат, 2014 — *Нурзат А.А.* Основные этапы коллективизации и перехода аратов на оседлость в Туве (1921–1944 гг.). Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева, 2014. № 2(82). С. 47–52. // URL: <http://vestnik.chgpu.edu.ru/upload/fil.php?id=157> (дата обращения 12 апреля 2025 г.).
- Огайон, 2009 — *Огайон И.* Седентаризация казахов в СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения, (1928–1945 г.г.). Алматы: Санат, 2009. 365 с.
- Орынбаева, 2020 — *Орынбаева Г.* Хозяйство и быт казахов в первое десятилетие советской власти (по исследованиям 20-х гг. XX в.) Отан тарихы, 2020. № 4(92). 58 с.
- Саяси қуғын-сүргін..., 2022 — *Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20–50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века).* Т. 13: Государственные акты и документы по насильственной коллективизации, принудительному оседанию, заготовительным и другим политическим кампаниям. Сборник документов и материалов. Составители тома: Е.А. Әбіл, С.А. Жакишева, М.М. Козыбаева, А.М. Смагулова. Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 296 с.
- Смағамбет, Глеспаева 2019 — *Смағамбет Б.Ж., Глеспаева А.А.* Қазақ седентаризациясы және оның салдары. Әлеуметтанулық концептуалдау перспективасы. Вестник ПГУ, 2019. // URL: <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/storage/journals/31.Pdf> (Қаралған уақыты: 17 сәуір 2025 ж.)
- Смағұлова, 2024 — *Смағұлова С.* Зұлмат жылдар зардабы: 1931–1933 жж. / Астана, 2024. 256 б.

References

- Akhmedov, 1996 — *Ahmedov G.* Alash “Alash” bolğanda: Estelikter men tarixi derekter. [When Alash was “Alash”: Memories and historical data]. Almaty: Zhaly, 1996. 224 p. (In Kaz.).
- Bisenbayev, 2018 — *Bisenbayev A.* Sotsialisticheskiy eksperiment delal tragediyu neizbezhnoy [The socialist experiment made tragedy inevitable]. URL: <https://camonitor.kz/31209-mozhno-li-bylo-sohranit-kochevoy-uklad-zhizni-kazahov.html> 30 May 2025. (In Russ.).
- Bolponova, 2013 — *Bolponova A.B.* Istoriya i evolyutsiya klanovoy sistemy v politicheskikh protsessakh kyrgyzskogo obshchestva (XIX – XXI vv.). [History and evolution of the clan system in the political processes of Kyrgyz society (XIX – XXI st centuries). Bishkek: Maxprint, 2013. 284 p. // URL: <http://www.apap.kg/uploads/pdf> (April 12, 2025.). (In Russ.).
- Delo Alasha, 2023 — *Delo Alasha.* 1920–1930-ye gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU / “Alashskoye delo 1920–1930 gg. Dokumenty i materialy sledstvennogo dela, sfabrikovannogo OGPU”. V dvukh tomakh. [“Alash case 1920–1930. Documents and materials of the fabricated investigative case conducted by the OGPU”. Volume two: “Alash case”. 1930–1932. Documents and materials of the fabricated investigative case conducted by the OGPU “Alash case” 1930–1932. Documents and materials of the fabricated investigative case conducted by the OGPU]. Compiled by: M.K. Koygeldiev (responsible editor), Z.B. Myrzataeva, R.M. Mirzakulova. 828 p. (In Russ.).
- Delo Alashordy, 2023 — *Delo Alashordy.* 1920–1940 Dokumenty i materialy. Tom 1. No. 78754 A. Baytursynuly, M. Delo po obvineniyu Dulatova i drugikh. 1927–1930 gg. [Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Vol. 1. “Case No. 78754 against A. Baitursynuly, M. Dulatov and others. 1927–1930”]. Compiled by: M. Koygeldiev, K. Alimgazinov, Z. Myrzataeva, G. Mukazhanova. Almaty: “Kitap” publishing house, 2023. 572 p. (In Russ.).
- Delo Alashordy, 2023 — *Delo Alashordy.* 1920–1940 Dokumenty i materialy. Tom 7. “Gonimyye idei”. [Alashorda case. 1920–1940. Documents and materials. Volume 7. Persecuted ideas”]. Compiled by: M. Koygeldiev, K. Alimgazinov, E. Syzdykova, T. Ryskulov. Almaty: Kitap, 2023. 16 p. (In Russ.).
- Goloşçekin, 1931 — *Goloşçekin F.I.* Qazaqstan socialistik qayta qurw jolında. OGIZ. 1931. 181–247-better/ [Goloshchekin F.I. Kazakhstan on the path of socialist reconstruction]. Almaty: OGIZ, 1931. P. 181–247 (In Kaz.).
- Goloshchekin, 1931 — *Goloshchekin F.I.* Bügin tañdağı күрделі mindetterimiz: Mal шаруашılığı trwalı bayandaması men maqalası. [Our difficult tasks today: Report and article on livestock farming]. Almaty: Kazakhstan Publishing House, 1931. 28 p. (In Kaz.).
- Goloshchekin, 1932 — *Goloshchekin F.I.* O sel'skom khozyaystve i, v chastnosti, zhivotnovodstve Kazakstana [On agriculture and, in particular, animal husbandry in Kazakhstan]. M.: Alma-Ata: Partizdat, 1932. 40 p. (In Russ.).
- Karpova, 2018 — *Karpova I.G.* Sovetskiye i rossiyskiye issledovateli o vliyani kolektivizatsii na

khozyaystvennoye razvitiye Buryat-Mongol'skoy ASSR. [Soviet and Russian researchers on the influence of collectivization on the economic development of the Buryat-Mongolian ASSR]. Problems of socio-economic development of Siberia. No. 4 (34). 2018. Pp. 133–138). // URL: https://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-34/133-138.pdf. Accessed April 17, 2025.]. (In Russ.).

Kaziyeu, 2015 — *Kaziyeu S.Sh.* Sovetskaya natsional'naya politika i problemy doveriya v mezhetnicheskikh otnosheniya v kazakhstan (1917–1991 gody). Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. [Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917–1991)]. Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. M., 2015. 550 p. (In Russ.).

Koygeldiev, 2020 — *Koygeldiev M.K.* Qiyanat anatomiyası. Meniñ gılımdağı omirim. (Qazaqstanniñ ğılımi mektepteri. Tarixtanw). Monografiya. [Anatomy of Abuse. My Life in Science. (Scientific Schools of Kazakhstan. History). Monograph]. Almaty: Arys, 2020. 360 p. (In Kaz.).

Masanov, et. al, 2007 — *Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V.* Nauchnoye znaniye i mifotvorchestvo v sovremennoy istoriografii Kazakhstana [Scientific knowledge and myth-making in modern historiography of Kazakhstan]. Almaty: Dyke Press, 2007. 296 p. (In Russ.).

Nurzat, 2014 — *Nurzat A.A.* Osnovnyye etapy kollektivizatsii i perekhoda aratov na osedlost' v Tuve (1921–1944 gg.) [The main stages of collectivization and the transition of the Arats to a settled way of life in Tuva (1921–1944)]. Bulletin of the Chuvash State Pedagogical University named after I. Ya. Yakovlev. 2014. No. 2(82). Pp. 47–52. URL: <http://vestnik.chgpu.edu.ru/upload/fil.php?id=157>. (In Russ.).

Ogayon, 2009 — *Ogayon I.* Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. Translated from French by A.T. Rakishev, Comp. by B.M. Uzhikov. Almaty: Sanat, 2009. 368 p. (In Russ.).

Orynbayeva, 2020 — *Orynbayeva G.* Khozyaystvo i byt kazakhov v pervoye desyatiletie sovetsoy vlasti (po issledovaniyam 20-kh gg. XX v.) [Economy and everyday life of the Kazakhs in the first decade of Soviet power (based on research from the 1920s)]. Otan Tarihi No. 4 (92) 2020. P. 58 (In Russ.).

Sayası qwğın-sürgin, 2022 — *Sayası quğın-sürgin* qubandarın tolıq aqtaw jöindegi Memlekettik komissiyaniñ materialdarı (XX ğasır 20–50 jıldarı) = Materialı gosudarstvennyy komissiya po reabilitacii po političeskix repressiya (20–50 jj. XX ğasır). T. 13: Küştep ujımdastırw, küştep qonıstandırw, satıp alw jäne basqa da sayası nawqandar twralı memlekettik aktiler men qujattar. Qujattar men materialdar jınağı. [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920–50s) = Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920–50s). Vol. 13: State acts and documents on forced collectivization, forced settlement, procurement and other political campaigns. Collection of documents and materials]. Authors of the volume: E.A. Abil, S.A. Zhakishewa, M.M. Kozybaeva, A.M. Smagulova. Under the general editorship of E.T. Karin. Astana, 2022. 296 p. (In Russ.).

Smağambet, Tlespaeva 2019 — *Smağambet B.J., Tlespaeva A.A.* Qazaq sedentarizaciyası jäne onıñ saldarı. Älewmettanwlıq konceptwaldaw perspektivası. [Kazakh sedentarization and its consequences. Perspectives of sociological conceptualization]. 2019, Vestnik PGU. URL: <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/storage/journals/31.Pdf> (Accessed: April 17, 2025). (In Kaz.).

Smagulova, 2024 — *Smagulova S.* Zulmat jıldar zardabı: 1931–1933 jj. [The consequences of the dark years: 1931–1933]. Astana, 2024. 256 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 872-886, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_872-886

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 11.25

IRANIAN-TAJIK TRADE AND ECONOMIC RELATIONS: CURRENT STATE AND PROSPECTS

Tasagil Ahmet¹, Nursultanova Lazat^{2}, Tanatarova Zhamiga³*

¹Yeditepe University
(326A, Kayisdagi Str., 34755 Istanbul, Turkey)
Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: Ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

²Astana International University
(8, Kabanbay Str., 020000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-9641-0797>. E-mail: 2012nura@bk.ru
*Corresponding author

³Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
(1, Studenchesky Ave., 060011 Atyrau, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Tasagil A., Nursultanova L.N., Tanatarova Zh.T., 2025

Abstract. *Introduction.* Foreign trade plays an important role in the economic development of Iran and Tajikistan and contributes to improving the living standards of the population. Moreover, by strengthening trade ties and promoting mutual understanding between governments, these relations help maintain friendly relations between neighbors. *Goals and objectives* of the study are to examine the current state of trade and economic cooperation between Iran and Tajikistan, the dynamics of trade turnover, and to assess its further development. *Results.* The two states are important economic partners with significant potential for developing and strengthening cooperation on a mutually beneficial basis. Further strengthening of the partnership between the two countries will be based on joint investment projects. The relevance of the study is due to the importance of this factor for the socio-economic development of the two friendly countries. The topic may be of interest within the framework of the emerging discourse in the humanities and social sciences on development, where Iran and Tajikistan can be considered as examples of Eastern culturally complex, multi-component societies developing within their own ideological and value paradigms. *Conclusions.* In the context of a changed geopolitical reality, trade and economic ties between Iran and Tajikistan have real prospects.

Keywords: Iran, Tajikistan, foreign trade, investments, socio-economic development

For citation: Tasagil A., Nursultanova L.N., Tanatarova Zh.T. Iranian-tajik trade and economic relations: current state and prospects // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 872–886. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_872-886

ИРАН-ТӘЖІК САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Ташагыл Ахмет¹, Нурсултанова Лязат Нурбаевна², Танатарова Жамига Тажиковна³

¹Йедитепе университеті

(326А-үй, Қайышдағы көш., 34755 Стамбул, Түркия)

Тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: Ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

²Астана халықаралық университеті

(8-үй, Қабанбай көш., 020000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0000-0002-9641-0797>. E-mail: 2012nura@bk.ru

*Автор-корреспондент

³Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

(1-үй, Студенческий даңғ., 060011 Атырау, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы

 <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ташагыл А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Иран мен Тәжікстанның сыртқы саудасы экономикалық дамуда маңызды рөл атқарады және халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға ықпал етеді. Оның үстіне, сауда байланыстарын нығайту және үкіметтер арасындағы өзара түсіністікке ықпал ету арқылы бұл қарым-қатынастар көршілер арасындағы достық қарым-қатынасты сақтауға көмектеседі. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* Иран мен Тәжікстан арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықтың қазіргі жағдайын, тауар айналымының динамикасын зерттеу және оның одан әрі дамуын бағалау болып табылады. *Нәтижелер.* Екі мемлекет өзара тиімді негізде ынтымақтастықты дамыту және нығайту үшін айтарлықтай әлеуеті бар маңызды экономикалық әріптестер болып табылады. Екі ел арасындағы әріптестікті одан әрі нығайту бірлескен инвестициялық жобалар негізінде дамитын болады. Зерттеудің өзектілігі бұл фактордың екі дос елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін маңыздылығымен анықталады. Тақырып гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардағы даму туралы жаңа дискурс аясында қызығушылық тудыруы мүмкін, мұнда Иран мен Тәжікстанды өзіндік идеологиялық және құндылық парадигмасы аясында дамып келе жатқан шығыс мәдени күрделі, көп компонентті қоғамның үлгісі ретінде қарастыруға болады. *Қорытындылар.* Өзгерген геосаяси шындық жағдайында Иран мен Тәжікстан арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастардың нақты болашағы бар.

Түйін сөздер: Иран, Тәжікстан, сыртқы сауда, инвестициялар, әлеуметтік-экономикалық даму
Дәйексөз үшін: Ташагыл А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т. Иран-тәжік сауда-экономикалық қатынастары: қазіргі жағдайы мен болашағы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 872–886 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_872-886

ИРАНО-ТАДЖИКСКИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Ташагил Ахмет¹, Нурсултанова Лязат Нурбаевна^{2*}, Танатарова Жамига Тажиковна³

¹Университет Йедитепе

(д. 326А, ул. Кайышдагы, 34755 Стамбул, Турция)

Доктор исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>. E-mail: Ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr

²Astana International University

(д. 8, Кабанбая, 020000 Астана, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-9641-0797>. E-mail: 2012nura@bk.ru

*Автор-корреспондент

³Атырауский университет им. Х. Досмухамедова

(д. 1, просп. Студенческий, 060011 Атырау, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук

 <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ташагил А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т., 2025

Аннотация. *Введение.* Внешняя торговля для Ирана и Таджикистана играет важную роль в развитии экономики и способствует повышению жизненного уровня населения. Более того, укрепляя торговые связи, содействуя взаимопониманию между правительствами, эти отношения способствуют поддержанию дружественных отношений между соседями. *Цели и задачи исследования* – изучить современное состояние торгово-экономического сотрудничества Ирана и Таджикистана, динамику товарооборота и дать оценку его дальнейшему развитию. *Результаты.* Два государства являются важными экономическими партнерами, обладающими значительным потенциалом для развития и укрепления сотрудничества на взаимовыгодной основе. Дальнейшее укрепление партнерства между двумя странами будет развиваться на основе совместных инвестиционных проектов. Актуальность исследования обусловлена важностью этого фактора для социально-экономического развития двух дружественных стран. Тема может представлять интерес в рамках формирующегося в сфере гуманитарных и социальных наук дискурса о развитии, где Иран и Таджикистан можно рассматривать как пример восточного культурно сложного, многосоставного общества, развивающегося в собственной идейно-ценностной парадигме. *Заключение.* В условиях изменившейся геополитической реальности торгово-экономические связи между Ираном и Таджикистаном имеют реальную перспективу.

Ключевые слова: Иран, Таджикистан, внешняя торговля, инвестиции, социально-экономическое развитие

Для цитирования: Ташагил А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т. Ирано-таджикские торгово-экономические отношения: современное состояние и перспективы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 872–886. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_872-886

Introduction

Foreign trade plays an important role in the economic development of Iran and Tajikistan and contributes to improving the living standards of the population. Moreover, by strengthening trade ties and promoting mutual understanding between governments, these relations help maintain friendly relations between neighbors. The goals and objectives of the study are to examine the current state of trade and economic cooperation between Iran and Tajikistan, the dynamics of trade turnover, and to assess its further development. Results. The two states are important economic partners with significant potential for developing and strengthening cooperation on a mutually beneficial basis. Further strengthening of the partnership between the two countries will be based on joint investment projects. The relevance of the study is due to the importance of this factor for the socio-economic development of the two friendly countries. The topic may be of interest within the framework of the emerging discourse in the humanities and social sciences on development, where Iran and Tajikistan can be considered as examples of Eastern culturally complex, multi-component societies developing within their own ideological and value paradigms. Conclusions. In the context of a changed geopolitical reality, trade and economic ties between Iran and Tajikistan have real prospects.

Materials and Research Methods

Different theories of international relations interpret the role of international trade differently. The liberal approach argues that trade promotes international cooperation, stability, and mutual benefit. According to liberalism, the greater the economic interdependence between countries, the lower the likelihood of armed conflict. Liberals emphasize the importance of international institutions, such as the World Trade Organization, that regulate trade and help countries comply with the rules. Trade is viewed as a “non-zero-sum game” in which all parties can win. In contrast, realism believes that international trade is a means of achieving national interests and strengthening state power. States primarily seek survival and security, so they engage in trade only when it strengthens their strategic position. Realists do not believe in universal rules and view trade as an element of political struggle. Constructivism emphasizes the importance of ideas, identities, and social norms. From this perspective, international trade is not simply subject to rational calculations, but is shaped by how states perceive each other and what values they share. Thus, states’ behavior in trade is determined not only by their interests, but also by their ideas about the “right” interaction. All of these approaches help us understand the nature of trade in international politics and the goals that states pursue in different ways.

The methodological basis of the study includes general scientific methods, such as analysis and synthesis, statistical methods, which allowed us to identify qualitative and quantitative characteristics of the subject of the study. The chronological method allows us to study the main processes occurring between the two countries in the trade sphere. The comparative method is used to compare statistical data from both sides. The source base of the study includes documents such as the National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030, the main goal of which is the development of a competitive economy. The prospective development plan of Iran until 2025 provides for achieving real results in the economy and scientific-technological sphere. An analysis of official documents signed between the two countries in the field of economics and trade, providing for long-term development, was also conducted. Materials from international scientific and practical conferences provide an opportunity to familiarize oneself with medium-term prospects, such as cooperation in the road transport sector, attracting domestic and foreign investments. Official internet resources of government organizations in Iran and Tajikistan, as well as statistical data, were used. The works of domestic and foreign scientists, which substantiate the theoretical and practical aspects of the issue under study, were also used. A range of different sources allowed us to identify the main aspects of the topic, reflecting the development, dynamics, problems of cooperation between Iran and Tajikistan, as well as their solutions.

Discussion

The formation and development of trade and economic relations between states involves the signing of memoranda, agreements, communiqués, which outline the main areas of cooperation. And in this regard, economic diplomacy plays a big role. In scientific discourse, there are different points of view on the purpose of economic diplomacy. Among foreign researchers and diplomats in this regard, it should be noted: G. Carron de la Carriera, A. Plaschinsky, N. Bain and S. Woolcock and other authors.

The state may have a set of tools that ensure its economic interests abroad, which include the opening of foreign markets for the country's goods and services, the establishment, maintenance and development of economic and related relations with foreign entities, holding business meetings, trade exhibitions, etc. By establishing trade ties with another partner, a country increases trade performance, encourages investment, while simultaneously achieving certain foreign policy goals.

Investment diplomacy is a type of economic diplomacy aimed at attracting foreign investment in various spheres of the national economy. This diplomacy is carried out at technology exhibitions and scientific and technical conferences, during investment negotiations, or by providing financial assistance to less developed countries to gain political support. Economic technical assistance can take the form of expert advice, loans, grants and technology transfer. In recent years, environmental and sustainable development issues have become an integral part of economic diplomacy due to global issues such as climate change. Energy diplomacy is a form of economic diplomacy that promotes a country's energy interests (Goldthau, 2010).

Under the general term “investment services,” Forbes magazine united companies that are engaged not only in direct investment activities, including investment banking and investment management, but also in mortgage financing, securities trading, wealth management, insurance, brokerage services, depository activities and financial consulting.

Commercial diplomacy supports national exports of goods and services and also helps attract foreign investment. For example, an agency like Business France plays a crucial role in promoting French international companies (Lee, Hocking, 2010).

The collective work “Foreign Trade of Tajikistan with Neighboring Countries: New Trends and Socio-Political Effects” analyzes foreign trade relations between Tajikistan and neighboring countries, including China, Afghanistan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan. The authors examine the quantitative and qualitative indicators of cross-border trade, investment projects, prospects for long-term cooperation, and note that foreign trade significantly contributes to the development of Tajikistan's economy. Despite the imbalance between exports and imports, the country is beginning to develop its economy through trade with neighboring countries. After all, foreign trade allows the country to obtain the necessary resources and sell surplus ones. With proper management, it contributes to economic development, increases the socio-economic level of development in the country, and positively affects the investment attractiveness of Tajikistan (Ryazantsev, 2012).

Multilateral diplomacy is aimed at developing relations in the political, diplomatic, socio-economic and humanitarian spheres and involves interaction between various international actors. The venues for such negotiations are business conferences and business meetings. The institutions through which economic diplomacy is carried out are the World Trade Organization (WTO), the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), and the International Monetary Fund (IMF). These organizations promote global trade and financial stability through multilateral agreements and consultations (Woolcock, Bayne, 2013).

Mokhtarianpour M. is engaged in the theoretical and practical substantiation of the Islamic-Iranian model of progress (Mokhtarianpour, 2017).

Bahman S. also explores the Iranian version of socio-economic development from the point of view of Ayatollah Khamenei (Bahman, 2018).

Azadi P. analyzes public administration in Iran over the past half century, noting internal problems such as poverty, social inequality, and high unemployment. When making important decisions, the state must take into account both internal problems and external ones (for example, the

consequences of climate change, global efforts to abandon fossil fuels, increased automation of production). At the same time, Iran has certain opportunities for good development in the medium term (Azadi, 2019).

The collective work of Iranian scientists is devoted to the problems of political development of Iran (Nazari, 2020).

Another collective publication explores the role of innovation policy in the development of modern Iran (Fartash, et al., 2021).

A. Duisekina, K. Baisultanova, and Zh. Ashinova, in their article “Main Directions of Cooperation between China and Kazakhstan within the Framework of the 'One Belt – One Road' Initiative”, analyze various aspects and directions of cooperation between Kazakhstan and China within the framework of the “One Belt – One Road” initiative and reveal the content and potential of the initiative. Its relevance is primarily due to the transformation of the modern system of international and regional relations, caused by the crisis, the growth of China's political and economic influence, and the emergence of various ways to implement the Chinese initiative (Duisekina, 2021).

According to experts, the states of Central and East Asia can gain access to African markets, and the countries of the European Union can reconsider their foreign economic priorities. In this context, Iran and Tajikistan can also gain certain advantages in trade. Iran has large reserves of natural resources, and its geographical location can be used as a transit point for Chinese goods on their way to Europe. Tajikistan is interested in developing national transport systems, breaking out of the transport deadlock, reducing the distance to the world ocean, and connecting to maritime trade routes, trying to use the opportunities of the “One Belt – One Road” project to modernize its economy.

In the work of Zagashvili V.S. “Regulation of International Trade: Global and Regional Aspects of Effects”, the interaction between regional and global levels of economic integration is considered, which constitutes a single process but differs in scale, not in content. The author concludes that the predominant part of integration efforts in the foreseeable future will be undertaken at the regional rather than the global level. The needs of international trade development are met by a multi-level system of regulation.

In this regard, it can be noted that not all countries can fully adopt the high standards in force in more developed countries, but in the future, it is quite possible to bring regulatory norms closer, remove obstacles to the movement of goods, services, and investments, which will lead to cost reduction and have a generally beneficial effect on the growth of the world economy. The article is relevant in that it analyzes trade processes taking place in different regions, which will develop as countries become more involved in global economic processes. Tajikistan and Iran are developing cooperation in many areas, facing new problems, but overcoming them through joint efforts (Zagashvili, 2023).

Shalmanova A.B., Beknazarov R.A. The purpose of the article “Mongoliyadagy Kazakhtar: ethnodeni, demography and economy” is to review the modern demographic, ethnocultural and socio-economic development of the Kazakhs in Mongolia. Residents of regional centers work in government agencies, financial organizations, earn money in business or are engaged in small trade. The study is interesting because the work provides economic statistics for 2007–2023 on the trade, economic and socio-cultural development of those regions where Kazakhs live (Shalmanova, 2023).

Similar documents were signed between Iran and Tajikistan, Kazakhstan and Iran, Kazakhstan and Tajikistan in various areas of multilateral cooperation.

According to the Ministry of Trade of the Republic of Kazakhstan, trade turnover between Kazakhstan and Mongolia in January–August 2024 amounted to \$83.9 million. Our country exports telephones, tobacco products, fermented milk products, flour and confectionery products, computers, petroleum products and other products to Mongolia. We receive clothing, carpets, high-quality wool and leather products, meat and meat products from Mongolia.

After the invasion of the Iraqi army into Iran in 1980, the US government intensified sanctions against Iran. The sanctions imposed in 1984 prohibited international financial institutions from providing loans to Iran, and all countries from selling weapons and providing any assistance to Iran. Despite the imposed sanctions, Iran is interested in expanding and deepening bilateral cooperation

with its key trading partners, such as China, the UAE, Turkey, Russia, Iraq, Pakistan, and India, whose share exceeded 80% in the structure of Iranian exports in 2022. The Export Development Bank of Iran, the Export Guarantee Fund of Iran, and the Trade Promotion Organization, coordinated by the Ministry of Industry and Trade, provide comprehensive support related to export operations, offering advisory and marketing support. Exhibitions, fairs, conferences, and business forums are held, where Iranian companies have the opportunity to meet with potential foreign partners and present their goods and services. In addition, special business missions are organized to foreign countries, and “roadmaps” for the development of export potential are developed. However, despite external pressure, Iran has not only adapted to it but has also found opportunities for a gradual return to the path of development and modernization of its foreign trade. The state has created its own system of export support, opening up opportunities for Iranian exporters to successfully compete with foreign producers. The value of the publication lies in the fact that the experience of Iran can be used by other countries in similar situations (Bizyuk, 2024).

The experience of trade and economic relations between Russia and Iran shows that despite complex geopolitical circumstances, they are successfully developing and have promising directions. On October 27, 2019, a temporary free trade agreement was signed between the EAEU and Iran, aimed at intensifying the growth of mutual trade volumes. Such projects as the “North-South” transport corridor are of great importance for expanding trade ties. Food products occupy an increasing share in Iran's commodity imports in the dynamics of foreign trade for 2015–2022. The importance of developing trade and economic cooperation with Iran is dictated by various circumstances, not only by the imposition of trade restrictions on the two countries but also by the general trend of shifting business activity to the Asian region. The search for new trading partners to diversify risks associated with the export and import of particularly sensitive commodity items, as well as the overall development of technological sovereignty, is becoming increasingly important. The expansion of trade and economic ties with the Islamic Republic of Iran is not without obstacles of various kinds, but nevertheless, it will contribute to the strengthening of business interaction in the future (Ivanchenko, 2024).

Zakharov A.N. and Rakhimzoda M.A., in their article “The Impact of International Trade on Improving the Living Standards of the Population: The Case of Tajikistan”, analyze the impact of foreign trade on the socio-economic condition of the country and the improvement of the living standards of the population. As practice shows, the development of international trade leads to economic growth, increasing average income. Also, trade brings additional funds to the treasury, which can be used to implement economic programs. Of course, there are still a number of difficulties that hinder the development of trade. Tajikistan is landlocked and remote from major developed world markets, and the transport and logistics infrastructure in the country is poorly developed, which complicates transportation across borders and increases logistics costs for import and export companies. The country is introducing modern technologies, creating new jobs, contributing to the growth of foreign economic activity in order to maintain the positive effect of the results of international trade (Zakharov, Rakhimzoda, 2024).

Results

Iran and Tajikistan are integrated into the global economy through active membership in the World Trade Organization (WTO), the Shanghai Cooperation Organization (SCO), and regional projects such as CASA-1000, the construction of gas pipelines, regional railway systems, and highways.

The rapidly changing geopolitical, geo-economic, and technological landscape of the modern world poses the task of sustainable economic development and measures to ensure national security for countries. In these conditions, multilateral and bilateral cooperation in the trade sphere can be considered as one of the directions of sustainable economic development.

The National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030 was adopted on December 1, 2016, and defined the highest goal of long-term development as improving

the living standards of the country's population based on ensuring sustainable economic development. To achieve this, the following strategic development goals for the next 15 years have been defined:

- a) ensuring energy security and efficient use of electricity;
- b) breaking out of the communication deadlock and turning the country into a transit country;
- c) ensuring food security and access of the population to quality nutrition;
- d) expanding productive employment.

Tajikistan, as a country with an open economy, is subject to the influence of external and internal challenges that may affect the achievement of the strategy's goals and the adjustment of development stages. Challenges are always a benefit for the country if preventive adaptation measures are taken. Otherwise, they turn into threats. It should be noted that the low competitiveness of the economy, the insignificant share of domestic savings and investments, and the geographical remoteness from seas and large markets limit the competitiveness of the national industry.

At the same time, Tajikistan has real opportunities that can contribute to the achievement of strategic goals, including:

- favorable geographical location and proximity to regional leader states and integration associations;
- activation of regional economic integration and the formation of modern international transit infrastructure, which will increase the competitiveness of the national economy and its investment attractiveness;
- the presence of significant labor resources and potential for their further growth;
- hydropower resources, which form the basis of Tajikistan's energy potential.

This document has defined the agenda for ten years, in which measures have been developed to ensure the sustainable development of the country in the long term using innovations in all spheres of socio-economic life. (National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the period up to 2030.).

The 1989 revolution fundamentally changed the political and socio-economic situation in Iran, when it was necessary to form new institutions of power and carry out economic and social reforms. The prospective development plan, adopted in 2003, is a comprehensive program for the development of the country and is designed for 20 years, containing general conceptual provisions, descriptions of specific political practices, and tools for their implementation. The central idea of the document is to achieve regional leadership by Iran by 2025 in the field of economic, scientific, and technological development. In the economy, this is sustainable economic growth, combating unemployment, reducing inflation, developing the public and private sectors, ensuring food security, and creating a favorable investment climate. Since 2014, Iran has been implementing a comprehensive program to adapt the national economy to sanctions, also known as the “Resistance Economy”. The goal of the program is to ensure the survival of the economy under sanctions by meeting basic social needs, competitiveness at the regional and global levels with the help of internal resources.

In recent years, Tajikistan has intensified economic diplomacy to improve trade turnover with many states. Tajikistan's foreign trade turnover in 2023 increased to 8 billion 328.9 million US dollars, which is the highest figure in the entire history of independence. This figure increased by 13.9 % compared to 2022, or by 1 billion 019.4 million US dollars. Exports of goods during this period amounted to 2 billion 448.8 million US dollars, which is 14.3 % more than in 2022, or 306.8 million US dollars.

In the structure of the country's exports, a significant share is occupied by precious metals (71 commodity groups) – 46.6 %, minerals – 15.4 %, cotton fiber and products made from it – 10.2 %, primary aluminum and products made from it – 6.1 %, electricity – 4.5 %, other semi-precious metals (antimony) – 4.4 %, agricultural products – 1.9 %, electrical equipment – 1.4 %, cement – 1.4 %, various clothing – 1.6 %, and inorganic chemical products – 1 %, as well as lead and products made from it, ferrous metals, and other goods.

In 2023, imports of goods reached 5 billion 880.1 million US dollars, which is 13.8 % more than in 2022, or 712.6 million US dollars. In the structure of imports, the share of food for consumption is 7.4 %, for processing – 11 %, land vehicles – 12.8 %, petroleum products – 11.3 %, and other goods – 48.1 %.

technological equipment – 8.5 %, ferrous metals – 5.5 %, electric vehicles and equipment – 4.2 %, wood and products made from it – 4.2 %, liquefied gas – 3.1 %, polymer products – 3 %, products made from ferrous metals – 2.3 %, inorganic chemical products – 2.1 %, aircraft – 1.6 %, pharmaceutical products – 1.6 %, alumina – 1.3 %, fertilizers – 1.1 %.

The total GDP in 2023 amounted to 130.8 billion somoni, and its real growth rate was 8.3 %. The development of the national economy is due to an increase in the actual volume of industrial production by 12 %, agriculture by 9 %, capital investments by 22.5 %, freight traffic by 16.6 %, trade turnover by 13.4 %, paid services by 14.1 %, and passenger traffic by 9.8 %. (In 2023, Tajikistan's foreign trade turnover reached a historical maximum).

The imposition of sanctions by the United States and the European Union has not led to the complete economic isolation of Iran. The country's trade balance was positive in 2000–2021. In 2000–2020, Iran maintained foreign economic relations mainly with Asian states. Due to the country's disconnection from the SWIFT system, settlements with trading partners were made in their national currencies. With some states, such as India and Turkey, settlements were made in gold and other precious metals. With China, in addition to the yuan, settlements were made through commodity barter. With European partners, settlements were made through some Arab countries. The United Arab Emirates (UAE) played an important role here, through which imports from China and India were transited to Iran. Despite the sanctions, the country exported oil, petroleum products, and petrochemical products.

The COVID-19 pandemic in 2020–2021 did not have a serious impact on the dynamics of Iran's macroeconomic indicators. Despite the difficult process of formation over 40 years, Iran has not only not lost but, on the contrary, has significantly strengthened its status as one of the leading powers in the Eurasian space. Natural gas is exported to external markets through a network of main gas pipelines. Gas is exported to Iraq (7.2 billion m³ in 2021), Turkey (9 billion m³), Azerbaijan (0.4 billion m³), and Armenia (exports are carried out under the “gas for electricity” scheme in the amount of 0.4 billion m³).

In the near future, Iran has every opportunity to realize its potential, which is due to changes in its role on the world stage. Iran has become a member of the SCO, is actively engaged in dialogue with the Caspian states on the issue of dividing the Caspian Sea, and is strengthening ties with Russia and China in all areas of international cooperation, from trade and economics to the fight against terrorism and ensuring security.

Iran cooperates with the Eurasian Economic Union (EAEU) as a participant in the free trade zone. For the EAEU, Iran is an important trading partner, as it is located at the crossroads of international transport corridors “North-South” and “East-West” (Khalova, 2023).

Despite international sanctions against Iran, which have been ongoing for almost 40 years, the country has found opportunities and resources to develop foreign trade. In 2023, non-oil exports reached 49 billion 330 million US dollars, a decrease of almost 9% compared to 2022, while the value of imports increased by almost 80% compared to 2022 and amounted to 66 billion 280 million US dollars. The country exports oil, electricity, technical and engineering services, vegetables and fruits, textiles, and other goods.

Foreign trade (total imports and exports) in 2023 increased by 2.6 % to 153 billion 170 million US dollars. The three main goods exported during this period were liquefied natural gas, liquefied propane, and petroleum tar. The three main types of imported goods in 2023 were corn, mobile phones, and gold bars. Iran's trade with 15 neighboring countries increased by 1.35 % to 60 billion 773 million US dollars (Business record of the country in 2023).

On May 29–30, 2024, the international regional conference “The Path to Tian Shan” was held in Dushanbe, where issues of strengthening cooperation between countries in the road transport sector were discussed. The conference, organized by the Ministry of Transport of Tajikistan and the UN Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP), was dedicated to the 10th anniversary of the signing of the Agreement between the governments of the SCO member states “On Creating Favorable Conditions for International Road Transport”. One of the important topics for Tajikistan discussed at the conference was the issue of delivering goods along the international road

“Dushanbe – Kulma – the border with China” and the multimodal corridor “China – Tajikistan – Uzbekistan – Turkmenistan – Iran – Turkey – Europe”. During the conference, three thematic sessions were held, dedicated to interregional transport corridors and multimodal transport, the development of road infrastructure and improving safety, as well as the development of transport links between landlocked countries and seaports in Asia. In modern conditions, the interaction of states in the field of transport should be aimed at ensuring guaranteed and uninterrupted transportation, which requires coordination and concerted actions. The main goal of developing the infrastructure of international roads is to bring their level in line with the needs of the economy and population of the CIS member states, including Central Asia, in terms of sustainable development and improving road safety. (The international regional conference “The Path to Tian Shan” began its work in Dushanbe).

On November 21, 2024, a meeting was held in Tehran between the Ambassador of Tajikistan in Tehran Nizamiddin Zakhidi and the head of the Iranian Chamber of Commerce and Industry Samad Hasan-zoda, where it was noted that the trade turnover between Iran and Tajikistan exceeded 300 million US dollars in the first nine months of the year. The volume of trade has increased almost tenfold since 1999, and now the countries are striving to further develop cooperation. It should be noted that Tajikistan needs the supply of one million tons of Iranian oil annually, which will be an important step in ensuring the country's energy stability.

The two friendly states share a common language and cultural traditions, which are the basis for deepening Iranian-Tajik cooperation and long-term partnership.

The volume of trade between the two countries still significantly lags behind their real potential, and both sides should use the existing potential to increase trade volumes and economic cooperation.

Between 2022 and 2024, economic and trade relations between Iran and Tajikistan grew from 57 million US dollars per year to 270 million US dollars, indicating a fivefold increase. Trade turnover between the two countries could reach 1 billion US dollars if certain trade preferences are introduced and visa requirements are completely abolished. *Iran has significant potential in high-tech fields, engineering services, the food industry, petrochemicals, building materials, tourism, and information technology. At the meeting, it was noted that the existing high tariffs on Iranian goods in Tajikistan compared to Uzbek imports do not contribute to increasing competitiveness and reducing costs.*

In the interaction between the parties, the following trends can be identified:

- *growth in exports of Iranian products to Tajikistan;*
- *energy departments of both countries are ready to expand energy ties;*
- *ways to expand cooperation in the field of energy and water resources are being discussed;*
- *Iranian companies are ready to enter the oil industry of Tajikistan and Central Asia;*
- *effective steps have been taken to strengthen economic relations;*
- *Iranian geological exploration and extraction companies are ready to enter the oil and gas market of Tajikistan and Central Asia;*
- *trade in crude oil and petroleum products could double trade exchanges;*
- *Iranian high-tech companies are ready to start exploration, development, and extraction of oil and gas in Tajikistan's fields (Tajikistan and Iran discussed opportunities and increasing trade volume to \$1 billion).*

On January 16 of this year, a state visit by the President of the Islamic Republic of Iran, M. Pezeshkian, to Tajikistan took place, during which a Trade, Investment, and Tourism Forum of the two countries was held in Dushanbe, in which the heads of both states participated and spoke.

The direct participation of the heads of the two states in the work of this forum testifies to the importance and priority of economic, trade, investment, and tourism ties in the complex multifaceted relations of the two countries with a common language and culture.

As noted, in 2024, the volume of trade between the two countries increased by almost 50 percent compared to 2023, which “indicates the presence of sufficient opportunities for further expansion of economic ties between the two sides”. Tajikistan has mineral resources, rare metals, enormous potential for the production of “green” energy and the development of a “green” economy, tourism

potential, as well as energy and other resources for establishing fruitful cooperation in various sectors of the economy.

The Government of the Republic of Tajikistan has established 110 commodity and customs benefits and concessions for investors, totaling more than 240 legal guarantees. Following the visit, 13 cooperation documents were signed between entrepreneurs and investors of Tajikistan and Iran for a total amount of more than 450 million US dollars. (Participation in the Trade, Investment, and Tourism Forum of Tajikistan and Iran).

On February 11 of this year, in Geneva, the Minister of Transport of the Republic of Tajikistan, Azim Ibromkhim, met with the Minister of Roads and Urban Development of the Islamic Republic of Iran, Farzona Sodik, at the 87th annual meeting of the Committee on Inland Transport of the UN Economic Commission for Europe (UNECE ITC) and expressed satisfaction with the strengthening of cooperation between Tajikistan and Iran, especially in the field of transport and logistics. On January 16, 2024, a Cooperation Program was signed between the Ministry of Transport of the Republic of Tajikistan and the Ports and Maritime Organization of the Islamic Republic of Iran on the development of freight transit through the port of Chabahar, and during the negotiations, the progress of the implementation of this program was discussed. The Iranian side stated that it is ready to allocate land for the creation of a transport and logistics center of Tajikistan in the port of Chabahar, located in the southeastern part of the country. The parties also discussed a draft agreement between the Islamic Republic of Iran, the People's Republic of China, and Tajikistan for the transit use of its territory. The fact is that the road through Tajikistan will be convenient and reliable for goods, products, equipment, machinery, and technologies.

The Iranian side proposed to establish road transport between Tajikistan and Iran through Afghanistan and simplify movement for the development of tourism in Tajikistan and Iran.

To activate this multimodal corridor, work is underway to reconstruct various sections of it, including the “Istiqlol” tunnel, and this year some of them will be completed. In this regard, the Minister of Transport of Tajikistan called on the Iranian side to use this corridor and expressed confidence in the further strengthening and expansion of cooperation between the two friendly countries in the road transport sector (Iran called Tajikistan a reliable trade route to China).

The foreign economic relations of Tajikistan have developed with the implementation of economic reforms, the formation of a new economic structure, and the search for ways to integrate into the system of the world economy and international relations. The country still has a rather difficult path ahead so that Tajik exports meet international standards. At the same time, Tajikistan has the main competitive advantages, which include the presence of mineral resources, rich hydropower resources, some industrial production, and cheap semi-skilled labor. In this situation, it is extremely important to choose the right long-term strategy for the development of foreign economic relations, allowing the best use of these advantages. Accordingly, the study of Tajikistan's foreign trade relations and the prospects for their development is of great interest. The leading export items are mineral products and cotton fiber, which are exported in the form of raw materials, as well as electricity. Tajikistan's foreign economic policy is based on the principles of good neighborliness and the desire to develop all major areas of economic cooperation with Iran.

Iran borders 15 countries, which gives it a strategic advantage in the trade of goods and services. At the same time, Iran serves as a key transit hub for goods moving between Central Asia, the Caucasus, and Western Asia. In the future, the development of international transport corridors, such as the “North-South” (INSTC), which will connect Iran with Russia, India, and Central Asia, is expected, which will increase Iran's role in regional trade.

In addition, the expansion of special economic zones, such as the Lamerd Free Trade Zone, has created new opportunities for business in the field of regional trade. It is expected that the diversification of trade routes and investment in infrastructure will contribute to strengthening economic ties with the countries of the Persian Gulf and beyond.

Overcoming sanctions and regional instability, the Iranian government has focused on expanding its non-oil exports, especially to neighboring countries, which will reduce Iran's dependence on oil revenues and diversify the economy. The Iranian government's desire to strengthen

trade relations with the countries of Central Asia is due to the need to diversify the economy and the opportunity to enter new markets. The strategic location of the country, combined with increased investment in infrastructure and a focus on non-commodity exports, makes Iran a key player in the regional economy. The country continues its path to economic diversification, strengthens trade relations, which can significantly increase its role as a regional economic center, ensuring long-term stability and growth of its economy.

At the beginning of 2025, trade and economic relations between Tajikistan and Iran demonstrated steady growth: the volume of bilateral foreign trade turnover amounted to \$111 million, which is 42.9% more than in the same period of the previous year. Such growth was possible due to the effective implementation of the Program of long-term economic and trade cooperation between the Government of the Republic of Tajikistan and the Government of the Islamic Republic of Iran for 2022–2030, which created favorable conditions for the expansion of mutual trade.

One of the key topics of the 17th meeting of the joint economic commission, held in Shiraz, was the discussion of the role of the port of Chabahar as a strategic facility for the development of logistics and trade. (January 2025) The parties considered the potential for cooperation in the field of maritime transport, transit and port infrastructure. Director General of Ports and Maritime Affairs of Sistan and Baluchestan Province Maryam Zafari emphasized the favorable geographical location of the port and its full readiness to receive investments, including from countries in the region. It was noted that the Chabahar free economic zone is becoming an important element of Iran's economic strategy aimed at attracting both domestic and foreign investment. (Tadzhikistan gotov investirovat' v port Chabahar.

In 2024, Iran and Tajikistan significantly intensified investment cooperation. In January 2025, the Trade, Economic, Investment and Tourism Forum was held in Dushanbe, during which 13 agreements were signed for a total of more than \$450 million. These documents cover various areas, including industry, energy, infrastructure and technology. The creation of a joint industrial park and the development of technology parks in Tajikistan were discussed. These steps indicate a transition from declarative cooperation to real investment projects that can significantly affect the country's economy in the coming years. (Glavy gosudarstv — Emomali Rakhmon i Mas'ud Pezeshkiyan prinyali uchastie v Torgovo-investitsionnom i turistichestkom forume Tadzhikistana i Irana.

Conclusion

In conclusion, it is worth noting the importance of developing cooperation between Iran and Tajikistan, which lies in many aspects, from expanding economic ties in areas such as energy, industry, pharmaceuticals, IT, to the exchange of experience in the field of science and technology. Despite the existing obstacles in these relations, related to several economic and social problems, it can be argued that there is potential for the development and strengthening of trade and economic cooperation. The leadership of both countries pays priority attention to the development of trade and economic ties. In the future, several large joint projects in the field of transport and energy are being implemented, and the North-South international transport corridor project is being developed. Iranian-Tajik relations are on the rise.

References

- Azadi, 2019 — *Azadi P.* Governance and Development in Iran. Stanford Iran 2040 Project, Working Paper, 2019. No. 8. 57 p. // URL: https://www.researchgate.net/publication/333908261_Governance_and_Development_in_Iran (access date: 25.01.2025).
- Bahman, 2018 — *Bahman S.* Iranian Islamic Model of Progress from the Perspective of Ayatollah Khamenei. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 2018. No. 2(8). Pp. 9–35. // URL: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2018.71325> (access date: 26.01.2025). (In Pers.).
- Bizyuk, 2024 — *Bizyuk Ya.I.* Opyt gosudarstvennoy podderzhki eksporta v stranakh BRICS (na primere Kitaya i Irana) [Experience of Government Support for Exports in the BRICS Countries (Using the Example of China and Iran)]. *Rossiyskiy vneshneekonomicheskiy vestnik*, 2024. No. 6. Pp. 117–132. (In Russ.).

- Delovoy rekord, 2023 — Delovoy rekord strany v 2023-om godu [Business Record for the Country in 2023], 2023. // URL: <https://www.tasnimnews.com/ru/news/2024/04/07/3065050> (access date: 27.01.2025). (In Russ.).
- Duisekina et al., 2021 — *Duisekina A., Baisultanova K., Ashinova Zh.* Osnovnye napravleniya sotrudnichestva Kitaya i Kazakhstana v ramkakh iniciativy “Odin poyas — odin put” [Main Directions of Cooperation Between China and Kazakhstan within the Framework of the “One Belt — One Road” Initiative], 2021. // URL: [ca-cR.2.2021.pdf](https://www.cca-cR.2.2021.pdf) (access date: 29.01.2025). (In Russ.).
- Fartash et al., 2021 — *Fartash K., Elyasi M., Ghorbani A., Sadabadi A.A.* Innovation Policy Learning in Iran’s Development Plans. Foresight and STI Governance, 2021. Vol. 15. No. 3. Pp. 81–92. // DOI: [10.17323/2500-2597.2021.3.81.92](https://doi.org/10.17323/2500-2597.2021.3.81.92).
- Goldthau, 2010 — *Goldthau A.* Energy Diplomacy in Trade and Investment of Oil and Gas. Germany: Brookings Press, 2010. 240 p. // URL: https://www.researchgate.net/publication/280609770_Energy_Diplomacy_in_Trade_and_Investment_of_Oil_and_Gas (access date: 31.01.2025).
- Ivanchenko, 2024 — *Ivanchenko N.S.* Osobennosti torgovo-ekonomicheskogo vzaimodeystviya Rossii s Iranom [Features of Trade and Economic Interaction Between Russia and Iran]. Rossiyskiy vneshneekonomicheskii vestnik, 2024. No. 3. Pp. 95–101. (In Russ.).
- Iran nazval, 2025 — Iran nazval Tadjikistan nadezhnym torgovym putem v Kitay [Iran Called Tajikistan a Reliable Trade Route to China], 2025. // URL: <https://avesta.tj/2025/02/14/iran-nazval-tadjikistan-nadezhnym-torgovym-putem-v-kitaj/> (access date: 01.02.2025). (In Russ.).
- Khalova et al., 2023 — *Khalova G., Illeritskiy N., Sazonova E.* Vyzovy i vozmozhnosti razvitiya ekonomiki TEK Irana [Challenges and Opportunities for Economic Development of Iran's Fuel and Energy Complex]. Energeticheskaya politika. 2023. No. 12. Pp. 45–50. // URL: <https://energypolicy.ru/regiony/2023/14/23/> (access date: 02.02.2025). (In Russ.).
- Lee, Hocking, 2010 — *Lee D., Hocking B.* Economic Diplomacy. In: Denmark R.A. (Ed.) The International Studies Encyclopedia, Vol. II. Wiley Blackwell, 2010. Pp. 1216–1227.
- Mokhtarianpour, 2017 — *Mokhtarianpour M.* Process Model for Designing Islamic-Iranian Model of Progress. Iranian Pattern of Progress, 2017. Vol. 4. No. 8. Pp. 9–30. // DOI: [20.1001.1.23295599.1395.4.8.1.7](https://doi.org/10.1001.1.23295599.1395.4.8.1.7). (In Pers.).
- NDS RT, 2016 — *Natsional'naya strategiya razvitiya Respubliki Tadjikistan na period do 2030 goda* [National Development Strategy of the Republic of Tajikistan for the Period Until 2030]. URL: https://mewr.tj/wp-content/uploads/files/National%20Development%20Strategy-2030_ru.pdf (access date: 03.02.2025). (In Russ.).
- Nazari et al., 2020 — *Nazari S., Eivazi M.R., Mortazaviyan A., Ashrafi A.* Desirable Strategies for Political Development in the Islamic Iranian Pattern of Progress. Political Sociology of Iran, 2020. Vol. 2. No. 8. Pp. 5–43. DOI: [10.30510/PSI.2019.109966](https://doi.org/10.30510/PSI.2019.109966). (In Pers.).
- Ryazantsev, et al., 2012 — *Ryazantsev S., Pismennaya E., Pichkov O., Garibova F.* Vneshnyaya torgovlya Tadjikistana s prigranichnymi stranami: novye trendy i obshchestvenno-politicheskie efekty [Foreign Trade of Tajikistan with Border Countries: New Trends and Socio-Political Effects]. Central Asia and the Caucasus, 2012. Vol. 22. No. 2. Pp. 93–102. (In Russ.).
- Shalmanova, et al., 2023 — *Shalmanova A.B., Beknazarov R.A.* Kazakhi v Mongolii: obshchiy obozor etnokul'turnogo, demograficheskogo i sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya [Kazakhs in Mongolia: A General Overview of the Ethnocultural, Demographic and Socio-Economic Development]. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/43> (access date: 04.02.2025). (In Kaz.).
- Tadjikistan i Iran obsudili vozmozhnosti, 2025 — *Tadjikistan i Iran obsudili vozmozhnosti i uvelichenie ob'yema torgovli do \$1 mlrd* [Tajikistan and Iran Discussed Opportunities and Increasing Trade Volume to \$1 Billion]. // URL: <https://eurasiatoday.ru/tadjikistan-i-iran-obsudili-vozmozhnosti-i-uvelichenie-obema-torgovli-do-1-mlrd/> (access date: 05.02.2025). (In Russ.).
- Uchastie v Torgovo-investitsionnom, 2025 — *Uchastie v Torgovo-investitsionnom i turisticheskome forume Tadjikistana i Irana* [Participation in the Trade, Investment and Tourism Forum of Tajikistan and Iran]. URL: <https://mfa.tj/ru/main/view/16424/> (access date: 06.02.2025). (In Russ.).
- V Dushanbe nachala rabotu, 2025 — V Dushanbe nachala rabotu mezhdunarodnaya regional'naya konferentsiya “Put' k Tyan'-Shanyu” [The International Regional Conference “The Path to the Tien Shan” Began in Dushanbe], 2025. URL: <https://e-cis.info/> (access date: 07.02.2025). (In Russ.).
- V 2023 godu vneshnetorgovyy, 2025 — *V 2023 godu vneshnetorgovyy oborot Tadjikistana dostig istoricheskogo maksimuma* [In 2023, Tajikistan's Foreign Trade Turnover Reached a Historical Maximum], 2025. // URL: <https://www.finmarket.ru/database/news/6123948> (access date: 08.02.2025). (In Russ.).
- Woolcock, Bayne, 2013 — *Woolcock S., Bayne N.* The New Economic Diplomacy: Decision-Making and Negotiation in International Economic Relations. Ashgate Publishing, 2013. 360 p.
- Zagashvili, 2023 — *Zagashvili V.S.* Regulirovanie mezhdunarodnoy torgovli: global'nyy i regional'nyy aspekty [Regulation of International Trade: Global and Regional Aspects]. Rossiyskiy vneshneekonomicheskii vestnik, 2023. No. 8, pp. 22–32. (In Russ.).
- Zakharov, Rakhimzoda, 2023 — *Zakharov A.N., Rakhimzoda M.A.* Vliyanie mezhdunarodnoy torgovli na povyshenie urovnya zhizni naseleniya na primere Tadjikistana [The Impact of International Trade on the Living Standards of the Population: Case of Tajikistan]. Rossiyskiy vneshneekonomicheskii vestnik, 2023. No. 12. Pp. 45–50. (In Russ.).

Список литературы

- Бизюк, 2024 — Бизюк Я.И. Опыт государственной поддержки экспорта в странах БРИКС (на примере Китая и Ирана). *Российский внешнеэкономический вестник*, 2024. № 6. С. 117–132.
- Вулкок, Бейн, 2013 — *Вулкок С., Бейн Н.* Новая экономическая дипломатия: принятие решений и переговоры в международных экономических отношениях [The New Economic Diplomacy: Decision-Making and Negotiation in International Economic Relations]. Ашгейт Паблишинг, 2013. 360 с.
- Деловой рекорд, 2023 — *Деловой рекорд* страны в 2023 году [Business Record for the Country in 2023]. // URL: <https://www.tasnimnews.com/ru/news/2024/04/07/3065050> (дата посещения: 27.01.2025).
- Дуйсекина и др., 2021 — *Дуйсекина А., Байсултанова К., Ашинова Ж.* Основные направления сотрудничества Китая и Казахстана в рамках инициативы «Один пояс — один путь». URL: ca-cR.2.2021.pdf (дата посещения: 29.01.2025).
- Таджикистан и Иран обсудили возможности, 2025 — *Таджикистан и Иран обсудили возможности и увеличение объёма торговли до \$1 млрд, 2025* // URL: <https://eurasiatoday.ru/tadjikistan-i-iran-obsudili-vozmozhnosti-i-uvelichenie-obema-torgovli-do-1-mlrd/> (дата посещения: 05.02.2025).
- Загашвили, 2023 — *Загашвили В.С.* Регулирование международной торговли: глобальные и региональные аспекты. *Российский внешнеэкономический вестник*, 2023. № 8. С. 22–32.
- Захаров и Рахимзода, 2023 — *Захаров А.Н., Рахимзода М.А.* Влияние международной торговли на повышение уровня жизни населения: на примере Таджикистана. *Российский внешнеэкономический вестник*, 2023. № 12. С. 45–50.
- Иванченко, 2024 — *Иванченко Н.С.* Особенности торгово-экономического взаимодействия России с Ираном. *Российский внешнеэкономический вестник*, 2024. № 3. С. 95–101.
- Иран и Таджикистан, 2025a — *Иран назвал Таджикистан надёжным торговым путём в Китай, 2025.* URL: <https://avesta.tj/2025/02/14/iran-nazval-tadjikistan-nadezhnym-torgovym-putem-v-kitaj/> (дата посещения: 01.02.2025).
- МИД Таджикистана, 2025 — Участие в Торгово-инвестиционном и туристическом форуме Таджикистана и Ирана, 2025. // URL: <https://mfa.tj/ru/main/view/16424/> (дата посещения: 06.02.2025).
- НСП РТ, 2016 — *Национальная стратегия развития Республики Таджикистан* на период до 2030 года, 2016. // URL: https://mewr.tj/wp-content/uploads/files/National%20Development%20Strategy-2030_ru.pdf (дата посещения: 03.02.2025).
- Рязанцев и др., 2012 — *Рязанцев С., Письменная Е., Пичков О., Гарибова Ф.* Внешняя торговля Таджикистана с приграничными странами: новые тенденции и социально-политические эффекты. *Центральная Азия и Кавказ*, 2012. Т. 22. № 2. С. 93–102.
- Таджикистан готов инвестировать, 2025 — *Таджикистан готов инвестировать в порт Чабахар, 2025.* // URL: <https://tj.sputniknews.ru/20250507/tajikistan-investitsii-port-chabahar-iran-1067266244.html> (дата посещения: 24.06.2025).
- Финмаркет, 2025 — В 2023 году внешнеторговый оборот Таджикистана достиг исторического максимума, 2025. // URL: <https://www.finmarket.ru/database/news/6123948> (дата посещения: 08.02.2025).
- Халова и др., 2023 — *Халова Г., Иллерицкий Н., Сазонова Е.* Вызовы и возможности развития экономики ТЭК Ирана. *Энергетическая политика*, 2023. № 12. С. 45–50. URL: <https://energypolicy.ru/regiony/2023/14/23/> (дата посещения: 02.02.2025).
- Ховар, 2025a — Внешнеторговый оборот Таджикистана и Ирана увеличился на 429 %, 2025. // URL: <https://khovar.tj/rus/2025/04/vneshnetorgovyj-oborot-tadjikistana-i-irana-uvelichilsya-na-42-9/> (дата посещения: 24.06.2025).
- Ховар, 2025b — Главы государств Эмомали Рахмон и Масъуд Пезешкиан приняли участие в Торгово-инвестиционном и туристическом форуме Таджикистана и Ирана, 2025. // URL: <https://khovar.tj/rus/2025/01/glavy-gosudarstv-emomali-rahmon-i-masud-pezeshekiyan-prinyali-uchastie-v-torgovo-investitsionnom-i-turisticheskom-forume-tadjikistana-i-irana/> (дата посещения: 24.06.2025).
- Шалманова и др., 2023 — *Шалманова А.Б., Бекназаров Р.А.* Казахи в Монголии: общий обзор этнокультурного, демографического и социально-экономического развития, 2023. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/43> (дата посещения: 04.02.2025).
- Azadi, 2019 — *Azadi P.* Governance and Development in Iran. Stanford Iran 2040 Project, Working Paper, 2019. No. 8. 57 p. // URL: https://www.researchgate.net/publication/333908261_Governance_and_Development_in_Iran (дата посещения: 25.01.2025).
- Bahman, 2018 — *Bahman S.* Iranian Islamic Model of Progress from the Perspective of Ayatollah Khamenei. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 2018. No. 2(8). Pp. 9–35. // URL: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2018.71325> (дата посещения: 26.01.2025). (In Pers.).
- E-CIS, 2025 — В Душанбе начала работу Международная региональная конференция «Путь к Тянь-Шаню», 2025. URL: <https://e-cis.info/> (дата посещения: 07.02.2025).
- Fartash et al., 2021 — *Fartash K., Elyasi M., Ghorbani A., Sadabadi A.A.* Innovation Policy Learning in Iran's Development Plans. *Foresight and STI Governance*, 2021. Vol. 15. No. 3. Pp. 81–92. // DOI: [10.17323/2500-2597.2021.3.81.92](https://doi.org/10.17323/2500-2597.2021.3.81.92).

Goldthau, 2010 — *Goldthau A.* Energy Diplomacy in Trade and Investment of Oil and Gas. Germany: Brookings Press, 2010. 240 p. // URL: https://www.researchgate.net/publication/280609770_Energy_Diplomacy_in_Trade_and_Investment_of_Oil_and_Gas (дата посещения: 31.01.2025).

Lee, Hocking, 2010 — *Lee D., Hocking B.* Economic Diplomacy. In: Denmark R.A. (Ed.) The International Studies Encyclopedia, Vol. II. Wiley Blackwell, 2010. Pp. 1216–1227.

Mokhtarianpour, 2017 — *Mokhtarianpour M.* Process Model for Designing Islamic-Iranian Model of Progress. Iranian Pattern of Progress, 2017. Vol. 4. No. 8. Pp. 9–30. // DOI: [20.1001.1.23295599.1395.4.8.1.7](https://doi.org/10.1001.1.23295599.1395.4.8.1.7). (In Pers.).

Nazari et al., 2020 — *Nazari S., Eivazi M.R., Mortazaviyan A., Ashrafi A.* Desirable Strategies for Political Development in the Islamic Iranian Pattern of Progress. Political Sociology of Iran, 2020. Vol. 2. No. 8. Pp. 5–43. DOI: [10.30510/PSI.2019.109966](https://doi.org/10.30510/PSI.2019.109966). (In Pers.).

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 887-899, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_887-899

THE REPRESENTATION OF MATERIAL CULTURE THROUGH TRADITIONAL COSTUME: THE TURKIC CULTURAL HERITAGE IN THE MUSEUMS SPACE OF KAZAKHSTAN

Yessenamanova Aigerim^{1*}, Kalysh Amanzhol²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student

 <https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: yessenamanovaaigerim@gmail.com

*Correspondent author

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025

© Yessenamanova A.S., Kalysh A.B., 2025

Abstract. *Introduction.* Traditional costume, as a key sphere of material culture, serves as an important marker reflecting the cultural code and worldview of an ethnic group. The national attire of Turkic peoples illustrates historical and ethnographic features, social structure, aesthetic preferences, and ritual traditions. In the museums of Kazakhstan, these costumes are not only exhibits but also act as representatives of cultural memory and spiritual heritage. *Purpose and Objectives.* The purpose of this article is to examine traditional costumes of Turkic peoples in Kazakhstani museums as a form of material culture representation. Objectives include: identifying the theoretical and methodological foundations for ethnographic costume analysis; describing the semiotic, praxeological, and visual interpretations of clothing; systematizing museum practices of preservation and exhibition; and revealing the cultural and social significance of traditional attire. *Results.* The study demonstrates that the costume of Turkic peoples is more than a utilitarian item; it functions as a sign system conveying one’s social status, gender, age, and cultural identity. Through the perspectives of J.-P. Warnier and D. Miller, the interaction between clothing and bodily movement (praxeology) and the representation of the inner self through attire are revealed. Museum practices in Kazakhstan exemplify the representational capacities of traditional costume. *Scientific Novelty.* For the first time, the article presents a comprehensive analysis of Turkic traditional clothing from praxeological, semiotic, and visual standpoints. New approaches to interpreting and representing material culture in museums are proposed. *Conclusion.* National costume is not merely a cultural relic but a medium of ethnic self-identification, historical memory, and generational continuity. This study underscores the relevance of interdisciplinary methods in the analysis of material culture and museum practices.

Keywords: National costume, material culture, praxeology, semiotics, Turkic heritage, museum, exhibition

For citation: Yessenamanova A.S., Kalysh A.B. The representation of material culture through traditional costume: the turkic cultural heritage in the museums space of Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 887–899. (In Kaz.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_887-899

ДӘСТҮРЛІ КИІМ АРҚЫЛЫ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ: ҚАЗАҚСТАН МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫ

Есенаманова Айгерим Серікқызы^{1*}, Қалыш Аманжол Боранбайұлы²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: yessenamanovaaigerim@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Есенаманова А.С., Қалыш А.Б., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Дәстүрлі киім материалдық мәдениеттің маңызды салаларының бірі бола отырып, этностың мәдени коды мен дүниетанымдық негіздерін бейнелейтін ерекше нысан ретінде қарастырылады. Түркі халықтарының ұлттық киімі тарихи-этнографиялық ерекшеліктерді, әлеуметтік және гендерлік құрылымды, эстетикалық талғамды ғана емес, ритуалдық әрі символикалық мағынаға ие элементтерді де қамтиды. Қазақстан музейлеріндегі мұндай дәстүрлі киімдер материалдық мұра нысаны болумен қатар, ұжымдық жад пен мәдени тәжірибенің репрезентативті тасымалдаушысы ретінде қызмет атқарады. *Зерттеудің мақсаты* – Қазақстан музейлеріндегі түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілерін материалдық мәдениеттің репрезентациясы ретінде талдау. *Зерттеу міндеттері:* этнографиялық киімді зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдерін анықтау; киімнің семиотикалық, праксеологиялық және визуалды қырларын талдау; музейлік сақтау, интерпретация және экспозиция тәжірибелерін жүйелеу; ұлттық киімнің этникалық бірегейлікті білдірудегі әлеуметтік-мәдени маңызын айқындау. *Зерттеу нәтижелері.* Жүргізілген зерттеу нәтижелері түркі халықтарының дәстүрлі киімі күрделі таңбалық жүйе ретінде жұмыс істейтінін, ол арқылы тұлғаның әлеуметтік мәртебесі, жынысы, жасы және этномәдени ерекшеліктері көрініс табатынын көрсетеді. Ж.П. Варнье мен Д. Миллердің теориялық тұжырымдарына сүйене отырып, киімнің праксеологиялық аспектілері, оның ішінде дене қимылымен байланысы және «Мен» ұғымының бейнеленуі ашылады. Қазақстан музейлеріндегі тәжірибелер ұлттық киімнің мәдени мағыналарды жеткізудегі жоғары репрезентативтік әлеуетін дәлелдейді. *Ғылыми жаңалығы.* Мақалада түркі халықтарының дәстүрлі киімі алғаш рет праксеологиялық, семиотикалық және визуалды тәсілдердің жиынтық негізінде қарастырылып отыр. Материалдық мәдениет нысандарын интерпретациялау мен музейлік репрезентациялау барысында қолдануға болатын жаңа әдістемелік бағдарлар ұсынылды. *Қорытынды.* Ұлттық киім – тек мәдени артефакт қана емес, сонымен қатар этностың өзін-өзі тану құралы, тарихи жадыны сақтау мен мәдени сабақтастықты жеткізудің маңызды тетігі болып табылады. Алынған нәтижелер материалдық мәдениетті және музейлік экспозициялық тәжірибені зерттеуде пәнаралық тәсілдің өзектілігін дәлелдейді.

Түйін сөздер: Ұлттық киім, материалдық мәдениет, праксеология, семиотика, түркі мұрасы, музей, экспозиция

Дәйексөз үшін: Есенаманова А.С., Қалыш А.Б. Дәстүрлі киім арқылы материалдық мәдениетті репрезентациялау: Қазақстан музей кеңістігіндегі түркі мәдени мұрасы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 887–899 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_887-899

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ ТРАДИЦИОННЫЙ КОСТЮМ: ТЮРКСКОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В МУЗЕЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Есенаманова Айгерим Серікқызы^{1}, Қалыш Аманжол Боранбайұлы²*

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0002-7592-2945>. E-mail: yessenamanovaaigerim@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-3073-1368>. E-mail: kalyshamanzhol@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Есенаманова А.С., Қалыш А.Б., 2025

Аннотация. *Введение.* Традиционный костюм, являясь одним из ключевых сфер материальной культуры, представляет собой важный объект, отражающий культурный код, этническую идентичность и мировоззренческие основы народа. Национальная одежда тюркских народов демонстрирует историко-этнографические особенности, социальную и гендерную структуру, эстетические предпочтения, а также содержит элементы ритуальной и символической значимости. В музеях Казахстана такие традиционные костюмы выступают не только как предметы материального наследия, но и как репрезентативные носители коллективной памяти и культурного опыта. *Целью настоящего исследования является анализ традиционного костюма тюркских народов в музеях Казахстана как формы репрезентации материальной культуры. Задачи исследования* включают: определение теоретико-методологических подходов к изучению этнографического костюма; анализ семиотических, праксеологических и визуальных аспектов одежды; систематизация музейных практик хранения, интерпретации и экспонирования; выявление социокультурного значения костюма в контексте этнической идентичности. *Результаты.* Исследование показывает, что традиционный костюм тюркских народов функционирует как сложная знаковая система, отражающая статусные, гендерные, возрастные и этнокультурные характеристики личности. С опорой на концепции Ж.-П. Варнье и Д. Миллера раскрываются праксеологические аспекты костюма, включая связь с телесной моторикой и выражением индивидуального «Я». Примеры из музейной практики Казахстана иллюстрируют высокий репрезентационный потенциал традиционной одежды в передаче культурных смыслов. *Научная новизна.* В статье традиционный костюм тюркских народов впервые рассматривается сквозь призму совокупного анализа праксеологических, семиотических и визуальных подходов. Предложены новые методологические ориентиры в интерпретации и музейной репрезентации объектов материальной культуры. *Заключение.* Национальный костюм тюркских народов выступает не только как культурный артефакт, но и как инструмент самопознания этноса, средство сохранения исторической памяти и передачи культурной преемственности.

Полученные результаты подтверждают актуальность междисциплинарного подхода в исследовании материальной культуры и музейной экспозиционной практики.

Ключевые слова: Национальный костюм, материальная культура, праксеология, семиотика, тюркское наследие, музей, экспозиция

Для цитирования: Есенаманова А.С., Калыш А.Б. Репрезентация материальной культуры через традиционный костюм: тюркское культурное наследие в музейном пространстве Казахстана // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 887–899. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_887-899

Кіріспе

Материалдық мәдениет ұғымы – адамның тіршілік әрекетіне қатысты барлық заттар мен үдерістерді қамтиды. Ол қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін, адамның шығармашылық күштері мен қабілеттерін, сондай-ақ адам жасаған әрі өзі қолданатын барлық заттарды бейнелейді.

Рухани мәдениет – материалдық емес компоненттердің жиынтығы: білімдер, эстетикалық құндылықтар, мінез-құлық нормалары, тұлғааралық қатынастар, дүниетаным, мораль, діни салт-дәстүрлер мен рәсімдер. Бұл мәдениет қоғам мен адамның рухани өмірін жетілдіруге бағытталған.

Дәстүрлі киім – әрі материалдық, әрі рухани мәдениеттің бірегей және көпқырлы құбылысы ретінде түрлі ғылыми бағыттарда (мәдениеттану, өнертану, этнография және т.б.) зерттелуге лайықты. Ол теориялық тұжырымдаумен қатар, практикалық қолдануға да мол мүмкіндік береді. Киім адамның жасы, әлеуметтік мәртебесі, жынысы, этностық және аймақтық тиістілігі, кәсібі мен тұрмыс салты, діні мен дәуірі туралы мәліметтерді қамтиды. Осы арқылы ол әлемнің дәстүрлі бейнесін тұтастай интеграциялайтын мәдени модельге айналады.

Дәстүрлі киім тіл мәдениетімен, ауыз әдебиетімен, салт-дәстүрлік рәсімдермен қатар тұтас таңбалық жүйені құрап, белгілі бір өмір салтын бейнелейді. Дәстүрлі киімді өзіндік мәдени тіл ретінде алғаш ұсынған – П.Г. Богатырев. Ол дәстүрлі киім құрылымын семиотикалық жүйенің ерекше түрі ретінде сипаттай отырып, киімнің тек күнделікті қажеттілік емес, белгілі бір мағынаға ие таңба бола алатынын дәлелдеді. Зерттеуші киімнің келесі қызмет түрлерін бөлектеп көрсетті: практикалық, утилитарлық, эстетикалық, эротикалық, магиялық, жас ерекшелігіне байланысты, жыныстық және әлеуметтік (мысалы, тұрмысқа шыққан әйелдің киімі), сондай-ақ моральдық, мерекелік, салттық, кәсіби, сословиелік, кәсіби қызметке, діни сенімге және өңірге қатысты қызметтері (Богатырев, 1971: 358).

Материалдық мәдениетті зерттеу этнографиялық ғылымның қызығушылық аясына халық шығармашылығы, наным-сенімдер, отбасы және неке мәселелерін зерттеулерге қарағанда кейінірек енді: оны жүйелі түрде зерттеу тек ХІХ ғасырдың соңында ғана басталды. Орыс этнограф ғалымдары В.В. Богданов, Б.А. Куфтин, Н.И. Лебедева, Е.Э. Бломквист, Г.С. Масловалар материалдық мәдениет құбылыстарын ғылыми тұрғыдан зерттеудің негізгі теорияларын қалыптастырды. Олардың пайымдауынша, этнограф үшін зерттеу нысаны болып табылатын заттың өзі емес, оның адаммен, қоғамдық қатынастармен байланысы маңызды. Бұл – этнография ғылымының негізгі қағидасына сәйкес келеді: этнография – ең алдымен, адам туралы, оның рухани-материалдық болмысы мен мәдени тәжірибесі туралы ғылым. Осы тұрғыдан алғанда, материалдық мәдениетті зерттеу тек заттық формадағы дерек емес, адамзаттың тарихи-мәдени тәжірибесінің көрінісі ретінде қарастырылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі дәстүрлі мәдени мұраларды сақтау мен насихаттауға деген қоғамдық сұраныстың артуымен айқындалады. Дәстүрлі киім – этникалық (ұлттық) мәдениеттің ең кең таралған әрі адамға ең жақын элементтерінің бірі болып табылады. Ол әлеуметтік-мәдени тәжірибені жинақтап, семиотикалық жүйе арқылы оны этнос үшін де, жалпы адамзат үшін де маңызды мағынада жеткізуші құрал ретінде көрініс табады. Қазіргі кезде әртүрлі халықтардың өкілдері өздерінің дәстүрлі киімдерін күнделікті тұрмыста кеңінен қолданып келеді.

Этнографтар жекелеген халықтардың дәстүрлі мәдениеті мен киім өнері бойынша ауқымды эмпирикалық материал жинақтады. Мысалы, орыс халық киімін зерттеуге зор үлес қосқан ғалымдар қатарында Н.И. Лебедева, Г.С. Маслова, Л.Н. Молотова бар. Корейлердің ұлттық киімі бойынша – Ким Ян Сук, ал қытайлардың киімі жөніндегі ең маңызды еңбектер Л.П. Сычев, түркі халықтарының киімдері бойынша В.Н. Суловалардың еңбектері дәстүрлі киім түрлі мәдениеттердің өзара ықпалдасуы мен бейімделуіне ықпал етіп, белгілі бір мәдениетке тән сипаттарды шоғырландыратын элеументтік код ретінде қызмет атқаратынын атап өтеді. Сонымен қатар, олар дәстүрлі киімдерді әртүрлі этностар мен тарихи кезеңдер арасындағы мәдени коммуникацияны, ақпараттың таралуын және игерілуін қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылады.

Н.Н. Чебоксаров, С.А. Токарев және С.П. Толстовтың ғылыми редакциясымен, бірыңғай кезеңдеу жүйесіне негізделген ғылыми бағдарламалар аясында ірі авторлық ұжымдар археологиялық және этнографиялық материалдарға, музейлік коллекциялар мен түрлі жазба дереккөздерге сүйене отырып, біздің тақырыбымызға байланысты іргелі этнографиялық еңбектер дайындаған. Бұл еңбектер дәстүрлі киімнің көптеген халықтар үшін материалдық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қалай дамығанын бақылауға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі қоғамда киімнің көптеген маңызды қызметтер атқарғаны белгілі: биологиялық, элеуметтік, сакралдық (киелі), эстетикалық және тағы басқа. Бұл өзара тығыз байланысты функциялар археология, өнертану, мәдениеттану, этнология сияқты бірқатар гуманитарлық ғылымдар тарапынан зерттеліп, олардың әрқайсысы өзіндік әдіснама мен зерттеу тәсілдерін қалыптастырды. Қазіргі ғылым дамуының кезеңінде дәстүрлі киім – этнокостюмология деп аталатын пәнаралық зерттеулер нысанына айналды (Исенко, 1999: 24).

Мақалада этнокостюмология тұрғысынан қарастырылатын зерттеу нысандары ретінде, негізінен Қазақстан аумағындағы қазақ халқы мен өзге де түркі халықтарының музейлердегі дәстүрлі киім үлгілері алынды. Зерттеу ауқымы Қазақстан музей экспозициясы мен қорларындағы түркі халықтарының мәдени мұрасымен шектеледі және дәстүрлі киімнің музейлік репрезентациясындағы ерекшеліктерге бағытталады.

Этнокостюмологияның негізгі принциптері – киімді көпфункционалды жүйе ретінде кешенді және пәнаралық тәсілмен праксеология қарастыру, этникалық қауымдастықтың дүниетаным ерекшеліктерін ескеру, киімнің дәстүрлі қоғамдағы барлық қызмет ету қырларын саралау – оның қалыптасу заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Осы зерттеуде сүйеніш ретінде революцияға дейінгі жазба деректердің ауқымды бөлігі, сондай-ақ зерттеліп отырған мәселеге арналған отандық және шетелдік тарихшылар, этнографтар, шығыстанушылар, мәдениеттанушылар, өнертанушылар және басқа да мамандардың еңбектерінде жарық көрген арнайы әдебиеттер пайдаланылды.

Эмпирикалық материалдардың негізгі құрамына Қазақстан Республикасының музей қорлары мен тұрақты экспозицияларында сақталған түркі халықтарының дәстүрлі киімдерінің түпнұсқа үлгілері жатады. Бұл тұрғыдан алғанда, ең мазмұнды және репрезентативті коллекциялар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінде (Алматы қ.) және Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде (Астана қ.) жинақталған. Аталған музей қорлары Қазақстан аумағында XIX–XX ғасырларда өмір сүрген түркі халықтарының дәстүрлі киімдерін зерттеуде негізгі дереккөз базасына айналды. Зерттеу үшін маңызы зор материалдар қатарында Шығыс Қазақстан облыстық этнографиялық қорық-музейінде, сондай-ақ Маңғыстау және Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейлерінде сақталған дәстүрлі киім үлгілері атап өтуге тұрарлық.

Дәстүрлі киімді реконструкциялау және талдау мәселелері бойынша қосымша деректер 2018–2024 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының әртүрлі өңірлерінде авторлар жүргізген далалық зерттеулер мен этнографиялық экспедициялар барысында жиналды. Экспедиция нәтижесінде алынған материалдар зерттеліп отырған халықтардың дәстүрлі

киіміне тән жергілікті ерекшеліктерді нақтылауға, сондай-ақ оның аймақтық нұсқаларын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Қазіргі заманғы тарихи-этнографиялық зерттеулерде халық мәдениетін зерделеудің басым бағыттарының бірі – этноаймақтық тәсіл болып табылады. Бұл әдістемелік аспект этникалық қауымдастықтардың түрлі этнотерриториялық және этноструктуралық бөлімшелерінде халық мәдениетінің қалыптасуы, дамуы және қызмет етуінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Аталған тәсілді қолдану дәстүрлі киім тарихын кешенді әрі жан-жақты зерттеу үшін маңызды әдіснамалық алғышарт ретінде қарастырылады. Сонымен қатар этноаймақтық тәсіл этномәдени өзара әрекеттестік бағыттарын айқындауға, олардың трансформациялану себептерін талдауға, сондай-ақ жекелеген аймақтардағы этномәдени байланыстардың өзіндік сипатын ашуға мүмкіндік береді. Бұл әдістің маңызы, әсіресе, түрлі мәдени дәстүрлердің қабаттасуы мен өзара ықпалдастығы орын алатын өтпелі аймақтардағы мәдени алмасу үдерістерін зерттеу барысында арта түседі. Бұған қоса, аталған тәсіл аймақтық контексте этникалық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуы үдерістеріне ірі өркениеттік орталықтардың ықпал ету дәрежесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Суслова, 2002: 11).

Осы зерттеудің теориялық негізін шетелдік музейтану дәстүрі аясында қалыптасқан мәдени-тарихи және музейлік-экспозициялық жобалау әдістері құрайды. Аталған тәсілдер музей экспозицияларын классикалық түрде құру әдістемесімен тығыз байланысты және зерттеліп отырған мәдени феноменді музейлік кеңістікте тұтастай таныстыруға мүмкіндік беретін коллекциялық-жүйелі, иллюстративті-тақырыптық және музейлік-бейнелік әдістерді қамтиды. Зерттеу контексінде ерекше маңызға ие болып отырған тәсілдердің бірі – экспонаттардың түпнұсқалығына және олардың символдық мазмұнына басымдық беретін көркем-мифологиялық әдіс. Бұл әдіс дәстүрлі киім семантикасын мәдени-тарихи контексте тереңірек зерделеуге жол ашады.

Музейлік, этнографиялық және визуалды материалдарды талдау барысында түрлі ғылыми таным әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды. Атап айтқанда, салыстырмалы-тарихи талдау, статистикалық деректерді өңдеу әдістері, сондай-ақ музейлік қорларды және экспозициялық шешімдерді жүйелі түрде зерттеуге бағытталған тәсілдер пайдаланылды. Аталған әдістерді кешенді түрде қолдану зерттеліп отырған тақырыпты жан-жақты әрі ғылыми негізде қарастыруға мүмкіндік берді.

Осы мақалада «этнокостюмология» ұғымы ең алдымен ресейлік және еуропалық мәдениеттану мен этнология аясында қалыптасқан шетелдік ғылыми дәстүрдегі мағынада қолданылады. Қазақстандық музейтану мен этнологиялық ғылымда бұл ұғым кең ғылыми айналымға әлі толық енгенімен, оны осы зерттеуде ғылыми қолданысқа енгізу дәстүрлі киім музейлік коллекцияларын терең әрі жан-жақты талдау қажеттілігімен негізделеді.

Аталған терминді қолдану зерттеудің ұғымдық-әдіснамалық аппаратын кеңейтіп қана қоймай, мәдени семиотика мен этнографиялық нысандардың экспозициялық репрезентациясы мәселелерін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте музей кеңістігінде олардың символдық маңызы мен интерпретациясына да ерекше назар аударылады. Осылайша, этнокостюмология зерттеу контексінде мәдениеттану, этнология, музейтану және семиотика әдістерін біріктіретін пәнаралық сала ретінде қарастырылады.

Музейлердің дәстүрлі киімді сақтау, насихаттау және оны келешек ұрпаққа жеткізу ісінде маңызды қызмет атқаратыны да ерекше мәнге ие. Бұл тұрғыдан алғанда музейлер мәдени жадыны қалыптастыратын негізгі институттардың бірі ретінде әрекет етеді. Осы зерттеуде Қазақстан Республикасы музейлерінің қорларында сақталған дәстүрлі костюмдердің жекелеген коллекцияларына талдау жасауға ерекше назар аударылады. Зерттеудің басты назары – полиэтникалық мемлекетіміздегі этномәдени әртүрлілік пен тарихи-мәдени сабақтастықты түсіну үшін аса маңызды болып табылатын түркі халықтарының дәстүрлі киім үлгілеріне бағытталған.

Талқылау

Материалдық мәдениет пен киімді зерттеу мәселелері пәнаралық сипатта дамыды. Бұл сала бойынша соңғы онжылдықта бірқатар іргелі еңбектер жарық көрді. Зерттеулердің басты бағыты — киімнің әлеуметтік, мәдени, семиотикалық және антропологиялық мағынасын ашу болып табылады.

Материалдық мәдениетті антропологиялық тұрғыдан қарастыруда Даниэл Миллердің еңбегі ерекше орын алады. Ол киімді адам болмысының ажырамас бөлігі ретінде сипаттап, «depth ontology» ұғымын енгізеді (Miller, 2010). Миллердің пікірінше, киім адамның әлеуметтік мәртебесі, жынысы, кәсібі, этникалық немесе аймақтық тиістілігі сияқты сипаттарын ғана емес, сонымен қатар оның ішкі «Менін» де көрсетеді. Киім – адамның өзін кіммін деп қабылдайтыны және қоғамға кім болып көрінгісі келетіні туралы ақпаратты жеткізетін маңызды таңбалық жүйе. Ол киімді «біздің кім екенімізді анықтайтын» зат ретінде сипаттайды: «Киімдер үстірт емес. Керісінше, бізді біз ететін – солар» (Miller, 2010: 13).

Жан-Пьер Варнье киімді зерттеуге прксеологиялық көзқарасты (адамның материалдық әлеммен өзара әрекетін денелік қозғалыстар мен мәдени тәжірибе арқылы зерттеу тәсілі) енгізіп, оны денелік тәжірибемен және моторикамен байланыстырды. Оның пікірінше, адам не киіп, қалай әрекет етуді тек қоғамның қысымымен емес, белгілі бір деңгейде саналы түрде өзі анықтайды. Варнье XIX ғасырдағы Германияда жоғарғы тап әйелдерінің дене пішінін арнайы көйлекке бейімдеп, киімді басқару техникасын меңгергенін мысал ретінде келтіреді. Бұл киімнің көлемі мен салмағы әйелдердің жүріс-тұрысын шектеп, оларды дене жаттығулары арқылы көйлекпен біртұтас болуға, қозғалысты киімге бағындыруға мәжбүрледі. Осылайша, киім әйелдің тұлғалық болмысын «қайта қалыптастырды», оны әлеуметтік ортада танылатын жеке субъектке айналдырды (Петридов 2013: 373). Варнье киімді жай ғана зат емес, белгілі бір «агенттікке» ие материалдық күш ретінде сипаттайды. Киім адамның әрекетіне ықпал етіп қана қоймай, адамның денелік тәжірибесін де қалыптастырады. Ол бұл құбылысты «сенсорлы-мотрикалық қабілет» деп атайды. Варнье былай дейді: «Материалдық элементті қамтымайтын бірде-бір дене техникасы жоқ. Материалдық мәдениет пен денені зерттеу бір-бірінен ажырамас нәрсе. Егер материалдық мәдениет адамның барлық дене практикаларының делдалы болса, онда сенсорлы-мотрикалық қабілетсіз өзін-өзі қалыптастыру техникасы болмайды» (Warnier 2001: 10).

Заманауи авторлардың қатарынан Сандра Ниуэль (Niessen, 2010) мен Сьюзен Кайзер (Kaiser, 2012) киім мен сәннің әлеуметтік мағынасы мен гендерлік конструкциядағы рөлін талдауға мән береді. Олар киімді визуалды тіл және идеологиялық құрал ретінде қарастырады. Бұл еңбектер сән көрмелерін тек өнер нысаны ретінде емес, сонымен қатар әлеуметтік коммуникация құралы ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары музейлік экспозицияда киімді ұсынудың жаңа әдістері мен этикалық мәселелері кеңінен талқылануда. Valerie Steele (2017) сән музейлері арқылы киімді өнермен теңдестірудің күрделі процесін сипаттайды. Оның айтуынша, сәнді музей кеңістігіне енгізу барысында туындайтын интерпретациялық шектеулер киімнің толық мағынасын жеткізуге кедергі келтіреді.

Түркі халықтарының дәстүрлі киімі — олардың тарихи-мәдени, әлеуметтік құрылымы мен эстетикалық дүниетанымының көрінісі. Аталған салада бірқатар іргелі еңбектер мен жаңа әдіснамалық зерттеулер қалыптасқан.

С.В. Суслованың «История костюма тюркских народов» атты монографиясында түркі киімдерінің тарихи дамуы, киімнің құрылымы мен мағынасы, аймақтық стиль ерекшеліктері және ритуалдық функциясы кеңінен сипатталады. Автор киімді этностың мәдени коды, әлеуметтік иерархияның көрінісі және көркем өнер туындысы ретінде қарастырады (Суслова, 2002).

Музейлік репрезентация тұрғысынан А.Ф. Байпақова Қазақстан музейлеріндегі этнографиялық киім мұраларын сақтау, қалпына келтіру және экспозициялық ұйымдастыру

мәселелерін зерттеген. Оның еңбектерінде киім – экспонат ретінде ғана емес, көрерменмен мәдени байланыс орнатушы құрал ретінде қарастырылады (Байпақова, 2015).

Сонымен қатар, қазіргі әдебиеттерде киімді мәдени репрезентация және тұлғалық бейне ретінде зерттеу кең таралғанымен, бұл еңбектердің басым бөлігі Батыс және еуропалық кеңістікті қамтиды. Орталық Азия мен түркі халықтарының киім мәдениеті, әсіресе олардың музейлік репрезентациясы, көркемдік және ритуалдық мәні, сондай-ақ киімнің денелік тәжірибемен байланысы шетелдік ғылыми контексте әлі де жеткіліксіз зерттелуде. Сондықтан да түркі халықтарының киімдерін материалдық мәдениеттің көпқырлы және пәнаралық зерттеу пәні ретінде қарастыру қажет.

Нәтижелер

Музейдегі киім экспозицияларын тек көрсету емес, визуалды баяндау мен мәдени интерпретация құралы ретінде бағалау – әлемдік ғылыми айналымда сирек зерттелген аспект болып табылады.

Қазіргі этнографияда ұлттық киімдер бірегей тарихи-этнографиялық дереккөз, өзіндік «этникалық мәдениет коды» ретінде қарастырылады, оны дәстүрлі этнография әдістері арқылы, пәнаралық байланыстар арқылы соның ішінде археология әдістерін пайдалана отырып зерттеуге және интерпретациялауға болады. Ұлттық киімдерді зерттейтін сала этнокостюмология өзінің ақпараттық аясының көптігінің арқасында этноархеологияның – археология мен этнографияның ХХ ғасырда интеграция нәтижесінде пайда болған жаңа ғылыми бағыттарының бірі болып табылады (Томилова, 1999: 25). Этноархеологиялық (диахрондық) тәсілдер аясында киімдердің қалыптасуы, олардың аймақтық, жас, этноконфессионалдық кешендерінің генезисі, сондай-ақ жекелеген киім түрлері, бас киімдер мен декор элементтерін зерттеу маңызды болып табылады. Киімдердің реконструкцияның сипаты артефакттардың сақталу деңгейіне, қосымша дереккөздердің (археологиялық, этнографиялық, жазбаша, бейнелеу) саны мен сапасына байланысты. Белгілі мәдениеттанушы З.В. Доде дереккөздердің сипаты мен санына сүйене отырып, киімдердің реконструкциясының үш түрін ажыратып көрсетеді: аутентикалық, түпнұсқаға сәйкес, толығымен артефакттарға негізделген; аподиктикалық, сенімді, артефакттардың болмауымен барлық кешенді дереккөздерге негізделген; гипотетикалық, сенімсіз: жүйе түзуші киімдер және мүлдем сенімді дереккөздер болмағанда деп бөледі (Доде, 2005: 307).

Орталық Азия мен Қазақстан халықтары әрқайсысының өзіндік жергілікті нұсқалары бар ұлттық киім үлгілерін сақтап келген. Баспана сияқты, киім түрі де көбіне шаруашылық қызметпен және тарихи дәстүрлермен байланысты қалыптасқан. Дегенмен, Орталық Азия халықтарының киімінде ортақ белгілер де байқалады (Лобачева, Сазонова, 1989: 37–45).

Этнографиялық зерттеулер көрсеткендей, дәстүрлі киімді – оның ең дәстүрлі түрінің өзінде де – өзгеріссіз, тұрақты құбылыс ретінде қарастыруға болмайды: оның құрылымында белгілі бір эволюциялық үрдістер мен кей жағдайда формалардың алмасуы байқалады. Бұл үдерісті зерттеу әлі де жүргізілуі қажет, себебі этнография сүйенетін басты дереккөзі – мәлімет берушілер ұрпақтар алмасуымен бірге біртіндеп жойылып барады. Этнографиялық деректерге сүйеніп қарастырылатын кезең – Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының киім тарихындағы айрықша маңызды дәуір болып табылады. Бұл – ХХ ғасырдың басы мен ХХ ғасырдың соңы. Аталған кезеңде халық өмірінде күрт бетбұрыстар орын алып, олар ұлттық мәдениеттердің кейінгі тағдырына терең әсер еткен, оның ішінде киімге де өз ықпалын тигізген. Ресейге қосылу Орталық Азияны ғасырлар бойы сақталып келген оқшау жағдай мен тоқыраудан шығарып, шаруашылықтың тауарлы сипатының дамуына және соның негізінде капиталистік қатынастардың қалыптасуына жағдай жасады. Бұл үдеріс материалдық мәдениетке, соның ішінде халық киіміне де айтарлықтай өзгерістер әкелді.

Түркі халықтарының киімдеріне қатысты орталық және өңірлік көптеген музейлер қорларындағы материалдар – аса маңызды дереккөз болып табылады. Бұл коллекцияларды анықтау мен есепке алу олардың санын нақтылауға, хронологиялық шеңберін айқындауға және оларды дереккөз ретіндегі маңызын бағалауға мүмкіндік берді. Материалдық деректер

мен музейлік коллекциялар – нақты даталанған және ғылыми тұрғыда құжатталған жағдайда – ертеректегі әдеби немесе бейнелік деректермен салыстырғанда айқын артықшылыққа ие (Сухарева, 1979: 8–11).

Қазақстан этнокостюмологиясы – ел аумағында өмір сүретін 17 этникалық топтың киім үлгілерін қамтитын, мәдени мұраның бай әрі әртүрлі формасын құрайтын маңызды сала болып табылады. Бүгінгі таңда еліміздің бай музейлік қорында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына жататын бірегей экспонаттар сақтаулы. Дәл осы материалдық негіз бізге ұлттық киім призмасы арқылы тарихты зерттеуге мүмкіндік беріп отыр. Музейлік жәдігерлерді зерттеуде олардың атауларына, жасалау технологиясына аса назар аударылады. Музейлердегі киім үлгілері ғылыми тұрғыдан ерлер киімі, әйелдер киімі, бас киім, аяқ киім, сырт киім т.б. деп бөлінеді (Райымхан, 2010: 34).

Елдегі ең ірі этнографиялық коллекциялар Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі мен Астана қаласындағы Ұлттық музейдің қорларында топтастырылған.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы музейлеріндегі қазақ халқының дәстүрлі киім-кешек коллекциялары саны шектеулі. Мысалы, белгілі этнограф Н. Әлімбаев 2009 жылы жарық көрген «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі» ғылыми каталогында Қазақстан мен шет ел музейлеріндегі қазақтың дәстүрлі киімдерінің жалпы саны 450–530 бірлік шамасында ғана екенін көрсеткен, соның ішінде ҚР Мемлекеттік орталық музейінің өзінде дәстүрлі киім-кешекке қатысты барлығы 371 экспонат тіркелген деп көрсетеді (Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, 2009).

Бұл көрсеткіш арқылы біз Қазақстан музейлерінде сақталған киім-кешек мұрасының шектеулі сақталғанын көре аламыз. Осы деректер дәстүрлі киімнің сиректігін және музейлік жинақтардың толық еместігін аңғартады десек қателеспейміз,

Бұл мәселені И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаева Ресей империясының қазақ даласына енуіне байланысты экономикалық, мәдени, саяси-идеологиялық тегеуірінді ықпалына түскен қазақтар енді фабрикалық киімдерді тұтынды деп түсіндіреді. Нәтижесінде, күнделікті тұрмыстық қолданыстағы киімдерді ығыстырылды деп жазады (Захарова, Ходжаева, 1964: 84).

Ө. Жәнібековтің еңбегінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында тауарлық өндірістің дамуы, көрші халықтармен экономикалық және мәдени қарым-қатынастың нығаюы, әсіресе Қазақстанға орыстардың, украиндардың, немістердің, татарлардың, тағы да басқа халықтардың көптеп қоныс аудара бастауына байланысты қазақ тұрмысына, әсіресе ұлттық киімге өз ықпалын тигізді делінген. Ол «ішкі жейдеден пальтоға дейін дайын күйінде сатып алуға мүмкіндік туғандықтан, үй жағдайында киім тігудің азая түскені, көп жерлерде бұл кәсіп мүлде жойылып кеткен ...» деп дәстүрлі киім-кешектің қолданыс аясынан шыға бастағаны туралы жазған (Жәнібеков, 1996: 47).

Сондықтан да осындай аз мөлшерде сақталған дәстүрлі киім-кешекті сақтау, оларды зерттеп білу барынша маңызды. Мәселен, ұлттық киімді этнографиялық жолмен, яғни далалық экспедициялар арқылы жинақтау бүгінгі таңда сирек кездесетін құбылыс. Себебі, олар қолданыс аясынан шығып кеткен және сақталмаған. Музей қорында негізінен хронологиялық жағынан XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың орта кезеңін қамтитын киімдері сақталған.

Астана қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі де этнографиялық жәдігерлерге бай. Музейдің «Қазақтың дәстүрлі мәдениеті» залында XIX–XX ғасырларға жататын ұлттық киім үлгілері, зергерлік бұйымдар, кілемдер мен тұрмыстық заттар кешенді түрде қойылған. ҚР Ұлттық музейінің «Этнография» залы қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетіне арналған. Зал экспозициясында қазақ халқының дәстүрлі баспанасы, түрлі зергерлік бұйымдары, ұлттық киім үлгілері және сонымен қатар тұрмыстық заттары көрініс тапқан. Залдың ортасына айнала орын тепкен бес шағын витринадан және 7-ші қабырғалық витрина экспозициясының қазақтың ұлттық киім үлгілерінің жас ерекшеліктеріне байланысты және маусымға қатысты үлгілерін тамашалауға болады (Ибраева, 2019: 189). Аумағы 670 шаршы метрден асатын бұл залда қазақы киімнің дәстүрлі пішіндері мен әшекей

үлгілері заманауи көрме технологияларымен (мультимедиа, интерактивті экрандар) сүйемелдене көрсетіліп, келушілерге ұсынылады. Ұлттық музей қорында сақталған киімдер саны жөнінен Орталық музейден аз болғанымен, экспозициялық тұрғыда өте көрнекі және мазмұнды. Музей мамандары ұлттық киімді насихаттау мақсатында тақырыптық экскурсиялар мен шеберлік сабақтарын тұрақты түрде ұйымдастырып отырады.

1968 жылы құрылған Өскемен қаласындағы Шығыс Қазақстан облыстық сәулетті-ландшафты этнографиялық қорық-музейінің қорында диаспора өкілдерінің этнографиялық жәдігерлері мол (Кумарова, 2006: 22). Мұнда қазақтардың көшпелі өмір салтын бейнелейтін этностиль үлгілерінің қалыптасуымен қатар, орыс, татар және өзбек мәдениеттерінің элементтері де сініскенін байқаймыз. Музейдің ерекше қызығушылық тудыратын жобаларының қатарына «Бір шаңырақ астында» көрмесі жатады, онда 29 ерлер мен әйелдердің киім үлгілері ұсынылған. Сонымен қатар, дәстүрлі әйел бас киімдерінің 21 бірегей үлгісі көрсетілген «Қасиетті кимешек» көрмесі де ғылыми және мәдени тұрғыдан ерекше маңызға ие.

Бұл музейдің қорында татар халқының киімдері сақталған. Сондай заттың бірі – туфли. Әйел адам киетін аяқ киім түрі. Аяқ киімді Татар АССР-нің аяқ киім фабрикасы 1969 жылы тіккен. Бұл 1997 жылы өткізген адам оны 1969 жылы Қазанда магазиннен сатып алғандығы туралы мәлімет берген (КП 21–22024: 1–2). Татарлардың музейде әдемі зооморфты, өсімдік тәріздес өю-өрнектермен әшекейленген мәсі-етігі (КП 17–20279: 1–2), шеттерінде бахромасы бар жібек шәлі (КП-21–21915), қара бархыттан тігілген, өсімдік тәріздес өрнектермен әшекейленген, 10 тиындық монеталар (біреуінде 1899, біреуінде 1901 сандары жазылған) қадалған, маржандалған мөгеz-кафак (КП-23–22495), қалың жібектен тігілген камзол (КП-25–23314), өте әдемі сәнделген көкірекшелер сақтаулы. Соның ішінде үйленуге арналып тігілген көкірекше ерекше затқа жатады (КП1-17–20277) (Кумарова, 2006: 22).

Сонымен қатар, аталмыш музей қорында Әзербайжан мәдениетінің керемет коллекциясы сақталған. Оның бір бөлігі 1999 жылы Әзербайжан Республикасының бұрынғы мәдениет министрі, танымал әнші және композитор Полад Бюль-Бюль оғлы музейге сый ретінде тапсырған. Кейін 2006 жылы сол министрлік 94 экспонаттарды тегін толықтырды. Сыйға берілген бұйымдардың қатарында әзербайжан ұлттық костюмдері, бас киімдер мен аяқ киімдер бар. Әрине, олар қазіргі заманғы әзербайжан шеберлерінің қолынан шыққан жаңа туындылар, бірақ ұлттық дәстүрлерге сай жасалған. Бұл ерекше экспонаттар музейдің «Біз – Қазақстан халқы» атты тұрақты көрмесінде лайықты орын алып, әзербайжан ұлттық костюмінің ерекшеліктерімен танысуға мүмкіндік береді. Музей-қорықтың қорында нәзік әзербайжан жібегінен жасалған, ашық түсті, сәнді өрнекті, қоңыр реңкті және ұсақ ақ нүктелері бар әйел орамалы сақталған. Ол орамал келагаи – әзербайжан әйелдерінің дәстүрлі жібек орамалы. Келагаи нәзік жібектен тоқылып, арнайы өрнектермен безендіріледі. Ол әйелдердің жасына, әлеуметтік мәртебесіне және өмірлік жағдайларына байланысты әртүрлі түстерде болуы мүмкін. Мысалы, жас қыздар ашық түсті келагаи кесе, егде жастағы әйелдер күңгірт түсті орамалдарды таңдаған (Алейникова, 2011: 6).

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінде ұлттық киімдер негізінен XIX–XX ғғ. жататын Батыс Қазақстан өңіріне тән 85 үлгіден тұрады. Қазақ этнографиясында ерекше орын алатын сәндік қолөнер үлгілерінің бірі – қызыл тон. Бұл – жіппен зерленіп, кестеленген, қалыңдықтың жасауына кіретін немесе салтанатты сәттерде ілуге, күйеуге ұзатқанда берілетін аса бағалы киім. Мұндай тондар қымбат маталардан, көбінесе барқытпен тысталып, алтын жіппен гүл пішіндес өрнектермен көркемделген. Олар ұлттық киім үлгілерінің ішіндегі көркемдік деңгейі жоғары әрі музейлік маңызға ие құндылық ретінде бағаланады. Ұзақ жылдар бойы музей ісімен айналысқан Р. Илиясова өз еңбектерінде былай деп жазады: «Ұзын жеңді, жағасыз, кең үлгіде тігілген мұндай шапандарды біздің өңірде жоғары тұсын әсем баулармен байлап, іліп киетін болған. Қымбат барқытпен тысталып, асқан шеберлікпен, ерекше нәзіктікпен, гүл бейнелі өрнектермен алтындалып зерленген бұл сирек кездесетін дүние – музейдің асыл қазынасы» (Илиясова, 2001: 128).

Қазақ халқы мен сол аймақта мекен ететін халықтардың дәстүрлі мәдениетінің небір сирек үлгілері мен киімдерінің сан алуан түрлерін сақтап отырған еліміздің жетекші облыстық музейлерінің бірі – Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі. Осы өлкеге этнографиялық экспедиция барысында келген уақытта музей қорындағы ұлттық киімдер мен әшекей бұйымдарының бай қорына сипаттама жасалды. Маңғыстау түрікмендерінің музейде көк ала түсті атлас матадан тігілген көйлегі бар. Мойыны түрікмендердің өрнегімен өрнектелген матадан айналдыра тігілген. Өрнегі қызыл түске ақ, қоңыр, қара түсті әліптерді қосып, кестелеп тігілген (ВФ-718), түрікмен бөрік қара түсті қой терісінен жасалған дөңгелек пішінді бұйым, жоғарғы бөлігі – төбесі күлгін түсті вельвет матасынан тігілген. Бөрік 1936 жылы Түрікменстанда тігілген. Жақсы сақталған күйде (ВФ-271). Сонымен қатар, музей қорында тамбур тігісімен ақ, қара және қызыл жіптермен кестеленген тюбетейка телпек сақталған. Ішкі астары – мақта-мата. Мұндай телпектер Түрікменстанда жасалады, олардың бетінде «қошқар мүйіз» өрнегіне ұқсас ою-өрнектер бар. Қолдан тігілген бұйым (МК КП-35).

Музей қорларында сақталған жәдігерлер арасында – қайыс кебіс, әйел адамдардың әр түрлі дәстүрлі бас киімдері де кездеседі. Жас қыздарға арналған, барқытпен қапталған, төбесіне қарқара үкі тағылған, төрт қияқты құндыз бөріктер – ерекше сән-салтанатты білдіретін, жақсы сақталған этнографиялық киім үлгілері қатарынан орын алады.

Қазіргі таңда дәстүрлі киім негізінен күнделікті қолданыстан шыққан. Ақпарат берушілердің айтуы немесе жекелеген сақталған заттар негізінде дәстүрлі киім үлгісін, әсіресе оның жергілікті ерекшеліктерін қалпына келтіру мүмкін емес. Осындай жағдайларда дәстүрлі киімді ғылыми тұрғыда қайта жаңғыртудың негізгі көрнекі негізі – музейлік материалдар болып табылады.

Қорытынды

Қазақстан Республикасында өмір сүретін түркі этностарының ұлттық киімі бұл зерттеуде тек музейлік экспонат ретінде ғана емес, сонымен қатар күрделі мәдени феномен ретінде қарастырылды. Ұлттық киім алғаш рет пәнаралық тәсіл аясында – праксеологиялық (дене мен заттың өзара әрекеттестігі), семиотикалық (таңбалық жүйе) және визуалды (музейлік репрезентация) қырларында жан-жақты талданады. Мұндай тәсіл дәстүрлі киімді тек материалдық мәдениеттің элементі ғана емес, сонымен бірге тарихи-мәдени парадигмадағы мәдени жадының, этникалық сәйкестік пен символдық мағынаның тасымалдаушысы ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Қазақстан халықтарының ұлттық киіміне деген қазіргі қызығушылықтың артуы – өткен мен бүгінгінің диалектикалық өзара ықпалдастығының заңды нәтижесі. Бір жағынан, музейлер мен ғылыми мекемелер дәстүрлі киім үлгілерін сақтап, жүйелі зерттеу жүргізу арқылы этнографиялық тұрғыдан шынайы деректерге қол жеткізуге жағдай жасайды. Екінші жағынан, бұл мұра қазіргі заман талаптарына бейімделіп, сән, дизайн және бұқаралық мәдениет салаларында жаңа сипатқа ие болуда. Осындай контексте зерттеліп отырған этностардың ұлттық киімі материалдық және рухани мәдениеттер арасындағы байланыстырушы буын ретінде көрініс тауып, мәдени дәстүрлердің сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Қазіргі үрдістерге жасалған талдау полиэтностық Қазақстандағы, соның ішінде түркі халықтарының ұлттық киім мәдениетінің сапалы жаңа кезеңге аяқ басқанын айқын көрсетеді. Бұл ретте этнокостюмология ғылыми бағыт ретінде аталмыш құбылысты кешенді түрде зерделеуге арналған теориялық-әдіснамалық негіз ұсынып, оны ғылыми және мәдени кеңістікте насихаттауға ықпал етеді. Түркі халықтарының ұлттық киімі тек музейлік экспонат ретінде ғана емес, сонымен қатар қазіргі күнделікті өмірдің мағыналы бөлігі ретінде мәдени жаңғыру үдерісінде ерекше маңызға ие болуда.

Қорытындылай келе, қазіргі әлеуметтік-мәдени трансформация жағдайында этнокостюмология – тарихи мұраға құрметпен қарауға, оны бүгінгі күнде өзектендіруге және болашақта орнықты дамытуға бағытталған гуманитарлық білімнің көпқырлы және

перспективалы саласы ретінде қалыптасуда. Қазақстанды мекендейтін түркі және өзге де этностардың дәстүрлі киімдерінің музейлік және ғылыми-зерттеу тәжірибелерінде сақталуы, ғылыми тұрғыдан зерделенуі мен қазіргі заманға бейімделуі – ұлттық рухани жаңғыру мен мәдени тұрақтылықтың айқын дәлелі болып табылады.

Әдебиеттер

- Алейникова, 2011 — *Алейникова М.М.* Азербайджанский национальный костюм // *Алтаистика и тюркология*, 2011. № 1. 6 с.
- Байпақова, 2015 — *Байпақова А.Ф.* Қазақстан музейлеріндегі этнографиялық мұралар: мәселелер мен бағыттар. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2015. 196 б.
- Богатырев, 1971 — *Богатырев П.Г.* Вопросы теории народного искусства. М.: Искусство, 1971. 544 с.
- Доде, 2005 — *Доде З.В.* Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методике исследования // *Структурно-семиотические исследования в археологии. Т. 2.* Донецк: ДонНУ, 2005. С. 305–330.
- Жәнібеков, 1996 — *Жәнібеков Ә.* Қазақ киімі. Альбом. Алматы: Өнер, 1996. 192 б.
- Захарова, Ходжаева, 1964 — *Захарова И.В., Ходжаева Р.Д.* Казахская национальная одежда. Алма-Ата: Наука, 1964. 178 с.
- Ибраева, 2019 — *Ибраева Г.О.* Ұлттық музей экспозициясындағы қазақ халқының дәстүрлі киім-кешегі // XI Оразбаев оқулары: халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 518 б.
- Исенко, 1999 — *Исенко С.П.* Этнокошюмология в контексте современной культуры: Автореф. дис. ... докт. культуролог. наук. М., 1999. 32 с.
- Илиясова, 2001 — *Илиясова Р.* Қазына. Алматы: Зерде, 2001. 312 б.
- Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, 2009 — *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі.* Традиционная одежда казахов : ғылыми каталог / ред.: Е. Әлімбаев. Алматы: Өнер, 2009. Т. 1. 341 б.
- Лобачева, Сазонова, 1989 — *Лобачева Н.П., Сазонова М.В.* Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1989. 254 с.
- Петриду, 2013 — *Петриду Э.* Одежда и материальная культура // *Материальная культура: Антропология в стране вещей* / ред. Е. Ялури. Афины: Александрия, 2013. С. 355–389.
- Райымхан, 2010 — *Райымхан К.Н.* Музей жәдігерлері тарихи дереккөз ретінде (Қазақстан музейлері негізінде): Тарих ғыл. докт. дисс. авторефераты. Астана, 2010. 47 б.
- Суслова, 2002 — *Суслова С.В.* История костюма тюркских народов. СПб.: Алетейя, 2002. 384 с.
- Сухарева, 1979 — *Сухарева О.А.* Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. М.: Наука, 1979. 239 с.
- Томилов, 1999 — *Томилов Н.А.* Этноархеология как научное направление. Омск: Издание Омского университета, 1999. 32 с.
- Kaiser, 2012 — *Kaiser S.* Fashion and Cultural Studies. New York: Berg, 2012. 253 p.
- Кумарова, 2006 — *Кумарова Б.М.* Татарский женский костюм: Из фондов ВКО архитектурно-ландшафтного музея-заповедника. Усть-Каменогорск, 2006. 28 с.
- Miller, 2010a — *Miller D.* Почему одежда – это не поверхностно // *Вещи.* Малден, Массачусетс: Polity Press, 2010. С. 12–40.
- Miller, 2012 — *Miller D.* Consumption // *Yialouri E. (ed.) Material Culture: Anthropology in the Country of Things* / trans. A. Vrettou. Athens: Alexandria, 2012. Pp. 319–354.
- Niessen, 2010 — *Niessen S.* On Style: Culture and Politics in Dressing // *Fashion Theory.* 2010. Vol. 14. No. 1. Pp. 33–64.
- Steele, 2017 — *Steele V.* Fashion Museums: What’s the Point? // *Fashion Theory.* 2017. Vol. 21. No. 5. Pp. 499–508.
- Warnier, 2001 — *Warnier J.P.* A Praxeological Approach to Subjectivation in a Material World // *Journal of Material Culture.* 2001. Vol. 6. No. 1. Pp. 5–24.

References

- Aleinikova, 2011 — *Aleinikova M.M.* Azerbaydzhanskii natsionalnyi kostyum [Azerbaijani national costume]. *Altaistika i tyurkologiya*, 2011. No. 1. 6 p. (In Russ.).
- Baipakova, 2015 — *Baipakova A.G.* Kazakhstan muzeilerindeki etnografialyq muralar: meseleler men baqytar [Ethnographic heritage in museums of Kazakhstan: issues and directions]. Karaganda: KSU Publishing, 2015. 196 p. (In Kaz.).
- Bogatyrev, 1971 — *Bogatyrev P.G.* Voprosy teorii narodnogo iskusstva [Questions of the theory of folk art]. M.: Iskusstvo, 1971. 544 p. (In Russ.).
- Dode, 2005 — *Dode Z.V.* Kostyum kak reprezentatsiya istoriko-kul'turnoi real'nosti: k voprosu o metodike issledovaniya [Costume as representation of historical-cultural reality: on research methodology]. In *Strukturno-semioticheskie issledovaniya v arkhologii.* Donetsk: DonNU, 2005. Vol. 2. Pp. 305–330. (In Russ.).

- Ibraeva, 2019 — *Ibraeva G.O.* Ul'tyq muzei ekspozitsiyasyndagy qazaq halkynyn dastyrlı kiim-keshegi [Traditional Kazakh clothing in the national museum exhibition]. In XI Orazbaev okuylary: Khalyqaralyq gylymi-odistemelik konferentsiya materialdary. Almaty: Kazakh University, 2019. 518 p. (In Kaz.).
- Ilyasova, 2001 — *Ilyasova R.* Qazyna [Treasure]. Almaty: Zerde, 2001. 312 p. (In Kaz.).
- Isenko, 1999 — *Isenko S.P.* Etnokostyumologiya v kontekste sovremennoi kul'tury: Avtoref. diss. ... dokt. kulturolog. nauk. M., 1999. 32 p. (In Russ.).
- Kaiser, 2012 — *Kaiser S.* Fashion and Cultural Studies. New York: Berg, 2012. 253 p.
- Kumarova, 2006 — *Kumarova B.M.* Tatarskii zhenskij kostyum: Iz fondov VKO arkhitekturno-landshaftnogo muzeya-zapovednika [Tatar women's costume: From the collection of the East Kazakhstan Architectural and Landscape Museum Reserve]. Ust-Kamenogorsk, 2006. 28 p. (In Russ.).
- Lobacheva, Sazonova, 1989 — *Lobacheva N.P., Sazonova M.V.* (Eds.). Traditsionnaya odezhda narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Traditional clothing of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. M.: Nauka, 1989. 254 p. (In Russ.).
- Miller, 2010 — *Miller D.* Pochemu odezhda – eto ne poverkhnostno [Why clothing is not superficial]. In Veshchi. Malden, Massachusetts: Polity Press, 2010. Pp. 12–40. (In Russ.).
- Miller, 2012 — *Miller D.* Consumption. In Yialouri E. (Ed.), Material Culture: Anthropology in the Country of Things. Athens: Alexandria, 2012. Pp. 319–354.
- Niessen, 2010 — *Niessen S.* On Style: Culture and Politics in Dressing. Fashion Theory, 2010. Vol. 14(1). Pp. 33–64.
- Petridou, 2013 — *Petridou E.* Odezhda i materialnaya kul'tura [Clothing and material culture]. In Yialouri E. (Ed.), Materialnaya kul'tura: Antropologiya v strane veshchey. Athens: Alexandria, 2013. Pp. 355–389. (In Russ.).
- Raiymkhan, 2010 — *Raiymkhan K.N.* Muzei zhədiglerleri tariyky derekkoz retinde (Kazakhstan muzeileri negizinde): Tarikh gylım. dokt. diss. avtoreferaty [Museum artifacts as historical sources (based on museums of Kazakhstan): Doctoral dissertation abstract in history]. Astana, 2010. 47 p. (In Kaz.).
- Steele, 2017 — *Steele V.* Fashion Museums: What's the Point? Fashion Theory, 2017. Vol. 21(5). Pp. 499–508.
- Sukhareva, 1979 — *Sukhareva O.A.* (Ed.). Kostyum narodov Srednei Azii: Istoriko-etnograficheskie ocherki [Costume of the peoples of Central Asia: historical and ethnographic essays]. M.: Nauka, 1979. 239 p. (In Russ.).
- Suslova, 2002 — *Suslova S.V.* Istoriya kostyuma tyurkskikh narodov [History of the costume of Turkic peoples]. Saint Petersburg: Aleteya, 2002. 384 p. (In Russ.).
- Tomilov, 1999 — *Tomilov N.A.* Etnoarkheologiya kak nauchnoe napravlenie [Ethnoarchaeology as a scientific field]. Omsk: Omsk University Press, 1999. 32 p. (In Russ.).
- Warnier, 2001 — *Warnier J.P.* A Praxeological Approach to Subjectivation in a Material World. Journal of Material Culture, 2001. No. 6(1). Pp. 5–24.
- Zakharova, Khodzhaeva, 1964 — *Zakharova I.V., Khodzhaeva R.D.* Kazakhskaya natsionalnaya odezhda [Kazakh national clothing]. Alma-Ata: Nauka, 1964. 178 p. (In Russ.).
- Zhanibekov, 1996 — *Zhanibekov O.* Qazaq kiimi: Albom [Kazakh clothing: Album]. Almaty: Oner, 1996. 192 p. (In Kaz.).

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 900-915, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.61.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_900-915

THE KANDAS OF EASTERN KAZAKHSTAN: MIGRATION AND ADAPTATION ISSUES

Kalshabayeva Bibiziya^{1*}, *Egizbaeva Meruert*²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Acting Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru
*Corresponding Author

²Al-Farabi Kazakh National University
(71, Al-Farabi Aven., 050038 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-3338-291X>. E-mail: egyzbaevamk@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
© Kalshabayeva B.K., Egizbaeva M.K., 2025

Abstract. *Introduction.* The article is dedicated to analyzing the migration, settlement centers, and adaptation processes of repatriates (ethnic Kazakhs) in East Kazakhstan. It is currently important and relevant to study the specific features of migration, settlement, and adaptation of repatriates in the local environment - people who have lived outside their historical homeland for many years or even decades and have coexisted with other ethnic communities. According to statistical and specialized studies, since the 1990s, repatriates from Mongolia were among the first to relocate to the eastern region of Kazakhstan, followed later by arrivals from China and other countries. From 1991 to 2024, there was an observed outflow of other nationalities from East Kazakhstan, while the migration of ethnic Kazakhs from neighboring countries contributed to the increase in the region's population. *The purpose* of the study is to identify certain issues related to the migration and adaptation process of repatriates who have returned to the East of Kazakhstan. To achieve this goal, the main stages of the migration process, its ethno-social causes, the peculiarities of settlement in populated areas are analyzed, and the work carried out by national and local authorities to support adaptation is examined. As a *result*, it was revealed that repatriates generally choose nearby border regions with similar geographic and climatic conditions. Therefore, the majority of those coming to the east of Kazakhstan are from China and Mongolia. The main reasons for returning are concerns about their children's future and a desire to return to their ancestral homeland. The return of ethnic Kazakhs contributed not only to the country's demography but also to its potential. The article examines the measures and social support provided by government and local administrations in the process of settlement and adaptation. It concludes that the successful implementation of migration and adaptation processes in East Kazakhstan is due to the targeted and comprehensive approach of national and local authorities in implementing the “state program”.

Keywords: East Kazakhstan, repatriates, adaptation, migration, emigration, demography, China, Mongolia, Semey, Ulan, settlement

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the topic AP23490262 “Kazakhs of the Tarbagatai Region: Historical and Ethnographic Study (19th – Early 21st Century)”.

For citation: Kalshabayeva B.K., Egizbaeva M.K. The kandas of eastern kazakhstan: migration and adaptation issues // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 900–915. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_900-915

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ ҚАНДАСТАР: КӨШІ-ҚОНЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қалшабаева Бибизия Кенжебекқызы^{1*}, Егізбаева Меруерт Қарныққызы²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Профессор м.а. тарих ғылымдарының докторы
 <https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғ., 050038 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-3338-291X>. E-mail: egyzbavamk@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қалшабаева Б.К., Егізбаева М.К., 2025

Андатпа. *Kipicne.* Мақала Шығыс Қазақстандағы қандастардың көші-қоны, орналасу орталықтары мен бейімделу барысындағы мәселелерді талдауға арналған. Бүгінде жүздеген, ондаған жылдар бойы шет елдерде өмір сүрген қандастарымыздың тарихи Отанға көші-қоны, қоныстануындағы ерекшеліктері, жергілікті ортаға бейімделуіндегі мәселелерді зерттеу маңызды, әрі өзекті. Статистикалық және арнайы зерттеулерге сүйенсек, Қазақстанның шығыс аймағына 1990 жылдардан бастап-ақ Моңғолиядағы қандастарымыз алғашқылардың бірі болып қоныс аударса, кейіннен Қытайдан, т.б. елдерден келген. 1991–2024 жж. аралығында Шығыс Қазақстаннан басқа ұлт өкілдерінің көшіп кету құбылысы байқалса, керісінше шекаралас елдерден келген қандастардың көші-қоны халықтың сандық құрамын көбейтуге ықпал етті. *Зерттеудің мақсаты* Қазақстанның Шығысына оралған қандастардың көші-қон үдерісі мен бейімделудегі кейбір мәселелерін айқындау. Мақсатқа жетуде көші-қон үдерісінің негізгі кезеңдерін, оның этноәлеуметтік себептерін, елді-мекендерге орналастырудағы ерекшеліктерді талдау, олардың бейімделуіндегі мемлекеттік және жергілікті биліктің атқарған қызметтерін көрсету. *Нәтижеде* қандастар негізінен өздеріне жақын шекаралас және географиялық-климаттық жағдайы ұқсас аймақтарды таңдайтындығы айқындалды. Сондықтан шығысқа келіп жатқан қандастардың басым бөлігі Қытай және Моңғолия елдерінен келгендер. Елге оралудағы негізгі себеп ұрпағының болашағы, ата қонысқа оралу. Қандастардың елге оралуы еліміздің демографиясына ғана емес әлеуетіне де үлес қосты. Мемлекеттік және жергілікті әкімдіктердің қандастарды қоныстандыру, бейімдеу барысында атқарылған іс-шаралар, әлеуметтік көмектері қарастырылды. Шығыс Қазақстандағы көші-қон және бейімделу процестерінің сәтті өтуі республикалық және жергілікті билік органдарының «мемлекеттік бағдарламаны» жүзеге асыру жөніндегі мақсатты және кешенді тәсіліне байланысты деген қорытындыға келеміз.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, қандастар, бейімделу, көші-қон, эмиграция, демография, Қытай, Моңғолия, Семей, Ұлан, қоныстану

Алғыс. Мақала AP23490262 «Тарбағатай өңірінің қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX–XXI ғ. басы)» тақырыбындағы ЖБЖҒМ гранттық қаржыландыру жобасы аясында даярланды.

Дәйексөз үшін: Қалшабаева Б.К., Егізбаева М.К. Қазақстанның шығысындағы қандастар: көші-қоны мен бейімделу мәселелері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 900–91566. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_900-915

КАНДАСЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ И АДАПТАЦИИ

Калшабаева Бибизия Кенжебековна^{1}, Егізбаева Меруерт Карныковна²*

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, и.о. профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(д. 71, просп. Аль-Фараби, 050038 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3338-291X>. E-mail: egyzbavamk@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Калшабаева Б.К., Егізбаева М.К., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу миграции, центров размещения и адаптационных процессов кандасов (соотечественников) в Восточном Казахстане. В настоящее время важно и актуально исследовать особенности миграции, поселения и адаптации в местной среде соотечественников, которые долгие годы, а порой и десятилетия, проживали за пределами исторической родины. По статистическим и специальным исследованиям, начиная с 1990-х годов в восточный регион Казахстана первыми переселились соотечественники из Монголии, позже – из Китая и других стран. В период с 1991 по 2024 год наблюдался отток представителей других национальностей из Восточного Казахстана, в то время как миграция соотечественников из сопредельных стран способствовала увеличению численности населения. *Цель исследования* – выявить некоторые вопросы, связанные с процессом миграции и адаптации соотечественников, вернувшихся на восток Казахстана. Для достижения этой цели анализируются основные этапы миграционного процесса, его этносоциальные причины, особенности расселения по населенным пунктам, а также рассматривается работа, проделанная государственными и местными властями по адаптации переселенцев. *В результате* выяснилось, что соотечественники, как правило, выбирают близлежащие приграничные регионы с аналогичными географическими и климатическими условиями. Поэтому большинство прибывших в восточные регионы Казахстана составляют выходцы из Китая и Монголии. Основными причинами возвращения являются стремление обеспечить будущее потомков и возвращение на родную землю. Миграция соотечественников внесла вклад не только в демографию, но и в потенциал страны. В статье рассматриваются мероприятия и социальная поддержка, оказанные государственными и местными органами власти в процессе размещения и адаптации соотечественников. Делается вывод, что успешное прохождение миграционных и адаптационных процессов в Восточном Казахстане связано с целенаправленным и комплексным подходом республиканских и местных органов власти к реализации государственной программы.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, соотечественники, адаптация, миграция, эмиграция, демография, Китай, Монголия, Семей, Улан, расселение

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования РК по теме AP23490262 «Казахи Тарбагатайского региона: историко-этнографическое исследование (XIX – начало XXI вв.)».

Для цитирования: Калшабаева Б.К., Егизбаева М.К. Кандасы восточного казахстана: проблемы миграции и адаптации // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 900–915. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_900-915

Кіріспе

Қазақстан республикасы тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда-ақ алдына қойған бағыттарының бірі шет елдердегі отандастарды елге қайтару еді. Әрине елге оралған қандастар ең бірінші демографиялық саясатымыздың оңтайландыруына ықпал етсе, екіншіден елдің әлеуетіне де қосар үлесі мол. Тарихи отанға әсіресе Қытай, Моңғолия елдерінен оралған қандастарымыздың ұлттық мұраларымен құндылықтары еліміздің мәдени мұраларының толығына, ұмыт бола бастаған кейбір құндылықтарымыз бен өнеріміздің жаңғыруына үлесі зор. Сонымен бірге жүздеген, ондаған жылдар бойы тарихи отанынан тыс шет жерлерде мекен еткен және әлі де болса сол бөгде этникалық қауымдастық қоршауындағы қандастарымыздың ұлттық болмысын сақтап қалуын, ассимиляцияға түсу қаупін, олардың тарихи Отанына оралуы мен жергілікті ортаға бейімделуін зерттеу этнологтардың алдында тұрған маңызды міндет, әрі өзекті мәселелердің бірі.

Кеңестік жүйе ыдырай бастағаннан ақ, тарихи Отанына оралғысы келген шет елдегі қандастар әрекет ете бастады. Сонау 1990 ж. бастап ақ, «енбек миграциясы» деген желеумен Моңғолиядағы қандастар келе бастағаны белгілі. Ал, тәуелсіздігімізді алған күннен бастап алыс және жақын шет елдердегі отандастар елге бет бұрды, оларға мемлекет тарапынан қолдау білдіріп көптеген жеңілдіктер жасалды. Соның бірі «Халықтың көші-қоны туралы» 1997 жылы 13 желтоқсандағы № 204 Заңы (ҚР Заңы, 1998). Аталған заң көші-қон мәселесін реттейтін алғашқы құжаттардың бірі болды. Онда халықтың көші-қонын реттеудің негізгі принциптері, көші-қон субъектілері, оларды тіркеу, еңбек көші-қонын жүзеге асыру, т.б. баптар қарастырылған. 2003 жылы наурызда «Халықтың көші-қон туралы» Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, заңның 1-бабына сәйкес «оралман» мәртебесі енді. «Оралман» ұғымы ұлты қазақ, бірақ азаматтығы жоқ, дегенмен де Қазақстанда тұрақты өмір сүруге келген қазақтың бір бөлшегін түсіндіреді. Қандастарға «оралман» статусының берілуі ең алдымен оларға көрсетілетін әлеуметтік көмектерді алуға жеңілдік еді. Бұл жөнінде зерттеушілер: «Барлық құжаттарда, ғылыми басылымдарда және баспасөз беттерінде «репатриант» ұғымымен бірге қазақ тіліндегі «оралман» ұғымы да қатар айтылып та жазылып та жүрді. Елге оралып жатқан қандастардың мәртебесін, саяси әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін анықтау қажет болды, осындай қажеттіліктерге байланысты Қазақстан елінің әлеуметтік-саяси өмірінде «оралман» деген жаңа ұғым қалыптасты» - деп жазады (Амантаева, и др., 2013: 60). Бұл заң 2011 жылға дейін өзгеріс, толықтырулармен жұмыс істеді. ҚР 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңымен 1997 жылғы Заң күшін жойды. Жаңартылған заңда оралмандардың көшіп келу квотасын белгілеу, оларды нақты аймақтарға орнықтыру және құқықтары мен міндеттеріне қатысты жекелей баптар енгізілді (ҚР Заңы, 2011). Мұнда олардың көші-қонын ұйымдастыру, таңдауларына қарай орналастыру, жергілікті ортаға бейімдеу мәселелерін шешу, т.с.с. қызметтерді жергілікті басқару ұйымдарына жүктеді. Жалпы, «оралман» ұғымы халықаралық «репатриант» ұғымының баламасы іспеттес. Аталған ұғым зерттеулерде, мемлекеттік актілерде, құжаттарда, баспасөз беттерінде жиі қолданылғанмен «оралман» атауын қандастардың өзі жылы қабылдай қойған жоқ. Себебі, кейбір пікірлерге қарағанда олар өздерін кезінде Отанын тастап қашып кеткендердің ұрпақтарының оралуы деп ұғынып, ата мекендегі қазақтардан бөлектейді деп түсінді. Осылайша бұл атауға қатысты әртүрлі пікірлер болды. Халық арасындағы осындай әртүрлі пікірлерді ескере отырып, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылы оралмандарды

«қандас» деп атауды ұсынды. Міне осы кезеңнен бастап «қандас» атауы ресми құжаттарға да ене бастады. Нәтижеде көп ұзамай заңға өзгерістер енгізіліп, ҚР Заңына сәйкес 13.05.2020 жылғы № 327-VI Заңымен шет жерлерден оралған этникалық қазақтар ресми түрде «қандастар» деп аталды. Заң бойынша «қандас» термині – бұрын Қазақстан азаматтығы тіркеуінде тұрмаған, көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті органның белгілеген тәртібімен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ, немесе ұлты қазақ отбасы мүшелері (Қалшабаева, Сейсенбаева, 2024: 16). Сонымен тарихи Отанына оралған қазақтар «оралман» емес «қандас» мәртебесімен аталды. Қабылданған атау отандастарымыздың көңіл-күйінен шықты десек те болады, себебі, «қандас» бір жағынан оларды бөлектемей жақындықты білдірсе, екіншіден осы ата-мекеннен шыққан төл халықтың бөлшегіміз деп есептеді.

Зерттеуде негізінен Шығыс Қазақстанға келген қандастардың көші-қоны мен олардың өңірге бейімделу мәселелері қарастырылады. 1997 жылы Шығыс Қазақстанда сеператистік пиғылдар күшейді (орыс ұлтының басым болуы), ал бұл еліміздің тұтастығы мен қауіпсіздігіне нұқсан келтіруі мүмкін еді. Оның үстіне өңірдің әлеуметтік – экономикалық дамуын үйлестіру мақсатында ШҚО-на Семей облысын қосады. Сондықтан зерттеуде 1997 ж. дейін ШҚО көші-қон үдерісі жеке қарастырылса, 1997–2022 жж. дейін Семей облысы енген аймақ бірге беріледі. Ал, 2022 жылы екі облыс қайта бөлініп, Семей облысы Абай облысы болып құрылады. Осы кезеңнен бастап өңірге қатысты деректер Шығыс Қазақстан бойынша беріледі.

Жалпы, ҚР өзінің этносаясатында этникалық қазақтардың көші-қонындағы орналасу ерекшеліктерін, әлеуметтік-мәдени, рухани тыныс-тіршілігіндегі сұраныстары мен қажеттіліктерін анықтай отырып қоныстандыруды оңтайлы шешкен. Қандастардың біз қарастырып отырған нысандағы өңірге Қытай, Моңғолиядан келіп орнығуы қазақ санының көбеюіне де, ұлттық дәстүрлеріміздің жандануына, мәдениетіміздің озық үлгілерін жастар арасында кеңінен насихаттауда ықпал етті. Тарихымыздағы қандастардың көші-қоны үдерісі, бейімделуін талдау, тарихи-теориялық және тәжірибелік жағынан өзекті мәселеле. Полиэтникалық сипатымен ерекшеленген аймаққа қандастардың орнығуын бекіте отырып, оларға мемлекеттік, жергілікті әкімдіктердің қолдауын назардан тыс қалдырмағанымыз жөн.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпқа қатысты арнайы зерттеулер, үкіметтің бағдарламалық құжаттары, демографиялық жылнамалар, көші-қон департаменттерінің статистикалық материалдары және далалық этнографиялық экспедиция материалдары, ресми сайттардағы үкімет ақпараттары зерттеудің негізін құрайды.

Материалдар тізбегіне «К.Қ. Нұрымбетованың Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау» еңбегі жатады. Онда Қазақстандағы репатриация мәселесі, олардың көші-қоны, саны талданса (Нұрымбетова, 2010), Ю.Н. Гужвенконың (Цыряпкина) «Этносоциальное развитие Восточного Казахстана в 1990-е гг.» зерттеуінде Шығыс Қазақстан халықтарының ұлттық құрамын, этноәлеуметтік дамуын, елге оралған қандастардың қоныстануындағы ерекшеліктер қарастырылған (Гужвенко, 2010с). Сол сияқты А.С. Сейсенбаеваның «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үдерістер» атты зерттеуі (Сейсенбаева, 2014), М.С. Карибаевтың «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы» (Карибаев, 2021) және А.С. Жанбосинова мен М. Карибаевтың Шығыс Қазақстан мысалында жазған репатрианттардың бейімделу мәселелері (Жанбосинова, Карибаев, 2019) зерттеулері де маңызды дерек болса, Б.К. Қалшабаева, А.С. Сейсенбаеваның «Қазақстан республикасының этносаясатындағы қазақ диаспорасы және репатрианттар (Жетісу аймағы материалдары бойынша тарихи-этнографиялық зерттеу)» атты еңбегі ҚР бағдарламаларының репатрианттарды көші-қоны мен орнықтырудағы кейбір мәселелерді ашады (Қалшабаева, Сейсенбаева, 2024). Б. Қалшабаеваның «Kazakh Repatriates (Kandas) From China: Kazakhstan Ethnopolitics of and Migration Issues: Processes of Adaptation of Kazakhs (Kandas) in the Historical Motherlan» атты Сингапурдан шыққан еңбегі де Қытай және Моңғолиядан келген қандастардың елге орнығуындағы мәселелерді жан-жақты қарастырады (Kalshabayeva, 2025).

Аталған зерттеулердегі материалдар да біздің мақаламызға арқау болды. Ел арасынан жинаған далалық этнографиялық материалдар да қандастардың жай-күйін дәйектеуде маңызды.

Зерттеу жалпы ғылыми тарихи қағидалылық, жүйелілік, салыстырмалы әдістер мен далалық этнографиялық тәсілдер арқылы эксперименталды талдауға негізделді. Мәселен, тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы зерттеуде Қазақстанның шығысына көбіне өңірге жақын шекаралас Моңғолия және Қытайдан көбірек келетіндігі айқындалды. Өңір көпэтносты болғандықтан қандастарды қазақтар шоғырланған аймақтарға қоныстандыру арқылы бейімделдің оңтайлы тәсілдерін қолданды.

Қазақстанның шығысындағы қандастардың сандық-сапалық көрсеткішін, қоныстары мен орналасуын үйлестіруде жергілікті халықтармен айырмашылықтарын жақындату, болашағын талдау жағдайында кешенді, жүйелі қарауда ғылыми объективизм қағидасына басымдық берілді.

Талдау

Қандастардың тарихи Отанға көші-қоны, қоныстануы, әлеуметтік-мәдени жай-күйі, бейімделуіндегі мәселелерді зерттеу еліміздің демографиялық даму бағытын болжауға, мол қазына рухани мұрасы мен құндылықтарын жаңғыртуға мүмкіндік алатынымыз сөзсіз. Тарихи оқиғаларға байланысты елден сырт жерлерге қоныс аударған қандастар мемлекет тарапынан көрсетілген қолдаулардың арқасында елге көптеп орала бастады. Елге оралған қандастар жөнінде зерттеулер жүргізіліп, диссертациялар қорғалды, көлемді еңбектер жазылды. Шет елдердегі қандастардың елге оралуындағы негізгі факторларды Е.Ю. Садовскаяның «Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы» (Садовская 2001: 105–109) атты еңбегінде жан-жақты қарастырып, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары елге келген Моңғолиядағы қазақтардың оралу себептерін яғни болашақ ұрпағының қамын ойлап, өз елінде білім алып көркеюді армандап, «еңбек миграциясы» деген сылтаумен елге оралғандығын жазады. К.Қ. Нұрымбетованың «Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991–2008 жж.)» зерттеуінде Қазақстан үкіметінің қандастарды елге қоныстандыру барысындағы мемлекеттік бағдарламалары, 1990–2000 жылдардағы көші-қон үдерісінің динамикасы, ерекшеліктері мен қиыншылықтары, оларды аймақтар бойынша қоныстандыруы мен мемлекеттің әлеуметтік қолдауы және ондағы проблемаларды көрсетеді (Нұрымбетова, 2010). Сырттан келіп жатқан қандастардың тарихи Отанындағы бейімделуіне талдау жүргізген зерттеу С.А. Амитовтың «Социальная адаптация этнических репатриантов в современном казахстанском обществе (социологический анализ)» (Амитов, 2010) диссертациясында қандастардың бейімделуіндегі кертартпа мәселелер мен бағдарламаларға талдап, жергілікті ортаға сіңісудің негізгі факторларын атап, ұсыныстар береді. Б. Шуршитбайдың «Қазақ баспасөзіндегі оралмандар мәселесі: тарихи талдау (1991–2009)» (Шуршитбай, 2010) зерттеуінде де қандастардың Отанға оралу тарихы, қандастардың құқықтық мәселесі, көші-қонға қатысты заңдар мен құжаттар, әлеуметтік жеңілдіктердің дұрыс пайдаланылмауы, азаматтық алу, т.б. проблемалардың баспасөз беттерінде талқылануын зерттейді.

Б.К. Қалшабаеваның «Орта Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық)» монографиясының (Қалшабаева, 2011: 275) соңғы тарауында қандастарымыздың көші-қон үдерісі, оларды тарихи Отанға қоныстандыру саясаты, саны, этнографиялық ерекшеліктері мен жергілікті ортаға бейімделудегі қиындықтары және әлеуметтік-мәдени мәселелерін шешудегі атқарылған жұмыстары қарастырылған. А.Б. Қалыш және Д. Қасымованың «Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов (Қалыш, Қасимова, 2014) және «Репатрианты Казахстана: Казахстан в системе транснациональной миграции в условиях глобализации» атты еңбектерінде де (Қалыш, Қасимова, 2015). қандастардың көші-қоны мен бейімделуіндегі оңтайлы және кертартпа проблемаларды жан-жақты көрсетеді. Б.К. Қалшабаеваның 2012–2014 жж. «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу» (№ 1147) атты ғылыми жоба есептері Қытай, Моңғолия, Өзбекстан, Түркия т.б. елдерден Қазақстанның оңтүстік-шығысына

қоныстанған қандастардың этномәдени ерекшеліктерін талдаған мәліметтері де аталған тақырыптағы зерттеулерге құнды мәлімет бере алады (Қалшабаева, 2012). «Алматы агломерациясы: этнодемографиялық және миграциялық даму ерекшеліктері мен динамикасы (1991–2007 ж.ж.)» атты Қ.Қ. Сүлейменованың зерттеуіндегі «Этнодемографиялық үрдістердің динамикасына оралмандардың әсері» атты параграфында Алматы облысына шетелдерден келген қандастар жөнінде жан-жақты талданады, олардың әлеуметтік мәселелері қарастырылады (Сүлейменова, 2009). Қазақстандағы миграциялық үдерістер мен қандастардың жергілікті ортаға қалай бейімделуі қажеттігіне социологиялық талдау жүргізіп, ұсыныстар берген М.С. Садырова, С.А. Амитовтың да (Садырова, Амитов, 2014: 185) еңбектерінің маңызы жоғары. Аталған жоғарыдағы еңбектерде нақты сол Шығыс Қазақстан аймағы болмағанмен, олардың елге оралуындағы көші-қонын, орналасуын талдауда маңызды мәліметтер кездеседі.

Қазақстанның шығыс аймағындағы қандастардың көші-қоны жөнінде Ю.Н. Гужвенко «Этносоциальное развитие Восточного Казахстана в 1990-е гг.» атты зерттеуінде 1990 жылдардағы Шығыс Қазақстанның этноәлеуметтік және этнодемографиялық жағдайын көрсете отырып, Қытай, Моңғолиядан этникалық қазақтардың көші-қоны, олардың қоныстануы мен бейімделуіндегі кейбір проблемалар жөнінде талдау жасайды (Гужвенко, 2010). А.С. Уалтаева да Шығыс Қазақстанға қоныстанған этникалық қазақтардың орнығуы, саны мен әлеуметтік мәселелері жөнінде жазады (Уалтаева, 2005). Қандастардың бейімделуі барысында тудырған кейбір мәселелер, оны шешудің жолдары мен жетілдіру жөнінде ұсыныстар берген А. Жанбосинова мен М. Карибаевтың «Вопросы адаптации репатриантов в проекте ПРООН на примере Восточного Казахстана» тақырыбындағы мақаласы да жан-жақты мәліметтер береді (Жанбосинова, Карибаев, 2019). М.С. Карибаевтың «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы» атты диссертациясында Қазақстанның репатриациялық саясаты, қандастардың Шығыс Қазақстандағы демографиялық сипаты, қоныстануы, олардың жергілікті ортаға сіңісуі, күнделікті өмір сүруіндегі этномәдени бірегейлігі, бейімделу мәселелерін қарастырды (Карибаев, 2021).

Қандастардың көші-қоны, бейімделу мәселелері шетелдік зерттеушілер еңбектерінен де көрініс тапты. Цюрих университетінің профессоры, неміс этнограф ғалымы Петер Финке Моңғолиядан келген қандастардың көші-қоны, бейімделуі жөнінде жазса (Fince, 2014), ғалымның түрік зерттеушісі Мелтем Сансакпен бірге «Migration and Risk Taking A Case Study from Kazakhstan» мақаласы 1991 жылдан бастап елге оралған этникалық қазақтардың жай-күйі, олардың жергілікті ортаға бейімделу мәселелеріне қатысты шетелдік зерттеушілердің пайымдары мен тұжырымдары салыстырыла отырып жазылған, бұл да маңызды дерек бола алады (Fince, Sancak, 2012). Орта Азиядан келген қандастарымыздың мәдени өміріндегі ерекшеліктері жөнінде түрік зерттеушісі Isik Kuscı (Isik, 2012) өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады. Ал, енді жалпы «репатриант» мағынасының теориялық және методологиялық аспектілерін талдаған еңбектер қатарына I. Svanberg (Сванберг, 2005: 211), Н. Barcus, С. Werner (Barcus, Werner, 2010) еңбектерін атауға болады. Американдық зерттеуші Bhavna Dave (Bhavna, 2010) өзінің еңбегінде Қазақстандағы қандастар проблемасын мемлекеттің қазіргі этносаясаттың ажырамас бір бағыты десе, ал Rebhun Uzi (Rebhun, 2009) өз зерттеуінде қандастардың елге оралуы себептері мен олардың адаптациясындағы қиындықтар мен тиімді факторларды талдайды.

Зерттеудің нәтижелері

Қандастардың Шығыс Қазақстан өңіріне көші-қоны мен орнығу мәселелері

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін елдің деморграфиялық ахуалы шиеленісіп кетті. Көптеген басқа этнос өкілдерінің өз ата-мекеніне оралуы, сыртқы және ішкі көші-қонның жиілігі елдің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына да әсер етті.

1989–1991 жж. Шығыс Қазақстан халықтарының өсімі 3,1 % құраса, 1991–1993 жж. 0,2 % азайды (Абенова, и др, 2020: 28–31). Оның себебі, табиғи өсімнің күрт төмендеуі және славян этностарының эмиграциясы еді. Тәуелсіздікке дейін аталған аймақта атап айтқанда

Өскемен қаласында 1989 ж. санақ бойынша орыстар 65,9 % құрады (Итоги Всесоюзной, 1991: 58–81). 1990 ж. басталған этникалық қазақтардың иммиграциясы еліміздің демографиялық ресурсына, әлеуетіне, қазақтардың үлес салмағының көбеюіне үлкен үлес қосты. Шығыс Қазақстандағы орыс халқының эмиграциясы мен қандастардың иммиграциясы қазақтар санының басым болуына қол жеткізді. Ал, 1997 жылы Шығыс Қазақстанға Семей облысының қосылуы нәтижесінде: қазақтар – 48,5 %, орыстар – 45,4 % болып, қазақ саны басым болды (Краткие итоги переписи, 1999: 103.). Бүгінде қазақтың санын көбейтіп, Қазақстан халқының шамамен 6 % құраған қандастар еліміздің демографиясына ықпал етіп, елдің әлеуметтік әлеуетін де көтеріп отыр. Н. Сұлтанмұратов: «Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы республика халқының елеулі азаюын ескере отырып, оралмандар қандай да бір дәрежеде жұмыс қолының қысқаруын өтеді. Тиісінше, бұл еңбек нарығының және жалпы экономиканың әлеуетін арттыруға ықпал етті..., еңбек күшіне деген қажеттілік артады», - деп жазды (Сұлтанмуратов, 2017: 110). Қандастар елдің барлық аймақтарына қоныстанды. Әрине, олар көбіне сол өздері шекаралас аймақтарға, өздерінің тұрған жерлеріне табиғи-географиялық, климаттық жағдайлары ұқсас өңірлерге қоныстанды. Мысалы, Орта Азиядан келген қандастар еліміздің оңтүстік, оңтүстік-шығыс бөлігіне, Қытай, Моңғолия қазақтары шығыс өңірлерге қоныстануды қолайлы санады. Шығыс Қазақстанға көшіп келген 10 баласы бар 80 жастағы Адыраш Моңғолхан Моңғолияның Баян-Өлгей ауданынан 2010 жылы тарихи Отанына оралған. Оның мәліметінше, алғашында жергілікті тұрғындар өздерін «қытайлық», «моңғолдық» деп атаса қазір жақын араласып кеткендіктері сонша, бұрын тілдеріне моңғол тілі араласса, қазір орыс тілін араластырып сөйлейтіндіктерін айтады (ДЭЭ-материалы, 2024). 2000 жылдардың басында келген Қатиолла Қанке өздерінің елге оралуындағы негізгі себеп ол – ұрпағының ата-баба мекенінде өсіп-өніп, ұлттық болмысын сақтап қалу дейді. Олар өздерінің Қытайдың Алтай жақ жақ бөлігінде жақсы өмір сүргенін, оған қарамастан жастарымыз қытайланып кетпесін деп ата мекенге оралдық дейді. «Бастапқыда Зайсанда төрт жыл өмір сүргеннен соң, кейін Жармаға қоныс аудардық. Алғаш келгенде өмір сүру қиын болды Кейін балалар білім алып, жұмыс істей бастады», - дейді (ДЭЭ-материалы, 2024).

Елде ішкі миграция қарқыны да жоғары болып, өңірдегі қазақтар тек қалалар ғана емес, сонымен қатар ел ішінде басқа аймақтарға да қоныс аударып отырды. Қандастар көші-қонының үдерісі жөнінде: «1999 жылы қазақ емес этностардың жоғары эмиграциясы (елден кетуі), қазақтардың табиғи өсуіне, этникалық репатрианттар ағыны есебінен қазақ халқының абсолютті өсуіне ықпал етті. Көптеген жылдар ішінде алғаш рет қазақтар өз елінде 53,8 % шекті белгіні еңсеріп, сан жағынан басым этносқа айналды. Ұлттық бірегейлікті, егемендік пен тәуелсіздікті сақтаудың кепілі ретінде қазақтар санын сақтау және көбейту мәселесі алты онжылдықта, яғни ХХ ғасырдың 60-жылдарының ортасынан бастап өзекті болды», - деп жазды демограф ғалым Ғ. Алиев (Алиев, 2023: 127–135). Ю.Н. Гужвенконың зерттеуі бойынша тәуелсіздіктен кейін қалаға ығысқан қазақтар негізінен Семей қаласына шоғырлана бастады, себебі бұл жерде өндіріс орындарында мемлекеттік тілді білетіндерді қажет етті деген мәлімет берілген. Зерттеуші 1989 ж. санақпен 1999 ж. санақты салыстыра отырып, ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін қазақтардың саны (45,9 % барлық қазақтар санынан) кемігенін, керісінше, титулды этностың мемлекеттік басқару саласында санының өскендігін (59,8 %), денсаулық сақтау саласында (55,9 %), білім саласында (49 %), қаржы қызметінде (41,7 %) артқанын, бірақ өнеркәсіп орындарында орыс халқының басым болғандығын айтады (Гужвенко, 2009b: 177). Иә, тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ауыл халқының қаладан жұмыс іздеп қалаға ағылғанын жоққа шығара алмаймыз. Себебі, 1990 жылдардан басталған модернизациялық үдеріс, ауыл шаруашылығындағы экономикалық құлдырау қазақтардың қалаға көші-қонын көбейтті. Ауылды жерлерде жұмыссыздық көбейді. 1991 жылы ШҚО алыс шетелдерден 2164 этникалық қазақ келді. 2005 жылы 7381, 2007 ж. – 7346, 2009 ж. – 7245 қазақ негізінен қытай Халық республикасынан келді. Ең аз келген жылы 2015 жылы 54 қана қандас келді (Ушакова <https://inbusiness.17.06.19>). Осы кезеңдерде елге оралған қандастарды тілдік барьері, кириллица үлгісіндегі жазу, т.б. себептермен байланысты қиындығын ескеріп, оларды негізінен қазақтар басым ауылдарға орналастырды.

Қазақстанға 1991–2002 жылдары келгендерді Шығыс Қазақстанның шағын қалалары мен поселок типтес елді-мекендеріне 488 қандас орналастырылды, бұл елге оралған қандастардың 8,9 %-ын құрайды. Олар негізінен Зайсан, Шар, Аягөз, Шемонаиха қалалары және қалалық үлгідегі кенттер Молодежное, Белоусовкаға қоныстандырылды. (Уалтаева: 2005: 45). Сондай ақ, олар өңірдің басқа аймақтарында да, атап айтқанда Ұлан ауданында шамамен халықтың 23 %, Үржар ауданында – 16 %, Жарма ауданында – 14 %, Семей ауданында – 10 %, Көкпекті және Зайсан аудандарында қандастар отбасыларының 7 %-ы қоныстанды. Мәліметтерден байқағанымыздай, қандастар Шығыс Қазақстан аймағының біраз елді-мекендеріне аяқ тіреген. Бірақ Өскемен қаласында қандастар отбасыларының тек 5 %-ы ғана қоныстанған. Олар негізінен қазақтар басым елді-мекендер Ұлан, Үржар, Жарма, Көкпекті және Зайсан ауданы мен Семей қаласына қоныстануды қалады (Гужвенко, 2010: 260–271). Ю.Н. Гужвенко өзінің зерттеуінде Шығыс Қазақстандағы этникалық қазақтардың саны 2002 жылдың 1 қазанындағы ресми мәліметтер бойынша 1043 отбасы болғандығын жазса, А.С. Уалтаеваның мақаласында берілген мәліметі бойынша елге оралған қандастар 1068 отбасы яғни 5017 этникалық қазақ, делінеді, бұл сәйкессіздік зерттеушінің осы жылдың 1 қазанына емес, 2002 жылдың соңындағы санын көрсетумен байланысты болуы мүмкін», - деп пікір білдіреді Ю.Н. Гужвенко (Гужвенко, 2009: 137). Тарихи Отанына оралған қандастарды әрине көбіне өкіметтік басқару органдарының нұсқаулығымен өздерінің келген жағының географиялық климаттық жағдайы мен өмір сүру салтына ұқсас жергілікті ортаға қоныстандыруға бағыттады. Ендігі бір жағынан мемлекеттің оларға бөлінген қаржысы, мысалы тұрғын үй сатып алуға берілетін қаржы тек ауылдар мен шағын қаладан баспана сатып алуға ғана жететіндіктен олардың көпшілігі ауылдар мен қала типтес поселоктарға орналастырылды.

Елге орала бастаған қандастардың Отанға көшіп келуін тиімді үйлестіру мақсатында 2008 жылы «Нұрлы көш» бағдарламасын көтеріп, 2008 жылы 2 желтоқсандағы № 1126. қаулысымен 2009–2011 жылдарға арналған «Нұрлы көш» бағдарламасын бекітеді (Нұрлы көш, 2010). Бағдарламаның мақсаты елдің экономикасын көтеруге ықпалдаса алатын, еңбекпен қамтамасыз ете алатын жерлерге қандастарды қоныстандыру, әлеуметтік қолдауды күшейту, т.б. Мұның бәрі әрине шет елдердегі отандастарды елге көшіріп, бос қалған ауылдарды жан мен малға, мектептерді балаға толтыру, ауыл шаруашылығын қайта өркендету еді. Аталған бағдарлама бойынша тұрғын үйлер, тұтас бір елді-мекендер, атап айтсақ «Шығыс» ауылы, т.б. құрылды. Шығыс Қазақстанға көбіне Қытай және Моңғолия елдерінен келген қандастар орналасты. Ауылдағы 463 үйдің 300-ге жуығын «Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша (2009–2011) Қытай мен Моңғолиядан келген иммигранттардың отбасылары құрады (Поправко, 2014: 206–216). 2023 ж. 30 маусымда № 280 бұйрықпен «Халықтың көші-қон» заңына 11 баппен өзгеріс енгізіліп, «Ата жолы» картасының ережелері бекітілді. Онда шет елдерде тұратын этникалық қазақ өзінің тарихи Отанына келіп кәсіп ашу, бизнесін жүргізу үшін 10 жыл мерзімге, ҚР заңына сәйкес кәсіпкерлік қызметтермен айналысуына рұқсат береді (Об утверждении Правил предоставления карты «Ата жолы» для этнических казахов, проживающих за рубежом (Ата zholy, 2023).

2011–2015 жж. репатриация саласында иммигранттар ағынының айтарлықтай төмендеп, деректерде 2014 жылы елге тек 8 мың оралман келсе, келесі жылы бұл көрсеткіш 5 мың адамға дейін төмендеді. Мысалы, 2004–2008 жылдары жаңа қандастардың саны 439 мың адамды құрады, яғни осы бес жылдық кезеңде жыл сайын орта есеппен 90 мыңға жуық қандас қоныс аударды. Бұл кезеңде ШҚО 14420 қандастардың отбасы тұрды, оның 58 % жұмысқа жарамды, 28 % – оқушылар, 14 % зейнеткерлерді құрады (Репатрианты, 2014). Көші-қондағы мұндай айырмашылықтардың себептеріне келетін болсақ, 2011 жылдары мемлекет этникалық қазақтарды репатриациялау бағдарламасына өзгерістер енгізіп, қоныс аударушыларға берілетін квоталар мен түрлі ақшалай өтемақылар жүйесін азайтты. «Оралман» мәртебесін, ел азаматтығын алу ережелері де едәуір қатандатылып, төлқұжат алу үшін Қазақстанда кем дегенде бес жыл тұру керек. Маңызды жаңалық – қандастарды тек Үкімет белгілеген аймақтарда, яғни солтүстік

облыстарға қоныстандыру шарты болды. Бұл шаралардың барлығы қандастар санының азаюына әкелді, бұл құбылыс Қазақстанның барлық аймақтарына ортақ болды.

Мемлекеттің мұндай әрекеттері иммиграцияны жасанды шектеу еді. Кейін мемлекет өз ұстанымын өзгертіп, қандастардың келуін жеңілдететін жаңа толықтырулар енгізді. Сонымен, енді оларға қоныстану аймағын таңдау құқығы қайтарылды, азаматтық алу мерзімі бір жылға дейін қысқарды. Нәтижесінде 2016 жылы жаңа қоныс аударушылар саны күрт өсті: республикаға 34 мыңға жуық оралман келді (Султанмуратов, 2017). 2017 жылы аймаққа 1007 адам, 2018 жылы 459 адам қандастар келді. Жыл сайын аймаққа Қытай Халық Республикасынан келген қандастардың жалпы санының 80 %-ы келеді. Өскеменге жақын жерде қандастар үшін арнайы Шығыс кенті салынды. Олар мал шаруашылығы дамыған Үржар, Тарбағатай, Зайсан аудандарына, Өскеменге қоныстандырылды (Ушакова, 2019). ШҚО жұмыспен қамтуды үйлестіру және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының деректері бойынша 1991 жылдан 2018 жылға дейін Шығыс Қазақстанға 18 027 оралман отбасынан 61 014 адам қоныс аударды. Оның 29173 ер адам және 30854 әйел адам болды (Ушакова, 2019).

ШҚО келген иммигранттардың санын 2015–2019 жж. аралығында қарайтын болсақ, жалпы облысқа 2015 жылы 708 адам келген, оның 306 Өскемен қаласына, 114 Семей қаласына, онан кейін Ұлан ауданымен Алтай ауданына қоныстанған. Бірақ олар 2016 жылы азайған (618), ал қалған жылдары көбейе түскен. Мәселен, 2017 ж. ШҚО – 811, 2018 ж. – 687., 2019 ж. – 628 адам. Келген адамдардың негізгі бөлігі сол әдеттегідей Өскемен қаласы мен Семейге көбірек орналасқан (Демографический ежегодник, 2020: 129).

Ал, 2019 жылдың 1 маусымында облысқа 58 адамнан тұратын 39 этникалық қазақ отбасы тарихи отанына келген. Оның 22 отбасынан 37 адам ҚХР, Моңғолиядан – 14 отбасыдан 18 адам, Өзбекстаннан – үш отбасы адам келген. 2019 ж. ШҚО бойынша 595 оралманды қайтару бойынша квота бекітілді. Көші-қон бөлімінің бас маманы Дана Қабдуллина 2019 жылғы 1 қаңтардан бастап маусымға дейін 13 оралман келіп, тұрақты жұмысқа орналастырылды, - дейді О. Ушакова (Ушакова <https://inbusiness.kz> 17.06.19).

ҚР Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі 2023 жыл алдыңғы жылдарға қарағанда қандастарды көбірек қабылданғанын мәлімдеді. Өңірлік квотаны 500-ден астам адамға ұлғайту туралы шешім қабылдануына байланысты 8652 қоныс аударушы келді. Бұл 2022 жылғы келушілермен салыстырғанда 566 адамға артық еді (Как кандасы влияют на настроения в Казахстане (Как кандасы, 2023).

ҚР Үкіметі қандастар мен қоныс аударушыларды оңтайлы қоныстандыру мақсатында оларды солтүстік аймақтарға қоныстандыру жүйесін айқындап, бүгінде сол бойынша жүйелендірілуде. Осы себепті тарихи отанына көшіп, келген қазақтарды белгілі бір аймақтарға ғана қоныстандыра алады. Мәселен, 2023 жылға қоныстандыру жоспары бойынша Солтүстік Қазақстан облысына 138 адам, Абай облысына – 196, Шығыс Қазақстанға – 239 адам, Ақмолаға – 270, Павлодарға – 932 адамды орналастыру жоспарланған (Как кандасы влияют на настроения в Казахстане (Как кандасы, 2023). 2024 жылға квотамен 9483 адам қабылданады, бұл 2023 ж. салыстырғанда 554 адамға артық. Соның ШҚО – 372, Абай облысына 255 адамға квота берілген (Қандастарды, 2024).

2024 жылдың 1 желтоқсандағы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметі бойынша қазақ еліне 1 млн. 144,9 мың этникалық қазақ оралған (Қалшабаева, Сейсенбаева, 2024: 126). Қорыта келгенде ШҚО этнодемографиялық үдерісі біркелкі болған жоқ, оған себеп, Шығыс Қазақстан облысына Семей облысының қосылуы. Бұл жағдай Шығыс Қазақстан облысындағы қазақтардың үлес салмағын біраз арттырса, екіншіден басқа ұлт өкілдерінің сыртқы көші-қонын жеделдетті. Сондай ақ, ішкі облысаралық, ауданаралық көші-қонның да жоғары болды. Мұнан басқа өңірдің халық санын көбейтуде қандастардың да үлесі бар екендігін және естен шығармауымыз керек.

Бейімделуіндегі қиындықтар мен оңтайландыру мәселелері

Шет елдердегі қазақтар тарихи Отанға оралғаннан бастап иммигранттар мен жергілікті тұрғындар арасындағы әлеуметтік, мәдени және білім беру саласындағы айырмашылықтар көбейді. Әсіресе алыс шет елдерден келген қандастардың қоғамға бейімделуі, қалаларда

әлеуметтенуі қиындау жүрді. Біріншіден, Шығыс Қазақстандағы орыс тілінің басымдығы, бұл жергілікті ортаға бейімделу мен өзара қарым-қатынаста қиындықтар туғызды. Қиындықтың бірі тіл кедергісі, мәселен, олар жазбаша қазақ тілін білмеді, олар үшін орыс тілі мүлдем бөтен шет тілі деп есептелді. Оның үстіне олардың этникалық менталитетінің де өз ерекшелігі болды. Сондықтан оларда «неге, мен қазақ бола тұра орыс тілінде сөйлеуім керек, неге мен ана тілімде жауап бере алмаймын» деген қоғамға ішкі қайшылық тұрды. Екіншіден, тілді жетік білмегендіктен өзінің құқығын дұрыс білмеуі, компьютерлік техникамен жұмыс істеу дағдыларының нашарлығы, жұмысқа орналасуда қиындық тудырды.

Е.В. Тарасова репатрианттарды жергілікті ортаға бейімдеумен әлеуметтендіруде мынадай өзекті проблемаларды ескеру қажеттігін айтады. Біріншіден, тілдік кедергі (барьер), әсіресе Қытайдан келген қандастарда айқын. Олар қазақ жазуын меңгермегендіктен Қазақстанда жоғары оқу орындарында оқуға мүмкіндікті шектеді, орыс тілін жақсы білмегендіктен жергілікті ортаға бейімделуін қиындатады. Екіншіден, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттіліктің төмендігі және әлеуметтік ұтқырлықтың болмауы, жұмысқа орналасуға байланысты қиындықтар. Бұл тұрғыда оралмандардың жағдайы басқа ауыл халқының ұстанымдарына ұқсас болды. Үшіншіден қандастарға берілген жерлердің өзі қол жетімділігі қиын, ыңғайлы емес жерлерде және көбінесе тозуға ұшыраған аграрлық аудандарда болуы, - деп көрсетеді (Тарасова, 2002: 85). Осындай қарама-қайшылық қандастардың жергілікті ортаға бейімделуін қиындатты. Сондықтан да бастапқыда келгендердің кейбірі қайта көшіп кеткендер де болды. Мұсабаев өз зерттеуінде Моңғолиядан көп балалы отбасылар келгенін, оларға әлеуметтік жәрдем-төлемдер берілгенімен, кедейлік шегінде болып, еңбекке жарамды отбасы мүшелерінің жалпы санының 90 %-ы жұмыссыздар болған. Бұл жағдайдың негізгі себептері қандастардың өз құқықтарын білмеуі, жергілікті атқарушы органдар өкілдерінің немқұрайлылығы, бюрократиялық кедергілердің болу мүмкіндігі жөнінде нашар хабардар болуынан да деп көрсетеді (Мусабаев, 2006: 42).

Шығыс Қазақстан аймағындағы облыстық, аудандық, жергілікті әкімшілік ұжымы қандастарға барынша жан-жақты көмек көрсетіп, қолдау білдірді. А. Жанбосинова, М. Карибаевтың зерттеулері бойынша 2009–2014 «Семей қаласындағы қандастарды бейімдеу және әлеуметтік интеграциялау орталығы» жұмыс істеді. Орталықтың есептік құжаттарына сәйкес 22920 қандастарға 24057 консультациялық және бейімдеу қызметтері тартылды. Орталықтың қызметі аясында 5586 қандастарға 6397 рет кеңес берілді. Сонымен қатар олардың 101 адамы жұмысқа орналастырылса, 196 адамы ҚР азаматтығын, 1037 адам әлеуметтік көмек, 103 адамға жер телімдерін, 929 адам тұрақты тұру мәртебесін, 537 адам қандас куәлігін алды. Мұнан басқа 578 адам әлеуметтік төлем алса, жобаларды дайындағаны үшін 15 адамға көмек беріліп, 282 адамның тұрғын үй мәселелерін шешкен. Қандастардың бейімделуін тиімді шешу мақсатында қазақ, орыс тілдері курстары, компьютерлік сауаттылық, Зайсан, Үржар аудандарында және Шығыс ауылында 2000 оралманға арналған тренингтік топтар құрылды. Осындай шаралардың нәтижесінде аймақтағы қандастардың 90 %-дан астамы коммуникативтік дағдылар мен құжаттарды толтыру техникасын игерді. Орталық қызметкерлері 293 қандастар үшін кәсіпкерліктің негізі аясында 9 білім беру семинарын өткізді. Білім беру курстары Шығыс Қазақстан облысының оралмандар көп қоныстанған аудандарында, мысалы, Үржар, Зайсан, Тарбағатай, Ұлан аудандарында, сондай-ақ Семей, Курчатов қалаларында ашылды. Ауылдық жерлердегі мектептер курстық дайындықтың орталық буынына айналды, білім беру өкілдері өте маңызды рөл атқарды (Жанбосинова, Карибаев 2019: 139–141).

ШҚО ауылындағы 463 үйдің 300-ге жуығын (2009–2011 жж.) «Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша Қытай мен Моңғолиядан келген иммигранттардың отбасылары құрады. «Жұмыспен қамту – 2020» бағдарламасы бойынша шағын ауылдардан көшіп келгендерге де баспана бөлінді (Поправко, 2014: 206–216).

Көші-қон департаменттерінің мәліметінше, квотаға құжаттар тапсырған барлық қандастардың 100 % мемлекеттен алғашқы әлеуметтік көмектерін алды. Ол бойынша отбасы мүшелерінің санына байланысты әр адамға 35 АЕК (88375 теңге) мөлшерінде, көшіп келу

шығынына және 12 ай ішінде тұрғын үйді жалға алғаны үшін қаражат бөлініп, қамтамасыз етілді. Мұнан басқа ШҚО бойынша Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қорының филиалдары да оларды қаржыландыруды ұмытпады. Қандастар нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасы «Еңбек» бойынша да өтінім берді (Ушакова, 2019).

Келген қандастарды әлеуметтік жағынан қолдаумен қатар, олардың өз кәсіптерін ашып, не ауыл шаруашылығымен айналысуына барлық жағдай жасалды. Мәселен, Шығыс Қазақстан бойынша Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қорының қолдауымен «Еңбек» бағдарламасымен нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасын іске асыру жағдайында көптеген елге оралғандар мал шаруашылығымен айналысуға мүмкіндік алды. Қазақстанда 2020 ж. іске қосылған жол картасы дарынды колөнершілерге өз бизнесін ашуға мүмкіндік берді. Шығыс Қазақстанда этникалық оралмандар былғарыдан жасалған бұйымдар – аяқ киім, белбеулер, аксессуарлар, киіз және киіз, ағаш – киім, ойыншықтар, зергерлік бұйымдар, тұрмыстық бұйымдар және т.б. жасай бастады. (Қайсар, Құрманғазина: Кандасы (Алмас, Құрманғазина, 2023)

Қандастардың тез бейімделуіне түрлі орталықтар жұмыстар атқарды. Шығыс Қазақстанда ұйымдастырылған курстар қандастарды қазақстандық қоғамға тез бейімдеуге және ықпалдастыруға бағытталған. Курстар бейімделу білімдерінің жиынтығын игеруге, атап айтқанда жиі қолданылатын бланкілерді толтыруға дағдыларын қалыптастыру. Олар үшін ең маңыздысы жергілікті халықтармен сіңісу, менталитетін түсіну және оған стратегиялық бейімделу маңызды болды.

Қорытынды

Жалпы алғанда, 1990 жылдары халықтың этнодемографиялық құрылымының сипаты, 1997 жылы қалалардың этникалық құрамының өзгеруімен Семей және Шығыс Қазақстан облыстарының біріктірілу нәтижесінде, орыс тілді халықтың эмиграциясымен, ауыл-қала бағыты бойынша ауыл халқының қалаға көші-қонының өсуімен сипатталады. Бұл әрине Шығыс Қазақстан өңірінен орыс тілді халықтардың көшіп кетуімен, қандастардың келуімен сипатталады. Ал, 2000 жылдан бастап Шығыс Қазақстан облысына 50 мыңға жуық қандас-шетелде тұратын этникалық қазақтар көшіп келді. Олардың көпшілігі Моңғолия мен Қытайдан келген қазақтар. Олардың көпшілігі Үржар, Ұлан, Зайсан және Тарбағатай аудандарына, сондай-ақ облыс орталығы-Өскеменге қоныс аударды. Мұнда сонымен қатар көптеген қоныс аударушылар отбасылары тұратын мемлекеттік қоныс аудару бағдарламасы аясында типтік қалашық салынды. Көптеген қандастар жаңа жерде өмір сүруге дағдыланған, мұнда бизнесті бастап, жұмысқа орналасып, отбасылар құрды. 2011–2016 жж. дейінгі қандастардың көші-қоны елдегі кейбір қабылданған құжаттарға байланысты бәсеңдегенмен, бірақ қандастардың елге деген сағынышы басылмады. Қабылданған заңнамалық актілердің мәселен, азаматтық алу, қалаған жеріне қоныстана алмау, ар жақтан сотталмағандығы туралы қағаздар әкелу, т.с.с. пункттерді алып тастағаннан кейін 2016 жылы қоныс аударушылар саны күрт өсті. Енді елге келіп жатқан қандастар қонысын өздерінің қалаған жеріне таңдай алатын болды. Міне, осы жағдайлар олардың квотамен де онсыз да ата мекенге оралуына жол ашты.

Жалпы қорыта келгенде Үкіметтің бағдарламалық құжаттары, оның ішінде ҚР-ның этникалық қазақтарды тарихи отанына қайтару туралы заңнамалық актілер мен тұжырымдамалары қандастардың қазақстандық қоғамға қарқынды ықпалдасуына әсер етті. Шығыс Қазақстанда қандастардың елге тезірек интеграциялануын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік тіл – қазақ тілі мен ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілін оқыту үшін арнайы курстарды ұйымдастыру қажет. Сонымен қандастардың Шығыс Қазақстанға қоныстануы өңірдің демографиялық өсімін арттырумен қатар, кезінде славян тілдес халықтардың көптігімен сипатталатын өңірде қазақтардың басым болуына әкелді.

Әдебиеттер тізімі

- Абенова, т.б., 2020 — *Абенова Г.А., Ибраимова М.С., Мукатаева З.К.* Демографические процессы в Восточном Казахстане (1985–1995 гг.) // *The Scientific Heritage*, 2020. № 45. С. 28–31.
- Алиев, 2023 — *Алиев Ф.Д.* Этнодемографиялық тепе-теңдікті қамтамасыз ету – XX ғасырдың 90-шы жылдарының басындағы Қазақстанның мемлекеттілігін қамтамасыз етудегі маңызды тренд // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы XXII Международной научно-практической конференции (25–26 сентября 2023 г.). Усть-Каменогорск, 2023. 498 с.
- Алмас, Құрманғазина, 2023 — *Алмас Қайсар, Құрманғазина Н.* Кандасы не просят милостыню от государства, они пытаются трудиться и найти работу... // URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/56122-kandasy-ne-prosat-milostynu-ot-gosudarstva-oni-pytautsa-truditsa-i-najti-rabotu-sdelat-svoj-vklad-v-stranu.html> (дата обращения: 01.08.2023).
- Амантаева, Жаркынбекова, 2013 — *Амантаева А.Г., Жаркынбекова Ш.К.* Репрезентация понятия «оралман» в языковом сознании репатриантов Казахстана // VIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование – 2013». Астана, 2013.
- Амитов, 2010 — *Амитов С.А.* Социальная адаптация этнических репатриантов в современном казахстанском обществе (социологический анализ): автореф. дис. ... канд. соц. наук. Алматы, 2010. 25 с.
- Аубакирова, 2003 — *Аубакирова Ж.С.* Опыт демографического районирования Казахстана // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы V международной научно-практической конференции. Усть-Каменогорск, 2003. С. 55–59.
- Гужвенко, 2009 — *Гужвенко Ю.Н.* Восточный Казахстан: Этносоциальные отношения в 1990-е – начале 2000-х годов. М.: Восточная литература РАН, 2009. 199 с.
- Гужвенко, 2010 — *Гужвенко Ю.Н.* (Цыряпкина). Этносоциальное развитие Восточного Казахстана в 1990-е гг. // Этносоциальное развитие, 2010. С. 260–271.
- Далалық экспедиция, 2024 — *Далалық этнографиялық экспедиция материалдары.* Адраш Моңғолхан, Моңғолия, Баян-Өлгей ауданында 1943 ж. туылған. Мекен-жайы: Шығыс Қазақстан облысы, 2024.
- Демографический, 2020 — *Демографический* ежегодник Восточно-Казахстанской области 2015–2019. Статистический сборник. Өскемен, 2020. 157 с.
- ДЭЭ-материалдары, 2024 — Қаңке Қатиолла жасы 71-де, Қытайдың Алтайында туылған. Мекен-жайы: Абай облысы, Жарма ауданы, 2024.
- Жанбосинова, Карибаев, 2019 — *Жанбосинова А., Карибаев М.* Вопросы адаптации репатриантов в проекте ПРООН на примере Восточного Казахстана // *Отан тарихы*, 2019. № 3 (18).
- Итоги, 1991 — *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Казахской ССР.* Алма-Ата, 1991. С. 58–81.
- Калыш, Касымова, 2014 — *Калыш А., Касымова Д.* Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 242 с.
- Калыш, Касымова, 2015 — *Калыш А., Касымова Д.* Репатрианты Казахстана: Казахстан в системе транснациональной миграции в условиях глобализации: учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2015. 364 с.
- Карибаев, 2021 — *Карибаев М.С.* Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы. Өскемен, 2021. 214 б. (PhD диссертация).
- Краткие итоги, 1999 — *Краткие итоги* переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Алматы, 1999. 103 с.
- Қалшабаева, 2012 — *Қалшабаева Б.К.* «Қазақ диаспорасы және репатриация: этномәдени мұраларын зерттеу және тарихи Отанға бейімделу» атты ғылыми жоба есептері. Алматы, 2012.
- Қалшабаева, Сейсенбаева, 2024 — *Қалшабаева Б., Сейсенбаева А.* Қазақстан Республикасының этносаясатындағы қазақ диаспорасы және репатрианттар (Жетісу аймағы материалдары бойынша тарихи-этнографиялық зерттеу). Алматы: Қазақ университеті, 2024. 250 б.
- Қандастарды, 2024 — *Қандастарды* қабылдаудың 2024 жылға арналған өңірлік квотасы бекітілді. // URL: <https://sputnik.kz/20240104/qandastardyqabyldaudyndyn-2024-zhylga-arnalghan-onirlik-kvotasy-bekitildi-41374523.html> (дата обращения: 04.01.2024).
- ҚР Заңы, 1998 — *Қазақстан Республикасының* 1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» заңы. Алматы, 1998. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000204/_history.
- ҚР Заңы, 2011 — *Қазақстан Республикасының* 2011 жылғы 22 шілдедегі «Халықтың көші-қоны туралы» № 477-IV заңы. Астана, 2011. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z11000004777>
- Мусабаев, 2006 — *Мусабаев А.* Проблема репатриантов и их влияние на этническую структуру населения Казахстана // *Саясат. Политика: информационно-аналитический журнал.* С. 40–44.
- Нұрлы көш, 2010 — *«Нұрлы көш»* бағдарламасы, 2010. // URL: https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P080001126_/03.07.2010.
- Нұрымбетова, 2010 — *Нұрымбетова К.Қ.* Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау. Автореф. дис. ... канд. ист. ғыл. Алматы, 2010. 132 б.

О миграции, 2002 — *О миграции* населения Восточно-Казахстанской области. Статистический пресс-бюллетень. Усть-Каменогорск, 2002. № 2.

Поправко, 2014 — *Поправко И.Г.* Чужие среди своих: репатрианты, аутентичность и повседневные границы в Восточном Казахстане // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение», 2014. Т. 10. С. 206–216.

Репатрианты, 2014 — *Репатрианты* вправе выбирать любой регион для проживания в Казахстане. // URL: <https://oskemen.info/14636-repatrianty-vprave-vybirat-lyuboy-region-dlya-prozhivaniya-v-kazahstane.html> (дата обращения: 26.09.2014).

Садовская, 2001 — *Садовская Е.Ю.* Миграция в Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы. Алматы: Ғылым, 2001. 260 с.

Садырова, Амитов, 2014 — *Садырова М.С., Амитов С.А.* Миграционные процессы в Казахстане и социальная адаптация оралманов: социологический анализ. Алматы: Palmarium Academic Publishing, 2014. 185 с.

Сванберг, 2005 — *Сванберг И.* Казахи Китая. Казахские беженцы в Турции. Алматы: Санат, 2005. С. 222–237.

Сейсенбаева, 2014 — *Сейсенбаева А.* Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үдерістер. Автореф. дис. ... докт. PhD. Алматы, 2014. 151 б.

Султанмуратов, 2017 — *Султанмуратов Н.* Политика репатриации: большая дилемма для Казахстана? // Центральная Азия, 2017. № 4(110).

Сүлейменова, 2009 — *Сүлейменова Қ.Қ.* Алматы агломерациясы: этнодемографиялық және миграциялық даму ерекшеліктері мен динамикасы (1991–2007 жж.). Автореф. дис. ... канд. ист. ғыл. Алматы, 2009. 120 б.

Тарасова, 2002 — *Тарасова Е.В.* Проблемы миграции в Восточном Казахстане // Бюллетень сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов, 2002. С. 45, 84–86.

Уалтаева, 2005 — *Уалтаева А.С.* Численность оралманов в малых городах и поселках городского типа Восточно-Казахстанской области (1991–2002 годы) // Казахстан-спектр: научный журнал, 2005. № 2. С. 45–50.

Ушакова, 2019 — Ушакова О. Как нашли себя репатрианты // URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-nashli-sebya-repatrianty> (дата обращения: 17.06.2019).

Шүршітбай, 2010 — *Шүршітбай Б.* Қазақ баспасөзіндегі оралмандар мәселесі: тарихи талдау (1991–2009 жж.). Автореф. дис. ... канд. ист. ғыл. Астана, 2010. 139 б.

Bargus, Werner, 2010 — *Bargus H., Werner C.* The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990–2008 // *Asian Ethnicity*, 2010. Vol. 11, No. 2. Pp. 209–228.

Benson, Svanberg, 1998 — *Benson L., Svanberg I.* China's Last Nomads: The History and Culture of China's Kazaks. Armonk-London: M.E. Sharpe, 1998. 251 p.

Bhavna, 2010 — *Dave Bhavna.* Politics of Modern Central Asia: The Changing Geopolitical Context. USA: Routledge, 2010. 400 p.

Fince, 2014 — *Fince P.* Historical Homelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks // *Zeitschrift für Ethnologie*, 2014. Vol. 138. Pp. 175–194.

Fince, Sancak, 2005 — *Fince P., Sancak M.* Migration and Risk Taking: A Case Study from Kazakhstan // *Migration and Economy. Global and Local Dynamics*, 2005. 161 p.

Isik, Kuscu, 2012 — *Isik O., Kuscu I.* Constructing the Homeland: Kazakhstan's Discourse and Policies Surrounding Its Ethnic Return-Migration Policy // *Central Asian Survey*, 2012. Vol. 31, No. 1. Pp. 31–44.

Kalshabayeva, 2024 — *Kalshabayeva B.* Kazakh Repatriates (kandas) from China: Kazakhstan Ethnopolitics of and Migration Issues. Processes of Adaptation of Kazakhs (kandas) in the Historical Motherland // *The Implications of Ethnic Politics in Post-Socialist States for China*, 2024. Pp. 53–73.

Rebhun, 2009 — *Rebhun U.* Immigration, Ethnicity, and Housing – Success Hierarchies in Israel // *Research in Social Stratification and Mobility*, 2009. Pp. 219–243.

References

Abenova, et. al, 2020 — *Abenova G.A., Ibraemova M.S., Mukataeva Z.K.* Demograficheskie processy v Vostochnom Kazakhstane (1985–1995 gg.) [Demographic processes in East Kazakhstan (1985–1995)]. *The Scientific Heritage*, 2020. No. 45. Pp. 28–31. (In Russ.).

Aliyev, 2023 — *Aliyev G.D.* Etnodemografiyalıq tepe-teńdiktı qamıamasız etu – XX ǵasyrdıń 90-shy zhyldarynyń basyndaǵy Qazaqstannyń memlekettiliǵin qamıamasız etudęi mańyzdy trend [Ensuring ethnodemographic balance – an important trend in ensuring Kazakhstan's statehood in the early 1990s]. *Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopedel'nykh territoriiakh: XXII Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia (25–26 sentiabria 2023 g.)*. Ust-Kamenogorsk, 2023. 498 p. (In Kaz.).

Almas, Kurmangazinova, 2023 — *Almas K., Kurmangazinova N.* Kandasy ne prosiat milostyniu ot gosudarstva, oni pytautsia truditsa i naiti rabotu, sdelat' svoi vklad v stranu [Repatriates do not beg from the state; they strive to work and contribute], 2023. (In Kaz.).

Amantaeva, Zharkynbekova — *Amantaeva A.G., Zharkynbekova Sh.K.* Reprezentaciya ponyatiya “oralman” v yazykovom soznanii repatriantov Kazakhstana [Representation of the concept of “oralman” in the linguistic consciousness of repatriates of Kazakhstan]. *VIII Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia studentov i molodykh uchenykh “Nauka i obrazovanie – 2013”*. Astana, 2013. (In Russ.).

Amitov, 2010 — *Amitov S.A.* Sotsial'naiia adaptatsiia etnicheskikh repatriantov v sovremennom kazakhstanskom obshchestve (sotsiologicheskii analiz) [Social adaptation of ethnic repatriates in modern Kazakhstani society (sociological analysis)]. Avtoreferat dis. kand. sotsiol. nauk. Almaty, 2010. 25 p. (In Russ.).

Ata zholy, 2023 — “Ata zholy” dlya etnicheskikh kazakhov, prozhivayushchikh za rubezhom [“Ata zholy” for ethnic Kazakhs living abroad]. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032983> (accessed 30.06.2023). (In Kaz.).

Aubakirova, 2003 — *Aubakirova Zh.S.* Opyt demograficheskogo raionirovaniia Kazakhstana [Experience of demographic zoning of Kazakhstan]. Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriiakh: materialy V Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (20–21 oktiabria 2003 g.). Ust-Kamenogorsk, 2003. Pp. 55–59. (In Russ.).

Bargus, Werner — *Bargus H., Werner C.* The Kazakhs of Western Mongolia: Transnational Migration from 1990–2008. *Asian Ethnicity*, 2010. Vol. 11. No. 2. Pp. 209–228.

Benson, Svanberg, 1998 — *Benson L., Svanberg I.* China's Last Nomads: The History and Culture of China's Kazaks. Armonk–London: M.E. Sharpe, 1998. 251 p.

Bhavna, 2010 — *Bhavna D.* Politics of Modern Central Asia: The Changing Geopolitical Context. USA: Routledge, 2010. 400 p.

Dalalyk etnografiyalyk ekspeditsiya, 1943 — *Dalalyk etnografiyalyk ekspeditsiya materialdary*, 2024 (2024-DEEM) [Field Ethnographic Expedition Materials, 2024]. Interview with Adrash Mongolkhan (born 1943, Bayan-Ölgiy, Mongolia). East Kazakhstan region, 1943. (In Kaz.).

DEEM, 2024 — *DEEM Qanke Qatiolla, zhasy 71-de, Qytaidy Altayynda tuylgan, meken-zhaysy: Abay oblysy, Zharma audany* [Qanke Qatiolla, 71 y.o., born in Altai, China. Residence: Abai region, Zharma district]. (In Kaz.).

Demograficheskii ezhegodnik, 2020 — *Demograficheskii ezhegodnik Vostochno-Kazakhstanskoï oblasti 2015–2019* [Demographic Yearbook of East Kazakhstan Region 2015–2019]. Statisticheskii sbornik. Öskemen, 2020. 157 p. (In Russ.).

Fince, 2013 — *Fince P.* Historical Homelands and Transnational Ties: The Case of the Mongolian Kazaks. *Zeitschrift für Ethnologie*, 2013. Vol. 138. Pp. 175–194.

Fince, Sancak, 2005 — *Fince P., Sancak M.* Migration and Risk Taking: A Case Study from Kazakhstan. *Migration and Economy. Global and Local Dynamics*, 2005. 161 p.

Guzhvenko — *Guzhvenko Yu.N.* Etnosotsial'noe razvitie Vostochnogo Kazakhstana v 1990-e gg. [Ethnosocial development of Eastern Kazakhstan in the 1990s]. *Vostochnyi Kazakhstan*, 2010. Pp. 260–271. (In Russ.).

Guzhvenko, 2009 — *Guzhvenko Yu.N.* Vostochnyi Kazakhstan: Etnosotsial'nye otnosheniia v 1990-e – nachale 2000-kh godov [Eastern Kazakhstan: Ethnosocial relations in the 1990s – early 2000s]. M.: Vostochnaya literatura, RAN, 2009. 199 p. (In Russ.).

Isik, Kuscü, 2012 — *Isik O., Kuscü I.* Constructing the homeland: Kazakhstan's discourse and policies surrounding its ethnic return-migration policy. *Central Asian Survey*, 2012. Vol. 31. No. 1. Pp. 31–44.

Itogi Vsesoiuznoi perepisi, 1991 — *Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1989 g. po Kazakhskoi SSR* [Results of the 1989 All-Union population census in the Kazakh SSR]. Alma-Ata, 1991. Pp. 58–81. (In Russ.).

Kak kandasy, 2023 — *Kak kandasy vliyaiut na nastroyeniia v Kazakhstane* [How repatriates affect public sentiment in Kazakhstan]. // URL: <https://tobolinfo.kz/kak-kandasy> (accessed 12.01.2023). (In Kaz.).

Kalshabaeva, 2012 — *Kalshabaeva B.K.* Qazaq diasporasy jáne repatriasiia: etnomádemi muralaryn zertteý jáne tarıhı Otangá beıımdelý [Kazakh diaspora and repatriation: study of ethno-cultural heritage and adaptation]. Scientific project, 2012–2014. No. 1147. (In Kaz.).

Kalshabaeva, 2024 — *Kalshabayeva B.* Kazakh Repatriates (kandas) from China: Kazakhstan Ethnopolitics and Migration Issues. The Implications of Ethnic Politics in Post-Socialist States for China, 2024.

Kalshabaeva, Seisenbaeva, 2024 — *Kalshabaeva B., Seisenbaeva A.* Qazaqstan respýblıkasynyń etnosiasatındaǵy qazaq diasporasy jáne repatrianttar [Kazakh diaspora and repatriates in the ethnopolitics of the Republic of Kazakhstan], 2024. (In Kaz.).

Kalysh, Kasymova, 2014 — *Kalysh A., Kasymova D.* Pole i smysly sotsiokul'turnoi integratsii etnicheskikh repatriantov [Field and meanings of sociocultural integration of ethnic repatriates]. Almaty: Kazakh University, 2014. 242 p. (In Russ.).

Kalysh, Kasymova, 2015 — *Kalysh A., Kasymova D.* Repatrianty Kazakhstana: Kazakhstan v sisteme transnatsional'noi migratsii v usloviakh globalizatsii [Repatriates of Kazakhstan: Kazakhstan in the system of transnational migration]. Almaty: Kazakh University, 2015. 364 p. (In Russ.).

Karibaev — *Karibaev M.S.* Shyǵys Qazaqstandaǵy etnikalyq repatriantтары: kúndelikti tarikhı [Ethnic Repatriates in East Kazakhstan: Everyday History]. Doctoral diss. Öskemen, 2021. 214 p. (In Kaz.).

Kazakhstan Respublikasynyn, 1998 — *Kazakhstan Respublikasynyn* “Halyqtyn koshi-kony turaly” zańy [Law of the Republic of Kazakhstan “On population migration”]. Almaty, 1998. // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000204> (accessed 2024). (In Kaz.).

Kazakhstan Respublikasynyn, 2011 — *Kazakhstan Respublikasynyn* “Halyqtyn kóshi-qony turaly” zańy [Law of the Republic of Kazakhstan “On population migration”]. Astana, 2011. No. 477-IV. // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z11000004777> (accessed 2024). (In Kaz.).

Kratkie itogi perepisi, 1999 — *Kratkie itogi perepisi naseleniia 1999 g. v Respublike Kazakhstan* [Summary of the 1999 population census in the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 1999. 103 p. (In Russ.).

- Musabaev, 2006 — *Musabaev A.* Problema repatriantov i ikh vliianie na etnicheskuiu strukturu naseleniia Kazakhstana [The problem of repatriates and their influence on Kazakhstan's ethnic structure]. Saiasat. Politika, 2006. Pp. 40–44. (In Russ.).
- Nurly Kosh, 2010 — “*Nurly Kosh*” baǵdarlamasy [“Nurly Kosh” program], 2010. // URL: https://zakon.uchet.kz/kaz/history/P080001126_/03.07.2010 (accessed 2024). (In Kaz.).
- Nurymbetova, 2010 — *Nurymbetova K.Q.* Táýelsiz Qazaqstandaǵy repatriasiya máseleleri men bolashaǵy: tarihi taldaý [Problems and prospects of repatriation in independent Kazakhstan], 2010. (In Kaz.).
- O migratsii naseleniia, 2002 — *O migratsii naseleniia* Vostochno-Kazakhstanskoï oblasti [On migration of the population of East Kazakhstan region]. Statisticheskii pressbiulleten', Ust-Kamenogorsk, 2002. No. 2. (In Russ.).
- Popravko, 2014 — *Popravko I.G.* Chuzhie sredi svoikh: repatrianty, autentichnost' i povsednevnye granitsy v Vostochnom Kazakhstane [Strangers among their own: repatriates, authenticity, and everyday boundaries in East Kazakhstan]. Izvestiia IGU. Seriiia “Politologiya. Religovedenie”, 2014. No. 10. Pp. 206–216. (In Russ.).
- Qandastardy qabyldaudyń, 2024 — *Qandastardy qabyldaudyń* 2024 zhylǵa amalǵan ónirlik kvotasy bekitildi [Approved regional quota for reception of kandas in 2024]. // URL: <https://sputnik.kz/20240104/qandastardy-qabyldaudyn-2024-zhylga-amalgan-onirlik-kvotasy-bekitildi-41374523.html> (accessed 04.01.2024). (In Kaz.).
- Rebhun, 2009 — *Rebhun U.* Immigration, Ethnicity, and Housing – Success Hierarchies in Israel. Research in Social Stratification and Mobility, 2009. Pp. 219–243.
- Repatrianty vprave vybirat', 2014 — *Repatrianty vprave vybirat'* liuboi region dlia prozhivaniia v Kazakhstane [Repatriates have the right to choose any region for residence]. // URL: <https://oskemen.info/14636-repatrianty-vprave-vybirat-lyuboy-region-dlya-prozhivaniya-v-kazahstane.html> (accessed 26.09.2014). (In Russ.).
- Sadovskaia, 2001 — *Sadovskaia E.I.* Migratsiia v Kazakhstane na rubezhe XXI veka [Migration in Kazakhstan at the turn of the 21st century]. Almaty: Ğylym, 2001. 260 p. (In Russ.).
- Sadyrova, Amitov, 2014 — *Sadyrova M.S., Amitov S.A.* Migratsionnye protsessy v Kazakhstane i sotsial'naia adaptatsiia oralmanov [Migration processes and social adaptation of repatriates in Kazakhstan]. Almaty: Palmarium Academic Publishing, 2014. 185 p. (In Russ.).
- Seisenbaeva, 2014 — *Seisenbaeva A.* Jetisū aumaǵyndaǵy repatrianttār: etnomädeni jáne migratsiialyq úderister [Repatriates in the Zhetysu region: ethnocultural and migration processes]. PhD diss. Almaty, 2014. 151 p. (In Kaz.).
- Shurshitbai, 2010 — *Shurshitbai B.* Qazaq baspasözindegi oralmandar máslesi: tarikhy taldau (1991–2009 zh.zh.) [The issue of repatriates in Kazakh press: historical analysis]. Cand. Sci. diss. Astana, 2010. 139 p. (In Kaz.).
- Suleimenova, 2009 — *Suleimenova Q.Q.* Almaty aglomeratsiiasy: etnodemografiialyq jáne migratsiialyq damu erekshelikteri men dinamikasy (1991–2007 zhzh.) [Almaty agglomeration: ethnodemographic and migration dynamics]. Cand. Sci. diss. Almaty, 2009. 120 p. (In Kaz.).
- Sultanmuratov, 2017 — *Sultanmuratov N.* Politika repatriatsii: Bol'shaia dilemma dlia Kazakhstana? [Repatriation policy: A big dilemma for Kazakhstan?]. Tsentral'naia Aziia, 2017. No. 4(110). (In Russ.).
- Svanberg, 2005 — *Svanberg I.* Kazakhs of China. Kazakh refugees in Turkey. Almaty: Sanat Publ., 2005. Pp. 222–237. (In Russ.).
- Tarasova, 2002 — *Tarasova E.V.* Problemy migratsii v Vostochnom Kazakhstane [Migration issues in Eastern Kazakhstan]. Biulleten' seti etnologicheskogo monitoringa, 2002. Pp. 45, 84–86. (In Russ.).
- Ualtaeva, 2005 — *Ualtaeva A.S.* Chislennost' oralmanov v malykh gorodakh i poselkakh gorodskogo tipa VKO (1991–2002 gody) [Number of repatriates in small towns of East Kazakhstan region]. Kazakhstan-Spektr, 2005. No. 2. Pp. 45–50. (In Russ.).
- Ushakova, 2019 — *Ushakova O.* Kak nashli sebia repatrianty? [How did the repatriates find themselves?]. URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-nashli-sebya-repatrianty> (accessed 17.06.2019). (In Russ.).
- Zhanbosinova, Karibaev, 2019 — *Zhanbosinova A., Karibaev M.* Voprosy adaptatsii repatriantov v proekte PROON na primere Vostochnogo Kazakhstana [Issues of adaptation of repatriates in the UNDP project using the example of East Kazakhstan]. Otan tarikhy, 2019. No. 3(18). (In Russ.).

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 3, pp. 916-930, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_3_916-930

CHANGING THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE REGIONAL CENTERS OF NORTHERN, CENTRAL AND EASTERN KAZAKHSTAN (2009–2024)

*Syzdykova Gauhar*¹

¹South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov
(13, Baytursynov Str., 160012 Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of History of Kazakhstan and Public Disciplines

 <https://orcid.org/0009-0005-9483-8860>. E-mail: gaukhar.syzdykov@mail.ru

© Ch.Ch. Valichanov IHE, 2025
© Syzdykova G.M., 2025

Abstract. *Introduction.* In the indicated period, significant changes in the ethnic structure of the population of the regional centers of the regions of the Northern, Central and Eastern Kazakhstan. This work is devoted to the study of the dynamics of this process. *The purpose and objectives of the study.* The purpose of this article is to investigate the dynamics and orientation of the change in the ethnic structure in the regional centers of the northern, central and eastern Kazakhstan. To achieve the goal, the following tasks must be solved: to study the features of the national composition of administrative centers of the northern, central and eastern regions of Kazakhstan; conduct a comparative analysis of a change in the ratio of the absolute number and percentage of the Kazakh and Russian population in the cities of the designated regions; Identify factors of changes in the ethnic structure of administrative centers of these regions. *Results.* The author of the article comes to the conclusion about a quick transformation for a brief by the historical standards of the ethnic composition of the population of the regional centers of these regions of Kazakhstan. *Conclusions.* An analysis of statistical data on the national composition of administrative centers shows that all administrative centers of the Northern, Central and Eastern Kazakhstan, without exception, are characterized by a tendency to further change in the ethnic structure of their population. Currently, the predominance in the ethnic structure of the administrative centers of these regions of the country of the Kazakh population is the main factor that determines the course of ethno-demographic processes.

Keywords: Northern, Central and Eastern Kazakhstan, cities, administrative centers, Kazakhs, Russian, ethnic composition, ethnic structure

For citation: Syzdykova G.M. Changing the ethnic structure of the population of the regional centers of Northern, Central and Eastern Kazakhstan (2009–2024) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 3. Pp. 916–930. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_916-930

СОЛТҮСТІК, ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОБЛЫСТЫҚ ОРТАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ (2009–2024 ЖЖ.)

Сыздықова Гаухар Майсурқызы¹

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0009-0005-9483-8860>. E-mail: gaukhar.syzydykov@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сыздықова Г.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қарастырылып отырған кезеңде Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан өңірлерінің облыстық орталықтарындағы ел-жұрттың этникалық құрылымы елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл еңбек осы үрдістің динамикасын зерттеуге арналған. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанның облыстық орталықтарындағы халықтың этникалық құрылымының өзгеруінің динамикасы мен бағдарлылығын зерттеу болып табылады. Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу алға қойылды, яғни, Қазақстанның солтүстік, орталық және шығыс өңірлерінің әкімшілік орталықтарындағы ұлттар құрамының ерекшеліктерін зерттеу; көрсетілген аймақтардың қалаларындағы қазақтар мен орыстардың саны мен үлес салмағын салыстырып талдау; осы аймақтардағы әкімшілік орталықтардың этникалық құрылымының өзгеруіне әсер еткен факторларды анықтау. *Нәтижелер.* Мақаланың авторы Қазақстан Республикасының қарастырылып отырған аймақтарындағы облыстық орталықтардың этникалық құрамы тарихи тұрғыдан қарағанда жылдам өзгерді деген байламға келді. *Қорытындылар.* Әкімшілік орталықтардың ұлттар құрамына байланысты статистикалық ақпаратты талдау Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанның барлық әкімшілік орталықтарындағы этникалық құрылымның бұдан әрі де өзгеруін байқатады. Қазіргі таңда сөз етілген аймақтардың әкімшілік орталықтарындағы қазақтардың сан жағынан басым болуы этнодемографиялық үрдістердің барысын айқындайтын негізгі фактор болып табылады.

Түйін сөздер: Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстан, қалалар, облыстық орталықтар, қазақтар, орыстар, этникалық құрам

Дәйексөз үшін: Сыздықова Г.М. Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанның облыстық орталықтарындағы тұрғындардың этникалық құрылымының өзгеруі (2009–2024 жж.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. 916–930 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_916-930

ИЗМЕНЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ОБЛАСТНЫХ ЦЕНТРОВ СЕВЕРНОГО, ЦЕНТРАЛЬНОГО И ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (2009–2024 ГГ.)

Сыздықова Гаухар Майсуровна¹

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова
(д. 13, Байтұрсынова, 160012 Шымкент, Республика Казахстан)

Кандидат философских наук, доцент,
заведующий кафедрой истории Казахстана и общественных дисциплин

 <https://orcid.org/0009-0005-9483-8860>. E-mail: gaukhar.syzydykov@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сыздыкова Г.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В указанный период произошли значительные изменения этнической структуры населения областных центров регионов Северного, Центрального и Восточного Казахстана. Данная работа посвящена изучению динамики этого процесса. *Цель и задачи исследования.* Цель данной статьи – исследовать динамику и направленность изменения этнической структуры в областных центрах Северного, Центрального и Восточного Казахстана. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: изучить особенности национального состава административных центров северных, центральных и восточных регионов Казахстана; провести сравнительный анализ изменения соотношения абсолютной численности и процентного соотношения казахского и русского населения в городах обозначенных регионов; выявить факторы изменения этнической структуры административных центров указанных регионов. *Результаты.* Автор статьи приходит к выводу о быстрой трансформации за краткий по историческим меркам этнического состава населения областных центров указанных регионов Казахстана. *Выводы.* Анализ статистических данных по национальному составу административных центров показывает, что для всех без исключения административных центров Северного, Центрального и Восточного Казахстана характерна тенденция к дальнейшему изменению этнической структуры их населения. В настоящее время преобладание в этнической структуре административных центров указанных регионов страны казахского населения является основным фактором, определяющим ход этнодемографических процессов.

Ключевые слова: Северный, Центральный и Восточный Казахстан, города, областные центры, казахи, русские, этнический состав, этническая структура

Для цитирования: Сыздыкова Г.М. Изменение этнической структуры населения областных центров Северного, Центрального и Восточного Казахстана (2009–2024 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 3. С. 916–930. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_3_916-930

Введение

Изучение вопросов этнической структуры населения тех или иных регионов и стран мира является одним из актуальных направлений этнодемографических исследований. В частности, изучение такого рода научных проблем способствует решению актуальных вопросов, связанных с естественным и механическим движением населения, а также выявлением факторов социально-экономического, социально-политического и иного порядка, влияющих на изменение этнической структуры населения определенного региона. В связи с этим необходимо отметить, что в постсоветский период в Казахстане в силу воздействия указанных выше факторов произошли фундаментальные сдвиги в численности и размещении различных национальных групп, прежде всего казахского и русского населения, что коренным образом изменило этническую структуру как по стране в целом, так и в отдельных регионах, в частности. Данный процесс непосредственно затронул и административные центры областей. В практическом смысле всестороннее исследование этнической структуры населения городов, регионов или страны в целом позволяет выработать адекватную в определенной ситуации национальную и языковую политику с учетом национально-языкового состава жителей данной территории. Таким образом, актуальность темы данной статьи обусловлена не только ее значимостью в решении научных проблем в области этнодемографии, но и практической направленностью в части определения государственной политики в области языкового строительства и межэтнических отношений.

Материалы и методы

Основными источниками для написания данной статьи послужили официальные статистические данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, в которых приводятся данные по национальному составу регионов и городов страны в обозначенный хронологический период (Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025). В качестве дополнительных материалов использованы научные публикации авторов, в которых прямо или косвенно затрагиваются отдельные аспекты нашей темы. При использовании источников и их научной интерпретации нами были применены следующие научные методы. Прежде всего это диахронный метод, позволяющий выявить изменения в развитии определенного процесса в различные хронологические периоды. В частности, сопоставление данных официальной статистики по этническому составу городов Казахстана в различные годы дает возможность выявить динамику развития этого процесса. Во-вторых, использованный в работе синхронный метод дал нам возможность выявить особенности и структуру процесса, предмета или явления на данный момент. Этот же метод позволил провести сравнительный анализ различных объектов (в данном случае различных национальных групп – казахов, русских, украинцев и др.) по определенным критериям (численность, расселение). Наконец, метод факторного анализа предполагает выявление групп различного рода социально-политических, идеологических, социально-экономических факторов факторов, влияющих на изменение процентного соотношения представителей различных национальностей в обозначенный период времени в составе населения областных центров северных, центральных и восточных регионов Республики Казахстан.

Следует отметить, что хотя хронологические рамки работы ограничены 2009–2024 годами, в некоторых случаях мы посчитали возможным сделать краткие экскурсы в хронологически более ранние исторические периоды – вторую половину XIX – начало XX в. Как мы полагаем, они необходимы, чтобы объяснить «традиционность» некоторых групп населения (например, татар в населении Семей и Петропавловска, немцев и украинцев в некоторых городах и др.) для административных центров северных, центральных и восточных областей Казахстана.

Обсуждение

К отдельным аспектам нашей темы обращались различные исследователи (М.С. Карпенко, А.Б. Себенцов; Л.Н. Игнатьева; и др.). Так, в статье М.С. Карпенко и А.Б. Себенцова рассматриваются социально-политические и социально-психологические причины выезда части русскоязычного населения из приграничных с Россией городов Казахстана. Однако цифровых данных в необходимом нам аспекте авторы не приводят (Карпенко, Себенцов, 2022). Л.Н. Игнатьева выделяет причины «регионализации» Казахстана, когда в результате организованных государством насильственных и добровольных переселений в Казахскую ССР северные, восточные и центральные области республики стали зоной численного преобладания русских и представителей других народов из европейской части СССР (Игнатьева, 2025). С.Р. Муратова в своей работе анализирует этническую структуру городов северных и восточных регионов Казахстана конца XIX – начала XX в. Автор обращает внимание на значительную тюркскую составляющую (казахов и татар) в населении этих городов, в особенности Петропавловска и Семипалатинска (Муратова, 2024: 134). В статье С.И. Ковальской и К.Г. Аканова, посвященной причинам и мотивам переноса столицы Казахстана из Алматы в Акмолу (Астану) с указанием процентного соотношения

основных национальных групп (главным образом казахского и русского населения) в 1989, 1999, 2009 и 2016 годах. Что касается остальных городов северных, восточных и центральных регионов Казахстана, то отдельно в статье они не выделяются, а данные приводятся по областям в целом (Ковальская, Аканов, 2016). В целом авторы отмечают «увеличение численности казахов после переноса столицы», «изменение антропологического облика» столицы с «частичным присутствием исчезающего советского наследия» (Ковальская, Аканов, 2016: 62).

В целом, специальных трудов применительно к нашей теме в настоящее время практически нет. Как правило, имеющиеся работы посвящены малым городам Казахстана (Уалтаева, 2014; Байсалбаева, 2012; и др.). А имеющиеся работы исследователей либо затрагивают отдельные аспекты данной тематики, либо охватывают хронологически более ранние периоды.

Результаты исследования

Согласно существующему административному делению Казахстана, к регионам Северного Казахстана относятся Северо-Казахстанская (административный центр – г. Петропавловск), Костанайская (г. Костанай), Акмолинская (г. Кокшетау), Павлодарская (г. Павлодар), а также столица страны – Астана. Восточный Казахстан в административном отношении включает в себя лишь две области – Восточно-Казахстанскую с центром в г. Усть-Каменогорске и Область Абай с центром в г. Семей. В рамках данной статьи мы рассматриваем также изменение этнической структуры г. Караганды, относящейся к Центральному Казахстану.

Астана. В настоящее время этот город, являющийся столицей Республики Казахстан, в дореволюционный период под названием «Акмолинск» был одним из административных центров Степного края. И русские авторы начала XX в. отмечали многонациональный характер города. Так, например, П. Головачев отмечал, что помимо переселенцев из различных русских губерний России, на улицах города можно встретить украинцев (у автора – «хохлы». – Г.С.), мордву, черемисов (марийцев. – Г.С.) (Головачев, 1915: 344). Кроме того, по свидетельству П. Головачева, в Акмолинске сложился казахский район, который он обозначил как «джатацкая слободка», где проживали постоянно живущие в городе оседлые казахи (Головачев, 1915: 345). И по свидетельству автора, казахов в городе можно было встретить везде: на базарах, лавках, магазинах и других общественных местах. Казахи занимались в Акмолинске продажей кумыса и других блюд традиционной пищи (Головачев, 1915: 341). Другой русский автор И.Ф. Бабков отмечал некоторые этнокультурные особенности проживавших в городе представителей казахского сословия. В частности, не скрывая своего разочарования, автор пишет о том, что вместо распространения среди казахов русской культуры казахи сами подверглись «казахизации»: они в совершенстве владели казахским языком и даже переняли у казахов некоторые элементы культуры (например, употребление кумыса, использование небольших круглых столиков для приема пищи в летнее время) (Бабков, 1912: 34, 344, 420).

В настоящее время, образуя особую административно-территориальную единицу столица Республики Казахстан Астана отличается не только взрывным ростом абсолютной численности и удельного казахского населения, но и резким ростом в обозначенный хронологический период общей численности населения города. Так, по официальным данным, в период с 2009 по 2018 годы численность жителей Астана возросла на 391266 чел., перешагнув рубеж в 1 млн чел. Это означает, что ежегодно население столицы увеличивалось примерно на 40 тыс чел. (Таб. 1):

Таблица 1 – Национальный состав населения г. Астаны (2009–2025 гг.)
[Table 1 – National composition of the Astana city population (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	405385	445723	499679	540815	572830	605051	640304	658901
русские	160952	163050	126844	128928	130390	132103	133372	133587
украинцы	19522	19692	13295	13453	13597	13736	13862	13796
татары	11279	11600	9583	9937	10148	10425	10712	10792
немцы	9868	10263	7664	7930	8187	8406	8604	8679
белорусы	5549	5540	3806	3834	3876	3913	3954	3952
корейцы	4244	4467	4726	4981	5232	5533	5710	5867
узбеки	4080	4344	7797	8166	8427	8736	9001	9150
Всего (чел.)	639311	684018	697129	742918	778145	814435	852882	872619

Оконч. Таб. 1.

Основные националь-ности	Годы							
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025	
казахи	750946	805718	906391	952128	1098347	1167445	1258208	
русские	137333	138175	139443	140192	127571	129436	131620	
украинцы	14127	14176	14311	14350	21160	21322	21516	
татары	11299	11624	12313	12544	14768	15211	15696	
немцы	9059	9243	9403	9475	13111	13230	13474	
белорусы	4034	4052	4072	4073	6130	6178	6218	
корейцы	6224	6549	7048	7192	8128	8349	8737	
узбеки	10238	10642	10906	11169	8150	8742	9477	
Всего (чел.)	972692	1030577	1136156	1184411	1354507	1430117	1528703	

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Быстрое увеличение численности населения г. Астаны в период 2009–2024 годов сопровождалось и ростом численности казахов, которая в течение 2022 года перешла отметку в 1 млн чел. Русские сохранили за собой второе место, однако их численность в указанный хронологический период сократилась со 160652 до 131620 чел. Особенностью этнической структуры столицы является рост численности узбекского населения Астаны в более чем в 2 раза (с 4080 до 9477 чел.), причем в 2011–2022 годы представители указанной национальности занимали в населении столицы 5 место, потеснив немцев на 6 место.

Кокшетау. Для этнической структуры административного центра Акмолинской области в 2009–2024 годах характерно увеличение численности и удельного веса казахского населения и незначительное сокращение аналогичных показателей русских (Таб. 2):

Таблица 2 – Национальный состав населения г. Кокшетау
Акмолинской области (2009–2025 гг.)
[Table 2 – The national composition of the population of Kokshetau
Akmola region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	74192	75370	80847	81131	83384	85263	87016	90559
русские	48858	48767	49313	48864	48733	48734	48639	48541
украинцы	6797	6715	5234	5122	5049	4986	4918	4894
немцы	2641	2709	2751	2798	2879	2943	2999	3074
Всего (чел.)	145676	146891	149901	149699	152011	154000	155736	159441

Оконч. Таб. 2.

Основные националь-ности	Годы						
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025
казахи	91317	91602	93126	95723	118676	120718	122758
русские	48241	47884	47185	47053	45040	45130	45465
украинцы	4858	4762	4618	4599	7464	7490	7481
немцы	3102	3093	3124	3220	4733	4782	4859
Всего (чел.)	159945	159807	160431	163008	191105	193491	196234

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Приведенные в Таб. 2 статистические данные демонстрируют тенденцию к дальнейшему изменению процентного соотношения основных национальных групп г. Кокшетау.

Костанай. Основанное в урочище Костанай это поселение получило статус города в 1893 году (Кустанай, 1896: 120). Как и в случае с г. Кокшетау, в 2009–2024 годах г. Костаная наблюдалась тенденция к изменению этнической структуры населения. Однако особенностью Костаная являлось значительное численное преобладание (почти в 2 раза) русского населения над казахским в 2009 году (Таб. 3):

Таблица 3 – Национальный состав населения г. Костанай
Костанайской области (2009–2025 гг.)
[Table 3 – National composition of the population of Kostanay
Kostanay region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы						
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
казахи	58807	59542	73545	74416	76655	78757	82411
русские	108079	107655	103181	1033012	103377	103661	104105
украинцы	21409	21272	16838	16771	16746	16784	16768
немцы	5822	5919	4931	5023	5103	5220	5307
Всего (чел.)	212378	212617	215575	216390	219259	221943	226397

Оконч. Таб. 3.

Основные националь-ности	Годы							
	2016	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025
казахи	86968	90484	94200	102787	106327	121346	123867	127191
русские	104466	104254	104314	103982	103837	90541	91115	91667
украинцы	16899	16815	16972	16785	16749	22979	22996	23158
немцы	5414	5415	5472	5494	5575	7260	7336	7457
Всего (чел.)	231906	235303	239652	248267	251825	264466	268164	272746

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Имеющиеся на данный момент сведения (Таб. 3) показывают постепенное изменение этнической структуры города. В течение 2020 года в Костаная происходил этнодемографический перелом, выразившийся в том, что к началу 2021 года казахское население в городе превысило по численности русское.

Петропавловск. В дореволюционный период Петропавловск складывался как многонациональный город. Так в источниках имеются сведения о существовании в 1771 году в пригороде Петропавловска мусульманского района, в котором жили бухарцы и татары, а в 1795 году в нижней части города казах Касымов построил каменную мечеть (Словцов, 1897:

13–14). К концу 70-х гг. XIX в. в Петропавловске проживало чуть более 10 тыс чел., в том числе более 4,5 тыс мусульман, что составляло около 46% его населения (Словцов, 1897: 14). По приведенным С.Р. Муратовой данным, в конце XIX в. в Петропавловске проживало 2201 казах (11% населения) и 6129 чел. (31%) (Муратова, с. 133). Русский автор К.А. Белиловский отмечал, что в городе сложились два района («слободки»). Одна называлась Солдатской – в ней проживали отставные или вышедшие в запас бывшие солдаты. В другой, Татарской слободке, расселялись татары и казахи (Белиловский, 1887: 4). Как отмечал в свое время турецкий исследователь, Абдулькадыр Инан, «Кызылжар (А. Инан употребляет название «Kızılcar». – Г.С.) с шестью соборными мечетями и шестью медресе и Семей (у А. Инана «Simey». – Г.С.) с пятью соборными мечетями и пятью медресе превратились в мусульманские города» (İnan, 1968: 337). Численный и качественный рост мусульманской части вызывал даже тревогу у царской администрации, чего не скрывали ее представители в своих отчетах (Гейнс, 1897: 216–217).

В настоящее время этническая структура административного центра Северо-Казахстанской области оказалась под воздействием различных социально-политических, социально-экономических и социально-психологических факторов, что нашло свое отражение в национальном составе населения в период 2009–2025 годов (Таб. 4):

Таблица 4 – Национальный состав населения г. Петропавловска Северо-Казахстанской области (2009–2025 гг.)
[Table 4 – The national composition of the population of Petropavlovsk North Kazakhstan region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	40493	41800	50346	51014	52211	53946	55721	59685
русские	129696	129301	133340	132755	132462	132668	132827	133864
украинцы	5870	5785	4648	4556	4531	4513	4461	4553
немцы	2999	3111	3307	3397	3508	3648	3743	3944
Всего (чел.)	194094	195109	204571	204789	206078	208362	210473	216217

Оконч. Таб. 4.

Основные националь-ности	Годы						
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025
казахи	60889	62470	65739	67261	73911	74533	75116
русские	132913	132353	129970	128941	119210	118985	117548
украинцы	4535	4556	4500	4454	7340	7364	7353
немцы	4005	4101	4237	4294	5497	5549	5573
Всего (чел.)	216647	218031	219231	219822	222076	222688	221907

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Павлодар. В источниках дореволюционного времени отмечалось широкая представленность казахов (помимо русских и татар) в населении Павлодара. Кроме того, авторы писали о том, что местное казачье население хорошо владело казахским языком и иногда даже между собой казаки общались по-казахски. Казахи же, сохраняя в условиях города традиционную культуру, русским языком владели недостаточно (И-ский, 1901: 1–7. С. 1, 2, 4, 5).

Имеющиеся в настоящий момент статистические данные демонстрируют рост абсолютной численности и удельного веса казахов в этнической структуре г. Павлодара (Таб. 5):

Таблица 5 – Национальный состав населения г. Павлодара
Павлодарской области (2009–2025 гг.)
[Table 5 – The national composition of the population of Pavlodar
Pavlodar region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	123956	128102	139112	141046	145236	150203	155426	159835
русские	152256	151709	160008	158859	158321	158100	157930	156567
украинцы	22434	22184	16706	16271	15997	15750	15621	15211
немцы	8904	9058	7689	7744	7820	8022	8124	8131
Всего (чел.)	328100	331710	341931	342435	345883	350967	356134	358856

Оконч. Таб. 5.

Основные националь-ности	Годы							
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025	
казахи	163615	166388	172010	175628	188109	190090	192458	
русские	154658	152448	148207	146555	127487	126889	126489	
украинцы	14779	14417	13695	13232	19809	19620	19493	
немцы	8031	7861	7762	7706	10235	10178	10196	
Всего (чел.)	360088	360048	360502	361903	367254	368394	370405	

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Согласно Таб. 5, до 2015 года русские преобладали в национальном составе жителей города, а с 2016 года казахское население по численности превысило аналогичный показатель русских, после чего этот разрыв в абсолютной численности и удельном весе указанных двух национальностей продолжал увеличиваться.

Усть-Каменогорск. Основными национальностями, представленными в этнической структуре города в анализируемый период, являются казахи, русские, немцы, татары и украинцы. Как и в случае с другими административными центрами Северного, Центрального и Восточного Казахстана, период 2009–2024 годов характеризуется быстрым ростом численности и удельного веса казахов и одновременным сокращением аналогичных этнодемографических показателей у русского населения, что наглядно видно из нижеследующей Таб. 6.:

Таблица 6 – Национальный состав населения г. Усть-Каменогорска
Восточно-Казахстанской области (2009–2025 гг.)
[Table 6 – The national composition of the population of Ust-Kamenogorsk
East Kazakhstan region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	79313	82593	112733	117009	119457	124910	129297	134898
русские	203499	201842	193747	191989	189752	188872	187522	186231
немцы	3737	3717	2696	2705	2681	2676	2688	2687
украинцы	3499	3388	2256	2133	2034	1927	1842	1734
татары	3306	3276	2609	2591	2578	2569	2571	2574
Всего (чел.)	298866	300342	318812	321150	321326	325803	328795	333024

Оконч. Таб. 6.

Основные националь-ности	Годы						
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025
казахи	139439	146635	158057	163296	186443	190012	194793
русские	184482	182672	176606	174211	167412	165915	164537
немцы	2679	2671	2557	2531	4502	4466	4452
украинцы	1653	1599	1399	1285	3367	3300	3251
татары	2565	2570	2539	2530	3397	3370	3357
Всего (чел.)	335683	341064	346127	348832	372694	374690	378161

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Из представленных в таблице статистических данных следует, что в 2009 году из 298866 жителей города 203499 чел., 68% населения составляли лица русской национальности. На долю казахов приходилось 79313 чел., или 26,6% населения. Остальные же национальные группы составляли лишь 5,4% населения. В 2010–2024 годы наблюдался взрывной рост численности и удельного веса казахов. И к началу 2025 года численность казахов возросла на 115480 чел., а их удельный вес составил 51,5% населения. При этом численность русских сократилась на 38962 чел., а процентный показатель снизился до 43,5%. Этнически переломный период, то есть период, в течение которого казахи вышли на первое место по численности в Усть-Каменогорске, приходится на 2022 год.

Семей. Административный центр Области Абай г. Семей – один трех административных центров (наряду с гг. Кокшетау и Астана), в которых на начало 2009 года казахи составляли абсолютное большинство населения. В этнической структуре это города представлены в основном две национальные группы – казахи и русские. Основная тенденция, наблюдавшаяся в Семее 2009–2024 годах, это постепенное уменьшение численности и удельного веса русских и рост аналогичных показателей в среде казахского населения (Таб. 7):

Таблица 7 – Национальный состав населения г. Семей
Области Абай (2009–2025 гг.)

[Table 7 – National composition of the population of Semey
Abai Region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	195574	200386	219114	223042	228587	231883	234956	240676
русские	96100	94868	93874	92475	91090	90004	88763	87581
татары	11709	11645	9244	9209	9199	9154	9074	8973
Всего (чел.)	313503	316939	329109	331478	335524	337633	339254	343556

Оконч. Таб. 7.

Основные националь-ности	Годы						
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025
казахи	243007	247192	253324	255292	241217	244379	231940
русские	86351	85218	82227	80819	67831	66909	63052
татары	8877	8836	8620	8485	8928	8852	8633
Всего (чел.)	344376	347284	349957	350201	328782	330861	313603

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

При анализе этнической структуры данного областного центра следует отметить, что это единственный областной центр в указанных нами регионах Казахстана, в котором третье место по численности занимают татары. Необходимо отметить, что они представляют собой «традиционную» для данного города национальную группу. В XVIII в. Семей был известен как центре торговли со странами Востока. В частности, упоминается существование в «Семиполатной крепости» торгового двора («Семиполатный менный двор»), а также несколько домов для приема казахских купцов (Паллас, 1786: 195). В источниках конца XIX – начала XX начала в. Семей характеризовался как восточный мусульманский город. По приведенным С.Р. Муратовой данным, в конце XIX в. в Семипалатинске проживало 8873 казахов (34% населения) и 5678 чел. (22%) (Муратова, с. 134). Побывавший в этом городе в начале XX в. американский журналист Джордж Кеннан писал, что основное население Семипалатинска составляли казахи, татары и русские, а сам он почувствовал себя так, будто он побывал в каком-то мусульманском городе в Северной Африке (Кеннан, 1906: 50). В свою очередь русский автор К. Носилов отмечал в своих записках восточную часть города, где проживали татары, говоря о том, что эта сторона города напоминает ему отдаленный пригород Казани (Носилов, 1915: 346–347). Вместе с тем, дореволюционные авторы обращали внимание на широкое распространение в городе казахского языка, говоря о том, что этим языком дети казаков овладевали уже с детства (Носилов, 1915: 349–350).

Караганда. Административный центр Карагандинской области Караганда занимает по численности населения пятое место в стране после Алматы, Астаны, Шымкента и Актобе. В рассматриваемом же нами регионах она находится по численности населения на втором месте (после Астаны). В этнической структуре данного областного центра наблюдается резкое преобладание представителей двух основных национальностей – казахов и русских (Таб. 8):

Таблица 8 – Национальный состав населения г. Караганды Карагандинской области (2009–2025 гг.)
[Table 8 – National composition of the population of Karaganda Karaganda region (2009–2025)]

Основные националь-ности	Годы							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
казахи	164796	171038	185530	190808	195670	201692	209858	216582
русские	215331	214969	211581	210646	209512	208926	208208	207130
украинцы	22894	22631	17205	16958	16625	16400	16162	15925
немцы	15455	15607	12988	13135	13166	13306	13325	13301
татары	14419	14395	13437	13409	13392	13401	13377	13384
Всего (чел.)	465698	471784	471095	475573	479191	484768	492401	498055

Оконч. Таб. 8.

Основные националь-ности	Годы						
	2017	2018	2020	2021	2023	2024	2025
казахи	221685	225238	227963	233623	264437	270011	276223
русские	205085	202989	198631	196731	166301	165561	164783
украинцы	15598	15234	14483	14123	20363	20182	20062
немцы	13068	12842	12410	12222	16259	16128	16033
татары	13315	13262	13040	12950	13392	13395	13406
Всего (чел.)	500645	501419	497954	501095	515835	520670	526282

Источник: Численность населения..., 2009; Численность населения..., 2010; Численность населения..., 2011; Численность населения..., 2012; Численность населения..., 2013; Численность населения..., 2014; Численность населения..., 2015; Численность населения..., 2016; Численность населения..., 2017; Численность населения..., 2018; Численность населения..., 2020; Численность населения..., 2022; Численность населения..., 2023; Численность населения..., 2024; Численность населения..., 2025.

Как видно из приведенной выше таблицы, помимо указанных выше двух национальностей, в этнической структуре г. Караганды представлены также украинцы, немцы, татары и представители других национальных групп. В период между 2009 и 2024 годами

этническая структура данного административного центра претерпела коренные изменения, связанные с быстрым ростом численности и удельного веса казахов, с одной стороны, и уменьшением аналогичных показателей лиц русской национальности. Так, если в 2009 году казахи составляли почти 35,4% населения Караганды, русские – 46,2%, а на представителей остальных национальностей приходилось 18,4%, то на начало 2025 года эти показатели изменились следующим образом: казахи – 52,5%, русские – 31,3%, другие – 16,2% населения. Из представленной выше Таб. 8 следует, что до 2014 года численность русских в Караганде превышала численность казахов. Однако в течение указанного года число лиц казахской национальности превысило численность первых и к началу 2015 года казахи стали составлять в городе относительное большинство населения. В последующие годы наблюдался дальнейший разрыв в численности и удельном весе между казахами, с одной стороны, и русскими с другой. В частности, если в 2015–2025 годах численность казахов возросла на 66365 чел., то число лиц русской национальности напротив уменьшилось на 43425 чел. И к началу 2025 года казахское население составляет в Караганде уже не относительное, а абсолютное большинство. Что касается представителей других национальностей, то по сравнению с 2009 годом несколько сократилась к 2025 году численность украинцев и татар, а число лиц немецкой национальности незначительно возросло (с 15455 до 16033 чел.). При этом если первые три места оказались «закреплены» за казахами, русскими и украинцами, то в 2011–2022 годах четвертое место занимали татары, которые временно потеснили немцев.

Заключение

Изложенный выше материал позволяет сделать следующие выводы:

- 1) в 2009–2024 годах общая численность жителей 7 областных центров и столицы государства возросла с 2597626 в 2009 году до 3808041 чел. до 2025 года. При этом произошли коренные изменения в общей этнической структуре административных центров Северного, Центрального и Восточного Казахстана: если в 2009 году численность казахов и русских была примерно равной (соответственно 1142516 и 1114771 чел.), то к началу 2025 года численность первых превысила аналогичный показатель последних почти в 2,5 раза (2478687 и 907128 чел);
- 2) в обозначенный период времени имели место изменения в численном преобладании национальных групп в отдельных административных центрах. Если в 2009 г. русские преобладали по численности в 5 городах (Костанай, Петропавловск, Павлодар, Усть-Каменогорск, Караганда), а казахи – лишь 3 (Кокшетау, Семей, Астана), то в 2025 году русские являются большинством населения лишь в Петропавловске, а в остальных 7 городах преобладающей национальной группой стали казахи;
- 3) в указанный хронологический период произошли изменения в этнической структуре отдельных административных центров. Если 2009 году русские составляли более половины населения в таких городах, как Костанай, Петропавловск, и Усть-Каменогорск, относительное большинство – в Павлодаре и Караганде, а казахи являлись абсолютным большинством в более 50% населения в городах Кокшетау, Семей и Астана, то в 2025 г. русские преобладали лишь в населении Петропавловска. На данный момент казахи составляют более половины населения в Астане, Павлодаре, Усть-Каменогорске, Семее, Караганде, Кокшетау, а также относительное большинство в Костанаяе. При этом в г. Петропавловске значительно сократился разрыв в численности и удельном весе между русскими и казахами;
- 4) сокращение не только удельного веса русских, но их абсолютной численности в населении административных центров указанных регионов Казахстана (особенно в Семее, Усть-Каменогорске и Караганде) свидетельствует о том, что выезд представителей русской национальности из городов является также и немаловажным фактором роста в них удельного веса казахов.

В целом, в 2009–2024 годах общая этническая структура административных центров Северного, Центрального и Восточного Казахстана приобрела выраженный этнически казахский облик с сохранением ее прежнего многонационального характера.

Литература

- Бабков, 1912 — *Бабков И.Ф.* Воспоминания о моей службе в Западной Сибири в 1859–1875 гг. Санкт-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. 575 с.
- Байсалбаева, 2012 — *Байсалбаева Т.М.* Региональные особенности формирования малых городов Казахстана // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 2. Т. 1 (Гуманитарные науки). С. 80–83.
- Белиловский, 1887 — *Белиловский Ц.А.* Медико-санитарный очерк города Петропавловска Акмолинской области (годовой отчет за 1886 год). Томск: Тип. «Сибирской газеты», 1887. 121 с.
- Гейнс, 1897 — *Гейнс А.К.* Дневник 1865 года. Путешествие по киргизским степям // Собрание литературных трудов Александра константиновича Гейнса. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. Т. 1. С. 216–217.
- Головачев, 1915 — *Головачев П.* В Степном крае // Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник, составленный преподавателями географии А. Крубером, С. Григорьевым, А. Барковым и С. Чефрановым / 4-е изд., испр. и доп. Москва: Изд-во Тов. «Кушнерев и Ко», 1915. С. 338–345.
- И-ский, 1901 — *И-ский А.* Город Павлодар Семипалатинской области // Дорожник по Сибири и Азиатской России. Томск: Паровая типолитография П.И. Макушина, 1901. С. 1–7.
- Игнатьева, 2025 — *Игнатьева Л.Н.* Демографические процессы и фактор регионализации в Казахской ССР // Власть, 2025. № 1. С. 297–302.
- Карпенко, Себенцов, 2022 — *Карпенко М.С., Себенцов А.Б.* Демографические и социокультурные вызовы приграничному сотрудничеству на российско-казахстанской границе // Вестник СПбГУ. Науки о Земле, 2022. Т. 67. Вып. 3. С. 454–474.
- Кеннан, 1906 — *Кеннан Дж.* Сибирь и ссылка. Москва: Логос, 1906. 303 с.
- Ковальская, Аканов, 2016 — *Ковальская С.И., Аканов К.Г.* Перенос столицы как инструмент политики нацистроительства и миграционная динамика населения Астаны // Вестники Томского государственного университета, 2016. № 412. С. 54–64.
- Кустанай, 1896 — *Кустанай* // Энциклопедический словарь Брокгауза – Ефрона / Под. ред. проф. К.К. Арсеньева и проф. Ф.Ф. Петрушевского. Санкт-Петербург: Типолитография И.А. Ефрона, 1896. Т. XVII. С. 120.
- Муратова, 2024 — *Муратова С.Р.* Культурная форма дифференциации населения городов юга Западной Сибири по материалам переписей (конец XIX – начало XX века) // Культурное наследие народов Западной Сибири: русские старожилы, 2024. № 1. С. 130–140.
- Носилов, 1915 — *Носилов К.* В Семипалатинской области // Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник, составленный преподавателями географии А. Крубером, С. Григорьевым, А. Барковым и С. Чефрановым / 4-е изд., испр. и доп. Москва: Изд-во Тов. «Кушнерев и Ко», 1915. С. 345–353.
- Паллас, 1786 — *Паллас П.С.* Путешествие по разным провинциям Российской империи. Санкт-Петербург: Императ. акад. наук, 1786. Ч. 2. Кн. 2. 1770 г. 571 с.
- Словцов, 1897 — *Словцов И.Я.* Путевые записки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году // Записки ЗСО ИРГО, 1897. Кн. 21. С. 13–14.
- Уалтаева, 2014 — *Уалтаева А.С.* Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. Алматы: Елтаным, 2014. 312 с.
- Численность населения..., 2009 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2009 года, 2009.
- Численность населения..., 2010 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2010 года, 2010.
- Численность населения..., 2011 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2011 года, 2011.
- Численность населения..., 2012 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2012 года, 2012.
- Численность населения..., 2013 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2013 года, 2013.
- Численность населения..., 2014 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2014 года, 2014.
- Численность населения..., 2015 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2015 года, 2015.
- Численность населения..., 2016 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года, 2016.
- Численность населения..., 2017 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2017 года, 2017.
- Численность населения..., 2018 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2018 года, 2018.
- Численность населения..., 2020 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2020 года, 2020.

Численность населения..., 2022 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2022 года, 2022.

Численность населения..., 2023 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2023 года, 2023.

Численность населения..., 2024 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2024 года, 2024.

Численность населения..., 2025 — *Численность населения* Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2025 года, 2025.

İnan, 1968 — *İnan Abdülkadir*. Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı // Türk Tarih Yayınlarından. Ankara, 1968. Seri: VII. Pp. 331–338.

References

Babkov, 1912 — *Babkov I.F.* Vospominaniya o moyey sluzhbe v Zapadnoy Sibiri v 1859–1875 gg. [Memories of my work in Western Siberia in 1859–1875]. Sankt-Peterburg: Tip. V.F. Kirshbauma, 1912. 575 p. (In Russ.).

Baysalbayeva, 2012 — *Baysalbayeva T.M.* Regionalnye osobennosti formirovaniya malykh gorodov Kazakhstana [Regional features of the formation of small cities of Kazakhstan] // Yaroslavsky pedagogichesky vestnik. 2012. No. 2. T. 1 (Gumanitarnye nauki). Pp. 80–83. (In Russ.).

Belilovsky, 1887 — *Belilovsky Ts.A.* Mediko-sanitarny ocherk goroda Petropavlovskaya Akmolinskoy oblasti (godichny otchet za 1886 god) [Medical-sanitary outline of the city of Petropavlovsk Akmola region (annual report for 1886)]. Tomsk: Tip. “Sibirskoy gazety”, 1887. 121 p. (In Russ.).

Geyns, 1897 — *Geyns A.K.* Dnevnik 1865 goda. Puteshestviye po kirgizskim stepyam [Diary from 1865. Traveling through the Kazakh steppes] // Sobraniye literaturnykh trudov Aleksandra konstantinovicha Geynsa. Sankt-Peterburg: Tip. M.M. Stasyulevicha, 1897. T. 1. Pp. 216–217. (In Russ.).

Golovachev, 1915 — *Golovachev P.* V Stepnom kraye [In the steppe region] // Aziatskaya Rossiya. Illyustrirovanny geografichesky sbornik, sostavlenny prepodavatelyami geografii A. Kruberom, S. Grigoryevym, A. Barkovym i S. Chefranovym / 4-e izd., ispr. i dop. Moskva: Izd-vo Tov. “Kushnerev i Ko”, 1915. Pp. 338–345. (In Russ.).

I-sky, 1901 — *I-sky A.* Gorod Pavlodar Semipalatinskoy oblasti [City of Pavlodar Semipalatinsk region] // Dorozhnik po Sibiri i Aziatskoy Rossii. Tomsk: Parovaya tipolitografiya P.I. Makushina, 1901. Pp. 1–7. (In Russ.).

Ignatyeva, 2025 — *Ignatyeva L.N.* Demograficheskiye protsessy i faktor regionalizatsii v Kazakhskoy SSR [Demographic processes and factor of regionalization in the Kazakh SSR] // Vlast. 2025. No. 1. Pp. 297–302. (In Russ.).

Karpenko, Sebentsov, 2022 — *Karpenko M.S., Sebentsov A.B.* Demograficheskiye i sotsiokulturnye vyzovy prigranichnomu sotrudnichestvu na rossysko-kazakhstanskoy granitse [Demographic and sociocultural challenges of border cooperation on the Russian-Kazakh border] // Vestnik SPbGU. Nauki o Zemle, 2022. T. 67. Vol. 3. Pp. 454–474. (In Russ.).

Kennan, 1906 — *Kennan Dzh.* Sibir i ssylka [Siberia and exile]. Moskva: Logos, 1906. 303 p. (In Russ.).

Kovalskaya, Akanov, 2016 — *Kovalskaya S.I., Akanov K.G.* Perenos stolitsy kak instrument politiki natsiyestroitelstva i migratsionnaya dinamika naseleniya Astany [The transfer of the capital as an instrument of nationwide policy and the migration dynamics of the population of Astana] // Vestniki Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 2016. No. 412. Pp. 54–64. (In Russ.).

Kustanay, 1896 — *Kustanay* [Qostanai] // Entsiklopedichesky slovar Brokgauza – Yefrona / Pod. red. prof. K.K. Arsenyeva i prof. F.F. Petrushevskogo. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya I.A. Yefrona, 1896. Vol. XVII. 120 p. (In Russ.).

Muratova, 2024 — *Muratova S.R.* Kulturnaya forma differentsiatsii naseleniya gorodov yuga Zapadnoy Sibiri po materialam perepisey (konets XIX – nachalo XX veka) [The cultural form of differentiation of the population of the cities of the south of Western Siberia based on the materials of census (the end of the twentieth - beginning of the twentieth century)] // Kulturnoye naslediyе narodov Zapadnoy Sibiri: russkiye starozhily, 2024. No. 1. Pp. 130–140. (In Russ.).

Nosilov, 1915 — *Nosilov K.* V Semipalatinskoy oblasti [In the Semipalatinsk region] // Aziatskaya Rossiya. Illyustrirovanny geografichesky sbornik, sostavlenny prepodavatelyami geografii A. Kruberom, S. Grigoryevym, A. Barkovym i S. Chefranovym / 4-e izd., ispr. i dop. Moskva: Izd-vo Tov. «Kushnerev i Ko», 1915. Pp. 345–353. (In Russ.).

Pallas, 1786 — *Pallas P.S.* Puteshestviye po raznym provintsiyam Rossyskoy imperii [Traveling through different provinces of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg: Imperat. akad. nauk, 1786. Ch. 2. Kn. 2. 1770. 571 p. (In Russ.).

Slovstov, 1897 — *Slovstov I.Ya.* Putevye zapiski, vedennye vo vremya poyezdki v Kokchetavskiy uyezd Akmolinskoy oblasti v 1878 godu [Travel notes kept during a trip to Kokchetav district of Akmola region in 1878] // Zapiski ZSO IRGO, 1897. Kn. 21. Pp. 13–14. (In Russ.).

Ualtayeva, 2014 — *Ualtayeva A.S.* Malye goroda Kazakhstana: informatsionno-istorichesky aspekt [Small cities of Kazakhstan: Information and History aspect]. Almaty: Yeltany, 2014. 312 p. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2009 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2009 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2009], 2009. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2010 — *Chislennost naseleniya* Respubliki po otdelnym etnosam na nachalo 2010 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2010], 2010. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2011 — *Chislennost naseleniya* Respubliki po otdelnym etnosam na nachalo 2011 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2011], 2011. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2012 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2012 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2012], 2012. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2013 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2013 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2013], 2013. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2014 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2014 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2014], 2014. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2015 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2015 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2015], 2015. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2016 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2016 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2016], 2016. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2017 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2017 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2017], 2017. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2018 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2018 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2018], 2018. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2020 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2020 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2020], 2020. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2021 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2021 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2021], 2021. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2023 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2023 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2023], 2023. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2024 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2024 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2024], 2024. (In Russ.).

Chislennost naseleniya..., 2025 — *Chislennost naseleniya* Respubliki Kazakhstan po otdelnym etnosam na nachalo 2025 goda [The population of the Republic of Kazakhstan for individual ethnic groups at the beginning of 2025], 2025. (In Russ.).

İnan, 1968 – *İnan Abdülkadir*. Sibirya’da İslâmiyetin Yayılışı [Spread of Islam in Siberia] // Türk Tarih Yayınlarından. Ankara, 1968. Seri: VII. Pp. 331–338. (In Turk.).

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Буланов Е.О. ИЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	633
Каримов Қ.С., Гокче М., Түрсүн Х.М. ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕНТИФИКАЦИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	650

ТАРИХ

Абдимомынов Н.Т., Сауырқан Е. ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУЯ ЖӘНЕ АЛТЫН ОРДА: XIII–XIV ҒҒ. СОЛТҮСТІК ҚАРА ТЕҢІЗДЕГІ ТРАНСКОНТИНЕНТАЛДЫҚ САУДА-САТТЫҚТЫҢ ДАМУЫ.....	662
Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРЫ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ТАЛДАУЫ.....	679
Абылов Т.Т., Мугалиев М.Қ., Қазмұханов Р.М. АЛТЫН ОРДА МЕН МӘМЛҮК МЕМЛЕКЕТІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ДІННІҢ РӨЛІ.....	696
Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. XIX–XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖЕР ҚАТЫНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУДЕ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ ДЕРЕК РЕТІНДЕ (ҚР ОМА ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	709
Болатхан Ә. ЗАҢДЫЛЫҚ – ИДЕОЛОГИЯ, ШЕТТЕТУ – ТӘЖІРИБЕ: КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ «ЖАЗАЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР» (1948–1953).....	727
Доскараева А.А., Мұхатова О.Х. XVII ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫ – XVIII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ-БҰХАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ (САЯСИ АСПЕКТ).....	743
Дьякова Е.В. НЕМІС ОККУПАЦИЯСЫНДАҒЫ ҮГІТ-НАСИХАТ ЖҰМЫСТАРЫ: ХАРЬКОВТАҒЫ «ЖАҢА УКРАИНА» ГАЗЕТІНІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ РӨЛІ (1941–1943).....	760
Исмагулов Ұ.Ш., Конбай Е. 1920-ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР МӘСЕЛЕСІ (АҚТӨБЕ АРХИВІ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША).....	773
Йорулмаз О., Токжигитова М.А. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНЕН РЕПРЕССИЯҒА ҰШЫРАҒАН МҰСЫЛМАН ДІНБАСЫЛАРЫ (1920–1940 ЖЖ.).....	787
Қаипбаева А.Т., Белялова А. ПАНАСЫЗ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖҮЙЕСІ (1920–1930 жж.).....	803
Қара Ә., Тайман С.Т. Жарбулова С.Т. МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІ ҰЙЫМЫНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МИССИЯСЫ.....	823
Сейітханұлы Ш. ТҮРІКТЕР МЕН МОҢҒОЛДАРДЫҢ КӨШПЕЛІ ӨМІР САЛТЫНЫҢ ОРТАҚ ҚЫРЛАРЫ.....	840
Сулейменова А.Т. КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ЖАРТЫЛАЙ КӨШПЕЛІ ШАРУАШЫЛЫҚТАРДЫ КҮШТЕП ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ ДӘСТҮРЛІ РУЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЖОО ШАРАЛАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ (XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫ).....	855
Ташагыл А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т. ИРАН-ТӘЖІК САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	872

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Есенаманова А.С., Қалыш А.Б. ДӘСТҮРЛІ КИІМ АРҚЫЛЫ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАУ: ҚАЗАҚСТАН МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКІ МӘДЕНИ МҰРАСЫ.....	887
Қалшабаева Б.К., Егізбаева М.Қ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ ҚАНДАСТАР: КӨШІ-ҚОНЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	900
Сыздықова Г.М. СОЛТҮСТІК, ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОБЛЫСТЫҚ ОРТАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ (2009–2024 ЖЖ.).....	916

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Буланов Е.О. ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА.....	633
Каримов К.С., Гокче М., Турсун Х.М. ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКАЛИ ЖАНИБЕКОВА.....	650

ИСТОРИЯ

Абдимомынов Н.Т., Сауыркан Е. ВЕНЕЦИЯ, ГЕНУЯ И ЗОЛОТАЯ ОРДА: РАЗВИТИЕ ТРАНСКОНТИНЕНТАЛЬНОЙ ТОРГОВЛИ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В XIII–XIV ВЕКАХ.....	662
Абуов Н.А., Ильясова Г.С., Уалиева С.К. МАЛЫЕ ГОРОДА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ: ИСТОРИЯ И АНАЛИЗ ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ.....	679
Абылов Т.Т., Муталиев М.К., Казмуханов Р.М. РОЛЬ РЕЛИГИИ В ОТНОШЕНИЯХ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ И МАМЛЮКСКОГО ГОСУДАРСТВА.....	696
Байгабатова Н.К., Ишкалова Г.И. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ В XIX – НАЧАЛЕ XX В. (НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТОВ ЦГА РК).....	709
Болатхан А. ИДЕОЛОГИЯ ЗАКОННОСТИ И ПРАКТИКА ИСКЛЮЧЕНИЯ: «НАКАЗАННЫЕ НАРОДЫ» В СИСТЕМЕ СПЕЦПОСЕЛЕНИЙ (1948–1953 ГГ.).....	727
Доскараева А.А., Мухатова О.Х. КАЗАХСКО-БУХАРСКИЕ ВЗАИМОТНОШЕНИЯ В 30-Х ГОДАХ XVII ВЕКА – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII ВЕКА (ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ).....	743
Дьякова Е.В. АГИТАЦИОННАЯ РАБОТА ПОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИЕЙ: ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГАЗЕТЫ «НОВАЯ УКРАИНА» В ХАРЬКОВЕ (1941–1943).....	760
Исмагулов У.Ш., Конбай Е. ГОЛОД НАЧАЛА 1920-Х ГГ. И ПРОБЛЕМЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ (ПО ДАННЫМ АКТЮБИНСКОГО АРХИВА).....	773
Йорулмаз О., Токжигитова М.А. РЕПРЕССИРОВАННОЕ МУСУЛЬМАНСКОЕ ДУХОВЕНСТВО ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА 1920–1940-Х ГОДОВ.....	787
Каипбаева А.Т., Белялова А. ГОСУДАРСТВЕННАЯ СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ (1920–1930 ГГ.).....	803
Кара А., Тайман С.Т., Жарбулова С.Т. ИДЕИ МУСТАФЫ ЧОКАЕВА И СТРАТЕГИЧЕСКАЯ МИССИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ.....	823
Сейтхан Ш. ОБЩИЕ ЧЕРТЫ КОЧЕВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ ТЮРКОВ И МОНГОЛОВ.....	840
Сулейменова А.Т. НАСИЛЬСТВЕННОЕ ОСЕДАНИЕ КОЧЕВЫХ И ПОЛУКОЧЕВЫХ ХОЗЯЙСТВ КАК ОДНА ИЗ МЕР ПО ИСКОРЕНЕНИЮ ТРАДИЦИОННЫХ РОДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ (30-Е ГОДЫ XX ВЕКА).....	855
Ташагил А., Нурсултанова Л.Н., Танатарова Ж.Т. ИРАНО-ТАДЖИКСКИЕ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	872

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Есенаманова А.С., Калыш А.Б. РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ ТРАДИЦИОННЫЙ КОСТЮМ: ТЮРКСКОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В МУЗЕЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА.....	887
Калшабаева Б.К., Егизбаева М.К. КАНДАСЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ И АДАПТАЦИИ.....	900
Сыздыкова Г.М. ИЗМЕНЕНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ ОБЛАСТНЫХ ЦЕНТРОВ СЕВЕРНОГО, ЦЕНТРАЛЬНОГО И ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (2009–2024 ГГ.).....	916

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Bulanov E.O. THE ISSUES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 IN THE WORKS OF ILYAS ZHANSUGUROV.....	633
Karimov K.S., Gökçe M., Tursun Kh.M. ISSUES OF NATIONAL IDENTIFICATION IN UZBEKALI ZHANIBEKOV’S SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES.....	650

HISTORY

Abdimomynov N.T., Sauyrkan Ye. VENICE, GENOA, AND THE GOLDEN HORDE: THE DEVELOPMENT OF TRANSCONTINENTAL TRADE IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION IN THE 13TH–14TH CENTURIES.....	662
Abuov N.A., Ilyassova G.S., Ualiyeva S.K. SMALL TOWNS OF THE NORTH KAZAKHSTAN REGION: HISTORY AND ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION.....	679
Abylov T.T., Mutaliyev M.Kh., Kazmukhanov R.M. THE ROLE OF RELIGION IN RELATIONS BETWEEN THE GOLDEN HORDE AND THE MAMLUK STATE.....	696
Baigabatova N.K., Ishkalova G.I. ARCHIVAL MATERIALS AS A SOURCE FOR STUDYING LAND CONFLICTS IN NORTHERN KAZAKHSTAN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON DOCUMENTS FROM THE CENTRAL STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN).....	709
Bolatkhan A. LEGALITY AS IDEOLOGY AND EXCLUSION AS PRACTICE: THE “PUNISHED PEOPLES” IN THE SYSTEM OF SPECIAL SETTLEMENTS (1948–1953).....	727
Doskarayeva A.A., Mukhatova O.Kh. KAZAKH-BUKHARA RELATIONS IN THE 30S OF THE 17TH CENTURY AND THE FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY (THE POLITICAL ASPECT).....	743
Dyakova He.V. AGITATION WORK UNDER THE GERMAN OCCUPATION: THE IDEOLOGICAL ROLE OF THE NEWSPAPER “NOVA UKRAINE” IN KHARKOV (1941–1943).....	760
Ismagulov U.S., Konbay Y. THE PROBLEM OF FAMINE AND HOMELESS CHILDREN IN EARLY 1920S (BASED ON AKTOBE ARCHIVE).....	773
Yorulmaz O., Tokzhigitova M.A. REPPRESSED MUSLIM CLERGY IN SOUTH KAZAKHSTAN (1920s–1940s).....	787
Kaipbayeva A.T., Belyalova A. THE STATE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION FOR HOMELESS CHILDREN (1920s–1930s).....	803
Kara A., Taiman S., Zharbulova S. THE IDEAS OF MUSTAFA CHOKAYEV AND THE STRATEGIC MISSION OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES.....	823
Syeitkhan Sh. COMMON ASPECTS OF THE NOMADIC LIFE OF TURKIC AND MONGOLS.....	840
Suleimenova A.T. FORCED SETTLEMENT OF NOMADIC AND SEMI-NOMADIC FARMS AS ONE OF THE MEASURES TO ERADICATE TRADITIONAL TRIBAL RELATIONS (THE 30S OF THE TWENTIETH CENTURY).....	855
Tasagil A., Nursultanova L.N., Tanatarova Zh.T. IRANIAN-TAJIK TRADE AND ECONOMIC RELATIONS: CURRENT STATE AND PROSPECTS.....	872

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Yessenamanova A.S., Kalysh A.B. THE REPRESENTATION OF MATERIAL CULTURE THROUGH TRADITIONAL COSTUME: THE TURKIC CULTURAL HERITAGE IN THE MUSEUMS SPACE OF KAZAKHSTAN.....	887
Kalshabayeva B.K., Egizbaeva M.K. THE KANDAS OF EASTERN KAZAKHSTAN: MIGRATION AND ADAPTATION ISSUES.....	900
Syzdykova G.M. CHANGING THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE REGIONAL CENTERS OF NORTHERN, CENTRAL AND EASTERN KAZAKHSTAN (2009–2024).....	916

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (3)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй